DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Immanuel Tolstoyevski

safsatalar ansiklopedisi

akıl yürüt(eme)menin kısa tarihi

İnceleme - Araştırma

epsilon

3. Baskı

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Safsatalar Ansiklopedisi
Immanuel Tolstoyevski

Yayın Yönetmeni: Aslı Tunç
Editör: Cemil Üzen
Düzelti: Burhan Yüksekkaş
İllüstrasyonlar: Erhan Baş
Kapak ve Sayfa Tasarımı: Şükrü Karakoç

1. Baskı: Eylül 2020
3. Baskı: Ekim 2020
ISBN 978-605-173-769-0

© Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.

Baskı ve Cilt:
Vizyon Basımevi
Beylikdüzü O.S.B. Mah., Orkide Cad., No: 1/Z
Beylikdüzü/İstanbul
Tel: (212) 671 61 51 Faks: (212) 671 61 50
Sertifika No: 28640

Yayımlayan:
Epsilon Yayınevi Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Osmanlı Sok., No: 18/4-5 Taksim/İstanbul
Tel: (212) 252 38 21 Faks: (212) 252 63 98
Internet adresi: www.epsilonyayinevi.com
e-mail: epsilon@epsilonyayinevi.com
Sertifika No: 34590

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Immanuel Tolstoyevski

Fularsız Entellik

SAFSATALAR ANSİKLOPEDİSİ

Akıl Yürüt(eme)menin Kısa Tarihi

İnceleme - Araştırma

epsilon

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İnsanlık tarihini, yemekle ilişkisi üzerinden kabaca yedi döneme ayırabiliriz:[1]

1. Mücadele: "Nasıl yemek bulabilirim?"
2. Teknoloji: "Nasıl yemek üretebilirim?"
3. Estetik: "Nasıl rejim yapabilirim?"
4. Felsefe: "Neden yiyor, neden rejim yapıyorum?"
5. Keyif: "Eee, öğlen nerede yiyoruz arkadaşlar?"
6. Qeyif: "Kocişimle qahvaltı qeyfindeyiz, layklarınızı alırım ☺"
7. Twitter: "YEMEK YİYEN ŞEREFSİZDİR!"

Biz dördüncü adımı biraz fazla hızlı geçtik sanki.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hakkında Ne Dediler

"Bunu okumayan akademime giremez. Okuyan da giremez gerçi, çoktan yıkıldı, AVM yaptılar."

—Platon

"Hocam haklı, akademiyi açıköğretimden tamamladık ama finalde sorular hep buradan çıktı."

—Aristoteles

"Bu kitabı almak ya da almak. Ortada herhangi bir mesele yok."

—Shakespeare

"Sayesinde internette girdiğim her savaşı kazandım."

—Sun Tzu

"Açıp okuyana kadar kitap aynı anda hem iyi hem de kötüydü. Şimdi sadece iyi."

—Schrödinger

"İki şey sonsuzdur: İnsanoğlunun yaptığı safsatalar ve evren. Ama ikincisinden emin değilim."

—Einstein

"Böyle mükemmel bir kitap kendi kendine yazılmış olabilir mi? Ciddi soruyorum."

—Darwin

"Mantıklı."

—Mr Spock

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Mantıklı ama Almanca yazılsa daha mantıklı olurmuş. Almanlık gibisi yok."

—Leibniz

"Alman olsan da olmasan da alman lazım. Kim olursan ol yine al."

—Mevlânâ

"Hay yaşa kardeşim. Bu arada, hep sormayı unutuyorum, biz aynı kişi miyiz?"

—Yunus Emre

"Evet, kitabın sonunda aynı kişi çıkıyorsunuz."

—Tyler Durden

"Yerim ben bu kitabı."

—Hannibal Lecter

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kendi Hakkında Ne Dedi

İsminden de anlaşılacağı gibi Türkiye doğumlu, Rus edebiyatı sevdalısı, Alman felsefesi meraklısı ve eser miktarda da Batı uşağıdır.

İlk önemli tartışmasını ailesine karşı kazanarak ABD'ye elektronik mühendisliği okumaya gitti ve bugün standart olan çok antenli Wi-Fi teknolojisinin geliştirilmesinde önemsiz bir rol oynadı. Bir yandan da insanlık için yaptığı bu hayır hasenatı dengelemek için "Ekşi Sözlük" denen şer yuvasında felsefe, tarih, popüler bilim konularında yazdığı uzun ve kimsenin okumadığı yazılarıyla tanınmamaya başladı.

Ne yazık ki akademide ve Ekşi'de umduğu kadar para, seks ve kaliteli viski bulamayınca özel sektöre atıldı. Yaklaşık 10 sene boyunca Los Angeles, Washington DC, Dubai ve İstanbul'da mühendis olarak çalışırken, bir defa bile kareli gömlek giymediği rivayet edilir.

Bu noktada efendi gibi Porsche almak dururken, orta yaş krizi kavramını tamamen yanlış anlayıp işi gücü bıraktı ve gönüllülük yaparak seyahat etmeye başladı. Nepal köylerinde koyun güttü, Japon pazarlarında meyve sebze sattı, Endonezya okul balolarında şarkı söyledi. Bir müddet de Himalayalar'da hayatın anlamını aradıktan sonra, kutsal mühendis ukalalığı baskın çıktı ve "Ben demiştim, bu adamların bir şey bildiği yok, işleri güçleri poz," diyerek medeniyete döndü.

Zamanında teknik danışmanlık için gittiği şirketlerde, küçücük çocuklar gibi kavga eden o dev yönetici egolarının arasında arabuluculuk yapmaktan aldığı ilhamla grup dinamikleri, karar verme psikolojisi, eleştirel düşünme gibi konularda çeşitli kurslara katıldı. Tahmin edeceğiniz gibi "Ben bunları biliyordum zaten," diye diye

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sonunda kendi kurslarını hazırladı ve uluslararası komplo camiasının 1 numaralı ismi George Soros'un üniversitesinde davranışsal ekonomi seminerleri verdi.

Şu anda bir yandan bu seminerleri liselere yaymakla meşgul, bir yandan da Fularsız Entellik podcasti ve bloğu aracılığıyla meraklı zihinleri zehirliyor. Normalde kendinden üçüncü tekil şahıs şeklinde bahsetmiyor ve her gün en az bir düzine safsata yapıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kime Teşekkür Etti

- Haluk Levent. Bu kitapla zerre alakası yok ama onca insana yardımı dokundu.
- Bir şekilde Wikipedia'ya CEO olmuş ama hâlâ sürekli benden para isteyen o adam. Fakir ve gursuz birine benziyor, yine de çok emeği geçmiştir.
- VPN teknolojisi. Kafalarını kuma gömenlerin ülkelerinde sanal tüneller kazıp dışarıya çıkmayı ve biraz hava almayı sağladığı için.
- Latince. Birçok sıkıcı safsatayı klas bir hale getirdiği için.
- Aristoteles. En başarılı olanlarımız bile en fazla bir iki nesil içinde unutulacakken, yirmi üç yüzyıl önce yaşamış birinin fikirlerinin halen kaynak olarak kullanılması müthiş bir şey.
- Kahve ve onu bize tanıtan Etiyopyalılar.
- Bob Ross. Araştırma yaparken monitörümün bir köşesinde çizdiği sayısız küçük, mutlu bulutlar için.
- Soros, Rockefeller Ailesi, Rothschild Sülalesi, Rottweiler Hanedanı, rahmetli başkan Kennedy, taçsız kral Pele, Beckenbauer, Nadya Komanaçi ve Fenerbahçeli Cemil.
- Yıllardır beni madden ve manen destekleyen tüm fularsız enteller.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

- Semra Hanımlar, Mustafa Beyler ve her akşam eve geldiğinde klavyeden başını kaldırmayan birini görmekten halen bıkmamış olan *strudi*.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İçine Neler Koydu

KİTABI TANI **19**
Önsöz (sınavda çıkacak, atlamayın) 19
"Mantık Hatası" Hatası 21
Seyahat Rotası 25

KENDİNİ TANI **27**
Üç Akıllı ve Bir Deli 27
1. Maymun Oğlu Maymun 27
2. Sülü'nün Gölü 30
3. Oscar'lık Başkan 31
İçimizdeki Zıtlık 33
4. M.A.D. 35
Zaman Mültecisi 38
Hayvanlar ve Tanrılar 40
Platon'un Arabası 43
Zıtların Birliği 46
Dr. Jekyll 47
...ve Bay Freud 49
İd, Ego ve Süperego 53
Ahlak Maskesi 57
Atlar ve İnsanlar 59
Yeni Buzdağı 60
Kolektif Bilinçdışı 63
Evrim Teorisi Çökmedi; Ateistler, Sakin! 66
Zihnin Kısayolları 70
Bilişsel Eğilimler 74
Derin Devlet: Sistem 1 75
Sezgi, Şah ve Mat 78
Homo Economicus'un Ölümü 80

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yolun Sonu: İçgörü Problemi ve Rasyonalizasyon 84
Yolun Başı: Safsata Bilgisinin Gerçek İşlevi 86

SAFSATALARI TANI 91
Nedir: Akıl Yürütme Hataları 93
Ne Değildir: Bilişsel Eğilimler 97
Neden: Tartışmada Niyet 105
Freud'a Dönüş 112
Kim: Safsataların Hedefi 114
Şahsen Bizzat Ben Franklin Kendim 114
Sokratik Yöntem 116
Sofistler ve Tarihin En Ünlü Davası 119
Kızım Sana Söylüyorum, Baudrillard Sen Anla 124
Nasıl Olur: Retoriğin Üç Silahşörleri 130
Logos 131
Ethos 132
Pathos 135
ve D'Artagnan 139
Nasıl Olmaz: İknanın Zorluğu 143
Her Devrim Kendi Çocuklarını Yer 144
Ne Zaman: Safsataların Geçmişi 148
Atina'nın Taşı Toprağı Safsata 148
Yumurta-Tavuk-Demokrasi İlişkisi 154
Mantık ve Safsata İlişkisi 156
Tümdengelim 158
Stoacı Mantık 160
Unutulanlar Unutanları Asla Unutmazlar 162
İslam Dünyası ve Karanlık Çağlar 165
Muallim-i Sani'nin Bilgelik Dağına Tırmanışı 168
"Sayın Gazzali, Neden Nedensellik?" 171
Avrupa-Merkezcilik ve Aristoteles'in Özgül Ağırlığı 175
Descartes: Düşüne Taşına Bilimsel Metot 176
Bacon: Deneye Yanıla Bilimsel Metot 180
"Argumentum Ad"ın İcadı 185
Sağlam Değil, Kuvvetli 191
2500 Yıllık Döngü 192

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Nerede: Safsataların Geleceği 194
Teyit Önyargısı 195
(A)normal Şartlar Altında 197
"Algı Yapma Algı" 199

ANSİKLOPEDİ 203
"Önemli Olan Dış Görünüş" - Biçimsel Safsatalar 203

I. Doğrudan Çıkarımlar (Immediate Inference) 208

1. Hatalı Dönüşüm [1] (*Illicit Conversion*) 211
2. Yine Hatalı Dönüşüm [2] (*Illicit Conversion*) 213
3. Hatalı Karşıt Terslik (*Illicit Contraposition*) 216
4. Hatalı Karşıtlık (*Illicit Contrary*) 220
5. Hatalı Altıklık (*Illicit Subalternation*) 221
6. Hatalı Alt-Karşıtlık (*Illicit Subcontrary*) 223
7. Varoluşsal Safsata (*Existential Fallacy*) 225

II. Tasımlar (Syllogisms) 227

8. Dağıtılmamış Orta (*Undistributed Middle*) 228
9. Hatalı Büyük & Küçük Terim (*Illicit Major & Minor Terms*) 229
10. Münhasır Öncüller (*Exclusive Premises*) 231
11. Hatalı Olumsuzluk (*Illicit Negative*) 232
12. Dört Terim Hatası (*Four Terms Fallacy*) 234
13. Maskeli Adam Safsatası (*Masked Man Fallacy*) 235
14. Örtük Tasım (*Enthymeme*) 237
15. Zincirleme Tasım (*Sorite*) 241

III. Karma(şık) İddialar ve Önermeler Mantığı 243

16. Hatalı Olumlama (*Affirming a Disjunct*) 244
17. Hatalı Eleme (*Denying a Conjunct*) 246
18. Neticeyi Doğrulamak (*Affirming the Consequent*) 248
19. Koşulun Reddi (*Denying the Antecedent*) 250
20. Yalancı Zincir 253
21. Safsata Safsatası (*Fallacy Fallacy*) 255
22. Kötü Sebepler (*Bad Reasons Fallacy*) 257
23. Alakasız Sebepler (*Non Sequitur*) 259

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"İçiniz Güzel Olsun" - Serbest Safsatalar 261

IV. Genelleme Safsataları 264

24. Katı Genelleme (*dicto simpliciter*) 267
25. Özelleştirme Safsatası (*dicto simpliciter*) 269
26. Kuralı Kanıtlayan İstisna (*The Exception that Proves the Rule*) 270
27. Gerçek İskoçyalı (*No True Scotsman*) 272
28. Belirsiz Genelleme (*Concealed Quantification*) 275
29. Kısmen Belirsiz Genellemeler (*Half Concealed Qualification*) 277
30. Bölünme Hatası (*Fallacy of Division*) 278
31. Bütünleme Hatası (*Fallacy of Composition*) 280
32. Genelleştirme Safsatası (*dicto secundum quid*) 282
33. Aceleci Genelleme (*Hasty Generalization*) 283
34. Kötü Örneklem (*Unrepresentative Sample*) 286
35. Kişisel Deneyime Başvurma (*Anecdotal Evidence*) 287
36. Cımbızlama (*Cherry Picking*) 291

V. Olasılıklarla İlgili Safsatalar 296

37. Çakışma Yanılgısı (*Conjunction Fallacy*) 299
38. Temel Oran Yanılgısı (*Base Rate Fallacy*) 302
39. Kumarbaz Hatası (*Gambler's Fallacy*) 304
40. Sıcak El Hatası (*Hot Hand Fallacy*) 306
41. İhtimal Safsatası (*Appeal to Probability*) 310
42. Sahte Kesinlik (*False Precision*) 311
43. Sayısal Safsata (*Quantitative Fallacy*) 313

VI. Nedensellik Safsataları 315

44. Ortalamaya Dönüş Yanılgısı (*Regression Fallacy*) 316
45. Ardışıklık Yanılgısı (*Post Hoc Ergo Propter Hoc*) 318
46. Geriye Dönük Ardışıklık (*Ex-post-facto Fallacy*) 321
47. Keskin Nişancı Yanılgısı (*Texas Sharpshooter Fallacy*) 324
48. Eşzamanlılık Yanılgısı (*Cum Hoc Ergo Propter Hoc*) 326
49. Kaygan Zemin Safsatası (*Slippery Slope*) 332
50. Absürtlüğe İndirgeme (*Reductio ad Absurdum*) 333

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

VII. İspat Safsataları 334

51. Bilgi Eksikliği Yanılgısı (*ad Ignorantiam*) 335
52. Sessizlik Safsatası (*ex Silentio*) 337
53. İspat Yükümlülüğü Safsatası (*Onus Probandi*) 340
54. Olumsuzu Kanıtlamak (*Proving the Negative*) 343
55. Örneği Çürütmek (*Refuting the Example*) 347
56. Uyduruk İtirazlar (*Trivial Objections*) 351
57. Nirvana Safsatası (*Nirvana Fallacy*) 352
58. Yalancı İkilem (*False Dilemma*) 355
59. Yenilen Pehlivan Safsatası (*Moving the Goalpost*) 358
60. Doğaçlama/Sabunlama Safsatası (*Ad Hoc*) 360
61. Kısır Döngü Safsatası (*Begging the Question*) 363
62. Tekrarla Usandırma (*ad Nauseam*) 365
63. Taşla Tartışmak (*ad Lapidem*) 367
64. Özet Geç P*ç (TL;DR) 369
65. Sen de Safsatası (*Tu Quoque*) 370
66. Çifte Standart (*Special Pleading*) 372
67. Pekiyacılık / Neredeydinizcilik (*Whataboutism*) 376

VIII. Laf Ebelikleri (Belirsizlik Safsataları) 381

68. Vurgulama Safsatası (*Fallacy of Accent*) 383
69. Çok Anlamlılık Safsatası (*Amphiboly*) 385
70. Cinaslı Safsata (*Equivocation*) 387
71. Taktiksel Cinaslı Safsata (*Extensional Pruning*) 388
72. Tanım Değiştirme (*Definitional Retreat*) 390
73. Dansözlük Safsatası (*Shifting Ground*) 391

IX. Kökensel Safsatalar (Genetic Fallacies) 394

74. Otoriteye Başvurma Safsatası (*ad Verecundiam*) 395
75. Nuremberg Savunması (*ad Verecundiam*) 401
76. (H)ayran Budalalığı (*Appeal to Celebrity*) 405
77. Zenginlik Safsatası (*ad Crumenam*) 409
78. Fakirlik Safsatası (*ad Lazarum*) 413
79. Duygu Sömürüsü (*ad Misericordiam*) 416
80. Çoğunluğa Başvurma (*ad Populum*) 417
81. Ortak Doğrular Safsatası (*Appeal to Common Sense*) 425

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

82. Züppe Etkisi (*Snob Effect*) 426
83. Geleneğe Övgü (*ad Antiquitatem*) 428
84. Geleceğe Övgü (*ad Novitam*) 433
85. Doğala Övgü (*ad Naturam*) 435
86. Kişiye Saldırı (*ad Hominem*) 438
87. Amaca Saldırı (*Circumstantial ad Hominem*) 443
88. İlişkiler Üstünden Saldırı (*Guilt by Association*) 445
89. Hitlere İndirgeme (*Reductio ad Hitlerum*) 447
90. Önalımsal Saldırı (*Poisoning the Well*) 449

X. Alakasızlık Safsataları (Ignoratio Elenchi) 451

91. Olgu-Değer Problemi (*is-ought problem*) 454
92. Konuyu Saptırmak (*Red Herring*) 457
93. Çöp Adam Safsatası (*Straw Man*) 459
94. Mizaha Başvuru (*Appeal to Humor*) 462
95. Zayıf Analoji (*Weak Analogy*) 465
96. Aşırı Duygusallık (*ad passiones*) 469
97. Türk Tipi Empati (*reductio ad Ana & Bacı*) 473
98. Sonuççuluk Safsatası (*ad Consequentiam*) 477
99. Hüsnükuruntu Safsatası (*Wishful Thinking*) 482
100. Sopaya Başvuru (*ad Baculum*) 486

SONUÇ: KORONA GÜNLERİ 491
Kriz Fırsatçılığı 492
Komploculuk Psikolojisi ve Argümantasyon 495
Çözümler, Rahatsızlıklar ve Raylar 501
Belirsizlik Anlarında Ne Yapmalı 505

DİZİN 507
Kişiler 510
Eserler 511
Mini Hikâyeler 512

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KİTABI TANI

Önsöz (sınavda çıkacak, atlamayın)

"Diktatör olunca yapacağım ilk iş, ilköğretim müfredatını baştan aşağıya eleştirel düşünme ve bilişsel psikoloji dersleriyle doldurmak olacak."

Yıllardır katıldığım her tartışmayı bu hayalle noktalıyordum, zira hepimizin her konuda bir düşüncesi olsa da pek azımızda *düşünceleri üstüne düşünme* gayreti var.

- Bu konudaki fikrim tam olarak nedir?
- Bu fikre nasıl vardım?
- Hep böyle mi düşünüyordum?
- Başkaları niye farklı düşünüyor?
- Hangi şartlar altında fikrim değişebilir?

Ne yazık ki bu soruları sorma alışkanlığını bize kazandırması gereken okullar, soru işaretlerinin en seyrek bulunduğu yerler. Ezbere ve itaate dayalı her sistem, cevapları sorulardan daha fazla sever.

Bir satranç kursuna gittiğinizi ve işin felsefesini, kurallarını, mantığını anlatmak yerine çoğunu bir daha hiç görmeyeceğiniz bir sürü hamle ezberlettiklerini düşünün. Şimdi de ülkedeki tüm satranç kurslarının böyle işlediğini, aksinin kanunen yasak olduğunu ve satranç öğrenmek zorunda olduğunuzu farz edin. Hayal gücünüzü zorlamanıza gerek yok, hepiniz zaten yıllarca bu kâbusu yaşadınız. Öğrenmenin ve düşünmenin temellerini on iki yıllık müfredata sığdıramayan bir "temel eğitim"den bahsediyoruz.

Ben ilk mantık dersimi lisede, yani neredeyse oy kullanacak, çocuk yapabilecek, gerekirse savaşa gidip bir başkasının çocuğunu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

öldürecek yaşta görmüştüm. Hele hele, en azından önemli kararlar öncesi nasıl düşünmemiz gerektiğini anlatan **eleştirel düşünme**[2] ve gerçekte nasıl düşündüğümüzü inceleyen **bilişsel psikoloji**[3] içinse ta üniversitedeki *seçmeli* bir dersi beklemem gerekmişti.

* * *

Tarih boyunca kitlesel eğitimin amacının düzgün düşünebilen bireyler yetiştirmek olmadığını fark edince bu durum daha anlaşılır hale geliyor. Uzun bir süre saray hocalarının ve ruhban sınıfının tekelinde kalan eğitim, zamanla giderek yaygınlaştı ve genişleyen imparatorluklara bürokrat, daimileşen ordulara subay, uluslaşan toplumlara "örnek vatandaş" sağladı. Makineleri kullanacak kadar becerikli ama ötesini sorgulamayacak kadar "terbiyeli" milyonlar yarattı.

Eğer bu değerlendirmeyi fazla kötümser buluyorsanız, hemen en yakınınızdaki tartışmaya katılın ve bir yetişkinin fikrini değiştirmeyi deneyin, özellikle de kendinizinkini. Birkaç dakikaya kalmadan ya siz de en baştaki hayalimi paylaşıyor olacaksınız ya da bir başkası sizin yüzünüzden benzer hayaller kuruyor olacak.

* * *

Bir noktada anladım ki diktatör olacağım yok (gelen bir daha gitmiyor ki yeni kadro açılsın), planda ufak bir değişiklik yaptım ve bu konulardaki seminerlerimi damıtarak kitaplaştırmaya karar verdim.

Mantık, inanç, tartışma, özgür irade, evrimsel psikoloji, grup dinamikleri, retorik, öykücülük, aşk, şehvet, intikam... Reytingler için gereken ne varsa hepsini içeren bu geniş coğrafyaya safsata kapısından girmeyi deneyen ilk kişi ben değilim elbette. Aristoteles isminde bir genç, hepimizden erken davranmıştı.[4] Ancak benim bu kapıyı açma sebebim ve içeri girince yapacaklarım biraz farklı.

2 İngilizcedeki *critical thinking* kalıbı, bildiğimiz "eleştiri"den ziyade "değerlendirme", "sorgulama" anlamlarını taşır.

3 Düşünme, hissetme, öğrenme, karar verme gibi zihinsel süreçleri inceleyen alan (İng. *cognitive psychology*).

4 Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*. Yarısı dilin kullanımıyla alakalı olmak üzere toplam 13 safsata içerir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

"Mantık Hatası" Hatası

Dil toplumun ihtiyaçlarına göre şekillendiği için olsa gerek, Eskimo lehçelerinde "kar" için elli farklı kelime bulunuyor.[5] Aristoteles'in tüm çabalarına rağmen sağlıklı düşünmek bizim için maalesef o kadar düşük öncelikli bir ihtiyaç ki hatalı düşünce kalıplarını anlatan ortak bir kelimemiz bile yok.

Kıyas-ı batıl veya *mugalata* terimlerini hiç cümle içinde kullandınız mı? (20.yy öncesi doğanlar cevaplamasın.)

Safsata biliniyor ama herkes için anlamı farklı. Twitter üzerinden yaptığım bir ankette (hata payı: %çok) insanların yarısının bu terimi "yalan yanlış bilgi", bir kısmının da "demagoji" veya "batıl inanç" mânâsında kullandıklarını gördüm. Türk Dil Kurumu bile *safsata* için "boş, temelsiz, asılsız söz" demiş ve kelimenin kökeni olan Sofistlere, yahut ikna tekniklerine referans veren ek bir tanım yapmamış.[6]

Geriye *mantıksal hatalar* kalıyor. Günlük hayatta en sık kullandığımız, ama aksine en yanıltıcı olan terim de bu. Çünkü:

5 "There really are 50 Eskimo words for 'snow'", *The Washington Post*, 14 Ocak 2013.

6 TDK, *Büyük Türkçe Sözlük*, Erişim Şubat 2020.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. Bu hataların çoğu safi "mantık" ile alakasızlar.
2. Bazı durumlarda birer "hata" dahi değiller.

Örneğin, lafın kendisi yerine onu söyleyene odaklanmak, en bilinen safsata çeşidi olsa gerek. Ancak hayat karmaşık olduğundan, çoğu konunun detaylarına doğrudan erişimimiz yok. Eskimoların "kar" için 50 farklı kelime kullanıp kullanmadıklarını bizzat gözlemlemiş olanınız var mı? Kaynak olarak *The Washington Post*'u gördüğünüz için kaşınızı bile oynatmadınız. Halbuki onun yerine CNNTürk'ü kaynak gösterseydim, "Onlar ne anlar Eskimolardan, onların uzmanlığı güney yarımküre, tüm penguenler orada yaşıyor," diyecektiniz muhtemelen.

Nihayetinde, sözü değerlendirecek uzmanlığımız yoksa söyleyeni bir dereceye kadar kısayol olarak kullanmamız makul. İşte o "bir dereceye kadar" kısmının muhakemesi, mantık biliminin sınırları dışına taşıyor. Safsataların hangi şartlar altında ve ne kadar hatalı olduklarını değerlendirebilmek, hata tanımı ezberlemekten çok daha önemli.

* * *

Ne yazık ki birçok kaynak safsatalara, "kolayca teşhis edilip giderilebilecek mantık hataları" yüzeyselliğinde yaklaşıyor ve okuyana gerçek dışı vaatlerde bulunuyor:

"Daha iyi bir safsata bilgisi demek, daha başarılı bir kariyer, daha huzurlu bir ev hayatı, daha bilinçli bir seçmen kitlesi, daha objektif bir medya, daha fazla bilim ve daha az sayıda jöleli siyasi danışman demek."

Sanki dev bir rakı masasındayız; maşallah herkes ya memleketi kurtarıyor ya da topyekûn insanlığı. Benimse böyle vaatlerim yok. Zaten bu vaatler gerçekçi olsalardı, safsataları ilk öğrenen toplulukların devasa avantajları olmaz mıydı? Bir düşünün, Aristoteles'in listelediği safsataların çoğunu bugün Latince isimleriyle kullanıyoruz. Ama "soğukkanlı, mantıklı, seviyeli tartışma" denince, herhalde

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rarity.org

aklınıza ilk gelen topluluk Yunanlar veya İtalyanlar değildir.[7]

Ya içki masalarında en çok kurtarılan memleket? Türkiye, Demokrasi Endeksi'nde 110. sırada.[8] Dünya'da o kadar demokrasi yok zaten. Her vatandaşımız *ad hominem* nedir öğrense, tam 36 sıra üstümüzdeki Papua Yeni Gine'ye yetişir miyiz dersiniz? Ya da tersten sorayım: Papua Yeni Gine'de daha iyi bir safsata eğitimi olduğu için mi 36 sıra üstümüzdeler?

Ekmekten başka beklentisi olmayanların iktidardan başka gayesi olmayanlar tarafından yönetildiği yerlerde safsata bilgisi, işe yaramayan bir süper güç gibi kalıyor.

Dünyanın en işe yarar süper gücü

7 İş dünyasının en bilinen kuralıdır "Çehov'un İtalyanı": Bir toplantıda İtalyan varsa, sonunda mutlaka kavga çıkmalıdır.

8 *Democracy Index 2019*, Economist Intelligence Unit.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ölçeği ufaltıp bire bir ilişkilere odaklanınca da bu süper gücün sınırlarını görüyoruz. Sıkça idealize etmemize rağmen, safsatasız biçimde salt akla hitap etmek, epey verimsiz bir ikna yolu. Sosyal hayatta veya iş dünyasında başarılı olanların kaçta kaçı safsata eğitimi almıştır sizce?

İşinizi kolaylaştırmak için diğer insanları denklemden çıkarın: Birçok kaynak, "duygulara hitap" etmeyi bir safsata veya kirli bir taktik olarak sunuyor, lakin beyinlerinin duygu işlemeyle ilgili kısımları hasarlı olanlar, akılcı karar vermeyi de beceremiyorlar.[9] Yani *Star Trek*'teki Mr. Spock gibi bir mantık abidesi olur, ayaklı bir safsata veritabanı haline gelirseniz, bir Klingon kadar irrasyonel davranmaya başlayabilirsiniz.

Bu noktada yayıncım soğuk ter döküyor olmalı, zira kitabı pazarlamamak için elimden geleni yapıyorum. Evet, amacım ne memleketi kurtarmak ne tartışma kazandırmak ne de sizden bir *übermensch* yaratmak. Bu kitabın asıl amacı, etrafımızdan ziyade kendi zihnimize ışık tutarak Delfi'deki Apollon Tapınağı'na 2500 sene önce kazınmış o meşhur öğüdü yerine getirmek:

"Kendini tanı."

9 "The Role of Emotion in Decision-Making: Evidence from Neurological Patients with Orbitofrontal Damage", *Brain and Cognition*, Temmuz 2004.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Seyahat Rotası

Aklımızı kullanarak aklın kendisini tanıyabilmemiz için daha safsataların s'sine başlamadan önce sağlam bir temel şart. Bu uğurda, **insan doğası** hakkındaki görüşlerin evrimini takip eden disiplinlerarası bir yolculuğa çıkacağız. Yolun sonunda, safsata bilgisinin gerçek işlevini öğrendikten sonra, iletişimin temellerine doğru çerçevemiz genişleyecek. Akabinde safsata ve mantık biliminin iç içe geçmiş tarihini izleyerek gereken teknik altyapıyı oluşturacağız ve nihayet "ansiklopedi" kısmına geçeceğiz.

Ansiklopedi, biçimsel safsatalar ile başlıyor. Nasıl ki her tıp öğrencisi anatomi bilmek zorundadır, biz de düşüncelerimizin iskeletini iyi tanımalıyız. Sonra yavaş yavaş gerilimi arttırarak, her gün karşılaştığımız senaryolara odaklanacağız. Bu noktada akıl yürütme, kişi ile Dünya arasındaki bir eylem olmaktan çıkıp çok boyutlu sosyal bir eyleme dönüştüğü için ilginç safsataların büyük kısmı bu gruba giriyor.

* * *

Genelde safsatalar ya alfabetik sırayla dizilirler ya da normal bir insan için hiçbir anlam ifade etmeyen bazı teknik özelliklere göre alt gruplara ayrılırlar. Bense tematik bir gruplama yaptım. Göreceğimiz her örnek, kavramsal bakımdan öncekilerin üstüne inşa edilmiş olacak.

Hevesini alamayıp internette daha fazla araştırma yapmak isteyenlere yardımcı olmak için, yabancı terimleri kırpmadım veya kimsenin kullanmadığı bir "Akademi Türkçesi"ne çevirmedim.

Hangi dilde olursa olsun, *Wikipedia* çağında bir referans kaynağı yazmanın da onu hatim etmenin de pek bir anlamı yok. Eleştirel düşünme eğitimi hayalleri kurup da ezbere dayanan bir kaynak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ortaya sürmek epey ironik olurdu. O sebeple, tanımlardan ziyade açıklamalara odaklanmanızı ve elinizde kahvenizle krallar gibi, kraliçeler gibi yayıla yayıla okumanızı tavsiye ederim.

Şimdi, şu zaman yolculuğuna birkaç kısa hikâye ile başlayalım...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KENDİNİ TANI

Üç Akıllı ve Bir Deli

1. Maymun Oğlu Maymun

1860 yazında Sultan Abdülmecid, Islahat Fermanı'nın bir türlü dinmeyecek yankıları ve Kırım Savaşı'nın bir türlü ödenemeyecek borçlarıyla uğraşırken, o savaşta müttefiki olan İngiltere'de hararetle bir kitap tartışılıyordu: *Türlerin Kökeni*.

Evrim, o tarihlerde bile yeni bir kavram değildi. Lamarck'ın fikirleri –ki onların da kökü Hipokrat'a kadar uzanır– çoktan yayımlanmış ve hem ruhban sınıfından hem de bilim çevrelerinden büyük tepki görmüştü. Fakat *Türlerin Kökeni*, evrimi işleten değişik bir mekanizmadan bahsediyor (*doğal seçilim*) ve tam yirmi senelik bir araştırmaya dayanıyordu.

Ne yazık ki Darwin, İngiliz Bilim Derneği'nin yıllık toplantısına bizzat katılıp teorisini savunmak için fazla hastaydı, onun yerini alması gereken konuşmacı da fazla ölü (birkaç gün önce kalp krizi geçirmişti). Tüm iş, Darwin'in çalışmalarını iyi bilen ama kötü bir konuşmacı olan Thomas Huxley'nin başına kaldı.

Oysa rakibi Piskopos Wilberforce, zamanının en iyi hatiplerindendi ve evrim konusunda tecrübeliydi: Kraliçe Victoria'nın dahi okuyacağı kadar popüler olmuş anonim bir eseri (*Vestiges of the Natural History of Creation*), aynı derneğin on beş sene önceki toplantısında başarıyla yerden yere vurmuştu. Ve şimdi, kısacık yaz mevsiminin tadını çıkarmak yerine Oxford Üniversitesi'nin yepyeni Doğa Tarihi Müzesi'ne doluşmuş 1000 kişi, Wilberforce'tan benzer bir performans bekliyordu.

Hazırlıksız yakalandığını bilen Huxley, apar topar Oxford'dan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ayrılmaya çalışmış ama sokakta rastladığı meslektaşı Robert Chambers tarafından kalmaya ikna edilmişti. Kaderin cilvesine bakın ki Chambers, *Vestiges*'in gizli yazarıydı. Ölene kadar anonim bir şekilde basacağı eseriyle hem Darwin'in hem de bizzat Huxley'nin dalga geçmiş olduğunu biliyordu, ama Wilberforce'tan intikam alma şansı, gururuna ağır basmıştı.

* * *

Toplantıda nasıl tartışmalar geçtiği pek bilinmiyor, çünkü resmi bir kayıt tutan olmamış. Ancak katılımcıların günlükleri sayesinde hatırlanan tek sahne, bilim tarihinin en meşhur anekdotlarından birini oluşturuyor. İtirazlarını ustalıkla sıralayan Piskopos, sonunda Huxley'yi nakavt etmek için ona "baba tarafından mı yoksa ana tarafından mı maymundan geldiğini" sorar. O ana dek sesi soluğu çıkmayan Huxley doğrulur ve kelimenin tam anlamıyla "tarihi ayar" olacak cevabını verir:

"Atalarımın maymun olmasından utanmıyorum ama bunca yeteneğini gerçeği saklamak için kullanan insanlarla bir akrabalığım olmasından epey utanıyorum."

Bir alkış tufanı kopar, Huxley omuzlara alınır, "mollalar İran'a" sloganlarıyla Piskopos'u kürsüden kovalarlar ve evrim teorisi oracıkta oybirliğiyle kabul edilir.

* * *

Elbette bunlar olmadı. Huxley'nin konuşmasının çoğu pek duyulmamış bile. Hatta bir ara Darwin'in eski kaptanı kürsüye çıkıp, dev bir İncil sallayarak milleti kâfirlikle suçlamış. Her zamanki gibi, söz alan herkes kendisinin "kazandığını" düşünmüş ve kısa bir süre içinde de bu toplantı unutulup gitmiş. Ta ki yıllar sonra, seküler çevrelere ilham vermesi amacıyla, sanki bir dönüm noktasıymış gibi paketlenip bize sunulana dek.

Düşünün ki devrim yaratacak bir teori akıl ediyor, bunu desteklemek için yirmi sene boyunca dünyanın dört bir yanından kanıt topluyor, sonra, gelgelelim, onun 19. yüzyıl Oxford elitleri ve

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - http://kitap.tc

21.yüzyıl öğrencileri nezdindeki kaderi, iki ihtiyardan hangisinin diğerine daha iyi laf soktuğuna bağlı. Bu anekdot bende birçok hisse sebep oluyor ama ne yazık ki "ilham", bunlardan biri değil.

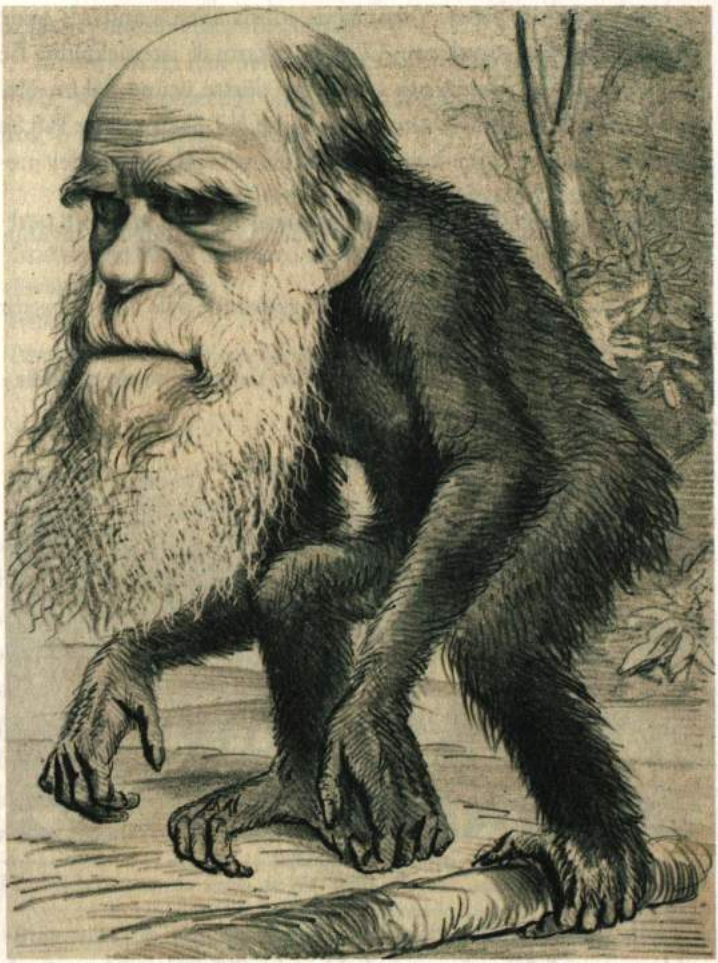

"Saygıdeğer bir Orangutan". İnsanın Türeyişi kitabının yayımlandığı 1871 yılında, yani Oxford tartışmasından seneler sonra mizah dergisi Hornet'ta çıkan Darwin karikatürü.

Ücretsiz PDF kitap arşivi - https://rantey.org

2. Sülü'nün Gölü

Darwin'in ölümünden tam bir asır sonra, Yunanistan'la aramızda kıta sahanlığı sorununun nüksettiği günlerden birinde, kabine bir kriz toplantısı yapar. Yunanistan, uluslararası standardı takip ederek, karasuları sınırlarını 12 mile çıkarmak istemektedir. Bu gerçekleşirse Ege Denizi'nin neredeyse dörtte üçüne hâkim olacaklar, ada fakiri Türkiye'nin kontrolü ise %7,5'ten sadece %8,8'e çıkacaktır. Saatler süren kabine toplantısı sonrası, gazeteciler merakla Başbakan Süleyman Demirel'e sorarlar:

"Yunanlılar Ege Denizi'nin bir Yunan Gölü olduğunu savunuyor, cevabınız ne olacak?"

Gazetecilerin bu ortasını Demirel göğsünde öyle bir yumuşatır ki soru pamuk gibi olup dağılır:

"Ege bir Türk gölü değildir. Ege bir Yunan gölü de değildir... Binaenaleyh, Ege bir göl değildir!"[10]

"Şepkemin altındayız."

Halk arasında, "Dün dündür, bugün bugündür", "Yollar yürümekle aşınmaz", "Benzin vardı da biz mi içtik" ve sonradan sık sık

10 İlginçtir, bu sözün orijinal kaynağı bulunmuyor ama hemen her gazete atıf vermiş. Mesela: "Siyasetçilerin unutulmaz gafları", *Milliyet*, erişim 14 Şubat, 2020, http://www.milliyet.com.tr/fotogaleri/38991-siyasetcilerin-unutulmaz-gaflari.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

*cover*ı yapılan, "Enkaz devraldık" gibi hit parçalarıyla anılsa da Demirel'in ustalık eseri yukarıdaki örnekti: Gayet mühim ve acil bir konuda Türkiye Cumhuriyeti'nin stratejisi sorulurken, hükümetin başındaki adam, engin coğrafya bilgisiyle konuyu saptırmış ve yine hiçbir şey söylememeyi başarmıştı.

Bu alışkanlığı için herhangi bir siyasi bedel ödedi mi peki? Eh, birkaç seçim kaybettiği oldu ama zamanında kendi de söylediği gibi, "6 kere gittiyse 7 kere de geldi".

Issız bir adaya düşsem, yanıma alacağım ikinci Demirel laf ebeliği:
Gazeteci: Türkiye'nin durumunu tek kelimeyle özetler misiniz?
Demirel: "İyidir" derim.
Herkes: ?
Demirel: Ama iki kelimeyle özetlememi isterseniz, "İyi değil" derim.[11]

3. Oscar'lık Başkan

12 Eylül darbesi ertesinde Demirel siyasi yasaklıyken, neredeyse 200 senedir darbe yaşamamış olan Amerikan demokrasisi, tarihinin en yaşlı başkan adayını konuşuyordu. Ronald Reagan ikinci dönemi için adaylığını koyduğunda tam 73 yaşındaydı. Naklen yayınlanan ilk seçim tartışmasında tuhaf bir performans sergilemiş olduğu için ikinci tartışma başlar başlamaz konu Reagan'ın sağlığına geldi. Moderatör, Soğuk Savaş'ın devam ettiğini ve rahmetli başkan Kennedy'nin Küba Füze Krizi sırasında günlerce uykusuz kaldığını hatırlattıktan sonra, Reagan'a bu yükü kaldırıp kaldıramayacağını sordu.[12]

11 Muhtemelen bu alıntı da bir "şehir efsanesi" ama kolektif hafızamızda yer etmiş bir kere. "Demirel'in unutulmayan sözleri", *Milliyet*, erişim 14 Şubat, 2020, http://www.milliyet.com.tr/demirel-in-unutulmayan-sozleri-gundem-2075042/.

12 Gençler bilmez, eskiden Türkiye'de de tüm önemli adaylar genel seçim öncesi televizyonda tartışırlardı. Sanırım bunların sonuncusu, Uğur Dündar'ın 25 Ekim 2002'deki programında gerçekleşti. Bu demektir ki bugün oy kullanabilen milyonlarca insan, hayatları boyunca bir defa bile Erdoğan'ı tartışırken görmediler.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Reagan pek enerjik gözükmüyordu ama bir devlet başkanı için en kullanışlı meziyete sahipti: Meslekten aktördü. Ve önceden çalıştığı cevabını, tam ayarında bir alaycılıkla sundu:

"Bu yaş konusunu, seçim kampanyamın bir parçası yapmamaya karar verdim. Rakibimin gençliğini ve tecrübesizliğini siyasi rant için istismar etmeyeceğim."

56 yıllık ömrüne başsavcılık, senatörlük, üstüne bir de başkan yardımcılığı sığdırmış olan "genç ve tecrübesiz" rakibi Mondale bile bu cevaba gülüyordu.

Ancak, muhtemelen Mondale'in ismini ilk defa duyuyorsunuz, çünkü bu yayından birkaç ay sonra 50 eyaletin 49'unu kaybederek, eşine az rastlanır bir hezimetle siyasetten çekildi. Sonradan anlattığı üzere, Reagan'ın bu cevabına gülümsediği an, en büyük kozu olan yaş konusunu ve seçimi kaybettiğini anladığı andı (elbette adaylar arasındaki tek fark bu değildi, fakat kritik bir noktada yakaladığınız ufak bir avantaj, belirleyici olabiliyor).

* * *

Seçim, tüm dünya için bir dönüm noktası oldu: Reagan ve İngiliz Thatcher'ın dönemlerinde sağ-liberalizm tarihe damgasını vurdu. Bugün Amerikan muhafazakârlığının kolektif hafızasında Reagan, her yeni seçim dönemi halesi daha da parlayan bir aziz gibidir.

Oysa 1984'te kameralar karşısında ter döken o ölümlü, kendisine yöneltilen eleştirileri aslında cevaplamamıştı. Hâlâ çok yaşlıydı, hâlâ ilk tartışmadaki hali şüpheliydi ve Soğuk Savaş hâlâ devam ediyordu. Ama bir boksör gibi gard alıp doktor raporlarıyla kendini savunacağına, bir aikido ustası gibi rakibinin enerjisini kullanarak zayıflığını güce dönüştürmüştü. O cevabından sonra kimse yaşını tekrar gündeme getirmedi.

Bir başka ifadeyle, başkanlığı ve 20 bin tane nükleer savaş başlığının ateşleme kodlarını, seyirciyi daha çok eğlendirene verdiler. Tesadüf bu ya, ezeli rakipleri bir kaç sene sonra Reagan'a Alz-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi | https://nuteyo.org

heimer teşhisi kondu. Hastalığın etkilerinin tam olarak ne zaman başladığı hâlâ tartışma konusudur.[13]

Reagan'ın kendi yaşını alaya aldığı tek örnek bu değildi:

"Yaşlılık hakkındaki en sevdiğim alıntılardan biri Thomas Jefferson'a ait. Diyor ki, bir başkanı yaşı ile değil, sadece icraatlarıyla değerlendirmek lazım... Bunu bana bizzat söylediği günden beri endişelenmeyi bıraktım ve size ne kadar genç hissettiğimi göstermek için 13 eyaletin her birinde mitingler düzenlemeye kararlıyım."

(Jefferson, ABD'nin 3. başkanıydı. 1801'de göreve geldiğinde sadece 13 eyalet vardı.)

İçimizdeki Zıtlık

Yukarıdaki hikâyelerin ortak noktası neydi sizce? Bir kitaba kapağına bakmadan başlamak gibi ilginç bir alışkanlığınız yoksa, cevabın bir şekilde "safsatalar" ile ilgili olduğunu biliyorsunuz. Muhtemelen o hikâyelerdeki "adam karalama", "mizahla konuyu saptırma" gibi bazı safsataları tespit ettiniz bile. Ama aralarında daha derin bir bağlantı var. Bir adım geri çekilip, hikâyelere sırayla tekrar bakalım...

* * *

Tek zeki hayvan türü biz değiliz. Hatta ilk zeki "insan" dahi değiliz. *Homo erectus*, tam 2 milyon yıl boyunca bu gezegende dolandı ve ateşi kontrol edip bol bol mangal yapmaktan öteye gidemedi.

13 *Killing Reagan - The Violent Assault That Changed a Presidency* (2015). Muhafazakâr TV ikonu Bill O'Reilly, hastalığın etkilerinin çok daha önceden baş gösterdiğini bu kitabında iddia etmiş. Reagan'ın konuşmalarını analiz eden doktorlar da bazı Alzheimer işaretleri tespit etmişler, fakat kesin bir tanı imkânsız. "Did Ronald Reagan Have Alzheimer's Disease While in Office?", *Snopes*, Erişim 10 Şubat, 2020, https://www.snopes.com/fact-check/ronald-reagan-alzheimers-disease/.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptey.org

Oysa Oxford'daki o salonda, biyolojik olarak çok da farklı olmayan ve 5000 sene öncesine kadar yazı nedir bilmeyen başka bir primat türü, oturmuş kendi evrimini tartışıyordu. Hem de birbirini öldürmeden!

Peki nasıl oluyor da bu kadar kısa sürede böyle bir olgunluğa erişip, halen çocukça kişisel saldırılara bu kadar prim veriyor?

* * *

Türkiye toprakları, 600 küsur sene boyunca kimseye hesap vermek zorunda olmayan bir ailenin malıydı. Uzun ve kanlı mücadeleler sonucunda, seçilmemiş despotları tarihe gömenlerin çocukları, nasıl oldu da tekrar tekrar aynı laf salatalarına kanıp, aynı demagogları defalarca seçtiler?

Demirel sonrası Türkiye'nin çelişkileri daha da bariz: İnsanlar cep telefonlarından Twitter'a girip seçim gecesi sandık güvenliği sağlamaya çalışıyorlar. Uzay çağının teknolojisi ile antikitenin sorunlarını aynı potada eritmeyi başardık.

Julius Caesar gibi bir popülisti mezarından kaldırsak ve bu teknolojileri anlatmaya çalışsak, herhalde şoktan aklını yitirirdi. Ama oy sandıklarını takip eden insanları anlar, o sandıkları alıp götürenleri daha da iyi anlardı. Hatta biraz kendine gelince, "biz Roma torunuyuz, sizin ecdadınız kim?" diye *tweet* ata ata bir büyükşehir belediyesi bile kazanırdı. Bazı şeyler pek değişmiyor.

* * *

"Genç ülke" dediğimiz ABD'de, Reagan'dan önce tam 39 başkan olduğunu tahmin eder miydiniz?

- Anayasanın yaşı: 233 (halen kullanımda olan en eski federal anayasa)
- Öldürülen başkan: 4 (1865, 1881, 1901, 1963)
- İç savaş: 1 (1861-1865)
- Darbe: 0

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kıta büyüklüğünde bir ülke için hiç de fena istatistikler değil, özellikle de son 100 senesi. Öyleyse nasıl oluyor da anayasal demokrasiyi bu kadar sağlam bir temele oturtan insanlar, seçimleri bir sempati ve mizah yarışına indirgeyecek kadar sığ oluyorlar?

Bir kez daha teknolojik gelişmeler bu tezadı belirginleştiriyor: Naklen yayınlanan ilk başkanlık münazarası, Ay'a ilk seyahatten sadece dokuz sene önce gerçekleşen Kennedy-Nixon tartışmasıydı. Onu eski usulle, yani radyodan dinleyenler, daha tecrübeli olan Nixon'ın kazandığını düşünmüşler. Ama televizyon yayınını takip eden 66 milyon çoğunlukla Kennedy'i haklı bulmuş.[14]

TV'de radyodakinden ayrı bir tartışma dönmüyordu elbette. Ancak Nixon, stüdyonun arka planıyla aynı renkte bir takım elbise giymiş, makyaj yapmamış ve spot ışıkları yüzünden fazla terlemişti. Kennedy ise, aksi gibi, tarihteki en fotojenik liderlerden biriydi ve tüm hafta sonu kendini bir otel odasına kapatarak yaptığı provalar sayesinde çok önemli bir beceri kazanmıştı: Konuşurken kameraya bakabilmek. Asırlar süren demokrasi mücadelesi sonunda geldiğimiz nokta buydu işte.

* * *

Açıkçası, bu paragraflardaki tüm soru işaretlerini tek bir cümlede birleştirmek mümkün: İnsanlık bu kadar ilerlerken, insanlar neden yerinde sayıyor?

Bu çelişkiyi en yoğun haliyle gösteren örneği de en sona sakladım..

4. M.A.D.

Fizikçi Robert Oppenheimer, tarihin ilk atom bombası denemesine öncülük ettikten sonra, zafer ve melankoli karışımı bir duyguyla, Hint destanı *Bhagavat Gita*'dan bu dizeleri hatırlamış.

14 "The Kennedy-Nixon Debates", *HISTORY*, 21 Eylül 2010, Erişim 11 Şubat 2020.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

"Şimdi, âlemlerin yok edicisi Ölüm oldum."

Halkı tarafından yaşayan bir tanrı olarak görülen Japon İmparatorunu sadece iki haftada kayıtsız şartsız teslim olmaya zorlayacak olan bu teknoloji, kısa bir süre içinde binlerce kat daha güçlü olan hidrojen bombalarına evrildi. Akabinde, sanki halihazırda yeterince yıkıcı değilmiş gibi, yıllarca ikmalsiz gidebilen nükleer denizaltılara konuşlandırılıp atmosferin dışına çıkabilen süpersonik roketlerle taşınabilir hale geldi. Kısacası "ölüm", Oppenheimer'ın ve o eski Hintlilerin hayal bile edemeyecekleri kadar korkunçtu artık.

Ağızlarından barış kelimesini düşürmeyenler, bu korkunçluğu seri üretime soktular, hem de kendi canları pahasına. Reagan'ın ikinci başkanlık dönemi başlarken, birkaç seneye tamamen çökecek olan Sovyetlerin elindeki nükleer başlık sayısı 40.000'den fazlaydı.[15]

Bu rakam "ihtiyacın" o kadar üstündeydi ki ABD'den topyekûn bir salvo yedikten sonra bile ellerinde kalanla gezegendeki her şehri dümdüz etmeleri mümkündü. Evet, Rus şehirleri dahil.

15 "Historical nuclear weapons stockpiles and nuclear tests by country", *Wikipedia*, Erişim 12 Şubat, 2020, https://en.wikipedia.org/wiki/Historical_nuclear_weapons_stockpiles_and_nuclear_tests_by_country.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

* * *

İki süper güç arasında karşılıklı yok etme anlayışı üstüne kurulu bu dengenin (*Mutually Assured Destruction*) İngilizce kısaltmasının "deli" anlamına gelmesi bir tesadüf değil: Sayısız mühendislik harikasından oluşan bir delilik tablosuydu bu.

Bir atom bombası yapmak için gereken dehayı, disiplini, organizasyon kabiliyetini düşünün. Şimdi de bunlardan binlercesini yapmak ve bu uğurda milyonlarca vatandaşını da aç ve sefil bırakmak için gereken deliliği ve aptallığı düşünün.

Ecce homo! İşte insan!

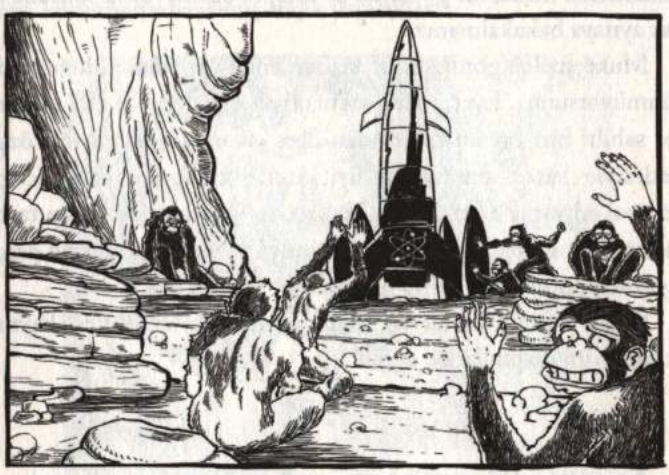

2001: Bir Delilik Destanı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Zaman Mültecisi

"Beni bende demen, bende değilim.
Bir ben vardır bende, benden içeru."

—Yunus Emre

En yakındaki aynanın karşısına geçin ve kendinize bakın. Ama bukalemun misali bir gözünüz de kitapta olsun, yoksa sonsuza kadar aynaya bakakalırsınız.

Muhtemelen gördüğünüz kişinin aptal veya deli olduğunu düşünmüyorsunuz. Evet, bazen saçmalıyor ama genelde akıl ve kontrol sahibi biri bu. Hatalarından ders çıkararak geçmişini, özgür iradesiyle karar vererek şimdiyi, stratejik düşünerek geleceğini kontrol ediyor. Zaten tam da bu sayede üniversiteler kurup tartışmalar yapmış, anayasalar yazıp seçimler düzenlemiş, atomu parçalayıp sonsuz enerjiye sahip olmuş.

Fakat bundan başka bir "ben" yoksa onca çelişkinin kaynağı neydi? Kim o aptallar ve deliler?

* * *

Aynadaki o suretin ardında, neokorteksinizin hemen altında biri daha var. Onu davetsiz bir misafir olarak görmek isteyeceksiniz ama emin olun, sizden çok daha uzun süredir orada. Afrika'nın ormanlarında ve çayırlarında hayatta kalmaya çalışırken, bir anda kendini milyonluk metropollerde, süpermarketlerden kalıp kalıp doymuş yağ alırken bulmuş bir zaman mültecisi bu.[16]

16 İlk ilkel primatların ortaya çıkışı 55 milyon yıl, *Homo sapiens*'in ise 200 bin yıl oluyor. Tarım 10 bin, yazı 5 bin, süpermarket ise 90 yaşında. Yani evet, evrimsel ölçekte "bir anda" büyüdük. "Timeline: Human Evolution", *New Scientist*, Eylül 2008.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Buraya ait olmadığını bilse de elinde değil; liderlerin öyküleriyle coşuyor, hocaların ninnileriyle uyuyor, "ötekilerin" tehdidiyle kenetleniyor. En çok da korkuyor. Başka doğruların varlığından ve yanılmaz tanrıların yokluğundan korkuyor. Giderek karmaşıklaşan bir dünyayı, giderek kısalan cümlelerle anlamak istiyor. Bilgi Çağı'nın ortasında, cehaletin verdiği mutluluğu arıyor.

* * *

Bunlardan biri gerçek, diğeri sahte kimliğimiz değil, ikisi de biziz. Daha karşısındakiyle doğru düzgün konuşmasını öğrenemeden internet ile her yana bağlanmış, daha kendisini tanıyamadan uzayı keşfetmeye başlamış trajik yaratıklarız.

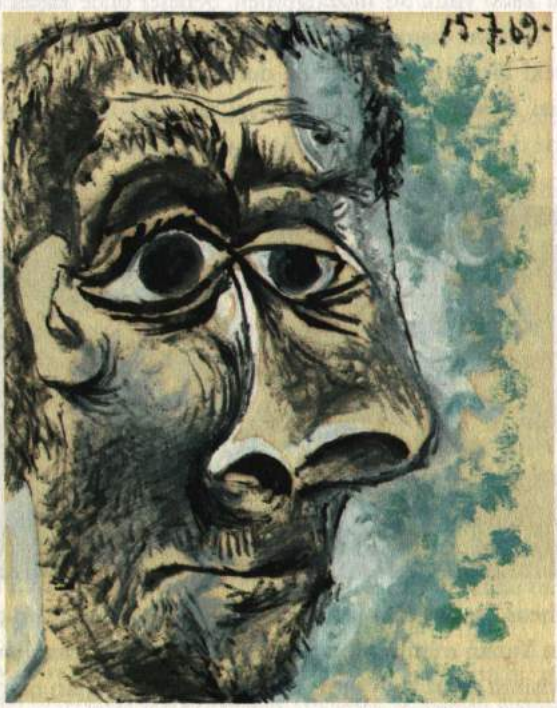

Pablo Picasso, Erkek Başı (Tête d'Homme), 1969.
Bazılarımız payına bakmaz gördüklerimiz peydahlı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi | http://tanitay.org

İlerleyen sayfalarda, bu temel çatışmanın mitoloji ve edebiyattaki yansımalarından başlayıp, modern bilişsel psikolojiye ve ötesine uzanacağız.

Hayvanlar ve Tanrılar

Birkaç sene önce dünyaca ünlü bir müzisyen, Dallas Sanat Müzesi'ndeki son iş günü biter bitmez THY'nin özel bir uçağına atladı ve Şanlıurfa'ya temelli göç etti (bu sabah uyandığınızda, "Şanlıurfa" ve "Dallas"ı aynı cümle içinde duymayacağınıza ne kadar da emindiniz oysa).

Lirinden çıkan ezgilerle hayvanları bile mest eden ve "şarkıların babası" olarak bilinen Orpheus'tan bahsediyorum,[17] daha doğrusu onun 1800 yıllık bir mozaiğinden. Seneler önce kaçak bir kazı sonucu Türkiye dışına kaçırılmış, dönmüş dolanmış, okyanusun ötesindeki bir kıtanın ortasında durulmuş. 2012 yılında durumu fark eden Kültür Bakanlığı'nın ısrarı ve müze müdürünün insafı sayesinde doğduğu topraklara dönüş yaptı neyse ki.

Orpheus, "aşka gelen ve tanrısal ilhamla hareket eden sanatçı" kalıbının Yunan mitolojisindeki öncüsüydü. Çoğu insan onu, ölen genç karısının ardından yaktığı benzersiz ağıt ile yeraltı tanrısı Hades'i bile efkârlandırdığı hikâyeden biliyor. Hades sonunda daya-

17 Pindar, *Pythian Odes*, 4.313.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

namayıp kadının canlılar dünyasına dönmesine razı olur ama tek şartla: Orpheus peşinden gelen karısına yeryüzüne çıkana kadar dönüp bakmayacaktır. Bizimkisi heyecan içinde teklifi kabul eder, kontratı imzalar, karısını peşine takar. Fakat tam çıkışa geldiklerinde merakına yenik düşerek kafasını çevirince, kadın belli belirsiz bir "hay senin sanatçı ruhuna" bakışı atar ve anında yok olur. Bir daha da bir araya gelemezler.

Bizi asıl ilgilendiren şey, zamanla Orpheus'un etrafında bir din oluşması (*Orphism*) ve şarap, delilik ve ilham tanrısı Dionysos ile özdeşleşmesi. Bu zaten başlı başına ilginç bir durum, çünkü Orpheus'un babası Apollon idi. Hani birçok şeyin yanında, aklı, mantığı ve düzeni temsil eden Apollon.[18] Düzenden delilik, mantıktan ilham doğuyor.

* * *

Benzer bir tezat, Orpheus'a atfedilen bazı şiirler yoluyla tüm insanlara yakıştırılmış: Bir tanesinde, âlemin kralı Zeus, oğlu Dionysos'u varisi yapmaya karar verir, ancak Dionysos gayrimeşrudur. Kocasının diğer kadınlardan olan çocuklarına eziyet çektirme konusunda yüksek ihtisas sahibi olan Hera, bu haberi duyunca Titanları kışkırtır ve küçük Dionysos'u oyuncaklarla kandırıp kaçırmalarını sağlar. Titanlar bununla kalmaz; çocuğu parçalara ayırır, pişirir ve muhtemelen "bakla ve güzel bir Chianti eşliğinde" yemeye başlarlar. Son anda yetişen Athena, Dionysos'un en azından kalbini yenmekten kurtarır, ziyafetin ayrıntılarını Zeus'a yetiştirir, Zeus da fırlattığı yıldırımlarla Titanları küle çevirir. İşte insan, bu karma küllerden doğmuştur. Yani insanın bir parçası Dionysos, bir parçası da Titandır. "Tarihi kazananlar yazar" misali, Dionysos ilahi tarafımızla, Titanlar da dünyevi, yabani, kirli, günahkâr tarafımızla özdeşleşmişler.[19]

---

18 Apollo ve Dionysos arasındaki bu zıtlık, görece modern bir görüş. *Tragedya'nın Doğuşu* (1872) eserinde Nietzsche tarafından meşhur ediliyor. Antik Yunanlar, onları rakip veya zıt olarak görmüyorlardı.

19 E. F. Edinger ve D. A. Wesley, *The Eternal Drama: The Inner Meaning of Greek mythology* (New York: Shambala, 1994.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hikâyenin devamı da bu ikiliğin altını çiziyor: Athena'nın kurtardığı kalp sayesinde Dionysos tekrar doğar, ama bu seferki annesi Semele adında bir ölümlüdür. Yani Dionysos da yarı-insan olmuştur.

Elbette "Yunan mitolojisi" dediğimiz şey noterden onaylı tek bir senaryo değil, birbiriyle çelişen birçok hikâye mevcut. Orpheus'un mitlerinden de eski bir mite göre Semele zaten Dionysus'un ilk annesiydi, fakat Hera'nın entrikaları sayesinde doğum yapamadan ölmüştü. Zeus da erken doğan bebeği kurtarmak için onu kasıklarının içine dikmiş (hangimiz bunu yapmazdık ki), ona ikinci bir "anne" olmuş. Velhasıl, ayrıntılar değişse de Dionysos hep iki kez doğmuştur: Biri insanlığını, biri de tanrısallığını temsil eder.

* * *

Aynı tema, başka yaratılış hikâyeleri tarafından da işleniyor. Homeros'un çağdaşı olan Hesiodos'un zamane "resmi tarih"i diyebileceğimiz şiirlerinde (*Theogonia*) aksiyonun zirvesi bir "darbe"dir. Zeus önderliğindeki Olimposlular, zamanında kendilerini canlı canlı yutmuş olan babaları Titan Kronos'a karşı isyan ederler. *Titanomakhia* denen on yıllık savaşın sonunda Zeus kral olur, tüm Titanlar da yeraltına hapsedilir. Devrimcilere yardım ve yataklık etmiş olduğu için zindana atılmayan iki işbirlikçi Titandan biri olan Prometheus, bu yeni düzenden çabuk sıkılır, yeryüzüne iner ve çamurdan insanı yaratır. Athena da bu çamur yığınlarına üfleyerek onlara can ve akıl bahşeder. Tanıdık geldi mi?

Buradaki sembolizm önemli: Prometheus, tıpkı diğer Titanlar gibi Gaia'nın, yani kelimenin tam anlamıyla bu dünyanın çocuğudur, bu mahallenin bebesidir ve şimdi Dünya'nın toprağından kendine bir kardeş yaratmıştır. Olimposlular ise topraktan mümkün olduğunca uzakta, Yunanistan'ın en yüksek dağının tepesinde yaşarlar. Yani insanın bir kısmı topraktandır, hayvanidir, diğer bir kısmı ise Athena sayesinde ilahidir, ölümsüzdür.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cornelis van Haarlem, *Titanların Düşüşü*, 1596-98.
"Sanatta stratejik kelebek kullanımı" akımının öncülerinden.

Platon'un Arabası

Orpheus ve Hesiodos'tan yüzlerce yıl sonra yaşayan Platon, hangisinin versiyonunu esas aldığını pek belli etmeden, sanki o zamanlar için çok yaygın bir bilgiymişçesine, *Yasalar* isimli eserinde "insanın Titansal doğası"na atıfta bulunmuş. Kendisinin mitolojideki ikilikleri kullanması doğaldı, zira tüm felsefesinin temelinde de bir ikilik vardı:

1. Aklınıza gelebilecek her şeyin kusursuz hallerini barındıran idealar dünyası.
2. Onların eksik yansımalarından ibaret olan fiziksel dünya.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://vanity.org

Bu ayrımda insan aklı özel bir yer tutuyor, çünkü kusurlu fiziksel dünyanın bir ürünü olmasına rağmen, hiç tecrübe etmediği bazı kusursuzlukları hayal edebiliyor. Örneğin, hiçbiriniz hayatınızda kusursuz bir daire görmediniz ama bunu matematik yoluyla hayal edebiliyorsunuz (π'yi 3 alın). Hiçbiriniz sonsuz sayıda kalem görmediniz ama sonsuzluğu, ölümsüzlüğü, ebediyeti akıl edebiliyorsunuz. Demek ki aklın "idealar dünyası" ile bağlantılı, yani ilahi bir tarafı olmalıydı. Platon bu çıkarımını *Phaidros* eserindeki **at arabası alegorisi** yoluyla detaylandırmış:

İnsan ruhunu aynı anda iki kanatlı at çeker. Bunlardan biri ölümsüzdür, güzeldir, bembeyazdır, veresiye yazdırmaz, anneler gününü unutmaz, en asil duygunun atıdır. Siyah, sakat ve çirkin olan ise akıldışı tutkuları, hazları ve "günahları" temsil eder (siyah ve beyazın, iyi ve kötü olarak kodlanması yeni değil yani). Hep farklı yöne gitmek isteyen bu atları göğe, yani idealara doğru yöneltmesi gereken sürücü de akıl ve bilgeliktir. Sürücü yeterince yükselebilirse, başta Zeus olmak üzere bir grup tanrının peşine

British Museum, *Panathenaic Amphora*, M.Ö. 500.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://santiyo.com

takılabilir. Ama bu zor bir yolculuktur. Tanrıların arabalarını çeken atların ikisi de ölümsüz ve güzel olduklarından yollarına hızla devam ederler. Sürücüyse o kadar dengeli gidemez, atların uyumsuzluğu yüzünden bir yükselip bir alçalır. Bulutların üstüne anlık çıkan bir kuş gibi, ideaların ışığını bir an görür, bir an göremez. Kısacası, altımızdaki mütevazı arabayla Zeus denen o züppenin Ferrari'sini hiçbir zaman yakalayamayacağız ama gözümüz biraz da olsa bayram edebilir.

Platon'un bakışı epey hiyerarşik olsa da (idealar > sürücü > beyaz at > siyah at), ona göre iyi bir sürücü sadece kendi ulvi amacını gözetmez, atların da ihtiyaçlarını düşünür. Serserilik peşinde koşan atımızın isteklerini hiç umursamazsak, kısa sürede sinirlenip arabayı yeryüzüne çekecektir. Bir başka deyişle akıl ve bilgelik, siyah atı öldürmek değil, onu idare edebilmektir.

Bu alegoriyi aklınızda tutun –mümkünse yaklaşık 22 yüzyıl boyunca– zira onu Viyana'da tekrar ziyaret edeceğiz. Ama Viyana kapılarına dayanmadan önceki durağımız Ortadoğu...

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Zıtların Birliği

Platon insanı oluşturan parçalardan birini diğerlerine bariz üstün görüyordu, fakat her gelenekte çizgiler bu kadar net çizilmemiş. Günümüze ulaşmış en eski edebi eser olan *Gılgamış Destanı*, ilk bakışta önceki hikâyeleri andırıyor: Ana karakterlerden ilki, tıpkı insan gibi topraktan yaratılmış olan ve ormanda hayvanlarla beraber yaşayan Enkidu'dur. Diğer başrolde, tanrısal güçlere sahip olan ve şehirde yaşayan Kral Gılgamış bulunur. Hangisinin daha üstün yanımızı temsil ettiği belli, değil mi?

Oysa iki karakterin tanışma sahnesine bakın: Gılgamış, sık sık yaptığı gibi, yeni evli bir geline tecavüz etmeye yeltenirken, Enkidu gelinin evinin kapısına dikilerek Kral'a meydan okur. Yani yabani karakter daha asildir. Dahası, akabinde tutuştukları güreşin de bariz bir galibi olmaz, güçleri hemen hemen eşittir.

Tarihteki ilk *Fight Club* toplantısı sonrası birbirine sarılan ikili, kısa sürede yakın dost olur ve maceradan maceraya koştukça birbirlerine benzerler: Enkidu eğitilir ve medenileşir, Gılgamış da bencilliğinden ve kibrinden kurtulur.

* * *

Birkaç yüzyıl ileri sarıyoruz. Aranızda ikizler burcundan olanlar bu kısma iyice dikkat etsinler. Merak etmeyin, "sembolü terazi olan bir burcun mensupları nasıl bu kadar dengesiz oluyor?" gibi astroloji gizemlerini çözmeyeceğiz; bizi ilgilendiren kısım Roma mitolojisi:

Hikâyenin bir versiyonuna göre, Gemini takımyıldızının en parlak iki yıldızı, Pollux ve Castor adlı üvey ikizlerdir. Bunlardan ilki Zeus'un oğludur ve ölümsüzdür, diğeriyse Sparta Kralı'ndandır. Günün birinde Castor öldürülünce –ki bu olay dolaylı yoldan Helen'in kaçırılmasına ve Truva Savaşı'na sebep oluyor– ona çok bağlı olan Pollux, kendi tanrısallığını feda eder ve ölümsüzlüğünü onunla paylaşır. Böylece Castor hayata döner ama bunun bir bedeli vardır: İki kardeş, dönüşümlü olarak bir günü Olimpos'ta, ertesi günü de yeraltı dünyası Hades'te geçirmek zorundadırlar. Yani ölümlü ve tanrısal kısımlarımız iç içe geçmiştir.

Ücretsiz PDF kitap Arşivi - https://kisay.org

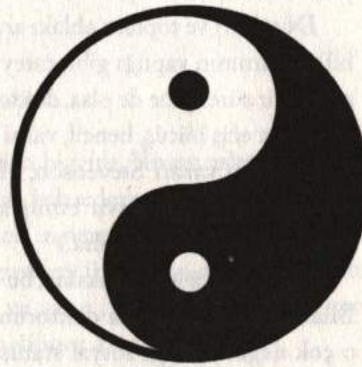

O dönemlerde Greko-Romen dünyasından çok uzaklarda yayılmakta olan *yin yang* kavramı, bu fikri daha da netleştiriyor. Çoğumuz bu sembolü zıtlıktan ibaret sanıyoruz. Ama feminenliği, karanlığı, durgunluğu temsil eden Yin ile maskülen, aydınlık, hareketli Yan, sürekli olarak değişir ve birbirlerine dönüşürler. Sembolün iki yarısındaki noktalar, bu akışkanlığın temsili.

Aklımızın çelişkili kısımları arasında dinamik bir ilişki olduğu fikrine modern psikoloji biliminde de rastlayacağız. Ama önce mitoloji ile bilim arasındaki o uzun edebiyat köprüsünden geçelim…

Dr. Jekyll

Eğer siz de benim gibiyseniz, *Dr. Jekyll ve Bay Hyde*'ı gençliğinizde bir ara okudunuz ve iki şey yaptınız:

1. Jekyll'ı yıllarca "Ceykıl" diye telaffuz ettiniz (doğrusu "cii-kiyıl" imiş).
2. Hikâyeyi klasik iyi-kötü mücadelesi olarak yorumlayıp bıraktınız.

Meğer yazık etmişiz. Hatırlarsanız esas oğlan Jekyll, çevresinde sevilen, başarılı bir doktordur. Victoria Dönemi İngiltere'si örnek bir beyefendiden ne bekliyorsa hepsini yerine getirmektedir.[20] Fa-

20 1837-1901 arası tam 64 sene tahtta kalan Kraliçe Victoria'nın hükümranlığında İngiltere, tarihin en büyük imparatorluğu olur. Endüstri Devrimi yayılır, nüfus ikiye katlanır. Bu muazzam değişime paralel olarak, toplum ahlakı katılaşır, cinsellik baskılanır ve adabımuaşeret önem kazanır. Kafalardaki "İngiliz soğukluğu" imajının kaynağı bu dönemdir. H.J. Perkin, *The Origins Of Modern English Society 1780-1880*, (Toronto: Routledge & Kegan Paul University of Toronto Press, 1969).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kat bu katı normlara uymanın bir bedeli vardır: Bastırdıkça büyüyen bir karanlık.

Dürtüleri ve toplum ahlakı arasında ezilen doktor, her 19. yüzyıl bilimadamının yaptığı gibi, çareyi bir iksir icat etmekte bulur. İksir, geçici bir süreliğine de olsa, doktorun iç içe geçmiş parçalarını ayırır ve ortaya eciş bücüş, bencil, vahşi bir *alter-ego* çıkar: Bay Hyde.

(Kitabın yazarı Stevenson, Hyde'ı neredeyse bir hayvan, hatta bir canavar olarak tasvir etmiş ama "bay" demeyi de unutmamış, İngiliz terbiyesi ne de olsa.)

Benzer hikâyelerin aksine, bu canavar kazara ortaya çıkmamıştı. Bilakis, her şey tam da doktorun planladığı gibi ilerliyordu. Artık o çok değer verdiği sosyal statüsünü kaybetme korkusu olmadan, iki farklı bedeniyle iki ayrı hayat yaşayabilecekti: Geceleri toprak,

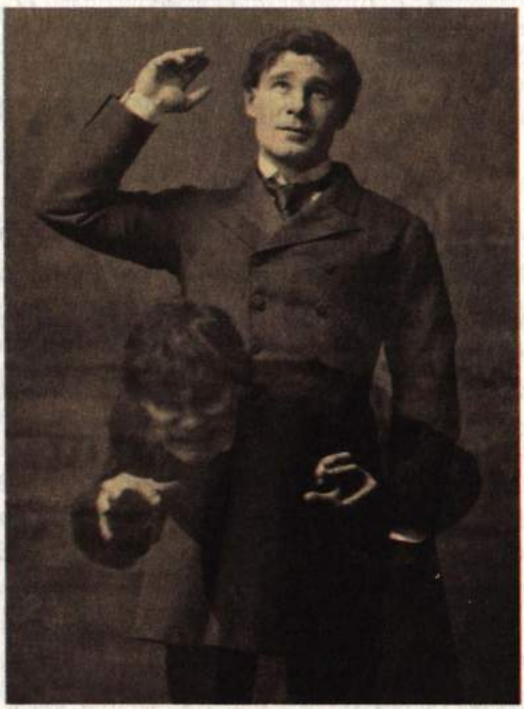

1887'de New York'ta sahnelenen tiyatro oyunu için çift pozlamayla çekilmiş tanıtım fotoğrafı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

kan ve ter kokan sokaklarda (Hades'te) sürtüp kurtlarını döktükten sonra, sabahları tertemiz rezidansında (Olimpos'ta) rahatlamış bir beyefendi olarak uyanacaktı.

* * *

Romanın en ünlü cümlelerinden birinde, "İnsan aslen bir değil ikidir," diyor Jekyll. Fakat Hyde'dan bahsederken bile "ben" kelimesini kullanmaya devam ediyor. "Ben"in nerede bitip nerede başladığı meçhuldü. Belki de Jekyll bir maskeydi; insanın aslı ise o çirkin canavardı. Katı toplum kuralları ve uzun bir eğitim sayesinde zar zor hizaya geliyor ama ipleri gevşetilince azıveriyor.

Nitekim bir süre sonra Hyde, iksir olmadan dahi ortaya çıkmaya ve günlerce kontrolde kalmaya başlar. Yıkılmış bir uygarlıktan geriye kalan bir mabedin üstünü kaplayan sarmaşıklar gibi, doktorun zihnini ve bedenini yavaş yavaş ele geçirmektedir. Artık Hades ile Olimpos arasındaki bariyerler kalkmış, toprağın kirli çocuklarının devrimi başlamıştır.

"Kendinde" olduğu nadir anlardan birinde, bu gidişle aklına bir daha hâkim olamayacağını tahmin eden Jekyll, işlediği suçların utancıyla son bir kez yüzleşir, cesaretini toplar ve...

–130 senelik *spoiler* geliyor–

...kendini öldürür.

...ve Bay Freud

Eğer bu roman anonim olarak yazılsaydı, eminim ki yazarın kimliği hakkındaki en popüler tahmin Sigmund Freud olurdu. Freud insan zihniyle ilgili birçok teori ortaya atmış ve pek azını bilimsel metot ile araştırmış olduğundan, her söylediğini ciddiye almamıza gerek yok.[21] Fakat kendimizi tanıma yolculuğumuzda kullanacağımız iki önemli katkısı var. Bunlardan ilki, Stevenson'ın

21 Bilimsel metodu geçtim, klinik çalışmalarının ciddi bir kısmı abartı veya uydurma imiş. F.C. Crews, *Freud: The Making Of an Illusion*, (New York: Metropolitan Books/Henry Holt and Company, 2017).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://cantev.org

romanındaki düalizmi devam ettirerek, insan aklını bilinç ve bilinçdışı olarak ikiye ayırmasıdır.[22]

- **Bilinç**: Algıladıklarımız ve farkında olduğumuz düşünceler.
- **Bilinçdışı**: Bastırılmış anılar, derin korkular, bencil itkiler, zamanının ötesinde cinsel arzular.

Hyde'ın hangisinin dışavurumu olduğunu tahmin etmişsinizdir.

* * *

Freud, bilinçdışını keşfeden ilk kişi değildi. Kendisi daha kısa pantolon giyerken, Hegel'den Schopenhauer'a kadar birçok filozofun eserlerinde yer almış, psikologların kelime dağarcığına çoktan girmiş bir kavramdı bu.

Zaten kayıp bir kıta misali "keşfedilecek" bir şey de değildi bilinçdışı. Ne de olsa her kültürde rüya, sezgi, vahiy, ilham gibi olağandışı zihinsel aktiviteler biliniyordu. Fakat o döneme kadar hâkim olan anlayış, bunların kaynağının hep aklın veya doğanın dışında olmasıydı:

"Yaratıcılık patlamaları nereden geliyor?"
Orpheus'ta olduğu gibi Tanrılardan ve ilham perilerinden

"Öfke, şehvet, kıskançlık, kibir, oburluk, açgözlülük, miskinlik?"
Yedi mi etti? Öyleyse Şeytan'dan tabii ki.

"Gaipten sesler?"
Tanrıdan mesajınız var.

"Histeri, travma, şok?"
İçine cin girmiştir, sıkılınca çıkar.

"Ya gizemlerin en büyüğü olan rüyalar?"
Öteki dünyaya veya geleceğe yolculuk.

22 Bu ayrım "Topografik Teori" olarak da bilinir. S. Freud, *Rüyaların Yorumu*, çev. Dilman Muradoğlu, (İstanbul: Say, 2014).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://pantey.org

* * *

Freud'u özel kılan şey, tüm bu açıklamaları doğaüstünden alıp aklın içindeki dev bir odaya kapatmasıydı. Onu zengin kılan şeyse, odanın anahtarını kendi cebine atması.

Nitekim, kişi buraya öyle elini kolunu sallayarak inemez. Rüya, serbest çağrışım ve dil sürçmesi (*Freudyen sürçme*) gibi yollardan yüzeye çıkan işaretleri yorumlayacak psikanalistlere ihtiyaç vardır. Bu aracılar sayesinde bilinçdışımız ile yüzleşebilirsek, iç çelişkilerimizi azaltabilir ve bazı davranış bozukluklarını tedavi edebiliriz.

Freud'un bu arzı, dev bir taleple karşılaştı. Özellikle de rüyaların aslında bastırılmış isteklerin veya çocukluk travmalarının dışavurumu oldukları fikri, hem halk hem de psikologlar arasında epey popüler oldu. Zira genç psikologlar, hocaları gibi akıl hastanelerinde değil, yeni yeni moda olan özel kliniklerde çalışmak istiyorlardı. Freud'un ana geçim kaynağı da çoğunluğu zengin kadınlardan oluşan müşterilerinin rüyalarını kendi kliniğinde yorumlamak ve sürekli yeni teşhisler koymaktı.[23]

* * *

İş hayatındaki başarısı bir yana, Freud, bilinçdışı kavramını popülerleştirmek ve sekülerleştirmekle yetinmedi: Öncüllerinin aksine, bilinçdışını zihnin ilginç bir ayrıntısı olarak değil de büyük kısmı olarak görüyordu. Ona göre akıl bir buzdağı ise, "ben" dediğimiz şey suyun üstünde kalan o ufak kısımdı. Her düşüncemiz, her davranışımız, her tartışmamız, bilinçdışının izlerini taşıyordu. Yani Platon kısmen haklıydı: Ortada bir araba vardı ama genelde onu biz kullanmıyorduk. Biz, yan koltukta oturup sağa sola laf yetiştiren bir yolcuyduk sadece.

23 Bu kadınlardan en ünlüsü, kendisi de bir psikanalist olan Prenses Marie Bonaparte'tır, yani Napoléon Bonaparte'ın kardeşinin küçük torunu. Yıllar sonra Naziler Avusturya'yı ilhak ettiklerinde, bir Yahudi olan Freud'un, ailesiyle birlikte Londra'ya kaçmasını sağlayacaktı. Ne yazık ki Freud'un dört ablasının hiçbiri o kadar şanslı olamadı.

Bu görüşün yayılması, kendini sürekli kontrolde hissetmek isteyen insanoğlunun narsisizmine karşı kazanılmış en büyük başarı olmalı.

Freud'un buzdağı benzetmesi, *içgörünün*, yani düşüncelerimiz üzerine düşünme yeteneğimizin sınırlarını da açıklıyor. Tepeden bakınca buzdağının dibini göremiyor, en fazla, su yüzeyinin hemen altını gözlemleyebiliyoruz. Dalgalarla birlikte bir batıp bir çıkan bu dinamik sınır bölgesinin özel bir adı var: Bilinçöncesi (*preconscious*).[24]

Telefon numaranız, örümcek korkunuz, bir yandan istemsizce mırıldandığınız şarkı gibi, birkaç saniye öncesine kadar aklınızda

24 "Bilinçaltı" (*subconscious*) yerine "bilinçdışı" (*unconscious*) terimini kullanmamın sebebi de bu. Günlük hayatta daha çok "bilinçaltı"nı kullanıyoruz, nitekim ilk yıllarda Freud da ayrım gözetmemiş. Ancak bugün akademide "bilinçaltı" pek tercih edilmiyor, çünkü hemen bilincin altındaki kısmı mı, yoksa ulaşamayacağımız dipteki kısmı mı kastettiğimiz belli olmuyor.

olmayan –ama şimdi de aklınızdan çıkmayan– o şeyler bilinçöncesinde bulunur. Bir başka ifadeyle, bilinçdışının ufak bir çaba sonucu ulaşabileceğimiz kısmıdır burası. Dolayısıyla neyi, neden düşündüğümüzü anlama çabamızda kilit bir rol oynayacak. (Dua edin ki buraya koca bir tarantula resmi koymadım.)

İd, Ego ve Süperego

"Kusura bakma kardeş, seni de bu kötü şakaya alet ettik ama..."

Freud'un bizim için önemli ikinci katkısı, yaklaşık yirmi yıl sonra olgunlaştırdığı **Yapısal Model**'dir. Bu zihin modeli, şimdiye kadar takip ettiğimiz zıtlık paradigmasını genişletiyor. Yani tanrısal-ölümlü, uygar-yabani, akıl-içgüdü, mantık-tutku ve bilinç-bilinçdışı gibi ikiliklerle tanımaya çalıştığımız insan aklı, artık üç ana parçaya bölünüyor.

Kuru kuru tanım yapmak yerine, Dr. Jekyll ve Bay Hyde'ı bu yeni modelin merceğinden okuyalım:

- **İd** (Hyde): Tamamı bilinçdışında olan ve zevk, ihtiyaç ve korku odaklı hayvani yönümüz. Hyde, yaptıklarının iyi veya kötü olduğunu bilmez, sadece ister, sadece yapar. Ve tam bir bebek gibi illa o anda yapar; strateji kuramaz, isteklerini erteleyemez.
- **Süperego** (Victoria Dönemi Londra'sı): Kısmen bilinçdışındadır ve benimsediğimiz değerlerden oluştuğu için en son olgunlaşan yanımızdır. Jekyll'ın yoksullara bağış yapınca duyduğu gururun da suçlarından ötürü duyduğu utancın da kaynağıdır. Bu duygularla *ego*yu yönlendirmeye çalışır.
- **Ego** (Dr. Jekyll): Gündelik dilde "gurur, kibir" gibi anlamlarda kullansak da burada problem çözen, tartışan, plan yapan, yani *kısmen* rasyonel olan tarafımızdır. İsteklerimizi, dış dünyanın gerçekleriyle ve toplumun şartlarıyla törpüleyip makul bir denge yakalamaya çalışır. Bu dengeyi tutturamazsa zihnimiz "hastalanır". Nitekim Jekyll, toplumsal statüsünü korumak için hep *süperego*dan yana olmuş, *id*i bastırdıkça da mutsuzluğu artmıştı. Bu sorunu çözmek için bulduğu iksir, yani bilim, *ego*nun problem çözme yeteneğinin bir ürünüydü.

* * *

"İçimizdeki canavarın kontrolden çıkması", *ego*nun işini iyi yapamaması olarak yorumlanabilir. Modern zamanların en popüler dönüşüm hikâyelerinden biri olan Fight Club'a da bu çerçeveden bakarak kıyas yapabiliriz:

Jekyll'a karşılık gelen "anlatıcı" karakteri (Edward Norton) nasıl biridir? Ofis hayatının grisinden kaçmak için tüketim kültürünün sahte renkleri peşinde koşan örnek bir vatandaştır. Yani tek kelimeyle ifade etmek gerekirse "normaldir".

<style lang="Demirel"> Ama iki kelimeyle özetlemek gerekirse "normal değildir". </style>

Zira normlara uymanın bedeli olarak tatminsizdir, huzursuzdur, amaçsızdır, korkaktır, asabidir, Ekşi Sözlük yazarıdır. Lakin

ilginç bir şekilde, bastırdığı yanı, Hyde benzeri çirkin bir yaratık ile temsil edilmez. Aksine "Tyler Durden" her yönden idealdir:

- Modern insanın idealindeki gibi gözükür (Brad Pitt),
- idealindeki gibi sevişir (çıplak Brad Pitt),
- idealindeki gibi savaşır (kanlı ve çıplak Brad Pitt),
- idealindeki gibi çalışır (part-time sabuncu Brad Pitt),
- ve idealindeki gibi özgürdür (anarşist Brad Pitt).

Aslında bu tezat gayet doğal. Dr Jekyll, adı üstünde saygın bir doktordu, zaten çoğu zaman istediği hayatı yaşıyordu. Tek derdi arada sırada kaçamak yapmaktı. "Anlatıcı"nın derdi ise kaçamak değil, kaçmak. Düşük statülü ve mânâsız hayatını temelli geride bırakıp başka bir şeye evrilmek istiyor. Bir canavara dönüşmesinden söz edilemez, asıl o "normal" hayatları yaşayanlar birer canavardır.

"Olmak isteyip de olamadığın her şey, benim."

Stevenson'ın romanına paralel biçimde, burada da dönüşüm uyku ile yakından alakalı. İnsomniadan mustarip olan esas oğlan, uyku ile uykusuzluğu ayıramaz ve giderek zaman mefhumunu kaybeder. Bazen günlerce ne yaptığını bilemez. Sonunda, artık rüya görmenin ötesine geçtiğini, bizzat kendisinin bir "rüya" haline

geldiğini anlar. Arabanın asıl sürücüsü yakında tekrar uyanacak ve belki bu sefer direksiyonu bir daha bırakmayacaktır. Eh, iş bu raddeye gelince artık yapılması gerekeni biliyorsunuz, filmin sonu pek sürpriz değil.

Yapısal Model'in güzel yanı, bu hikâyeyi basit bir "aklını yitirme" süreci olarak yorumlamaması. Nitekim Tyler Durden gelişigüzel davranmıyordu, bir planı vardı. Yani kişi yüksek IQ sahibi olabilir, akıl mantık sahibi olabilir, dış dünyanın gerçekliğini iyi kavrayabilir. Ama tüm bu mekanizmanın neye hizmet ettiği önemli, yani iç denge önemli. *Ego* gerektiği kadar kuvvetli olsaydı ne hikâyenin başındayken *süperego*nun kölesi olur (tüketim kültürü değerlerini benimsemesi) ne de sonradan *id*i bu kadar idealize ederdi.

* * *

Bu dengenin altını son bir defa çizmek için Freud'un çağına geri dönelim ve kelimenin gerçek anlamıyla "soyunarak" *süperego*sundan sıyrılan ve *id*in kölesi olan bir karaktere bakalım.

Bilimkurgu yazarı H.G. Wells'in yarattığı *Görünmez Adam* (1897), tabii ki kendi icat ettiği bir iksir sayesinde temelli görünmez olduktan sonra, hayatın beklediğinden daha zor olduğunu fark eder ve kendisini görünür kılan kıyafetler giyerek insanlarla iletişim kurmaya, eski hayatına dönmeye çabalar. Başlarda *süperego*su işlevselidir, doğruyu yanlışı bilir. Ama soyunup kıyafetlerinden kurtuldukça güç zehirlenmesi yaşar ve yabanileşir.

Tıpkı Tyler Durden gibi, Görünmez Adam da mantıksal çıkarım yeteneğini kaybetmemişti. Amacına ulaşmak, yani insanları korkuyla yönetmek için gayet ayrıntılı planlar yapıyor, dış dünya şartlarını göz önünde bulunduruyor, bir başka ifadeyle mantıklı davranıyordu ama yaptıklarını neden yaptığını sorgulamıyordu. Zaten tam da bu "neyi neden yaptığını sorgulama" yeteneğinin önemi yüzünden mantık hatalarından ibaret bir reçeteyi yetersiz görmüş ve bu dolambaçlı yolculuğa çıkmıştık.

Ahlak Maskesi

H.G. Wells, *Görünmez Adam* hikâyesi için kimden ilham almıştır dersiniz? Eski dostumuz Platon'dan tabii ki. Bence zorunlu okuma olması gereken *Devlet* adlı eserinde, "Gyges'ın Yüzüğü" efsanesini aktardıktan sonra şöyle sorar: Takanı görünmez kılacak, dolayısıyla onu ölümlüler arasında neredeyse bir Tanrı haline getirecek bir yüzük, insanın ahlakını bozar mı?[25]

Devlet, bir **ütopya** eseriydi ve Platon'un ilgilendiği asıl soru, ideal adalet anlayışı hakkındaydı: Kültürün, örflerin, kanunların etkisinden sıyrıldığımız vakit, adil olmaya devam eder miyiz? Yoksa medeniyetin çatısı yıkılınca bazı dürtülerimizin ve çıkarlarımızın kölesi mi oluruz?

Fark etmişsinizdir, Freud'un neredeyse 25 asır sonra yaptığı şey, benzer bir çatışmayı *süperego* ve *id* üzerinden değerlendirmek olmuş.

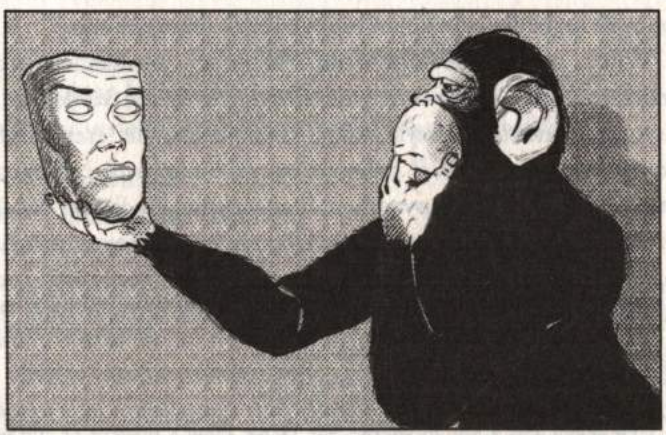

Bu ahlaki çekişmeler sadece romanlarda anlatılan hayal dünyalarında değil, o dünyaları hayal edenlerin kendi hayatlarında da göze çarpıyor. Örneğin Stevenson, Hyde'ın geceleri tam olarak ne

25 Tabii ki Gollum ve *Yüzüklerin Efendisi* akla geliyor. Ancak ilginçtir ki Tolkien, Platon'a herhangi bir referans vermez.

işler çevirdiğini anlatmaz, hep belirsiz ifadeler kullanır. Aklındaki şey büyük ihtimalle homoseksüel ilişkiydi, fakat tam da romanın yayımlanacağı sene, İngiltere'de homoseksüellik *tekrar* suç haline getirilmişti.[26]

Her halükârda, o ana kadar çocuk romanlarıyla tanınan Stevenson'ın bu konuları ima etmesi dahi skandal yaratmaya yeterdi. Zaten romanın ilk taslağını karısına göstermesiyle onun protestoları sonucu notlarını yakması bir olmuştu. Daha sonra dayanamayıp romanı baştan yazmış olmasına rağmen, o yeni taslaktaki bazı kısımların da üstünü karalayarak otosansür uygulamıştı.[27]

* * *

Stevenson'ın çağdaşı Oscar Wilde'ın kaderi ise çok daha acıklı. Yarattığı Dorian Gray karakteri, birçok açıdan Dr Jekyll'a benziyordu: Toplumla uyuşmaz, "günahlarının" bedelini başkasına ödetmenin bir yolunu bulur (hem de bu sefer iksirsiz), zamanla kontrolü kaybeder, *id*'in kölesi olur ve klasik dramatik son.[28]

Wilde, romandaki homoerotik kısımları törpülemeye zorlandıktan birkaç sene sonra, yine *alter-ego*lar içeren ve doğrudan Victoria Dönemi ahlakıyla dalga geçen başka bir eser yarattı: *Dürüst Olmanın Önemi*.[29] Şaheseri olacak bu komedi Londra tiyatrolarında kapalı gişe oynarken, homoseksüel bir ilişkisi olduğu gerekçesiyle ağır hapis cezası aldı. Ülkenin en ünlü oyun yazarına hapisteki ilk aylarında okuması için tek bir şey verilmişti: İncil. Hapisten çıktığı gün İngiltere'yi terk etti ve birkaç sene sonra Paris'te, yalnızlık içinde, beş parasız öldü.

---

26 *The Criminal Law Amendment Act*, 1885.

27 "Dr Jekyll and a not so wicked Mr Hyde: How a portrait of evil was toned", *The Guardian*, Erişim 5 Ocak, 2019, https://www.theguardian.com/books/2012/apr/15/jekyll-hyde-stevenson-explicit-manuscript.

28 Oscar Wilde, *Dorian Grey'in Portresi*, çev. Didar Zeynep Batumlu (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

29 *The Importance of Being Earnest*. "Earnest" kelimesinin bazen "ciddi" olarak çevrildiğini gördüm. Halbuki diğer anlamı olan "dürüst" daha uygun, çünkü karakterlerden birinin milleti kandırmak için kullandığı sahte kimliğinin adı Ernest'dır.

* * *

Wilde, zamane magazin gündemini epeyce meşgul eden davası sırasında "Bunların hepsi dış güçlerin oyunudur, başarılarımı çekemeyenlerin iftiralarıdır," deyip sıyrılacağına, ilişkisini Antik Yunan'daki bilge filozof-genç öğrenci ilişkilerine benzetmiş, onu yargılayanların bu sevginin saflığını hiçbir zaman anlayamayacaklarından dem vurmuş, yani "suçunu" itiraf etmişti. Dolayısıyla onun çekişmesi, *id* ve *süperego* arasında değildi. Yanlış bir şey yaptığını düşünmüyordu ki! Onun çekişmesi, tıpkı *Sokrates'in Savunması*'nda olduğu gibi, savunma stratejisini belirleyen *ego* ve bu stratejiyi beğenmeyen dış dünya arasındaydı.

Son kertede, sizce *ego* aptalca mı davranmıştı? Evet, Wilde da Sokrates de mahkemeler tarafından suçlu bulundular, hapsedildiler ve öldüler. Ama hayatları, dillerini bile konuşamadıkları yabancıların torunları tarafından bugün halen inceleniyor.[30]

Atlar ve İnsanlar

Ahlaktan bu kadar bahsettikten sonra, Yapısal Model belki size başka bir yerlerden tanıdık gelmeye başlamış olabilir:

- Şeytan (*id*)
- dini kurallar (*süperego*)
- ve bu ikisi arasında seçim yapan insanın nefsi (*ego*)

Tabii bu kaba bir benzetme oldu. En basitinden *id* şeytani değildir; Nietzsche'nin deyimiyle "iyinin ve kötünün ötesindedir."[31]

Bizim için daha önemli fark ise şu: *Nefis* için doğru seçenek her zaman dini kurallardan yana olmak iken, Wilde örneğiyle gördüğümüz üzere, *ego* için belirlenmiş belli bir doğru seçenek yoktur.

30 Ufak bir zafer: 2017'de çıkan "Alan Turing Kanunu" sayesinde iade-i itibarı yapılan 50.000 homoseksüel hükümlüden biri de Wilde'dır.

31 F. Nietzsche, İyinin ve Kötünün Ötesinde, çev. Mustafa Tüzel, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları: 2019). Freud, Nietzsche'nin ölümünden sonra tüm eserlerini satın almış olmasına rağmen ilginçtir ki onun bilinçdışı, rüyalar ve ahlak hakkındaki fikirlerinden etkilenmediğini söylemiş, hatta onu okuduğunu dahi defalarca inkâr etmiş.

Freud bu esnekliğimizi, Platon'dan hatırlayacağınız "at arabası ve binici" benzetmesinin yeni bir yorumu üzerinden anlatmış:[32]

İd sürekli sağa sola koşturan –bu sefer kanatsız– bir attır, *ego* da onun binicisi. İyi bir binici, kendisinden çok daha kuvvetli olmasına rağmen, atını yönlendirebilir. Fakat bunu yapabilmesi için arada sırada ipini gevşetmesi ve istediği yere gitmesine izin vermesi gerekir. Bunu tam ayarında yapmak esastır. Eğer binici atı gereğinden fazla serbest bırakırsa veya tam tersine, onun isteklerine kulak asmayıp, sürekli "doğru yolu" gösteren navigasyon cihazını takip etmeye çalışırsa, eninde sonunda hep birlikte şarampole yuvarlanırlar.

* * *

Freud'un Platon'dan en önemli farkı, aklı ve bilgeliği pek yüceltmemesi olmalı. Yani ideal binici, navigasyonu kapatıp atından inen ve en yakındaki kütüphaneye giderek kendini felsefe kitaplarına veren, tanrısallığa yakınlaşmaya çalışan binici değildir. İdeal binici, 19. yüzyıl Osmanlı dış politikasının izinden gider: Denge esastır.

Edebiyattan örneklerle gördüğümüz gibi, *ego* bu dengeyi tutturabilmek için bazı **savunma mekanizmaları** kullanır ve rahatsızlık yaratan şeyleri bilinçdışına iter.

Bilinçdışı mı? Evet, Freud onu unutmamıştı; bilinçdışı kavramını bu yeni modeliyle birleştirecekti...

Yeni Buzdağı

Freud'un şimdiye kadar ele aldığımız fikirlerini yeni bir buzdağı modeline oturtalım:

1. Zihnimiz tekil bir yapı değil, paralel çalışan parçalardan oluşuyor.
2. Sandığımızdan daha ufak bir kısmının bilincindeyiz.

32 S. Freud, *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, çev. A. Babaoğlu, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001).

3. O ufak kısmın da tamamı akılcı değil (yani *id* bilinçdışının, *ego* da bilincin dengi değil).

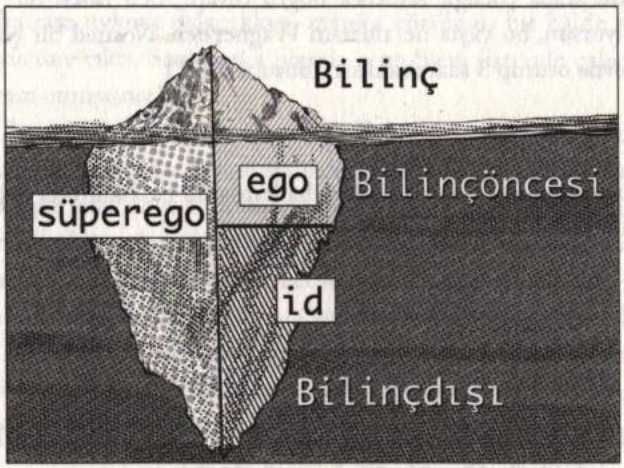

İlk bakışta belli olmayan bir diğer özellik ise, mitolojide görmüş olduğumuz dönüşüm temasına uygun olarak, zihnimizin epey akışkan oluşu. Bir bölmedekiler diğerine kolayca geçebiliyor yahut aynı anda farklı bölmelerde var olabiliyorlar.

Ailenizle operaya gittiğinizi düşünün. Çıkışta nişanlınız bir mafya hesaplaşması yüzünden vurulursa, *ego* bu travmayı algılar ve muhtemelen onu bilinçdışına ite... Pardon, *The Godfather 3*'ün senaryosuymuş, bana reddedemeyeceğim bir teklif yaptılar, başka bir örneğe geçiyorum:

Diyelim ki ilk defa operaya gideceksiniz. Ne giyeceğinizi, nasıl davranacağınızı biraz düşünürsünüz, değil mi? Hasbelkader yerleşmiş bazı kurallar vardır, bunları öğrenir ve uyum sağlamayı seçersiniz. Tebrikler. *Ego* ve *süperego*nun su üstündeki kısımları anlaşmıştır.

Fakat operaya sık gidiyorsanız, bir süre sonra giyim kuşamınız alışkanlık haline gelir. Ola ki bir gün çocuğunuz, "Neden şortla gidemiyoruz?" diye sordu, otomatikman, "Ayıp evladım," dersiniz. Yani artık bir gerekçe vermiyor, sadece ahlaki yargıda bulunuyor-

sunuz. Eskiden düşünüp sorguladığınız bir şeyi artık tamamen içselleştirdiniz, suyun altına gömdünüz.

(Bu arada çocuğa verilecek doğru cevap: "Sen zaten bir yere gitmiyorsun, bu yaşta ne anlarsın Wagner'den. Normal bir çocuk gibi evde oturup 3 saat aralıksız Youtube izle!")

* * *

*Süperego*nun kalanında çok daha kapsamlı bazı kültürel değerler bulunur:

- Dini kurallar
- Özel mülkiyet kavramı
- Hayvan hakları
- Müzeyyen Senar eşliğinde rakı balık keyfi

Her birinin bir kısmı suyun üstünde, bir kısmı yüzeyde, bir kısmı derinlerdedir. Örneğin "ifade özgürlüğü" kavramını tartışıyorsak, zihniniz hemen bilinçöncesinin bir taramasını yapar, alakalı bilgileri *ego*nun kullanımına sunar. *Ego* da gerekirse bu malzemeyi kullanıp iyi kötü bir akıl yürütür, bir sonuca varır ve biz kendimizi kontrolde hissederiz. Halbuki derinlerde, ifade özgürlüğü kavramının da temelinde daha geniş bir değerler silsilesi olan "liberalizm" yatmaktadır ve size fark ettirmeden tartışmanızı yönlendiriyordur.

İçselleştirdiğiniz bu tip değerler, yapboz parçaları gibi birbirlerine uydukları takdirde bir **dünya görüşü** (*weltanschauung*) oluşturur. Bir zamanlar *ego* tarafından öğrenilmiş, tartışılmış ama zamanla bir tortu gibi dibe çökmüş, buzdağının kalıbı haline gelmiş düşüncelerdir bunlar. O kalıba uymayan düşünceleri anlamak, üretmek veya hatırlamak çok zordur. Çünkü düşüncelerimizin mevcut inançlarımızla tutarlı olmaları, çoğu zaman dış gerçeklikle uyuşmalarından bile daha önemlidir.

* * *

Buzdağının bence en ilginç tarafı, *ego*nun dahi tamamen su üstünde yer almaması. Belki opera salonuna girdiğinizde, dikka-

tiniz önünüzdeki kişinin ahenkle dans eden saçlarındayken, koltuğunuza giden en kısa yolu farkında olmadan takip ettiniz. Veya operanın hikâyesi içinde anlamadığınız bir sembolizm, saatler sonra tam uykuya dalacakken, mânâsı çözülmüş bir halde tekrar su yüzüne çıktı. Sanki arka planda o problem üstünde çalışmaya devam etmişsiniz gibi.

Bunu açıklayabilmek için artık Freud'u aşmalıyız. Onun hayalindeki bilinçdışı, derine indikçe giderek basitleşen düşünceler, ilkelleşen istekler ve soyutlaşan sembollerle doluydu. Orada yüksek beyin fonksiyonlarına yer yoktu. Problem çözen, argüman üreten, mantıklı davranmaya çalışan, beceremeyince de saf sata yapan –veya stratejik biçimde bilerek saf sata yapan– kısmımız tepelerdeydi.

Madem öyle, koltuğunuza giden en kısa yolu nasıl hesapladınız? Yoksa bilinçdışının, "cinsel istek ve travma deposu" olmanın ötesinde başka bir işlevi mi var?

Kolektif Bilinçdışı

"Bir ben var ki benim içimde, benden öte benden ziyade.
Bir sen var ki senin içinde, senden öte senden ziyade."

—Barış Manço

Carl Jung kendisinden 20 yaş büyük Freud ile ilk tanıştığında, çalışmaları hakkında 13 saat aralıksız konuşmuşlar.[33] Ben yeni tanıştığım biriyle bu kadar konuşsam, muhtemelen geceyi onunla evlenerek noktalardım. Gerçi bu ikili de bir nevi evlilik yapmış ve ortak çalışmalara başlamış. Kısa bir süre sonra da Freud, Jung'u varisi olarak gördüğü için, onu Uluslararası Psikanaliz Cemiyeti'nin (IPA) ilk başkanı seçtirmiş.

Tüm bunlar, Jung'un nihai "ihanetini" daha da tatlı yapan detaylar. Nitekim Jung, Freud'un bilinçdışı teorisini zamanla yetersiz ve fazla cinsellik odaklı bulacaktır. Evet, zihnimizde derine gömülü

33 P. Gay, *Freud: A life for Our Time* (New York: Norton, 1988), s202.

bazı şeyler vardı ama asıl ilginç kısım bireye değil türe ait olan kısımdı: Kolektif bilinçdışı.

* * *

Jung, içgüdülerin kişisel tecrübeler yoluyla edinilmediklerini biliyordu. Fakat sadece temel içgüdüleri değil, bazı düşünce ve inanç kalıplarını da türümüze ortak bir hafızadan miras aldığımızı düşünüyordu. Pek meraklı olduğu mitoloji ve folklorda, farklı kültürler arasındaki dev mesafelere rağmen, sürekli benzer imgelere rastlanmasının sebebi bu olmalıydı. Bu imgelerin derindeki asıllarına **arketip** dedi.

Tıpkı Platon'un idealar fikrinde olduğu gibi, arketiplerin de ancak yansımalarını görebiliriz, kendilerini doğrudan tecrübe edemeyiz. Örneğin, herkeste bir "gölge" (*shadow*) vardır. Kabaca *id*e denk gelen, toplum ile uyumsuz olduğu için bastırılan kısmımızdır bu. Fakat kişisel gölgemize ek olarak, hepimize ortak bir de kolektif "gölge" arketipi bulunur. Bu arketip, çeşitli kültürlerde "şeytan" olarak yüzeye yansımıştır.

Elbette her kültürün ve çağın şeytan imgesi farklı. Bizimkisi *Eski Ahit*'in ilk kitabında, fazla repliği olmayan bir yılan olarak sahneye çıkmış ve Âdem ile Havva'nın cennetten kovulmasına sebep olmuş. Lakin ilerleyen yüzyıllarda rolü ve tasviri sürekli değişmiş: Ortaçağ Avrupa'sının bir ürünü olan **İlahi Komedya**'da üç suratlı ve altı kanatlı bir canavarken, 350 yıl sonra, Aydınlanma Çağı'nın eşiğinde yaşayan Milton'ın *Kayıp Cennet* şiirinde güzel, karizmatik ve trajik bir figürdür. Konuşan yılanlar veya canavarlar artık komik kaçtıklarından, Şeytanın Avukatı (*1997*) gibi modern tasvirler de Milton'ın kalıbını esas alarak, Şeytan'ın ikna gücüne, cazibesine, başkaldırısına odaklanıyorlar.

Jung'a göre, yılan gibi sembolleri veya çağımıza hâkim Şeytan tasvirlerini, kültür aracılığıyla "tepeden inme" öğreniyoruz. Ancak o yansımaların altında her insanın hissettiği ortak bir karanlık yatıyor. Bir başka ifadeyle, Şeytan gibi öğretileri içselleştirmemizi ko-

laylaştıran şey, buzdağının dibindeki arketiplerle uyumlu olmaları.

Kolektif bilinç (çağın popüler inançları) ile kolektif bilinçdışı (eski çağlardan miras kalmış kalıplar), tıpkı *yin* ve *yang* gibi birbiriyle mücadele ediyor, birbirini besliyor ve birbirine dönüşüyorlar.

* * *

En ilginç cennet ve cehennem tasvirleri Hieronymus Bosch'un *Dünyevi Zevkler Bahçesi* panelleri olmalı (1490-1510). Sağ panelin ortasında, kafasındaki kazan yüzünden "Cehennemin Prensi" olarak bilinen ve bahtsız ruhları yiyip öğüten bir canavar görülüyor.

Peki arketipler rasgele mi oluştular?

Jung'un tezleri biraz muğlaktır. Okülte ve paranormale meraklı olduğundan, geliştirdiği kolektif bilinçdışı kavramını, tüm insanlar ve hatta tüm canlılar arasındaki gizemli bir bağ olarak yorumlamak mümkündür. Zira bu sayede hem eski *vahdeti vücut* inancına, hem de *New Age* öğretilerine uyarlanabiliyor. Fakat biz biraz daha "modern" bir yaklaşımda bulunacağız...

Evrim Teorisi Çökmedi; Ateistler, Sakin!

Darwin'i son bıraktığımızda Oxford Üniversitesi'ndeki evrim tartışmasına katılamamıştı ve Huxley'nin tüm çabalarına rağmen fikirleri kısa süre içinde gözden düşmüştü. Ta ki 20.yüzyılın başlarında onun doğal seçilim teorisini Mendel'in kalıtım teorisi ile birleştiren "Modern Sentez" hareketine kadar. Bugün Darwin, kendi orijinal teorisinden ziyade bu sentezin sembolüdür.

Jung da batıl yüzyılların değil, Modern Sentez çağının bir ürünüydü. Dolayısıyla arketiplerini okült bir ortak hafızadan ziyade, doğal seçilim ile bize miras kalmış zihinsel yapılar olarak yorumlamak yeterince makul olmalı. Bu bakış açısını, Jung'un sıkça kullandığı bazı arketiplere uyarlayıp biraz eğlenelim:

"İhtiyar bilge", birçok kültürde hem erkek (Zerdüşt, Merlin, Odin) hem de kadın (*Matrix* filmlerindeki "Oracle" karakteri) olarak karşımıza çıkan bir arketip.[34] İhtiyarlığın bilgelikle özdeşleştirilmesi niçin neredeyse evrensel?

Belki de yaşlılarını "artık ne avlanıyor, ne doğuruyorlar, sadece gruba yük oluyorlar" diye terk edenlerin değil de onları besleyip yüceltenlerin torunları olduğumuz içindir. Yazının olmadığı bir çağdaki yaşlı bir insanın birikimi, her an yok olabilecek bir hazineden farksız. Tek bir iltihap yüzünden düzinelerce göç, yüzlerce mevsim değişikliği ve binlerce av sonucu kazanılmış dersler yitip gidebilir. Bu hazineye hak ettiği değeri verenler, komşularına karşı büyük bir

34 R.L. Moore ve D. Gilette, *King, Warrior, Magician, Lover: Rediscovering the Archetypes of the Mature Masculine* (San Francisco: Harper San Francisco, 1990).

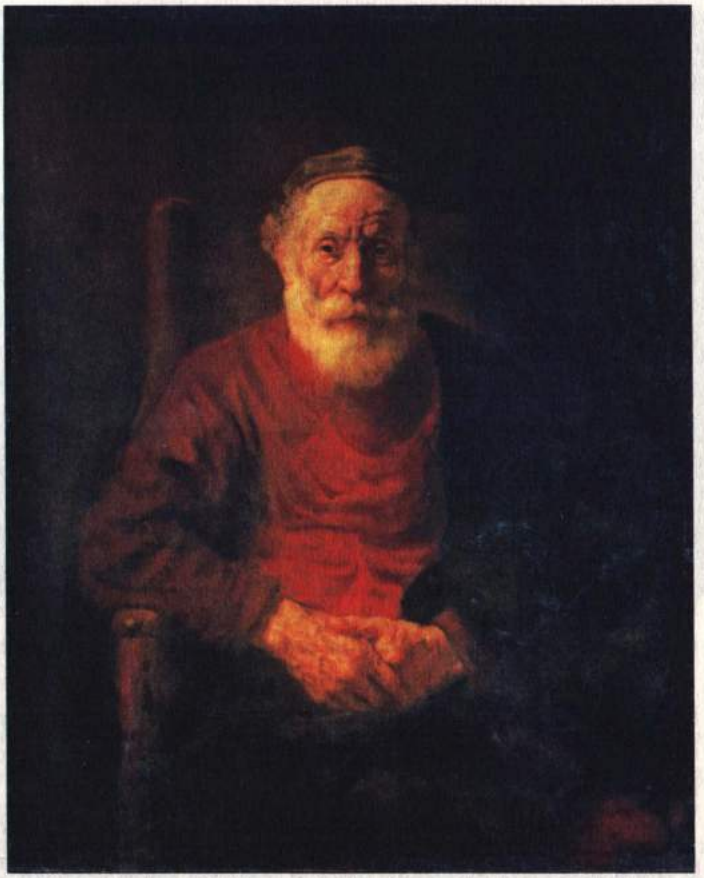

Rembrandt, Kırmızılı Yaşlı Bir Adamın Portresi, 1652-54. Bu dönemde, sükûneti ve tecrübeyi ön plana çıkaran birçok ihtiyar erkek ve kadın resmi yapmış.

avantaj elde etmiş olmalılar. Biz de onların zihinsel yapılarını miras almış ve kültürden kültüre ufak değişikliklerle bu ortak mirası ifade ediyor olabiliriz.

Neden Meryem Ana gibi "bakire anne" imgeleri çok yaygın? Belki anneliği ve kadının sadakatini kutsallaştıran topluluklar daha

istikrarlı ve kalabalık oldular. O topluluğun evrimsel başarısına paralel olarak, "anne" arketipini mümkün kılan o zihinsel altyapı da yaygınlaştı.

Keza şeytan; bireysel ölçekte istenmeyen arzularımızın suçunu başkasına atmamızı sağlayan, toplumsal ölçekte de düzenin korunmasına yardımcı olan bir kavram. Voltaire ne demişti? "Tanrı olmasaydı, onu icat etmek zorunda kalırdık". Aynısı şeytan için de geçerli değil mi? Kendine tanrılar ve şeytanlar yaratmakta daha başarılı olanların torunları olamaz mıyız?

* * *

Bu spekülasyonlar ne kadar eğlenceli olsalar da evrimsel psikolojinin çekiciliğine çok kapılmamak lazım. Zira "fedakâr anne" gibi temel bir kalıp bile, kültürden kültüre büyük farklılıklar gösterebiliyor.

Plutarkhos'un aktardığı bir anekdota göre, Spartalı bir anne oğlunu savaşa gönderirken hüngür hüngür ağlamak yerine kalkanını işaret ederek şöyle der: "Ya bununla dönersin ya da bunun üstünde."

Her Spartalı erkek gibi yedi yaşından beri ailesi yerine askeri birliğiyle beraber yaşayan oğlu –ki bu evlenince dahi değişmiyor– silah arkadaşlarını terk edip dönerse, muhtemelen herkesten önce kendi annesi onu boğacaktır.

Bu örnek, biyoloji ile kültür arasındaki ilişkinin karmaşıklığını gösteriyor. Askeri toplumlarda annelerin asli görevi savaşçı yetiştirmek olduğundan, onların fedakârlığı çocuklarından ziyade devlete bağlılık gösterecek şekilde gelişmiş, ailenin yerini devlet almış. Bir başka ifadeyle, biyolojimizin bir uzantısı olarak başlayan kültür, zaman içinde annelik benzeri *en temel içgüdüleri dahi* ezecek bir yönde gelişebiliyor.

Tabii genel olarak, birçok farklı kültürde benzer düşünce kalıpları varsa, o kalıpların ardında biyolojik bir açıklama olması ihtimali artar.[35] Jung'un Freud'la günümüz arasında bir köprü olmasını

35 D.E. Brown, *Human Universals* (Philadelphia: Temple University Press, 1991). Özellikle *cultural universal* kavramı bu bağlamda önemli.

Jean Jacques François Lebarbier, Oğluna Kalkan Veren Spartalı Bir Kadın, 1805.

sağlayan şey de bu kalıpların yaşadıkları yerde saklı: Onları rasyonel aklımızın inisiyatifine bırakmaktansa bilinçdışına yerleştirip otomatiğe bağlamak daha garantici bir yaklaşım; tıpkı her seferinde nefes almaya karar vermek zorunda olmayışımız gibi (hatta o sistem o kadar garantici ki nefes *almamaya* karar versek bile bu kararı uygulayamıyoruz).

Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa Başbakanı olan Clemenceau, "Savaş, askerlere bırakılmayacak kadar ciddi bir meseledir," demişti. Bazı düşünceler de aklımıza bırakılmayacak kadar önemliler.

* * *

Ben bu bağlamda bilinçdışını bir **işletim sistemi** gibi görüyorum: Bir kısmı biz yaşadıkça yazılıyor (kişisel bilinçdışı), bir kısmı

da geçmiş versiyonlarımızda (atalarımız) işe yaramış olan kod parçaları ile dolu (kolektif bilinçdışı).

İşletim sistemi, üstünde çalışan programlara (problem çözme, planlama, tartışma, Michael Jordan hayranlığı) belli sınırlar çiziyor. Bu programların sistemin kaynak koduna ulaşma izinleri olmadığı gibi (bilinçdışını doğrudan gözlemleyemeyiz), ondan bağımsız çalışmaları da mümkün değil (at arabasını terk edip gidemeyiz). Böylece kötü bir program, sistemin tamamını etkileyemiyor. Yahut önemli bir işlem, yavaş ve hata dolu programlara bırakılmadan doğrudan işletim sistemi tarafından halledilebiliyor. Dolayısıyla, bilincimizin buzdağının görünen kısmına hapsolmuş olması, bilgisayarcı diliyle konuşursak "bir hata değil, bir özelliktir".

Jung 1961'de öldüğünde bilinçdışındaki bu "kod parçalarını" sınıflandıracak, deneylerle ölçecek ve bu süreçte davranışsal ekonomi alanını kuracak iki isim, çalışmalarına yeni başlıyorlardı...

Zihnin Kısayolları

Daniel Kahneman'ın ismini muhtemelen ilk defa 2002'de kazandığı Nobel Ekonomi Ödülü ile duymuşsunuzdur. Bu çok ilginç bir durum değil, her sene bir sürü insan Nobel kazanıyor. Fakat Kahneman bir psikolog idi. Bir psikolog, nasıl olur da ekonomi dalında Nobel kazanır?[36]

Her şey, Kahneman ve çalışma arkadaşı Tversky'nin 70'lerin kıyafet modasını beğenmeyince kendilerini bir laboratuvara kapatıp bilinçdışındaki o kod parçalarına odaklanmaları ile başladı. Özellikle de üst düzey karar vermeyi ve akılcı düşünmeyi etkileyen kod parçalarını inceledikçe, "zihinsel kısayol" (*heuristic*) kavramını geliştirdiler. Nedir bu kısayollar? Önce, pek zihinsel olmayan bir kısayola bakalım:

36 Teknik olarak, ekonomi alanında bir Nobel Ödülü yok. 1968 yılında, İsveç Merkez Bankası'nın bağışıyla kurulmuş ayrı bir ödül bu. Ancak aynı komite tarafından idare edildiği için "Nobel Ödülü" diye geçiyor. Bu bilgiyle arkadaşlarınıza hava atabilir, benim kurduğum Nobel Ukalalık Ödülü'nü kazanabilirsiniz.

1. Türkiye nüfusu her sene %2 artıyorsa, nüfus ne zaman ikiye katlanmış olur?
2. %7 faizle hesap açarsanız, paranızı ikiye katlamanız ne kadar sürer?

Bileşik faiz etkisinden ötürü bu problemleri kafadan hesaplamanız zor. Fakat ortamlarda hava atmak için "70 Kuralı"nı kullanabilirsiniz:

1. 70 / 2 = 35 sene içinde nüfus iki katına çıkacak. (Doğru cevap: 35 sene + birkaç gün)
2. 70 / 7 = 10 sene içinde paranız ikiye katlanacak. (Doğru cevap: 10 sene + 3 ay)

Dikkatinizi ne çekti? Hesap yöntemi çok kolay ve sonuçlar *yeterince* isabetli. Yani isabetten biraz feragat edip, zaman ve efordan epey tasarruf etmiş olduk.

Tabii 1 milyon yıl önce nüfus planlaması ve bankacılık sistemi pek gelişmemiş olduğundan bu kısayol kimseye avantaj sağlamamış ve biyolojimizin bir parçası haline gelmemiş. Onu kültür yoluyla öğrenmemiz ve her defasında "manuel" olarak kullanmamız gerekiyor. Kahneman ve Tversky ise benzer bir hız-isabet değiş tokuşu sağlayan ama otomatikman çalışan kısayollara eğildiler.[37]

* * *

Araştırmacıların ilk fark ettiklerinden biri **bulunabilirlik kısayolu** idi (*availability heuristic*). Aklımıza daha kolay gelen şeylerin daha önemli olduklarına veya daha sık gerçekleştiklerine inanıyoruz. *"Hafızamda hemen bulabiliyorsam, önemlidir."*

Kimin bana ne zaman kazık attığı, kimin ne kadar yardımcı olduğu, kaç gün yağmur yağdığı gibi bilgiler, tarih boyunca bizim için önemliydiler. Fakat hepsinin istatistiksel dökümünü çıkaracak bir zihinsel kapasite çok maliyetli. Biz de çözüm olarak "eğer bir

37 Zihinsel kısayolların faydalı birer adaptasyon olmaları şart değil. Evrim sürecinde tesadüfi bir "yan etki" de olabilecekleri gibi tamamen kültürel şartlandırma ile yerleşmiş de olabilirler. Mühim olan otomatik çalışmaları ve yaygın olmaları.

şey önemliyse veya sık sık oluyorsa aklımda yer eder" gerçeğini aldık, "eğer bir şey aklımda yer etmişse önemlidir veya sık sık oluyordur" kısayoluna dönüştürdük. (Bu dönüştürmede yer alan mantıksal safsatayı şimdiden fark ettiyseniz, kendinizi tebrik edin ve başka kimseye söylemeyin.)

* * *

Temelindeki safsataya rağmen bu kısayol *genelde* yeterince isabetli. Fakat özellikle uç örneklerde sonuçlar epey sapıyor. Uçak kazası, köpekbalığı saldırısı, "Cem Uzan'a hapis şoku" gibi olayları çok daha canlı biçimde hatırladığımız için onların sıklığını ciddi biçimde abartıyoruz. Bir köpekbalığı saldırısına uğrama ihtimali uçak kazası geçirme ihtimalinden, o da Cem Uzan'ın hapse girme ihtimalinden daha düşük. Buna rağmen milyonlarca Türk, uçak ve köpekbalığı korkusu yüzünden bu sene de Maldivler'e tatile gidemeyecek.

Daha çarpıcı bir örnek, terörizmle ilgili. ABD vatandaşlarının yarısı, kendilerinin veya bir aile yakınlarının teröre kurban gitmesinden endişeliler. Ve bu rakam 11 Eylül saldırılarından beri aşağı yukarı aynı.[38]

Halbuki bu zaman diliminde ortalama bir vatandaşın herhangi bir terör saldırısından ölme ihtimali, senede 40 milyonda bir idi. 320 milyonluk ülkede en fazla 8 kişiyi etkileyecek bir şeyden ötürü, nüfusun *yarısı* kişisel endişe duyuyor. Üstelik bunların 64 milyonu "çok endişeli".

Öte yandan, *her gün* 2000 kişi kalp hastalıklarından, 100 kişi trafik kazalarından, 30 kişi de silahlı saldırılardan dolayı ölürken kimse bu tehlikeler için orantılı bir endişe duymuyor.

Bunu bir "ikiyüzlülük" eleştirisi olarak sunmuyorum, zira orantılı bir endişe duymak mümkün de değil. Milyonda birlik ihtimallerden korkan biri, tutarlı davranmaya çalışırsa, binde birlik

38 Mueller & Stewart, "Trends in Public Opinion on Terrorism", Erişim 3 Mart, 2019, https://politicalscience.osu.edu/faculty/jmueller/terrorpolls.pdf.

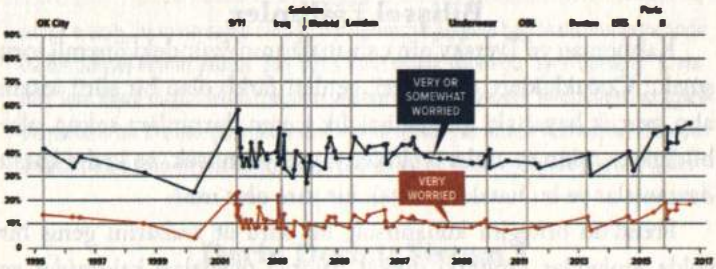

Alttaki çizgi, "Ailemden birinin terör saldırısına kurban gitmesinden ÇOK endişeliyim," diyenlerin oranı. Üstteki çizgi ise "ÇOK veya BİRAZ endişeliyim," diyen kesimin oranı.

ihtimaller için hangi duyguyu duyabilir ki? "Çok endişeli" olmanın 1000 katı nedir mesela, süper-mega-ultra endişe mi? Hislerimizin "çözünülürlüğü", istatistik bilgimizi kaldıracak seviyede değil.

* * *

Asıl mühim nokta, bulunabilirlik kısayolu, korku ve medya arasındaki pozitif geri besleme döngüsünü kavramak:

1. Bizi çok korkutan şeyleri daha çabuk hatırlıyoruz.
2. Bu yüzden çok sık gerçekleştiklerini sanıyoruz.
3. Sorunun sözde yaygınlığından ötürü daha da korkuyoruz.
4. Medyadaki haberler arasında bunlara odaklanıyoruz.
5. Medya zaten bu içerikleri öne çıkarıyor, çünkü korkunun ve paniğin reytingi yüksek.
6. Sorunun yaygınlığına ve büyüklüğüne iyice ikna oluyor, iyice korkuyoruz.
7. 1'e dön.

Bu fasit daire o kadar etkili ki "yeterince isabetli" olması gereken tahminler *binlerce misli* şaşmış oluyorlar. Yani artık bulunabilirlik kısayolu, "bulunabilirlik hatası"na dönüşüyor.

Bilişsel Eğilimler

Kahneman ve Tversky'nin çalışmalarının özündeki önemli soru şuydu: Çocuklukları, eğitimleri, genleri farklı olan bir sürü insanı alıp, gerçek hayattaki gibi belirsizlik içeren durumlara sokup, olabildiğince sakin ve akılcı seçimler yapmaya itersek, ne kadar hatalı davranırlar ve bu hataların ortak bir yanı olur mu?

Freud'un örneğini kullanırsak, bir sürü at arabasını geniş bir yolda topladılar, etraftaki dikkat dağıtıcı tabelaları kaldırdılar ve binicilerden atlarını dümdüz sürmelerini istediler. Sonra tek tek hepsinin tekerlek izlerine bakarak yoldan ne kadar saptıklarını ölçtüler. Ve üç önemli özellik ortaya çıktı:

1. **Evrensel**: Zengin-fakir, aptal-zeki, eğitimli-eğitimsiz ayrımı olmadan herkes sapıyor.
2. **Sistematik**: Hep aynı yöne doğru sapılıyor; sonuçlar rasgele değil.
3. **Sürekli**: Doğru cevabı öğrensek dahi yoldan sapmaya devam ediyoruz.

* * *

Bu özellikleri gösteren düşünce biçimlerimize "bilişsel eğilim" (*cognitive bias*) deniyor. Bazen *heuristic* ile eş anlamlı olarak kullanılıyor, bazen onun "hatalı" halleri mânâsında, bazen de bir üst kümesi olarak. (Yani toplumsal koşullandırmalar + kişiye has önyargılar + *heuristic* = bilişsel eğilim).

Tanımlar arasında kaybolmayalım, çıkaracağımız ders her halükârda aynı: Kafamızın içinde bir yerlerde saf halde duran ama duygularımız, çıkarlarımız veya aldığımız eğitim gibi dış etmenler tarafından bozulan bir "akıl modülü" yok. Düşüncenin bizzat kumaşı sorunlu. Ünlü bir Türk büyüğünün henüz demediği, ama fırsatını bulur bulmaz diyeceği gibi, "bilişsel eğilimler düşünmenin fıtratında var."

Dolayısıyla, bu eğilimleri iyi anlamadığımız takdirde safsatalardan ve eleştirel düşünmeden bahsetmemiz mümkün değil.

İronik olarak, Jung'un sahip olduğu o paranormal kolektif bağ inancının temelinde de bir bilişsel eğilim yatıyor. Zira buna kanıt olarak sunduğu "synchronicity" kavramı ("tam birini düşünürken o kişinin telefon etmesi" benzeri "tesadüfler") rastgele olaylardan bir örüntü çıkarmaya, dağınıklık içinde bir düzen görmeye, her şeyin arkasında bir plan ve planlayıcı aramaya olan eğilimimiz sayesinde popüler oldu.

Derin Devlet: Sistem 1

Freud'un bilinci öncelikle bir algı sistemi olarak gördüğünden bahsetmiştik. İçgüdülerimiz hariç buzdağındaki her şey, bir zamanlar algımızdan ve bilincimizden geçmişti. Jung da bunu "içgüdüler ve *arketipler* hariç her şey" diye düzeltmişti.

Algılarımız işlendikten sonra buzdağının değişik seviyelerine doğru itiliyordu: Kimisi kolayca hatırlanmak üzere bilinçöncesine, kimisi de bilinçdışının derinliklerine. Bu işlemler kısmen bizden gizli yapılıyordu (*ego*nun savunma mekanizmaları) ama özellikle yüksek seviye düşünceler tamamen bilinçte gerçekleşiyordu. Tam da bu yüzden, aşağıdaki basitleştirilmiş şeklin "işlem" kısmında dikkatinizi bilince çekiyorum. Buraya kadar tamamız.

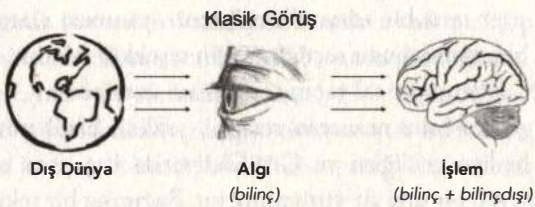

Kahneman, Freud ile Jung'un teorilerinin tartışmalı yanlarıyla boğuşmamak için, yeni ve komik derecede basit bir terminolojiyle insan aklını iki parçaya böldü: Sistem 1 ve Sistem 2.[39]

- **Sistem 1**: "En iyi" değil "yeterince iyi" sonuçları amaçlar, hızlı karar verir, otomatiktir.

39 D. Kahneman, *Thinking, Fast and Slow* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011). Buna benzer paralel modeller, daha genel olarak *Dual Process Theory* başlığı altında inceleniyorlar. Eskiden beri takip ettiğimiz düalizm çizgisinin modern hali.

- **Sistem 2**: "Ben" ile kastettiğimiz kısım. Yavaştır, ayrıntılı düşünür, mantıksal olmaya çalışır.

Bu modelin farkı, otomatik kısmın hem algı sürecinde, hem de akıl yürütme gibi yüksek beyin fonksiyonlarında daha önemli bir rol oynadığı fikriydi. Yani...

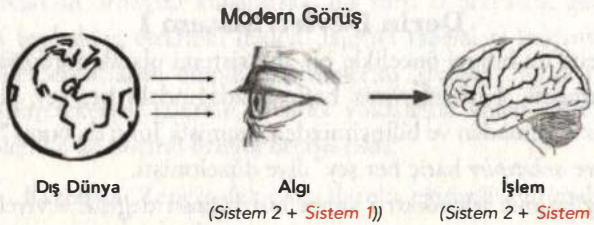

Şimdi kafanızı kitaptan kaldırıp etrafınıza bakın. Issız bir adada değilseniz, etrafınızda irili ufaklı yüzlerce şey olmalı. "Ay bu kaplan mı, vay şu ısırır mı, aman o sıcak mı," diye her birine tek tek dikkatinizi vermeden, tüm bunları nasıl algılıyor, nasıl hayatta kalıyorsunuz?

(Yok eğer ıssız bir adaya düşmüşseniz, yanınıza alacağınız üç kitaptan biri olarak bunu seçtiğiniz için teşekkür ederim. Umarım diğer ikisi avlanma ve sal yapma teknikleri üzerinedir.)

Her gördüğünüz nesnenin rengini, şeklini, hareketini, sesini, kimden hediye geldiğini ve GittiGidiyor'da kaç para edeceğini anında işleyen bir dizi alt-sisteminiz var. Bağımsız bir şekilde çalışıyor ve dikkatinizi gerektirmeyecek şeyleri kendileri hallediyorlar.

Nesneler için geçerli olan bu filtreleme, inançlar ve fikirler için de geçerli. Dış dünyadan gelen yeni bilgiler veya hatırlanmak istenen eski bilgiler, daha herhangi bir akli faaliyete katılmadan önce sorguya alınıyor, kimlik kontrolünden geçiriliyorlar. Her öğrenme bir sansür, her hatırlama bir tarihsel revizyonizm içerir.

* * *

Dolayısıyla Sistem 1'i bir nevi derin devlet olarak görebiliriz.

- Özgür irade ile seçilmemiş, atanmıştır.
- Raporlarının çoğu meclise gelmez, "çok gizli" damgasıyla başka yerlere gider.
- Aptal değildir, kendine has bir aklı ve geleneği vardır.
- Operasyon alanı geniştir, ilkel hislerin veya içgüdülerin ötesine taşar.

İşte zihinsel kısayollar da bu organizasyonun bünyesinde yaşıyorlar. Opera salonunda sizi koltuğunuza yönlendiren hesaplamalar bu derinlikte yapılıyor. Okuma yazma, araba kullanma, biri yolunu kesince el frenini garç diye çekip aşağı inme, diğer şoförle "el hareketi yapma – önce sen indir lan elini" döngüsüne girme gibi alışkanlık haline gelmiş işlemler burada görülüyor.

* * *

Derin devletimizin bir başka özelliği de epey yaratıcı olması. Farklı şeyler arasında müthiş bağlantılar kurabiliyor. Uzun uzun düşünüp de her ne hikmetse ilk anda verdiğiniz karar ile aynı kapıya çıktığınız durumları hatırlayın. Saatlerce kafa patlatıp da çözemediğiniz ama kafanız bomboşken bir anda çözdüğünüz problemleri hatırlayın.[40] Bu yaratıcılığı "altıncı his", "üçüncü göz", "beşinci element" gibi isimlerle gizemleştirmeye çok meraklıyız, halbuki hepsinin kaynağı "birinci sistem". Evet, sezgiden bahsediyorum.

40 T.D. Wilson, *Strangers to Ourselves: Discovering the Adaptive Unconscious*, (Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2002). Benzer fikirler, Freud terminolojisine daha uygun olan "adaptive unconscious" terimi ile anlatılmış.

Sezgi, Şah ve Mat

Akıl yürütmenin ve safsataların sadece bilincin işi olmadığını sezdiğimiz bu noktada biraz soluklanıp yolculuğumuzun bazı duraklarını hatırlayalım:

- Yin yang dönüşümü
- Buzdağının akışkanlığı
- At ve binicinin birbirini sürüklemesi

Sistem 1 ile Sistem 2 arasında da benzer bir ilişki var. Bunun nadide bir örneği, 2018 Dünya Satranç Şampiyonası finalinde yaşanmıştı. O efsanevi Kasparov-Karpov maçlarından beri ilk defa, dünyanın 1 ve 2 numaralı oyuncuları finalde kapışacaklardı. Üstelik genel puanları da rekor derecede yakındı, aralarında sadece 3 ELO fark vardı (şimdi satrancı takip ediyormuş gibi yapıp, "amma yakınlarmış" diye kafanızı sallamanın tam zamanı).

Puanlar ne kadar yakınsa tarzlar da o kadar birbirinden uzaktı: Gelmiş geçmiş en kuvvetli "sezgisel" oyunculardan biri olan ve "satrancın Mozart'ı" denilen Magnus Carlsen çoğu pozisyonu doğal biçimde tahlil edebiliyorken, Caruana pozisyon ezberi ve derin hesap gücüyle ünlüydü. Carlsen maçtan önce aralarındaki farkı tek cümlede özetlemişti: "O bir bilgisayar."[41]

41 Elbette bu seviyedeki oyuncuların hepsinin analitik hesap kuvvetleri, sezgileri ve oyun hafızaları biz fanilere kıyasla çok güçlü. Bahsettiğim farklar, ancak diğer ustalarla kıyaslanınca ortaya çıkıyor.

Toplam elli saati bulan mücadele sonrası, şampiyona tarihinde ilk defa on iki kez üst üste berabere kalıp yenişemediler.[42] Fakat beraberliği çözmek için yapılan "uzatma" oyunları klasik oyunlardan çok daha hızlı oynandığından, Sistem 2'nin yavaş ve isabetli hesap gücüne bir tık daha fazla yaslanan Caruana dezavantajlı duruma düştü ve üç uzatma oyununu da kaybetti. Satrancın Mozart'ı, üst üste dördüncü kez unvanını korumuştu.

"Yetenek, başka kimsenin vuramadığı bir hedefi vurmaktır. Deha ise başka kimsenin göremediği bir hedefi."

—Arthur Schopenhauer

* * *

Carlsen'in satranç sezgilerinin –bu örnekte "deha" da diyebiliriz– mistik bir yanı yok. Sizin tahtaya bakar bakmaz taşların renklerini ve şekillerini algılamanız ne kadar doğaüstü ise onun da anında en iyi hamleyi görebilmesi ancak o kadar doğaüstü. Dahilerde çoğumuzda olmayan bazı "kısayollar" var ve onları binlerce saatlik pratikle cilalayıp, kendi konularına uyarlayarak usta oluyorlar.

Satrançta pozisyonlar karmaşıklaşınca, önceden çalışılmış taktiklerin yararlılığı ve kısayolların isabet oranı düşer. Ustalar da takviye için diğer herkes gibi hamleleri tek tek hesaplamaya koyulurlar. Yani alışkanlık, sezgi ve sistematik düşünce bir arada işler.

Benzer bir tecrübeyi gündelik tartışmalarımızda da yaşıyoruz: Çoğu zaman Sistem 1 hemen bir "hamle yapıyor". Sonra tartışma uzar ve konu daha ayrıntılı bir hale gelirse, hamleyi açıklamak için Sistem 2'nin ağır ağır akıl yürütmesini bekliyoruz. Bazen aynı noktada buluşuyorlar, bazense arabayı zıt yönlere çeken iki at gibi davranıyorlar.

---

42 Ah ah, şimdiki gençler zora gelemiyorlar azizim. Bizim zamanımızda öyle miydi? 1984'teki meşhur finalde kurallar farklıydı ve tam 5 ay süren 48 maçlık maraton sonunda, Karpov Kasparov'a karşı 5-3 öndeyken (tam 40 beraberlik!) Federasyon Başkanı, "Yeter artık, çoluk çocuk büyüdü, Sovyetler çöktü çökecek, siz hâlâ buradasınız," diyerek organizasyonu iptal etti. 1985'te yeni bir formatla yapılan finali bu sefer Kasparov aynı skorla kazandı (5-3 ve 16 beraberlik).

İşte bu sistemler arasındaki hız ve isabet farkını uzlaştırma çabası, en zengin safsata kaynağıdır.

Homo Economicus'un Ölümü

Peki tüm bunların Kahneman'ın kazandığı Nobel Ekonomi Ödülü ile alakası ne?

Çok da uzun sayılamayacak bir zaman öncesine dek ekonomi bilimi, insan psikolojisinin gerçeklerinden epey uzak bazı varsayımlar üstüne kuruluydu. Halbuki 20. yüzyıl ekonomistleri, 19. yüzyıl edebiyatçılarına ve psikologlarına kıyasla daha cahil değildiler. Ekonomistlerin neden geriden geldiklerini anlamak için modern ekonominin başlangıcına dönelim:

"Kasap ya da fırıncının önümüze yemek koymaları hayırseverliklerinden değil, kendi çıkarlarını düşünmelerindendir." [43]

Adam Smith'in 1776'da kaleme aldığı bu satırlarda ileri sürdüğü tez kabaca şuydu: İnsanlar serbest bırakıldıkları takdirde hayırsever davranmaktansa kendi çıkarları peşinde koşacaklardır. Ancak bu sorun değil, zira piyasanın "görünmez eli" tarafından, sadece kendilerini değil, toplumun genelini kalkındıracak şekilde yönlendirilirler. Yani:

Bireysel Özgürlük + Bireysel Çıkar = Toplumsal Refah

* * *

Smith'in zamanında devlet her alanda tekeldi, her alanda boğucu bir baskı kuruyordu. Örneğin bir Avrupalı gücün denizaşırı kolonileri, bırak diğer ülkeleri, birbirleriyle bile ticaret yapamazlardı; ne yollayacaklarsa illa Avrupa'daki belli bir limana yollayacaklardı. Hangi malı hangi fiyattan kime satacakları belliydi. Bu sınırların dışındaki her şey karaborsa sayılıyordu. İyi kötü bir tür serbest piyasa düzeninde yetişmiş bizler için o günleri hayal etmek gerçekten çok güç.

43 A. Smith, "I. cilt, II. Bölüm", *Ulusların Zenginliği*, çev. A. Yunus ve M. Bakırcı (İstanbul: Alan Yayıncılık, 2002).

Dolayısıyla Adam Smith bu konuya liberalizm çerçevesinden bakıyor, daha doğrusu bizzat o çerçeveyi inşa ediyordu. Onun odak noktası özgürlüktü. Yoksa insanı salt kendi çıkarı peşinde koşan veya koşması gereken bencil bir hayvan olarak görmüyordu. Nitekim birkaç sene evvelinde yazdığı *Ahlaki Duygular Kuramı*, seçimlerimizi etkileyen psikolojik faktörleri, yardımseverliği ve adalet anlayışını konu edinmişti. Çıkarlarımız ve ideallerimiz arasında denge bulma çabamızı incelerken ortaya attığı "içimizdeki adam" (*inner man*) kavramı, Freud'dan tam 150 sene önce, bildiğimiz *süperego*yu resmetmişti. Ne oldu da ekonomistler bu nüanslı görüşleri unuttular?

* * *

Unutmadılar elbette; ancak 19.yüzyılın sonlarında başlayan neoklasik akımla beraber, geri kalan herkes gibi onlar da "bilimleşme" yönünde bir baskı hissettiler. Yani doğal bilimlere benzeyip, pratik yararı olan ve tahmin üretebilen modeller üretmek zorunda kaldılar.

- Buğday kıtlığı yaşanırsa fiyatlar nasıl değişir?
- Fiyat kontrolü getirirsek, kıtlık azalır mı artar mı?
- Bir savaşı finanse etmenin en iyi yolu nedir?

Devir, bu ve benzeri sorulara somut birer cevap bulabilenlerin, daha doğrusu bulduğunu iddia edenlerin devriydi. İronik olarak, ekonomi alanının kendisi, ekonomik baskılar yüzünden belli bir yöne ittiriliyordu.

Elbette herhangi bir pratik model yaratabilmek için insan aklı ve seçimleri hakkında bazı basit varsayımlarda bulunmak lazım. Bu varsayımları **Rasyonel Seçim Kuramı** (*Rational Choice Theory*) kapsamında ele alabiliriz. Yalnız dikkat edin, buradaki "rasyonelliğin" özel bir tanımı vardır:

- Farkında olduğumuz birtakım amaçlara ulaşmak için,
- kişisel çıkarımızı maksimize edecek şekilde,
- haklarında bilgi sahibi olduğumuz seçenekler arasından,
- tutarlı seçimler yapar,
- ve seçimlerimizi sonradan değerlendiririz.

Amaç, çıkar, seçenek, tutarlılık ve değerlendirme... Diyelim ki amacım ucuza karnımı doyurmak. Bunun farkındayım, kendimi kandırmıyorum, bir gurmeymiş gibi davranmıyorum. Çevredeki büfelerin menülerini tek tek inceliyorum ve en uygun sıralamayı yapıp, martı dönerde karar kılıyorum. Evet, son kararım. Sıralamam rasgele değil. Yani ertesi gün aynı sıralamayı yapsam, amacım ve menüler değişmedikçe, kararım da değişmeyecek, günden güne farklı davranmayacağım. İnadına martı döner! Ama eğer martılar olay çıkarır, fiyatlara zam gelirse, o zaman seçimimi tekrar değerlendireceğim, çıkarımı gözeteceğim, objektif olacağım.

* * *

Muhtemelen yaşamış hiçbir ekonomist, *Homo economicus* da denilen bu mitolojik yaratığın varlığına samimiyetle inanmadı. Ancak toplulukların davranışlarını modellemek için elverişli olduğundan 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanımına devam edildi (*Oyun Teorisi* kapsamında rasyonel seçimler yapmaya çalışan ideal aktörleri düşünün).

Kendimizi "tutarlı, bağımsız ve akılcı" biri olarak görmekteki ısrarımızda bu uzun ömürlü modellerin ve terimlerin kültüre işlemiş olmasının rolü büyük. Ekonomistlerin topluma toplumbilimcilerden bile çok etki etmeleri, normal karşıladığımız en anormal şey olabilir.

Kahneman ve Tversky'nin deneyleri bu inatçılığı nihayet kırdılar; çünkü çoğu bilişsel eğilim, ekonomik modellemelere uygundu.

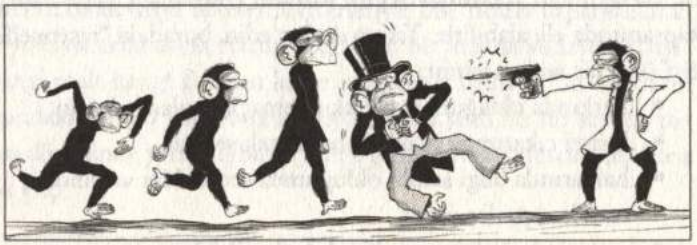

Homo Economicus, hiçbir zaman insan evriminin bir basamağı olmadı.

Yani ekonomistlerin kehanet aşkı bitmedi, ama daha kaliteli bir kristal küreye sahip oldular.

1000 euro yatırım gereken bir proje düşünün. Klasik anlamda akılcı biri için, beklenen net fayda (*expected utility*) sıfırın üstünde olduğu sürece her yatırım mantıklıdır. Eğer projemiz %50 ihtimalle batacak, %50 ihtimalle de 1100 euro kâr getirecekse, iyi bir yatırımdır. Zira:

Beklenen fayda: (-1000 euro x %50) + (1100 x %50) = 50 euro.

Oysa çoğumuz böyle bir riske girmeyiz. Sistem 2, matematik kullanarak ağır ağır beklenen fayda hesabı yaparken, Sistem 1 anında kırmızı alarm çalıyor, "Uzak dur" diyor. Çünkü bizim için kayıplar, kazançlardan daha önemlidir. 1000 euro kaybetmenin üzüntüsü, aynı miktarı kazanmanın mutluluğundan çok daha şiddetlidir.

Bu **kayıptan kaçınma** (*loss aversion*) eğiliminin bilinçdışımıza kazınmış olması da gayet normal değil mi? Doğada yaşayan ve para yerine her seferinde kendi canını riske atan bir canlı, yazı-tura oynamaya yanaşmayacaktır. Birkaç gün üst üste kazanacak kadar şanslı olabilir ama kaybedeceği ilk bahis, ömrünün son bahsi olacak.

* * *

Tüm bunları ekonomistler için asıl işe yarar kılan şey, eğilimimizin tam olarak ölçülmesi ve modellenebilmesiydi. Örneğin çoğumuz için yukarıdaki projeye girme eşiği 2000 eurodur. Yani riske ettiğimiz miktarın en az iki katını kazanma şansımız olmalı. Ancak o zaman güvenli limanı terk etmeye yanaşıyoruz.

Tabii ki herkes için tek bir "risk eşiği" yok; konuya, miktara ve toplam zenginliğimize bağlı olarak biraz değişecektir. Fakat her halükârda, klasik görüşe kıyasla fazla yüksek kalıyor. Yani eskinin normal ve rasyonel davranışları, şimdinin anormali oldular.

Kahneman, benzer etkileri kullanarak *Prospect Theory* denen bir karar kuramı geliştirdi. İdeal şartlar altında, ideal zihinler tarafından verilen optimum kararlar yerine, belirsizlik altında, tutarsız zihinler tarafından verilen olasılıksal kararlara dayanan bu kuram, davranışsal ekonomi alanının temelidir.

Yolun Sonu: İçgörü Problemi ve Rasyonalizasyon

Ekonominin diğer alanları yakaladığı bu nokta, zaman yolculuğumuzdaki son durak idi. Geriye dönüp bakınca, bazı ortak trendlerin öne çıktığını fark ediyoruz:

- İnsan aklının tekilliği önce ikiliğe, sonra çokluğa yol verdi.
- Bu çokluk, basit zıtlıklardan dinamik yapılara evrildi.
- Çocukluğun, genetiğin ve kültürün etkisi önem kazandı.
- "Kontrol", "akılcılık", "özfarkındalık" gibi kavramların alanı daraldı.
- Arka planda sürekli çalışan zihinsel donanımlar keşfedildi.

Peki, bu bölümün başında sizden aynaya bakmanızı istediğimde bunları neden göremediniz? Daha önemlisi, tüm öğrendiklerinize rağmen neden hâlâ göremiyorsunuz?

* * *

"Akılcı ben" illüzyonunun hakkını vermek için **özgür irade** konusunda ayrı bir kitaba ihtiyacımız var. Şimdilik daha dar bir kavrama odaklanmamız yeterli: *rasyonalizasyon.*[44]

Freud bunu, kötü addedilen eylemlerimiz sonucu *süperego*ya hesap verirken kullandığımız bir savunma mekanizması olarak görmüştü fakat günümüzde daha geniş bir kullanım alanı var: Gerçek sebeplerinden utandığımız, korktuğumuz veya düpedüz bihaber olduğumuz davranışları, mantıken ve ahlaken tutarlı sebeplere bağlama çabasıdır rasyonalizasyon. Uzanamadığı ciğere "murdar" diyen kedinin yaptığı budur; başarısızlığını rasyonalize ederek özgüvenini korumuş olur.

Benim en sevdiğim örnekse hipnozla alakalı: Dr. Benjamin Simon, 2. Dünya Savaşı'ndan dönen hastalarını hipnoza soktuğunda, "Alman" kelimesini duydukları anda ayağa kalkıp "Heil Hitler" diye bağırmalarını telkin etmiş.[45] Onları uyandırdıktan sonra bir süre

44 *Rationalization* kelimesi Türkçeye bu haliyle geçmiş ama bazen *ussallaştırma* da deniyor.

45 "Hypnotism—Fact and Fancy", WNYC, Erişim 5 Mart, 2019, https://

Nazilerin barbarlıkları hakkında konuşmuşlar. Tam gaza gelmiş, Nazilere küfür kıyamet giderlerken, doktor anahtar kelimeyi söyleyince hastalar anında ayağa kalkıp Nazi selamı vermişler. Niye bunu yaptıkları sorulduğunda suratlarının aldığı hali bir düşünsenize! Hastalar, kısa süren şaşkınlıklarından sonra bin bir türlü açıklama getirmeye koyulmuşlar:

"Onlarla dalga geçmek için yaptım."

"Ne kadar robot gibi göründüklerini göstermek için tabii ki."

"Ben bunu küfür sanıyordum, değil miymiş?"

Elbette açıklamanın asıl alıcısı doktor değil, kişinin kendisi:

"Ben Nazi selamı vermişsem, kesin iyi bir nedeni olmalı... Ne olabilir, ne olabilir?.. Hah, buldum bir şeyler. Ve şimdi kendimi bile buna inandıracağım." (Doktorun yaptığı da az eşeklik değil; bu insanların bazıları Nazilerin elinde işkence görmüş.)

* * *

Hipnoz örneğinde telkinin oynadığı rolü, uyanıkken Sistem 1 oynuyor. Yani otomatiğe bağladığımız birçok düşünce ve davranışımız var. Onlarla yüzleştiğimiz anda, çok kısa bir şaşkınlık sonrası, onları sahiplenmeye çalışıyor ve bu amaç uğrunda akıl yürütüyoruz.

Yaptığımız şeyin *süperego*ya göre "iyi" veya "kötü" olması çok fark yaratmıyor; asıl önemli olan, kontrol illüzyonunu korumak. "Neden böyle yaptım bilmiyorum," demek yok, "Evet yaptım, ama bir sor niye yaptım," demek var. Bilo'yu oyalarken bir şeyler uydurmaya çalışan Maho'yuz hepimiz.[46]

* * *

Freud'un at arabası benzetmesinin eksik kalan son parçasını artık tamamlayabiliriz: Normalde kötü bir binici bile, en azından atını kontrol edemediğinin farkındadır. Bizse at ne yaparsa yapsın

www.wnyc.org/story/hypnotismfact-and-fancy/.

46 *Banker Bilo* (1980).

ona tam da öyle davranması için emir verdiğine ikna olmuş bir biniciyiz. Dolayısıyla içgörü probleminin esası, bilincin görece ufak oluşundan çok, aktif olarak kendini kandırma yeteneğinde yatıyor.

Akıl yürütme, çift taraflı oynayan bir ajan gibi adeta: Dünya'yı açıklama aracımız olduğu kadar, Dünya'yı kötü açıklamalarımıza uydurma aracı da. Hatalarımızdan ders çıkardığı kadar, bizi hatalarımızla yüzleşmekten de koruyor.

En sevdiğim bilimkurgu yazarlarından biri olan Robert Heinlein, bu kronik hastalığımızı Aristoteles'e atıf yaparak özetlemiş:

"Man is not a rational animal, he is a rationalizing animal."[47]

(İnsan akılcı düşünen bir hayvan değildir, düşüncelerini akıl kılıfına uyduran bir hayvandır.)

Yolun Başı: Safsata Bilgisinin Gerçek İşlevi

Bu şartlar altında kendimizi tanımamız imkânsız gibi, değil mi? Şanslıyız ki içgörü problemi, aynı zamanda bize önemli bir ipucu sağlıyor. Zira düşüncelerimizi akıl kılıfına uydururken bazen fazla zorluyoruz ve buzdağı çatlıyor.

Henüz safsataların bir tanımını yapmadık ama bu analojideki rollerini tahmin etmişsinizdir: Buzdağının görünen kısmındaki **çatlaklar**. Yani en sinsi safsataların asıl kaynağı, akıl yürütmesini bilmemek değil, farkında olmadığımız amaçlar uğruna akıl yürütmektir. Bu sebeple, salt mantığa odaklanmak, yüzeydeki çatlakları onardık diye buzdağının tamamının sağlam olacağını ummaya benzer. Biz daha kurnaz olmalı ve bu çatlakları üstünkörü onarmak yerine onları derine inmek için birer fırsat olarak görmeliyiz.

* * *

47 R.A. Heinlein, *Assignment in Eternity* (Riverdale: Baen Books, 2012). Yaygın kanının aksine, "İnsan rasyonel hayvandır," sözü aslen Aristoteles'e ait değildir; *Nikomakhos'a Etik* eserini özetlemek için sonradan ona atfedilmiş. Burada Aristoteles, tıpkı neoklasik ekonomistler gibi, biraz haksızlığa uğramış. Onun kastettiği şey, insanın sürekli rasyonel davranması değil, rasyonel olma *potansiyelinin* bulunduğu idi.

Nasıl ki bir göz, yapısı itibarıyla kendisini göremez, bunu yapabilmek için ayna kullanmak zorundadır, bir akıl da içgörü problemini aşıp kendisini keşfedebilmek için bazı araçlar kullanmalı. Safsata bilgisi, bu araçların en ucuzu ve en etkilisi. Hangi çatlaktan derine inmemiz gerektiğini, yani başkalarını ve özellikle de kendimizi anlamaya nereden başlayacağımızı bize gösteriyor. Evet, belki buzdağının diplerini gezemeyiz ama bize o çatlaklardan göz kırpan *zaman mültecisi* ile tanışabiliriz.

Peki, sırf onları tanımak görece kolay diye karşılaştığımız her safsatanın analizini yapmalı, buzdağındaki her çatlağın altını eşelemeli miyiz? Alice denen sorumsuz veledin yaptığı gibi, tavşan deliğini sonuna kadar takip etmek akılcı mı?

Alice Harikalar Diyarında (1865), "Tavşan Deliğinde".

Safsata avcılığının ilk maliyeti, düzenli bir seks hayatı olmalı. Zira her sözünü analiz edip her hatasını yüzüne vuran bir adet Freud klonu ile ömrünü törpülemeyi kimse istemez.

Ne yazık ki çoğumuz birkaç safsata öğrenir öğrenmez bir çekice dönüşüyor ve her tartışmayı birer çivi olarak görmeye başlıyor. Halbuki **hayat bir münazara değil**. İnsanların hatalarını Latince isimleriyle sıralayınca kimse size puan vermeyecek, aksine arkanızdan Türkçenin ne kadar zengin bir dil olabileceğini gösterecekler.

Birinin bize üstünlük tasladığını fark ettiğimiz an, onu dinlemeyi bırakıp karşı cephe alırız. Bu, ilk bakışta çocukça bir "ego tribi" olarak gözükebilir; sonuçta yanlışsak yanlışız, kabullenmemiz lazım, değil mi? Fakat grubun ahengini fazla bozan ukalaları dizginlemek, toplum ölçeğinde gayet "akılcı" bir davranış. Bazen işbirliği kurabilmek, haklı çıkmaktan daha değerlidir.

İnançlarımız doğanın gerçekleri ile mi daha uyumlu olmalı, toplumun değerleriyle mi? Doğruya yakınlık mı önemli, komşularınıza yakınlık mı? Psikolojimizin ciddi bir kısmı, bu mücadelelerin çerçevesinden incelenebilir.

* * *

Buradaki tüm safsataları ve sebeplerini, yani "mantıksızlığın ardındaki mantığı" anlarsanız, bırak zengin çocuğu Batman'i, Superman'i bile kıskandıracak bir süper güç elde edeceksiniz. Ne yazık ki bu gücü başkaları üstünde kullandıkça, kendinizi tanımaya daha az fırsatınız olacak. O sebeple gücünüzü kullanırken ölçülü ve seçici olmanız şart, çünkü tüm çatlakları takip edecek enerji ve zamanınız yok.

İroniye bakın ki bazı safsataların kökeninde enerji ve zaman sınırlamasına karşı geliştirdiğimiz kestirme çözümlerin yattığını görmüştük. Doğanın zaman kazanmak için Sistem 1'e devretmiş olduğu işlemleri şimdi teker teker Sistem 2 ile analiz etmek, olacak iş değil. Süper gücünüzü günde sadece bir kez kullanabileceğinizi farz edin. Doğru anı kollayabilmek, en az o gücün kendisi kadar önemli olacaktır.

* * *

Nihayet safsata kavramını tanımak için gereken alt yapıya sahibiz. Artık sizle, kadim uygarlıklardan bize miras kalan uluslararası safsata sembolünü paylaşabilirim. Şu andan itibaren ocak içindesiniz:

SAFSATALARI TANI

Nedir: Akıl Yürütme Hataları

Kısa tanım: Bir ikna amacı taşıyan düşünce akışlarında bulunan ve kişinin kendisini veya karşısındakini yanıltma amacı taşıyan hatalı bağlantılar.

Tembeller için daha da kısa tanım: Yaygın akıl yürütme hataları.

Önce tembellerin ihtiyaçlarını karşılayalım ve akıl yürütme kavramına odaklanalım. Hepimizin ezbere bildiği bir kişisel gelişim klişesi vardır:

"Birine balık verirsen o gün karnını doyurursun. Ama balık tutmasını öğretirsen, her gün karnını doyurursun."

Peki ya ona akıl yürütmesini öğretirsen?

"Millet balık tutmasını öğrendiğinden beri sabah akşam olta atıyor, hayvancıkların soyu kuruyacak. En iyisi balık çiftliği işine gireyim, 3-5 seneye kalmaz voliyi vururum."

Yani akıl yürütmek demek, gözlemler ve fikirler arasında bağlantı kurmak ve bunları **gerekçelendirmek** demek; işin içinde gizli de olsa bir "çünkü", "zira", "öyleyse", "sevgilim lütfen, her şeyi açıklayabilirim" olması demek.[48]

48 İngilizce *reasoning* kavramının esnekliği kafanızı karıştırmasın. Bazen sezgi veya zihinsel kısayollar için *intuitive reasoning* dendiğini görebilirsiniz ama Türkçe bu konuda gayet net: Akıl yürütme bilinçli, maksatlı bir davranıştır. Düşünceler bilinçdışından etkilenebilir ama onların açıklanma çabası, buzdağının su üstündeki kısmında gerçekleşir.

* * *

Örneğin devlet propagandalarında sonucu açıklamaya yönelik bir çaba olmadığı için ne akıl yürütme ne de safsata vardır:

- "Пролетарии всех стран, соединяйтесь!" (Dünyanın tüm işçileri, birleşin!)
- "*Liberté, égalité, fraternité*" (Özgürlük, eşitlik, kardeşlik)
- "*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*" (Tek millet, tek devlet, tek lider...300.000 kadar da tank ve bir Avrupa haritası lütfen... Evet paket olacak.)

Bilakis propagandanın gücü, akıl yürütmeye yeltenmemesinde yatar: "Bunların doğruluğu o kadar bariz ve benim gücüm o kadar mutlak ki uzun uzun açıklama yapmakla uğraşamam."

* * *

Öte yandan, açıklama yapmaya çalışırken oluşan her hata da safsata olmak zorunda değil; bazen **eksik bilgi** yüzünden kaybediyoruz. Belki ne kadar avlanırsan avlan, balıkların soyu tükenmeyecek. Belki soyları kuruyacak ama bizim çiftlik balıklarının tadı çok kötü olacağından millet kuzu tandıra hücum edecek. Belki tesise mafya çökecek, belki vergiler artacak, belki Yunanistan karasuları sınırını arttırınca bizim çiftlikler ortada kalacak. Belki, belki, belki...

Bunları iyi tahlil etmek, o konuya özel bir uzmanlık ve biraz da şans gerektirir; lakin biz burada her konuda uzman olmayı öğrenmiyoruz (o başka bir kitaba artık). Nitekim, sonsuz uzunluktaki bir ansiklopedi, insanlık ve evren hakkında bilinebilecek her şeyi biliyordur. Peki sizce kaçıncı sayfada kendi kendine akıl yürütmeye başlar?[49]

* * *

49 Bu konu, Çin Odası (*Chinese Room*) isimli düşünce deneyleriyle bolca irdelenmişti. Fakat ben Wikipedia'nın ilerde Skynet'e dönüşüp insanlığı yok etme ihtimaline gülmeden edemiyorum. Muhtemelen galaksiyi ele geçirdikten sonra bile bizden 5 dolarlık bağış ister.

Bizim için önemli olan "gidişattan" puan alabilmek. Öyleyse şu düşünce akışının gidişatı nasıl?

"Ahmet Abi yılların balıkçısıdır. Geçenlerde balık çiftliği işine girmiş. Yaş tahtaya basmaz, vardır bir bildiği. Biz de girelim de treni kaçırmayalım."

Antik çağlardan beri tüm anneler, "Ahmet Abi pencereden atlasa sen de mi atlayacaksın?" tekniği ile bu gidişatı eleştirmişler. Haklılar da. Tecrübeli bir balıkçının peşinden gidip başarılı olmayı ummanın, tecrübeli bir parkurcunun peşinden pencereden atlayıp sağ kalmayı ummaktan farkı yok.

Buradaki safsataya şimdilik afilli bir isim koymamız gerekmiyor. Önemli olan bunun Ahmet Abi'ye ve balıkçılık konusuna özel olmadığını, genel bir düşünce kalıbı olduğunu anlamak: Bir konudaki otoriteyi taklit ederek, aynı sonucu alacağını sanmak.

Tıpkı "konuya odaklanmak yerine kişiye saldırmak" (Huxley), yahut "bilerek anlam karmaşaları yaratmak" (Demirel), yahut "mizah yoluyla konuyu dağıtmak" gibi (Reagan).

* * *

Fark etmişsinizdir, bu hatalı kalıplar sonsuz çeşitlilikte olabilirler. Merak etmeyin, Hintlilere logaritma tablosu ezberleten İngilizlerin yaptığı işkencenin bir benzerini size yapmayacağım. Biz sadece belli özellikleri paylaşan hatalara yoğunlaşacağız. Nedir bu özellikler?

1. Evrensellik

Safsatalar belli bir konuya özel olmadıkları gibi belli bir kültüre, cinsiyete, gelir grubuna ve zekâ seviyesine mahsus da değiller. Atinalı filozofların, Viktorya Dönemi biliminsanlarının ve bizim aynı safsataları aynı şekilde yapıyor olmamız hem trajik bir döngü hem de insanın içini ısıtan bir ortaklık. Atalarımıza sandığımızdan daha yakınız.

Yukarıdaki kriterlerden zekâ özellikle önemli. Ne yazık ki çoğumuz, akıl yürütme becerisini zekâ ile aynı şey sanıyoruz. Yanlış yapmak da aptallık ile özdeşleştirildiği için çocuklar deneme yanılma yoluyla sağlıklı düşünmeyi öğrenmeye teşvik edilmiyorlar. Tek teşvik edildikleri şey, haklı çıkmak ve zeki gözükmek. Halbuki zekâ, aklı daha hızlı kullanmayı sağlar, onu doğru kullanmayı değil. Bilakis zeki insanlar, hatalı düşüncelerine daha yaratıcı kılıflar bulabildikleri için bazı sinsi safsatalara herkesten kolay esir düşüyorlar.

2. Kaçınılmazlık

Kelimenin tam anlamıyla bu işin "kitabını yazdım", Altın Argüman ödülünü 4 kez üst üste aldım, yine de her gün bir sürü akıl yürütme hatası yapıyorum. Siz de yapıyorsunuz, daha önce de yaptınız ve umarım yapmaya devam edeceksiniz. "Umarım," diyorum çünkü hatasız düşünmenin tek yolu, düşünmeye değer hiçbir şey düşünmemektir.

3. Sıklık

Özel birer isim almayı hak edecek kadar sıklıkla karşımıza çıkmalılar. Bu kıstas bir sıkıntı yaratmayacaktır, zira trend belli: İletişim kanallarımız arttıkça, hepimiz kendi ufak haber platformlarımıza sahip oldukça, safsata miktarı da katlanarak artıyor. Modern insan nereye adım atarsa atsın, sürekli olarak iki şeyle sarılı: WiFi sinyali ve safsatalar.

4. Yaşam Alanı

Bir safsata yazılı metinlerde, diyaloglarda veya düşüncelerimizde yaşayabilir. Bilişimci diliyle konuşursak, "platformdan bağımsızdır". Tek şart, düşünce akışının yeterince net olması.

Tabii çoğu kez kafamızın içinde dillendirilmeyi bekleyen hazır düşünce baloncukları olmadığından, yani düşünceler ifade edilirken şekillendiklerinden, safsatalar da iletişim gerektirir (bir günlük tutmak dahi bir tür iletişimdir, muhatabı ise gelecekteki halinizdir).

5. Kamuflaj

İsminin hakkını veren bir safsata, yeterince "sinsi" olmalı. Reagan, "Bakın şimdi size bir iki espri yapacağım, gülerseniz ben haklıyım demektir," diye açıklama yapsaydı, hakikaten bunadığını düşünürdük. Etkili safsatalar, gündüz vakti gümbür gümbür hücum eden bir ordudan ziyade, gece düşman saflarına sızıp arkadan vuran özel birliklere benzer.

Sinsilik derecesi, yazılı mecralarda daha yüksek olmak zorunda, çünkü bağlantılar ve gerekçeler en net orada ortaya koyuluyor. Demirel'in o meşhur laf ebelikleri bir köşe yazısında etkili olmazlardı. Zaten "iyi hatip" denilen birçok kişinin konuşmalarının dökümlerine bakın, mantık kurgusundaki ve anlatımdaki bozukluklara şaşıracaksınız. Birçok siyasinin cümlelerinin başı sonu bile belli olmuyor. Ama insan görsel ve işitsel bir canlı olduğu için diyalog esnasında birçok şey dikkatimizi dağıtıyor (ses, tonlama, mimikler, el hareketleri, koltuk altından çıkarılan levyeler) ve tüm safsataları fark edemiyoruz.

Daha kötüsü, zaten yetersiz olan kapasitemiz, tam da bize en çok gerektiği anda iyice azalıyor: MRI taramalarına göre beynimizin eleştirel düşünme ile alakalı kısımları karizmatik bir konuşmacıyı dinlerken *siesta* yapıyor.[50] Dolayısıyla kaliteli hitabet, zayıf dilbilgisini ve ucuz safsataları rahatça kamufle edebilir.

6. Ölümsüzlük

Bazı safsatalar, fark edildiklerinde dahi ikna edici veya kafa karıştırıcı olmaya devam ediyor. Üst üste birkaç defa tura geldiği için bu sefer yazı geleceğine ikna olmuş birinin hatasını ilkokul mezunu herkes kanıtlayabilir. Ama yaptığımız olasılık hesaplarının daha

50 Schjoedt, Uffe, Hans Stødkilde-Jørgensen, Armin W. Geertz, Torben E. Lund ve Andreas Roepstorff, "The Power Of Charisma—Perceived Charisma Inhibits The Frontal Executive Network Of Believers In Intercessory Prayer", *Social Cognitive And Affective Neuroscience* 6 (1): 119-127. (Erişim 3 Mart, 2019)

mürekkebi kurumadan, "Artık kesssin yazı gelir," diye düşünenler kervanına katılacağız ve bile bile lades diyeceğiz.

Özellikle bilişsel eğilimler üstüne kurulu safsatalar, birer zombiden farksız: Saflarımıza sızdıkları yetmiyormuş gibi, vurulunca da ölmüyorlar.

Ne Değildir: Bilişsel Eğilimler

Safsatalar ile bilişsel eğilimler arasındaki farklar, Sistem 1 ve Sistem 2 arasındaki farklarla paralel. Kafamız daha fazla karışmadan bu iki kavramı kıyaslayalım:

Bilişsel Eğilim:	**Safsata:**
Bilinçdışında yaşar.	Buzdağının görünen kısmındadır.
Kelimelere dökülemeyen bir his/güdü olabilir.	Kelimelere dökülmüş bir düşünce akışı şart.
Birkaç tanesi hızla ve aynı anda etkinleşebilir.	Tek tek ve sırayla oluşur.
Fark edilmesi zordur.	Basit bir eğitim sonrası fark edilebilir.
Bir kapatma tuşu yoktur, süreklidir.	Kapatma olmasa da "mute" tuşu vardır.
Yanıltıcı olabilir ama yanıltma amacı taşımaz.	Kendini veya başkasını yanıltma amacı taşır.

Sonuncu madde özellikle önemli. İngilizcede *cognitive fallacy* yerine *cognitive bias* denmesi, benim de bunu *bilişsel hata* yerine *bilişsel eğilim* olarak çevirmem bir tesadüf değil. Zira bazı eğilimler, ancak belli şartlar altında hataya yol açıyor. Yani yanıltıcı olma potansiyelleri var ama bu potansiyelin ne kadar gerçekleştiği o anki duruma bağlı. Safsata ise, klasik tanıma göre, gerçekleşmiş bir hatadır, yani eyleme dönüşmüş potansiyeldir.

* * *

Açıkçası ben bu kadar net ve katı ayrımları pek yararlı görmüyorum. "Bu x safsatasıdır, bu da ilgili örnek, yapmazsanız iyi olur, teşekkür eder, mantıklı günler dilerim" yaklaşımı, bu alanı yıllarca

işlevsiz bıraktı. Halbuki bence safsataları ilginç kılan şey, aynı düşünce kalıbının bazı durumlarda hatalı, bazılarında ise verilecek en doğal, en makul, hatta düpedüz en "akılcı" tepki olabilmesi.

Ezop'un Yalancı Çoban masalını hatırlayın (seviye giderek düşüyor; bir sonraki örnek Cin Ali serisinden): Çobanlık yapan bir çocuk, eğlenmek için "Kurtlar geliyor," diye defalarca ortalığı velveleye verir. Sonra bir gün gerçekten de kurtlar gelince ne söylerse söylesin, hangi argümanı kullanırsa kullansın kimseyi inandıramaz ve sürüsünü kaybeder. Hatta masalın bazı +18 versiyonlarında kurtlar tarafından parçalanır ve tatlı niyetine yenilir.

Peki bu masaldan çıkardığınız ders, "Alçak köylüler söylenen lafa değil, lafı söyleyene baktılar ve masum bir çocuğun ölümüne sebep oldular," mıydı? Yoksa insanların güvenini istismar etmemek gerektiği ve köylülerin tepkisinin gayet normal olduğu muydu?

* * *

Safsataların bilişsel eğilimlerden farkını anladık, şimdi de aralarındaki ilişkiye bakalım. İki kavram da basit hata kalıplarına oturmadıkları için onları birebir eşleştirmek imkânsız. Yani her safsatanın altında bir bilişsel eğilim yatmıyor. Daha ziyade, kesişen kümeler gibiler. Bu ilişkiyi, basitleştirilmiş bir buzdağı modelinde daha rahat görebiliriz:

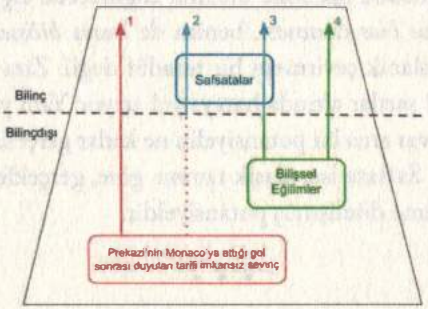

Eh, o kadar da basit değilmiş ama telaşa mahal yok. Şekildeki oklar, soldan sağa sırasıyla şu düşünce akışlarına karşılık geliyor:

1. Safsata Bile Değil

Bazen korku, neşe, nostalji, utanç gibi duyguların ve koşullandırmaların güdümünde olduğumuzu fark etmeden, aklımıza geleni söyleriz. Bu durumlar bilişsel eğilimlerle de safsatalarla da alakasızdır:

Ahmet: "Nasıl koydu Prekazi ama? Finale kadar yolu var bunun."

Ersin: "Hocam, sonraki turda Real Madrid var ama."

Ahmet: "Yav Real Madrid takım değil, daha önce de söyledim. Takım makım değil ya! Yıldızlar topluluğu sadece. Bak, NBA koçlarının birinci kuralıdır: Hücum maç kazandırır, savunma şampiyon yapar."

Ersin: "Ama son iki senenin şampiyonu kim?"

Kazım (araya girer): "Michael Jordan?"

Ersin: "Son iki sene diyorum hocam. Shaq'lı Lakers ve..."

Kazım: "Efes Pilse..."

Ahmet: "SHAQ ADAM DEĞİL!"

Herkes: "!?"

Ahmet: "Siz Shaq'ı çok büyük oyuncu falan sanıyorsunuz değil mi? Shaq da büyük oyuncu değil. Bir daha şampiyon olamaz."[51]

Ersin: "Peki hocam, Monaco diyorduk..."

Hıncal: "Federer de adam değil!"

Ersin: "Sen de bizim programda değilsin, nereden çıktın?"

Federer: "Ya sanki bu diyalogda çok tutarlılık var da...Prekazi o golü attığında sen ilkokuldaydın. Bunların hepsi bir rüya, birazdan uyanacaksınız."

Burada tek bir mantık hatası var, o da kahvehane muhabbeti yapanların milyon dolarlar kazanmaları. Onun ötesinde, ortada herhangi bir gerekçelendirme çabası yok. Sadece anlık hislerin doğrudan yüzeye çıkmasını izliyoruz. Fizikçi Wolfgang Pauli'nin meşhur ettiği "yanlış bile değil" terimi bu senaryoya cuk oturuyor: Safsata bile değiller.

51 Tabii ki Ahmet Çakar'ın bu kehanette bulunduğu 2006 yılında Shaq, Miami Heat ile NBA şampiyonluğu yaşadı.

* * *

Biz genelde safsata yapmayı, eleştirel düşünme eksikliği ile özdeşleştiririz. Fakat eleştirel düşünme sıfır olursa, yani hiçbir şey sorgulanmaz, sadece ifade edilirse, safsata yapmak da imkânsızlaşır. İroniye bakın ki safsataların soyunu kurutan şey daha fazla değil, daha az akıl.

Bu neden önemli? Özellikle çevremizle uyumlu olan fikirleri ve hisleri gerekçelendirme ihtiyacı azdır. Herkesin kapitalist olduğu bir toplumda kapitalizm kritiği yapılabilir mi? Doğru veya yanlış biçimde yapılmasından bahsetmiyorum, böyle bir girişim dahi olmayacaktır.

Şimdi bunu genele yayın: Artık propaganda ihtiyacı bile kalmamış, herkesin aynı değerlere, aynı korkulara, aynı zevklere sahip olduğu bir rejimde ne kadar fikir çatışması gerçekleşir? Çatışma gerçekleşmez, inançlarınızı savunmanız gerekmezse, hatalar yoluyla kendinizi tanımaya da imkânınız olmaz. Kontrol sizde değil, sizi sizden iyi tanıyanların elinde kalır.

(Bence Kazım Kanat da o programda bunları diyecekti ama "Efes Pilsen" der demez adamın sözünü kestiler.)

2. Sadece Safsata

Neyse ki çoğu zaman duygularımızı yanımızdakilere açıklama ihtiyacı hissediyoruz.

"Başka kimler adam değil abi?"

"Tek tek sayamam hepsini ama mesela Kastamonu'dan adam çıkmaz."

"Niye?"

"Atatürk dememiş mi, 'Her ilden bir ayı getirin, Kastamonu'dan tuttuğunuzu getirin,' diye."[52]

52 Bu sözün başka versiyonları da var: *"Her ilden bir deli getirin, Konya'dan tuttuğunuzu getirin,"* gibi. Çoğu da Atatürk'e atfediliyor. Ne işi olacaksa artık bunlarla. "Efendiler, düşmanı denize döktükten sonra ilk işimiz, ülke çapında deliler ve ayılar turnuvası düzenlemek olacak. Bu cumhuriyeti boşuna mı kuruyoruz, oturmaya mı geldik?"

İma edilen gerekçe şu: Atatürk bile böyle düşünmüşse, o zaman kesin doğrudur.

Atatürk ayılar veya Kastamonululular hakkında uzman olmadığı için bu gerekçeyi bir safsata olarak görebiliriz. Peki, bu safsataya yol açan yoğun duyguların altında bilişsel eğilimler mi yatıyordu?

Eh, bir şeylerin yattığı kesin, insan durduk yere neden topyekûn bir şehre karşı nefret duyar ki? Ama bu kişiye özel bir durum. Sanmıyorum ki Kastamonu nefreti türümüze büyük bir evrimsel avantaj sağlamış ve zihnimize kazınmış olsun.

* * *

Bazı safsatalarsa derinde yatan bir şeylerin dışavurumu olmayıp bir amaca ulaşmak için bilinçli ve planlı olarak yapılır:

"Sevgili Çankırılılar, belediye seçimlerindeki rakibim, ayıptır söylemesi Kastamonuludur. Atatürk boşuna dememiş, 'Her ilden bir ayı getirin, Kastamonu'dan tuttuğunuzu getirin,' diye. Siz de Allah aşkına güzel Çankırı'mızın başına bir ayı getirmeyin."

Burada belediye başkanı adayının stratejisi ön planda. Siyasette bilinçli yapılan bir saldırının altını çok da eşelemeye gerek yok. Tabii her eylemin temelinde birtakım duygular ve içgüdüler vardır, siyasetçinin güç istenci de uzaydan gelmiyor, içinden geliyor. Yani yüzeyde başlayıp biten bir akıl yürütme, teorik olarak mümkün değil. Ama o kadar ince çatlakları, o kadar belirsiz neden-sonuç ilişkilerini takip etmek pratik değil. Eğer safsata yaptığımızın az çok farkındaysak ve bunu bir stratejinin parçası olarak kullanıyorsak, bu düşünce akışını bilinçdışındaki etmenlerden ayrı düşünmek makul olmalı.

* * *

Günlük hayatta strateji ve duygusallık çoğu kez aynı anda var oluyor. Örneğin, yanında kendimi yetersiz hissettiğimden ötürü içten içe nefret ettiğim birisine karşı seçim yarışındaysam ne yaparım?

"Duydunuz mu, bizim Kastamonulu kendi mitinginde uyuyakalmış. Her yerde uyukluyor. Buna vatanı emanet etsen, onun başında da uyuyakalır. Bizse...(alkışların bitmesini bekler)... Bizse sevgili kardeşlerim, hizmet aşkından, vatan sevgisinden, Allah korkusundan, en çok da <kreşendo> size SEV-DA-MIZ-DAN uyuyamıyoruz </kreşendo>, vallahi de billahi de uyuyamıyoruz."

Burada *aceleci genelleme* safsatası (bir kez uyukladı diye neden hep uyuklasın) ve dilin kullanımıyla ilgili birtakım hileler (yorgun düşüp uyuklamak ile vatanı satmak arasında bağlantı) etkili bir kombinasyon oluşturmuş. Hem kişisel ezikliğimin acısını çıkarıyor hem dinleyenler arasında rakibime karşı güvensizlik duygusu oluşmasını sağlıyor hem de seçimi kazanarak para ve güç topluyorum. Bir taşla tam bir kuş katliamı.

3. Eğilimli Safsatalar

Nihayet bu iki kavramın kesiştiği senaryoya geldik. Önceki örnekten farkını iyice belli etmek için "genelleme" temasından devam edelim:

"Bill Gates olsun, Steve Jobs olsun, balıkçı Ahmet Abi olsun, birçok milyarder üniversiteyi yarıda bırakmış. Dünyayı değiştirecek kadar başarılı olan herkes okul denen fabrikadan kaçıp risk alıyor. Bak kızım, biliyorum senle çok ilgilenemedim, iyi bir baba olamadım ama sana verebileceğim bir öğüt varsa o da şu: Hep dünyayı değiştirmek istedin. Madem öyle, sen de bırak okulu. Kaç kurtul bu çarkların arasından. Bir maaş uğruna içindeki ışığı söndüreceğine o ışığın aydınlattığı yoldan yürürsen, hayal bile edemeyeceğin hazinelere ulaşırsın. Merak etme, ben annene durumu açıklarım. Yolun açık olsun, bizi unutma."

"Beyefendi ben kızınız değilim, burası Burger King. Siparişiniz yoksa sırayı bekletmeyin."

Bill Gates gibi, Steve Jobs gibi birkaç istisnai örnekten yola çıkıp aceleyle genelleme yaptık ve neden-sonuç ilişkisini karıştırarak, okulu bırakmayı başarının bir ön şartı olarak gördük. Elbette 2-3 kişi ile milyonlar arasındaki farkı anlayacak kadar matematik bili-

yor herkes, ama "başarılı olan örneklere fazla değer verme eğilimi" (*survivorship bias)* bizi yoldan çıkarıyor.

Parlak örnekler her alanda gözümüzü kamaştırır. Kendimizi onlarla özdeşleştirmek ister, siyah boğazlı kazakları kapış kapış alırız. Oysa okulu bırakıp hayallerinin peşinden gittikten sonra bir baltaya sap olamamış milyonları tanımayız. Onların filmleri çekilmez, kitapları basılmaz, kazakları satılmaz.

Büyük hayallerle kurduğu şirketi batan, Hindistan'da hayatın anlamını bulamayıp dönen ve senelerce McDonalds'ta kasiyerlik yaparak rutin bir hayat geçiren birinin öyküsü ilginizi çeker miydi? Zaten çoğunluk benzer bir hayat yaşıyor; insan kendi hayatını okumak için niye para ödesin?

Bu tip örnekler popüler kültüre fazla giremese de gerçekliğin çok daha büyük bir parçasını oluşturur. Ne yazık ki önemli kararlar verirken gerçekliğin çoğunu göz ardı etme eğilimindeyiz. Bu tuzağa düşerek bir karar vermişsek de bunu açıklamak için *aceleci genelleme* gibi safsataları birer araç olarak kullanıyoruz.

4. Sadece Eğilim

İstisnai durumlarda hem bilişsel eğilimlerin güdümünde olup hem de safsatasız biçimde akıl yürütebilmek mümkün. Yine genellemelere olan yatkınlığımızdan devam:

Radyo: "...siz Akira Kurosawa'yı büyük yönetmen falan sanıyorsunuz değil mi? Bakın, çok net söyleyeyim, Kurosawa da adam değil..."

Taksici: (radyonun sesini kısar) "Adam haklı aslında. Bu Japonlar zaten çok kötü araba kullanıyorlar, haksız mıyım abi?"

Müşteri: "Kaç tanesine rastladın ki?"

Taksici: (Hayda, alt tarafı "haklısın" diyecektin, ne diyeceğiz şimdi?) "Abi normalde ya motor kullanıyorlar ya da toplu taşıma. Araba bunlarda pek yok, alışık değiller. Üstelik kültürel olarak temkinli olmaya şartlandırılmışlar, İstanbul gibi yerlerde trafiği tıkıyorlar. Var yani birçok sebebi."

Bu gerekçeler birbirleriyle tutarlılar ve iddiayı makul derecede destekliyorlar. Bilişsel eğilimleri yüzünden aceleyle yaptığı bir genellemeyi kendine veya başkasına açıklamaya çalışan biri, yaratıcı olduğu sürece safsatasız argümanlar üretebilir. Hatta şanslıysa, haklı dahi çıkabilir.

* * *

Toparlayalım: Bir bilişsel eğilimin bizi yönlendirmesi için akıl yürütüp safsata yapmak şart değil. Bir safsata yapmak için de illa derinlerde bir eğilim olmasına gerek yok. Bazen bağımsız çalışırlar bazen de birbirlerini tamamlayarak. Bazen makul olurlar bazen de epey yanıltıcı.

Önümüzdeki bölümlerde, safsataların tam olarak ne amaçla, kimi ve nasıl yanılttıklarını inceleyeceğiz. Bu süreçte de iletişim ve ikna hakkındaki bazı temel kavramlarla tanışacağız.

Neden: Tartışmada Niyet

"Sadece iki şey sonsuzdur: Evren ve insanoğlunun aptallığı. Fakat ilkinden pek emin değilim."

—Albert Einstein

"Siz Einstein'ı çok büyük dahi sanıyorsunuz değil mi? Einstein da adam değil!"

—Ahmet Çakar

Evet, Einstein haksızdı: İnsan aptallığının dahi bir sınırı var. Sınırı olmayan asıl şey ise art niyet. Çünkü bilişsel eğilimler, psikolojik savunma mekanizmaları veya düpedüz aptallık sonucu yapabileceğimiz safsatalar kümesi, bilerek yapabileceklerimizin yanında devede kulak kalıyor. Bu yüzden akıl yürütmenin en önemli bileşeni mantık veya bilgi değil, niyettir. Niyetin rolünü daha iyi anlamak için neden akıl yürütüp, hangi sebeple tartışmalara girdiğimize daha yakından bakmamız lazım:

1. Öğrenme

En ideal senaryo, samimiyetle doğruya ulaşma çabası olmalı. Burada iki taraf da iyi niyetlidir. Bazen, klasik hoca-öğrenci ilişkilerine benzer biçimde bir tarafın haklı olduğu baştan kabul edilir ve pasif olarak o taraf dinlenir (*didaktik*). Bazen de eşit statüdeki taraflar fikirlerini sentezleyerek doğruya daha yakın olan yeni bir fikre geçerler (*diyalektik*). Her halükârda amaç ortak, şeffaf ve ulvidir, bu yüzden bilerek yapılan safsatalara yer yoktur.

2. Uzlaşma

Çoğu zaman, bir orta yol bulmak, doğru yolu bulmaktan daha önemlidir. Grev kararı tartışan bir grup işçi için beraber hareket edebilmek, doğru hareket edebilmeye yeğdir. Zira yönetime karşı tek başına savaşan bir işçi, haklı olmanın bir faydasını göremeyecektir. Kimse küçük balıkları yutmadan önce onlara fikrini sormaz.

Daha az rekabet içeren bir senaryo düşünürsek, kendilerine ev bakan bir çiftin de uzlaşabilmesi lazım. Birinin âşık olduğu, diğerininse nefret ettiği bir evde oturmaktansa, ikisinin de orta derecede makul bulduğu bir seçeneğin ömrü daha uzun olacaktır.

Bir kaplan olsaydık, ne pahasına olursa olsun kendi bildiğimizde diretirdik belki (*kâr maksimizasyonu*) ama sosyal bir hayvan, diğerlerinin verdiği ödünü de hesaba katmalı. Eğer başkası gösterdiğimiz uzlaşı çabasını takdir etmezse enayi yerine konduğumuzu düşünür ve birçok safsata yardımıyla direnmeye başlarız. Bu senaryolardaki sorun akıl yürütmeyi beceremeyişimiz değil, adalet duygumuzun hasar görmüş olmasıdır. Safsata, adaletsizliğin bir semptomudur.[53]

Bazı durumlarda seçenekler hiç kimse için makul değildir. Tıpkı satrançta *zugzwang* denen –evet yine satranç, hep satranç– ve en iyi hamlenin hiç hamle yapmamak olduğu durumlar gibi. Ancak pas geçip statükoyu koruyamazsınız, oyunun kuralları buna izin vermez.

Oy vermenin zorunlu olduğunu ama hiçbir adayı beğenmediğinizi düşünün. Eliniz mahkûm, kötünün iyisinde karar kılacaksınız. Bu koşullarda, uzlaşmayı mümkün kılan safsatalar epey yararlılar. Üzerinde anlaştığınız orta yol ile kendi yolunuz arasındaki mesafe çok büyük olmadığı sürece (kişisel çıkarlarınızdan fazla taviz vermiyorsanız) ve bu mesafeler diğer katılımcılar için de benzer olduğu sürece (diğerlerine kıyasla fazla taviz vermiyorsanız), doğru bir seçim yaptığınıza kendinizi inandıracak çeşitli safsatalar kulla-

53 Türkçede "adalet", eşitlik, hakkaniyet ve hukukun üstünlüğü gibi farklı anlamlarda kullanılıyor. İngilizcede bu kavramlar *equality*, *fairness* ve *justice* ile karşılanıyor. Burada kastettiğim şey *fairness*.

nırsınız. Bu tip "hatalar", grup uyumu açısından bakıldığında gayet faydalıdır.

3. Pazarlık

Uzlaşmanın özel bir durumu olan pazarlıkta, öğrenilecek bir gerçek, yakınsanacak doğru bir cevap yoktur. Ayrıca tarafların çıkarları gayet şeffaf biçimde birbirine zıttır.

Arabanızın "gerçek değeri" nedir mesela? Eh, belki bir Marksiste sorarsak "üretimine giden emek" diyecektir; ama içinde yaşadığımız piyasa düzeninde, pazarlık yapan taraflar neyi makul bulurlarsa, arabanın değeri odur. Keza vergiler: Vatandaş az vergi ödemek, devletse çok harcayabilmek ister. "Doğru vergi oranı" diye, keşfedilmeyi bekleyen sihirli bir matematiksel sabit mi var, yoksa devletle vatandaş arasındaki bir pazarlık mı bu?

İnsanlar pazarlık sırasında yalan söyleyebilir ve bilerek safsata yapabilir. Özellikle tek seferlik bir alışveriş söz konusu ise karşı tarafı bu şekilde kandırmak epey çekici oluyor. Literatürde "DonanımHaber Ölücülüğü" olarak bilinen bu strateji, üç kuruş az ödemek için üç ömre yetecek art niyet gerektirir.

İyi niyet ancak ve ancak uzun vadeli itibarımız pazarlığın bir parçası olursa teşvik edilir. Eski müşterilerinin memnuniyetine bağımlı olan mahalle esnafını düşünün. Yahut kullanıcı puanlarını önemseyen Airbnb ev sahiplerini. Bu insanlar için pazarlık ile uzlaşma arasındaki fark epey az.[54]

54 Bu bağlamdaki en büyük deneyi, 2014'ten beri "sosyal kredi" puanlamasıyla Çin hükümeti yapıyor. Yıllardır ABD'de uygulanan "kredi skoru"nun çok daha geniş bir şekilde kullanılmasına dayanan bu sistemde, 2020'den itibaren istisnasız her vatandaş sürekli olarak puanlandırılacak. Birini kazıkladınız, kavga çıkardınız, sosyal medyada ona fazla sataştınız... Yahut belki biraz fazla sigara içiyor, biraz fazla bilgisayar oyunu oynuyorsunuz. Her eyleminiz puanınızı etkiliyor ve bu puan da çocuklarınızın gireceği okuldan, alabileceğiniz tren biletlerine kadar her imkânınızı etkiliyor.

4. Eğlence

Muhabbet, nedense önde gelen kaynakların sıkça atladıkları bir iletişim biçimi. Hoşça vakit geçirmenin veya zaman öldürmenin ötesinde bir amaç içermeyen bu durumlarda, bilerek yapılan safsataların ardında bile art niyet aramamak lazım. Nihayetinde muhabbetin işlevi, doğruya yakınsamak veya çıkarını maksimize etmek değil, ikili ilişkileri kuvvetlendirmektir. Dolayısıyla illa doğru bildiğimizi kabul ettireceğiz diye, "muhabbetimiz olan" insanlarla ilişkilerimizi tehlikeye atmanın mânâsı yok.

Örneğin siyaset haberlerini dinlerken kaşla göz arasında ufak bir Mussolini'ye dönüşebilen anneanneme yıllarca her seferinde demokrasi propagandası yapmakla hiçbir şey kazanmadım. Aksine, kaybettiğim ev yapımı baklavaların haddi hesabı yok.

Yeni bir anneanne bulamayacaksınız. Bu tip ilişkilerin tamiri, akıl yürütme hatalarının telafisinden çok daha zordur. Dolayısıyla, diğerlerinin haysiyetini incitmeyecek şekilde bir çıkış yolu verilmesi yaygındır: "Valla sen de haklısın tabii ama..." ile başlayan bir

MÖ 420 yılına ait bu vazoda, bir Yunan sempozyumu tasvir ediliyor. Antik dünyada bu sözcük günümüzdeki anlamından farklı olarak içkili müzikli muhabbet partilerini ifade ediyordu. Birçok meşhur felsefi diyalogun arka planını, ikna ve eğlencenin bir araya geldiği bu partiler oluşturuyor.

cümlenin tutarlı bir argüman veya sentezle bitmesi pek olası değil ama arkadaşlığınızı kurtarması gayet mümkün.

5. İkna

Muhabbet dahil her iletişim elbette bir miktar ikna çabası içeriyor. Başkasını değilse de kendimizi ikna etmeye çabalıyoruz sürekli. Ama bazen ikna, her şeyden önemli hale gelir. Sentez veya uzlaşmanın başarısızlık olarak addedildiği, illa bir virüs gibi yayılıp karşıdakini kendimize benzetmek istediğimiz durumlardan bahsediyorum.

Bir sosyopat değilseniz, bunu yaparken haklı olduğunuza samimiyetle inanırsınız. Hatta bir konuda haksızlığınız ispatlansa dahi, yanlışınızda diretmeyi meşru kılacak daha da büyük bir haklılığınız olduğuna inanırsınız. Örneğin bir seçim öncesi bilerek safsata yapabilirsiniz, çünkü geniş çaptaki yaklaşımınızı ve ideolojinizi daha üstün görürsünüz. Amaca giden her yol mubahtır, hele ki amacınızın da mubah olduğunu düşünüyorsunuz.

Bu konuya birazdan etraflıca bakacağız, ama şimdilik ufak bir ipucu vereyim: Sadece akla hitap ederek iknaya kalkışmak, bir eli bağlı şekilde boks yapmak gibidir. Akılla beraber duygulara da hitap edebilirseniz, eliniz kolunuz serbest kalacaktır. (Tabii karşınızda Mike Tyson varsa kaç kolunuz olduğunun pek bir önemi yok; bazen ringe hiç çıkmamak en iyi seçenektir.)

6. Galibiyet

Gerçekten ikna etmekten ziyade ikna etmiş gibi gözükmenin amaçlandığı durumların ayrı bir dinamiği var. Huxley'ye hakaret eden piskoposu hatırlayın. Aslında mantıksal kurgusu gayet akıcıydı:

1. Tüm insanların maymundan geldiğini iddia ediyor (uzatmayıp doğru farz edelim).
2. Her insanın soyunun bir anne tarafı bir de baba tarafı vardır (doğru varsayım).

3. Thomas Huxley bir insandır (doğru varsayım).
4. Öyleyse Thomas Huxley maymundan gelmiştir ve ana ya da baba tarafı maymundur (çıkarım).

Huxley'nin cevabı da benzer akıcılıkta:

1. Kontrolümde olmayan şeyler üzerinden utanç veya övünç duymam.
2. Maymundan gelmiş olmak kontrolümde değildi.
3. Öyleyse maymundan gelmekten utanmıyorum.

Fakat bunun yapıcı bir tartışma olmadığı gayet açık. Taraflar evrimi bir kenara bırakmışlar, birbirlerine laf sokuyorlar. Restini çekmiş, tüm karizmasını öne sürmüş insanların önceliği doğruya ulaşmak mı olur, kaybetmiş gibi gözükmemek mi?

Sürü psikolojisi burada da ön plana çıkıyor: Kuvvetli bir liderin arkasına düşmem için %100 ikna olmama gerek yok. Diğerlerinin ikna olduğuna inanırsam, "miş" gibi yapmam ve bir süre sonra da "Bunca insanın bildiği bir şeyler olmalı!" kısayolu sağ olsun, kendimi ikna etmem kolaylaşacaktır.

Hele hele uç örneklerde, bir topluluğu oluşturan bireylerden hiçbiri ikna edilmemiş olmasına rağmen, topluluğun ikna olmuşçasına davranması mümkün. Krallar bu sayede çırılçıplak gezebiliyor, şeyhler bu sayede müritleri tarafından uçuruluyor.

7. Engelleme

İkna etmek veya haklılık intibası oluşturmak mümkün değilse, ortalığı bulandırmaya ne dersiniz? Tamamen art niyete dayanan bu stratejinin amacı, tartışmayı engellemektir. Birey ölçeğinde bolca etkili taktik bulunuyor:

- Bağırıp çağırmak, söylenmek, bol bol söz kesmek
- Daldan dala atlayarak konuyu dağıtmak
- Önceki söylediklerini inkâr edip sürekli konum değiştirmek
- Durduk yere bir mağduriyet icat edip esas konuyu unutturmak

Ama bence bu konuya iktidar-birey ilişkisi çerçevesinden bakmak daha ilginç. Eskinin iktidarları her fırsatta kaba kuvvet kulla-

nırlardı. Artık bu tür müdahalelerin geri teptiği anlaşıldı ve daha zekice bir engelleme yöntemi keşfedildi: Herkesi susturmaktansa, herkesi sürekli konuşturmak. Kalem kılıçtan, safsata da sansürün siyah bandından daha kuvvetlidir.

Bu tutum, belli bir konuyu felç etmenin çok ötesine geçip, genel olarak tartışma kültürünü felç edebiliyor. Yani tartışarak sorunlarımızı çözebileceğimize dair inancı kökünden baltalayabiliyor. Rus istihbaratının sosyal medya üzerinden ABD seçimlerini etkileme girişimleri, buna güncel bir örnek: Yüzeyde Donald Trump lehine bir ikna çabası olarak gözükmesine rağmen, aslen iki tarafa da yönelik bir bilgi kirliliği ve güvensizlik yaratma projesi bu. Herkese ulaşılmasına gerek yok; bazı kilit grupların seçim sürecinden soğumaları yeter de artar bile.

İroniye bakın ki yıllar önce dünya genelinde demokrasiyi güçlendireceği düşünülen ABD menşeli sosyal medya platformları, ister istemez ABD demokrasisini çürütüyor. [55] Nihayetinde kim seçilirse seçilsin görev süresi 4, bilemedin 8 sene olacak ve icraatlarının sonraki dönemde tersine çevrilmesi mümkün. Öte yandan, demokratik süreçlere ve kurumlara duyulan inancın zayıflaması, telafisi nesiller sürebilecek kadar ciddi bir darbe.

8. Saldırı

Art niyetin en saf ve kolayca tanınan hali, konuyu da haklılığı da umursamaksızın karşındakini küçük düşürmek olmalı. Burada sadece kişinin o tartışmadaki konumu değil, genel itibarı ve karakteri yargılanmaktadır; dolayısıyla geçmişte yaptığı ve gelecekte yapacağı tüm iletişimler de baltalanır. Çoğunuzun ismini duymuş olduğu *ad hominem* safsataları, bu stratejinin temel araçlarıdır.

(Hakaret etmek veya laf sokmak, teknik olarak birer safsata değiller, çünkü gerekçe içermiyorlar. Fakat doğru bağlamda kullanıldıkları sürece, *ad hominem* ile benzer bir etki yaratıyorlar.)

55 M. Isikoff, *Russian Roulette* (Grand Central Pub., 2019), bu projenin siyasi ve istihbarat ayağını ayrıntısıyla inceleyen ve partizanlıktan uzak bir çalışma.

Freud'a Dönüş

Akıl yürütme içeren her iletişim, yukarıdaki niyetlerden *en az* birini içerir. Reagan'ın naklen yayındaki mizah kullanımını hatırlayın: Soğukkanlı ve bilinçli bir stratejinin ürünüydü bu, yani Freud terminolojisi ile *ego*nun ürünü. Tüm ilgili faktörler değerlendirildikten sonra üretilmişti:

- Amaç (halkı ikna ve seçimi kazanmak)
- Dinleyiciler (hedef kitlenin değerleri)
- Çevresel şartlar (hâkim demokrasi kültürü)
- Geçmiş (ilk tartışmadaki zayıflıkları)

Muhtemelen defalarca provası yapıldı ki maksimum etki için spontane ve doğal gözüksün.

Öte yandan, Darwin'in eski kaptanının dev bir İncil ve nereden bulduğunu anlamadığım birkaç Harun Yahya kitabıyla kürsüye çıkıp, "Evrim yalandır çünkü Tanrı aksini söylüyor, tövbe edin kâfirler," demesinin amacı daha belirsizdi. Belki tamamen art niyetli biçimde, sosyal statüsünü koruma düşüncesiyle din sömürüsü yapmayı en iyi yol bellemişti. Belki de samimiyetle toplumun genel ahlakının, yani *süperego*sunun izinden gitmişti. Büyük ihtimalle iki sebep de aynı anda geçerliydi.

Peki ya hayali balıkçımız Ahmet Abi? Kısa yoldan zengin olmak için peşine takıldığımızda bile bile kendimizi kandırmıyorduk elbette. İnsan –patolojik durumlar dışında– kendi projelerini bilerek baltalamaz. Bu safsatalar, *id*in iştahından ve sabırsızlığından kaynaklanıyordu.

* * *

Kendimizi kandırmak,
karşımızdakini ikna,
dinleyenlerin algısında galibiyet.

Sanırım iletişimin niyetini belirleyen en önemli faktörü tahmin etmişsinizdir...

Kim: Safsataların Hedefi

İletişimin birinci kuralı, dinleyici/okuyucu kitlenizi tanımaktır. Bir akademik konferansta yaptığınız sunumu, kopyala-yapıştır yöntemiyle kışladaki askerlere göstermezsiniz. İki grubun eğitim seviyeleri benzer olsa dahi sevecekleri göndermeler ve akıllarında kalacak benzetmeler farklıdır. Kimle konuşacağınızı bilirsiniz ama onları tanımadığınız için nasıl konuşacağınızı bilmezsiniz.

Safsatalarda ise sorun daha temel: Önce tam olarak kimin hedef alındığının, yani kimi yanıltmaya yönelik olduklarının anlaşılması lazım. Niyet ile el ele giden bu gizemi çözmek için eski ve yeni bazı dostları ziyaret edeceğiz...

Şahsen Bizzat Ben Franklin Kendim

"Aslını gizleyemez insan, giydiği kaftanlarla. Bilmez ama kendini kandırır, söylediği yalanlarla."

—Mehmet Akif Ersoy

Birçok olayın gerçekleşme sıklığını ve ihtimalini doğru değerlendiremediğimizi bulunabilirlik kısayolu çerçevesinde görmüştük. Zihnin bu sınırlarına toslayarak safsata yapan bir borsa yatırımcısının hedef kitlesi kim olabilir? Yahut artık kesin kazanacağına inanan bir kumarbaz en çok kimi kandırmaya çalışıyordur?

Bazen denklemde bir başkası yokken, tek başımıza dünyayı anlamaya çalışırken hata yaparız. Rasyonalizasyon ile yakından alakalı bu senaryonun ilginç yanı, özellikle de akli kapasitesi yüksek olan insanların kendilerini yanıltmakta çok başarılı olmaları.

Paratonerin mucidi, filozof, diplomat, itfaiyeci, yazar, profesyonel satranç oyuncusu, darphaneci –ve boş zamanlarında ABD'nin kuruculuğunu yapan– Benjamin Franklin'i ele alalım (kendisini tanımıyorsanız ayakkabı kutunuzdan 100 dolarlık bir banknot çıka-

rıp ön yüzüne bakın). Muhteremin bir gün Boston'dan New York'a gitmesi gerekir. Tabii o zamanlar otoyol veya hızlı tren olmadığından bir gemiye atlar (ABD zengin bir üçüncü dünya ülkesi olduğu için hızlı tren hâlâ yok). Gemi Atlantik Okyanusu'nun dalgalarıyla ağır ağır boğuşurken, günlerdir mutfakta pişen taze balıkların kokusuyla başı dönen Franklin, bir kedi gibi yanaşıp aşçıları korkak korkak izlemeye başlar.

Franklin tereddüt eder, çünkü bir vejetaryendir. Zorunluluktan alışmış bu diyete. Gençliğinde et pahalı olduğu için bisküvi ve kuru üzümle yetinirmiş. Fakat zamanla et yememeyi ahlaki bir çerçeveye oturtmuş, hem de endüstriyel hayvancılığın vahşetlerinden asırlar önce. Şimdiyse mutfağın kapısından içeri bakarken ve güdüleriyle ilkelerini çarpıştırırken, her konuda olduğu gibi "karar verme teorisi" üstüne de uzman olduğunu hatırlar ve kendi keşfettiği getiri-götürü hesabına başlar:

Ot ye, onurlu yaşa:	**Yaşasın Omega 3:**
Sadece nefsi müdafaa için öldürürüm. Bu balıkların ise bana bir zararı olmadı. Bunları yersem, daha fazla balık avlayacaklar. Başka şey yemekle bir şey kaybetmem.	Doğanın kanunu bu. Büyük Benjamin küçük balığı yer. Ziyan mı olsunlar şimdi? Püskevit püskevit nereye kadar.

Tam bunları düşünürken, ortasından yarılan bir balığın içinden çıkan daha ufak balıkları görünce, gönül rahatlığıyla ziyafet çekmesini sağlayacak cevabı bulur: "Bunlar birbirlerini yiyorlarsa, benim onları yememde ne sakınca olabilir ki?"

* * *

Franklin'in bu anısını anlatmaktaki amacı insanları et yemeye teşvik etmek değildir. Mantık ve karar verme hakkında bu kadar kafa patlatmış birinin kendini kandırma sürecindeki basitliği gös-

termek ister. Başka balıkları yiyen bir balığın üstüne düşen ahlaki sorumlulukla bir insanınkinin aynı olmadığını elbette kendisi de biliyordu. Ama safsatalar ~~osuruk gibidirler~~ bebek ağlaması gibidirler: Başkalarınınkine karşı fazla hassas iken, kendimizinkine karşı özel bir duyarsızlığımız var.

Nitekim Franklin'in kendisi de bu tehlikenin farkındaydı:

"Aklını kullanabilen bir varlık olmak ne kadar rahat; yapmak istediğimiz her şeye bir gerekçe bulmamız veya uydurmamız mümkün."

Sokratik Yöntem

Çoğumuza en doğal gelen senaryo, yüz yüze veya ufak gruplar halindeki tartışmalar olmalı. Dinleyiciler aynı zamanda katılımcı olduklarından, anında araya girip gerekçelerimize itiraz etmeleri veya bir karışıklığı açıklamaları mümkün. Dinamik bir iletişim var. Öte yandan, yazılmış bir şeyi kimin okuyacağını önceden bilemeyiz. O yüzden yazı, okuyanların bir kısmı için anlaşılmaz kalmaya veya daha kötüsü, yanlış anlaşılmaya mahkûm.

Sokrates, tam da bu yüzden hiçbir şeyi yazıya dökmemişti. Tam da bu yüzden bir peygamber gibi toplu vaaz vermek yerine bire bir diyalogları tercih etmişti. Diyalog metodunu o kadar seviyordu ki yazının icadı hakkındaki bir Mısır efsanesinden bahsederken, tarihin en fantastik "şimdiki gençler..." serzenişinde bulunur:

"Yazı insanların hafızalarını köreltti, onları tembelleştirdi... Gençler artık çok şey duyuyor ama hiçbir şey öğrenmiyorlar. Görünürde bilgili olsalar da temelleri boş."[56]

* * *

Peki Sokrates'in bunları düşündüğünü nereden biliyoruz? Bizzat kendi öğrencilerinin yazıları sayesinde tabii ki. Ksenophon ve Platon hocalarının davasına "ihanet" etmeselerdi, muhtemelen

56 Platon, *Phaedrus*, 275a-b. "Yazı" kelimesini tarihin değişik dönemleri için "matbaa", "radyo", "televizyon", "internet", "yapay zekâ" ile değiştirebiliriz. Nesiller arası atışma ise tarihin bir sabiti.

Sokratik yöntemi bugün kimse bilmeyecekti. (Yine de sınırlı bir ihanetti bu, zira öğretiler diyalog formatında yazıya aktarılmışlar.)

Özellikle Platon'un diyaloglarındaki Sokrates karakteri, "yaşlı bilge" arketipinin ilginç bir örneğidir. Popüler bir konudan muhabbet açılınca karşısındakinin gardını düşürmek için hiçbir iddiası bulunmayan meraklı biri gibi davranır, bolca soru sorar. Aldığı her cevabı ortamdakilere onaylatır, belirsizliklere mahal vermez. Karşısındaki farkında değildir ama yavaş yavaş köşeye sıkışmaktadır. Zamanla sorular zorlaşır ve cevaplardaki çelişkiler bir anda açığa çıkar. Bu noktada itiraz etmek de zor olur, çünkü o ana kadarki tüm adımları beraber atmışlardır. "Kandırıldık," diyemezler.

Yani Sokrates tek bir kusursuz argümanla haklılığını ispatlamak yerine, insanları her soruda biraz daha yanına çekip argümanına ortak eder. Böylece hem yanlış anlaşılmalar azalır hem de ikna kolaylaşır, zira ikna olmak bir "mağlubiyet" olarak algılanmaz.

Zaten sonunda "işin doğrusunu" anlatmaz Sokrates. Bunu bildiğini bile iddia etmez. "Cesaret nedir?" gibi soruların cevabını vermek yerine, cesaret sandığımız şeyin neden cesaret olmadığını göstermek çok daha uzlaşmacı bir yaklaşım. İkimizin de pek bir şey bilmemesi, olası bir karşıtlığı bir kader ortaklığına dönüştürüyor. Dolayısıyla söz konusu olan bir nevi negatif bilgeliktir, yani neyi bilmediğini bilmek.

Arkadaşı Chaerephon, kâhinlerin en meşhuru olan Delfi Tapınağı kâhinine gidip, "Sokrates'ten daha bilge biri var mıdır?" diye sorduğunda önce doğal olarak, "Yav ne bileyim ben kardeşim, bunun için mi geldin ta Atina'dan," cevabını almış, sonra bahşişini iliştirince tok sesli bir, "Yoktur," nidası işitmişti. Sokrates'ten daha bilge birinin olmamasının sebebi, işte bu negatif bilgelikti. O kadar negatifti ki Sokrates arkadaşının kâhinden getirdiği habere de inanmamış, hayatını bu cevabı test etmeye adamış ve sonunda "hiçbir şey bilmediğini bilen" tek kişi olduğunu görerek kâhini anlamıştı.[57]

57 Platon, *Sokrates'in Savunması*, 21a-24b. Tabii bu hikâyeleri çok da ciddiye almamak lazım, nihayetinde adamın birinin sevdiği bir hocasına yazdığı övgü dolu sözlerdir. Tek fark, "adamın birinin" koskoca Platon olması.

* * *

Gelgelelim, karşılıklı konuşmayı avantajlı kılan dinamizm, aynı zamanda onun zayıf noktasını da oluşturuyor. Dürüstçe cevap verin: Kaç defa şöyle bir tartışma akışına tanık oldunuz?

İddia.
Gerekçe ve kanıtlar.
İtiraz üzerine bir safsatanın fark edilmesi.
Güncellenmiş gerekçe.
Herkesin fikrinin değişmesi ve mutlu son.

Bu lineer akış, sadece ders kitaplarında ve gökkuşaklarının altında mevcut. Platon'un o epey cilalanmış ve Sokrates'in anısına idealize edilmiş diyaloglarının gerçekte epey farklı bir şekilde ilerlemiş olduklarından eminim:

İddia.
Gerekç...
(biri araya girer) "Bak şimdi, sen yanlış biliyon..."
Bambaşka iddialar, bambaşka gerekçeler ve safsatalar.
Seneler öncesinden kalma bir kişisel anlaşmazlığın tekrar yüzeye çıkması.
Kandaki alkol oranına göre yapılan el kol hareketleri hakkında uzunca bir tartışma.
"Acıktık be, hadi bir şeyler söyleyelim" ve mutlu son.

Karşılıklı iletişimde konudan sapmamak için iyi niyetin yanında müthiş bir **zihinsel disiplin** de lazım. Yoksa sonunda bırak hangi gerekçede ne safsatası bulunduğunu, kimin neyi iddia ettiğinin hesabını tutmak bile imkânsızlaşıyor. Zaten iletişim sürecinde kişinin iddialarını çaktırmadan değiştirmesi ve sanki başından beri hep aynı şeyi savunuyormuş gibi davranması epey yaygın bir

safsata. İşin kötüsü, yazılı ve kalıcı bir kayıt sunan sosyal medya diyaloglarında dahi, tartışmanın raydan çıktığı noktaya dönüp tekrar başlamaya enerjimiz olmuyor.

Yani çoğu zaman asıl düşman, bir tarafın yaptığı dev bir safsata değil, tarafların birbirini tetikleyerek yaptıkları bir sürü ufak tefek hatanın toplam etkisi. Henüz dereyi geçtik mi bilemiyorum ama çayda boğulduğumuz kesin.

Sofistler ve Tarihin En Ünlü Davası

Antik Yunan'da biraz daha duralım. Güzel yer sonuçta. Kirlilik yok, ölülerle beraber gömecek kadar bol zeytinyağı var, şarap ve tiyatro tanrılar tarafından destekleniyor, daha ne olsun? (Biraz antibiyotik olsa fena olmazdı.)

Bu zamanların ilginç bir yanı, topluluk önünde konuşmanın yaygınlığı ve önemiydi. Karşılıklı diyalogların yerini hitabetin aldığı durumlarda, katılımcıdan ziyade dinleyici/okuyucu/izleyici vardır, yani "hedef kitle" hakikaten de bir kitledir.

* * *

Hitabet ile özdeşleştirilen bir grup varsa o da sofistler olmalı. Bu terimin etimolojisi ilginizi çekecektir: Eski Yunanca "bilgelik" demek olan *sophia*dan türemiş (hani şu Ayasofya'daki *sophia*), orijinal olarak da "bilgelik üreten" anlamında kullanılmış. Ama zamanla aşağılayıcı bir anlam kazanıp, "laf ebeliği yapan, yanıltan kişi" manasıyla Arapçaya, sonra da biraz değişerek Türkçeye geçmiş. Evet, *safsata* kelimesinden bahsediyorum.

("Bilgelik sevgisi" anlamına gelen *philo-sophia* da aynı kökten türeyip, yine Arapça yoluyla dilimize geçmiştir. Yani felsefe ile safsata, etimolojik kardeşler.)

Bu kelimenin aşağılayıcı bir anlam kazanmasını sağlayan ve bizim safsata kelimesinin kaderini belirleyen de Platon idi. Para karşılığı öğretmenlik yapan (büyük günah!) ve ara sıra Sokrates ile de takışan bu insanları düpedüz sevmiyordu. Özellikle de tartışmalar

sözkonusu olunca, onları gerçek filozoflar gibi doğruya ulaşmak yerine ucuz galibiyetler peşinde koşan satılmışlar olarak görüyordu. Yani sofistler, safsataları yerinde kullanmasını bilen **profesyonel laf ebeleri** idiler.

* * *

Sofistlerin yeteneklerini kullandıkları en önemli yer mahkemeydi. Atina'daki sivil mahkemeler, şimdiki gibi bir yığın teknik kuralı olan duruşmalardan ziyade, tarafların sırayla yaptıkları konuşmalar ve onları takip eden oylamalardan ibaretlerdi. Hedef kitle bir hâkim değil, kalabalık bir halk jürisiydi. Sofistler, profesyonel bir kadrosu olmayan bu sistemde, zengin müşteriler için konuşma metni hazırlayan gayriresmi avukatlardı. Yığınları manipüle eden argümanlar ileri sürebilmeleri, müşterileri açısından resmen bir ölüm kalım meselesiydi.

Kaderin bir cilvesi olarak, Sokrates ile sofistlerin yolu da son kez bir mahkemede kesişecekti: Öğretileri için para almayan Sokrates'in hem Aristophanes gibi çağdaşları hem de bazı modern tarihçiler tarafından sofist olarak görülmesi yeterince ironik değilmiş gibi, 70 yaşındayken idamı istendiğinde, kendisine yöneltilen suçlamalardan birisi, "sofistlik yaparak gençlerin kafasını karıştırmak" idi.[58]

* * *

Kendi ifadesiyle "toplumun at sineği" olan Sokrates'in idamı, genelde bir yobazlık ve ifade özgürlüğü hikâyesi olarak anlatılır. Zira "gençlerin ahlakını bozma"nın yanında, "resmi tanrıları reddetmek" gibi, ne yazık ki halen yakından tanıdığımız bir suçlama daha içeriyor.

Dava hakkındaki hemen hemen tüm bildiklerimizin kaynağı olan Platon ve Ksenophon, hocalarını trajik ve asil bir muhalif olarak betimlerken, 501 kişilik jüriyi de bir linç güruhu olarak gösterir. Yüzyıllar sonra seküler bir kimlik inşa etmek isteyen Aydınlanma

58 W.K.C. Guthrie, *A history of Greek Philosophy*, III. Cilt, (Cambridge: University Press, 1962).

Çağı elitleri, bu anlatıyı iştahla benimsemiş ve Sokrates'i bir demokrasi şehidi ilan etmişlerdi.

Elbette ben de duygusal olarak bu yoruma yatkınım ama hiçbir mühim olay bir boşlukta gerçekleşmiyor, nitekim bu davanın arka planında da Atinalıların hayatları boyunca görmedikleri boyutta bir hezimetle sonuçlanmış Sicilya Seferi ve daha yeni atlattıkları Sparta yanlısı bir oligarşik darbe var.[59]

Sokrates, bu iki travmatik olayın da baş aktörlerinin ya dostu ya da hocasıydı. Darbe rejiminde de rahatı yerinde olmuştu. Dolayısıyla jüri, "ilişkiye dayalı suç" (*guilt by association*) diyebileceğimiz bir etki altındaydı. Her halükârda Sokrates'in "ben iyiyim de çevrem kötü" deme şansı yoktu, çünkü demokrasi karşıtı öğretilerinin dolaylı yoldan darbeye sebep olduğu düşünülüyordu. O kadar ki Aristophanes, Sparta yanlısı gençlik için "Sokratize olmuşlar" tabirini kullanır.[60]

Dolayısıyla aslen bu, ulusal güvenlikle de ilgisi bulunan siyasi bir davaydı. "Din ve ahlak" kılıfı ise, darbe öncesi siyasi suçları kapsayan genel affın etrafından dolanmaya yarıyordu. Yoksa Atinalıların asıl dertleri tanrılar olsaydı, Sokrates'i yargılamak için 70 yıl beklemezlerdi. Zaten Platon ne kâğıt üstündeki suçlamaların ayrıntısını verir ne de işin perde arkasını inceler. Nihayetinde kendisi de aristokrat bir aileden geliyordu ve demokrasinin "fazlasına" karşıydı.

* * *

Sokrates bu yarı-tiyatroda halka seslenirken iki önemli safsata yapar. İlki, jüriyi ateist olmadığına dair ikna etmeye çalışmasıdır. Halbuki kendisine getirilen suçlama, şehrin tanrılarını tanımama-

59 Peloponez Savaşı'nın dönüm noktası olan Sicilya seferindeki kayıp sayısı yaklaşık 50 bin. Akabinde Atina'da kurulan Sparta kuklası rejim ("30 Tiran"), sadece 8 ay hüküm sürmesine rağmen, Robespierre'i kıskandıracak bir terör rejimi estirerek nüfusun %5'ini katletmiş ve tüm muhaliflerin mallarına konmuş. Andrew Wolpert, *Remembering Defeat: Civil War and Civic Memory in Ancient Athens* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002).

60 Aristofanes, *Kuşlar*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları, 2001).

sıydı; hiçbir tanrıyı tanımaması değildi. Kalabalığın bu ayrıntıları karıştıracağını ummuş olmalı.

İkinci safsatası biraz daha sinsi: Darbecilerle dost olmadığını kanıtlamak üzere, tiranlar tarafından kendisinden masum birini tutuklaması istendiğinde bu emre uymadığını anlatır. Emri alan diğer dört kişiye katılıp kurbanın evine gitmek yerine, kendi evine gitmiş. Eğer tiranların rejimi devrilmemiş olsaydı, sırf bu itaatsizliği yüzünden, sıranın çoktan kendisine gelmiş olacağını öne sürer ve bir mağduriyet yaratır. Oysa bu direnişi, genel suçlamaları cevaplar nitelikte olmadığı gibi, göründüğü kadar prensipli de değil. Zira emri veren o eski öğrencilerine bir itirazda bulunmamış. Yahut emri alan diğer kişileri ikna etmeye çalışmamış. Kurbanı gizlice uyarmayı da denememiş. Tek yaptığı, evine gidip beklemek.

Hatırlayın, tüm bunları da Sokrates'i savunmaya çalışanların ağzından dinliyoruz; suçlama makamının kayıtları elimizde yok. Ortalama insanın Sokrates'i bir at sineğinden ziyade bir tatlı su muhalifi veya düpedüz bir "yandaş" olarak görüyor olması gayet olası.

Ama Sokrates'in safsataları tam da bu yüzden değerli: Canına kasteden bir sisteme karşı, "beni sevmemeniz veya Sparta'ya sizin kadar fanatikçe bir karşıtlık beslemiyor olmam, beni öldürmeniz için meşru bir sebep olamaz, zaten masumiyet de popülerliğe bağlı olmamalı," savunması yapmaktadır. Yani safsataları hem bir nefsi müdafaa hem de bir hukuk devleti müdafaasıdır.

* * *

Savunma neredeyse başarılı oluyordu. İlk tur konuşmalardan sonra, Platon'a göre sadece 30 kişi ters yönde oy kullansaydı, Sokrates suçsuz bulunacaktı. Dolayısıyla, cezanın niteliğini belirleyecek olan ikinci tur oylamada idam istemi büyük ihtimalle reddedilecekti. Sadece Sokrates'in kendisi için makul bir ceza önermesi gerekiyordu. Ancak o, sofistlerin tekniklerini uygulayıp jürinin suyuna gideceğine, efsanevi bir trollük yaparak "ömür boyu bedava yemek cezası" istedi.

Bunu duyunca paniğe kapılan arkadaşları araya girip, "Şaka yapıyor canım, biliyorsunuz biraz delidir," diyerek para cezası önerseler de –ki bunu kendi ceplerinden ödemeyi teklif ederler, çünkü Sokrates parasızdır– jürinin gururu fazlasıyla incinmiş olmalı ki ilk turdaki "suçsuzdur" oyundan bile fazla sayıda "idam" oyu çıkmış.

Dedik ya, Sokrates bir yandan kendini savunmaya çalışırken bir yandan da toplumu yargılıyordu. Yani kalabalığı hem ikna etmeye hem de kışkırtmaya çalışıyordu. Sanki kendi de emin değildi ne yapmak istediğinden. Ama bir kez cezası onandı mı, müthiş bir kararlılıkla davrandı. Herkes kaçmasını beklerken –ve buna göz yummaya hazırken– hukuk devletini daha fazla zayıflatmamak adına infazını beklemeye karar verdi.

Jacques-Louis David, *Sokrates'in Ölümü*, 1787.

Hiçbir zaman gerçekleşmeyecek bu kaçışı bir umutla organize eden Crito'nun adını taşıyan diyalogda iki arkadaş, kapısı sonuna kadar açık olan hücrede oturur ve adalet kavramını tartışırlar. Sokrates toplumsal uzlaşmanın önemini vurgulamaktadır. Zira darbe sonrası ayrılmak yerine Atina'da kalarak halk ile bir **toplumsal sözleşme** yapmıştır. Bu sözleşme gereği, halk mahkemesinde

uzlaşıldığı sürece, varılan sonucun doğruluğu ve tartışma sürecinde yapılan safsatalar ikinci plandadır. Uzlaşma kültürünün altını dinamitlememek için, kendisine yapıldığını düşündüğü haksızlığa göz yummuştur.

Crito ile bir müddet de "ne olacak bu Olimpiakos'un hali" muhabbeti yaptıktan sonra Sokrates kendisine verilen zehri içer ve ölümsüzlüğe erişir.

Kızım Sana Söylüyorum, Baudrillard Sen Anla

Atina mahkemelerinde akıl yürütmenin hedef kitlesinin dinleyiciler olduğu barizdi. Bizim hayatımız "tiyatro" ile daha da dolu olduğundan, iki kişi arasındaymış gibi gözüken çoğu iletişimimiz dahi aslen dinleyenlere yöneliktir. Akademik münazaralardan tutun sosyal medyaya kadar birçok platformda karşıdakiyle konuşuyor ama bir "jüriye" sesleniyoruz.[61]

Örneğin bir muhalefet lideri, iktidar yanlısı bir gazetecinin programına o gazeteciyi ikna etme umuduyla gitmez. Gazetecinin amacı da bir şeyler öğrenmek veya –haşa!– fikrini değiştirmek değil, kendi cenahının hoşuna gidecek yorumlar yapmaktır. Taraflar, bu temel çıkar çatışmasının farkında olarak sahneye çıkar. Oyun doğaçlama gelişir ama asla söylenmeyecek tek bir replik vardır:

"Evet haklısın, hatalıymışım."

* * *

Etrafımız kameralarla ve sosyal medya "like"larıyla sarıldıkça biz de sahnedeki rolümüze daha çok sarılıyoruz. Örneğin bugün TBMM dahil birçok meclisten sürekli naklen yayın yapılıyor. Hatta İngiltere'de parlamentoya bilet almaksızın gidip bizzat tartışmaları izleyebilirsiniz (evet, vatandaşı olduğunuz yerde yapamadığınız şeyi orada turist olarak yapabiliyorsunuz). Sizce bu şeffaflık tartışma kalitesini arttıyor mu?

Nasıl ki parçacık fiziğinde deneyin sonuçlarına etki etmeden o deneyi gözlemleyemezsiniz, iletişimin de doğasını değiştirmeden onu gözlemlemek zor. Gözlemci sayısı arttıkça, doğruya ulaşma isteği şöyle dursun, uzlaşma çabası da azalacaktır çünkü artık grup içi statünüz tehlikededir. Bir tartışmanın etrafına tribün kurarsanız, sosyal hayvanlar da tabiatları gereği tribünlere oynar.

Özellikle de rakibi itibarsızlaştıran safsatalar bu şartlarda öne çıkıyor. Zira bir ayıdan kaçmak için ondan hızlı koşmanız şart de-

61 *Intelligence Squared* gibi halka açık münazaralarda, tüm dinleyici kitlesi jüridir. Münazara öncesi ve sonrası toplam iki oylama yapılır ki en popüler görüşü savunan değil, görüşünü en iyi biçimde savunup en çok kişinin fikrini değiştiren taraf ödüllendirilsin.

Her Çarşamba öğle vakti, Birleşik Krallık Başbakanı, *Avam Kamarası* denilen alt meclisin bu daracık salonunda, muhalefetle burun buruna gelerek vekillerin sorularını cevaplıyor. 1990'dan beri BBC'den naklen yayınlanan bu demokrasi ritüeli, bol bol bağırış çağırış ve kamera önünde şov yaparak yükselmek isteyen hırslı maymun içerir.

ğil; yanınızdaki arkadaşınızdan hızlı koşsanız yeter. Bir kalabalık önündeki ikili tartışmayı "kazanmak" için de kendi haklılığınızı ispat etmenize gerek yok; rakibinizin güvenilmezliğini veya yetersizliğini ispat etmeniz yeterli.

Normalde şov bittikten sonra kapalı kapılar ardında uzlaşabilecek olanların dahi arası böylece açılmaya başlar. Her gün sizi milletin önünde küçük düşüren biriyle kameraların ışığı söner sönmez normal bir iletişim kurabilir misiniz? Sadece sosyopatları rahatsız etmeyecek bir iş ortamı bu.

* * *

Şikayetim "ah ah, nerede o eski tartışmalar azizim" serzenişinden ibaret değil. Sokrates'in davasında gördüğümüz üzere eskiden de tribünler vardı. Ne de olsa, televizyon icat edilmeden önce de statüye önem veren sosyal hayvanlardık. Ancak eskiden farklı iletişim çeşitlerinin sınırları daha belliydi; bir başka deyişle tiyatronun ne zaman başlayıp ne zaman bittiğini anlamak kolaydı. Teknolojiy-

Birbirinin aynısı yüzbinlerce Mona Lisa fotoğrafından birini çekmeye çalışanların oluşturduğu gerçek müze tecrübesi. (Fotoğraf: Max Fercondini, Wikimedia Commons)

le birlikte argümanların hedefi ve niyeti hakkındaki farkındalığımız azalıyor. Ağır ağır ısıtıldığı için suyu terk etmeyen ve sonunda kaynayan kurbağa misali, diyaloglarımız da ağır ağır *diyalog simülasyonlarına* dönüşüyor. İletişim sürecindeki bu kırılmayı Baudrillard'ın *simülakra* kavramından faydalanarak takip edebiliriz.[62]

En geniş anlamıyla, simülakra bir kopyalar silsilesidir ve din-felsefe tarihinin başından beri revaçta olan bir dünya görüşüdür. Örneğin, Platon'a göre asıl gerçeklik idealar dünyası, bizimkisi ise onun kusurlu bir haliydi. Bu kusurlu dünyayı da sanat yoluyla taklit edince –örneğin resmedince– kopyanın kopyasını yaratmış oluyorduk.

Bu seviyede durmak zorunda değiliz. Dünyanın en ünlü resmini düşünün. Her gün binlerce insan bunun fotoğrafını çekebilmek için Louvre'da birbirini eziyor. Yakın zamanda ben de bu insanlardan biriydim. Turistleri kadraja almadan bir kare yakalamaya çalıştım, çünkü kafamdaki idealize edilmiş fotoğrafta insan yoktu. Uzun uğraşlar sonrası başardım ve bu resmi sanki o anki tecrübemi yansıtıyormuş gibi Instagram'dan paylaşarak bir seviye daha sanallık yarattım.

Gerçi bu yine iyi, artık bir çok insan sahte selfieler yayınlıyor,

62 J. Baudrillard, *Simülakrlar ve Simülasyon*, çev. Oğuz Adanır (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2003).

bunun farkında olan arkadaşları da "Burcucuğum çok güzel çıkmışsın," diyerek rollerini yerine getiriyor, çünkü aynısını onlar da yapıyor. Bir başkasının hazırladığı mizanseni (sahte ortam) kendisininmiş gibi paylaşanların oluşturduğu, sahte beğeni alış verişlerine dayanan sosyal ağlarda, bir süre sonra insanın gerçeklik algısının bozulmamasına imkân var mı?

Yanlış anlaşılmasın, gerçek olanın ne pahasına olursa olsun el üstünde tutulmasını savunmuyorum. İçinde yaşadığımız dünya her şeyi milyon kere yeniden üretip içini boşaltıyor ve birçok kopya, orijinalinden daha ilginç. Örneğin benim için Michael Jordan, *Be Like Mike* reklamlarından, *Dream Team* denen pazarlama harikasından, sabaha karşı maç izlediğim günlere duyulan nostaljiden beslenen bir efsane. Michael Jordan isminde gerçek bir insan olduğunun farkındayım ama ne yalan söyleyeyim, efsanesi dururken gerçeğini pek merak etmiyorum.

Sorun şu ki, biz artık ekseriyetle Baudrillard'ın **hipergerçeklik** dediği seviyede yaşıyoruz: Gerçeğini unutturmuş, yahut zaten hiçbir zaman bir orijinali olmamış kopyaların dünyası.

The Last Dance belgeselinde, Jordan'ın sırf motive olabilmek için rakiplerinin kendisiyle dalga geçtiğini hayal ettiğini, bu sahte haberi arkadaşlarına yaydığını ve bir dereceye kadar da kendi yalanına inandığını öğreniyoruz. Fakat ironik olarak, Jordan'ın iç yüzünü yansıtması gereken bu belgesel de en ince ayrıntısına kadar onun onayından geçmiş olan bir ürün. Şimdi bu onayı veren "gerçek" Jordan mıydı, kendi efsanesi mi?

* * *

Şahsen en sevdiğim hipergerçeklik örneği ne belgesel görünümlü mitolojiler ne de Doğan görünümlü Şahinler. En sevdiğim örnek, Alice Harikalar Diyarında'nın yazarı Lewis Carroll'ın hayal gücünden çıkan ve haritacılık konusunda ilerlemiş bir topluluktan geliyor:[63]

63 L. Carroll, *Sylvie and Bruno Concluded*, 11. Bölüm (Londra: MacMilla and Co., 1893).

"Sizden öğrendiğimiz haritacılık bilimini çok ileri noktalara taşıdık. Mesela sizce, işe yarar en büyük haritanın ölçeği nedir?»
"6 santimin 1 km'ye karşılık geldiği bir harita olmalı."
"O kadarcık mı? Biz kısa süre içinde 1 km mesafe için, 6 metrelik bir harita yaptık. Sonra 100 metreyi denedik. Sonra dahiyane bir fikirle, tüm ülke için birebir ölçekte bir harita tasarladık."
"Bunu hiç kullandınız mı peki?"
"Bugüne kadar tamamen serilmedi. Çiftçiler karşı çıktılar, tüm ülkeyi kaplayıp güneşi karartacağı için. Şimdi biz de **ülkeyi kendi haritası olarak kullanıyoruz** ve sizi temin ederim, neredeyse orijinal harita kadar başarılı."

Caroll'ın hikayesinin çok katmanlı bir yorumunu, 2008 yapımı *Synecdoche, New York* filminde görebilirsiniz: Giderek sağlığı bozulan bir tiyatro yönetmeni, ölmeden önce hayatının şaheserini yaratmak için dev bir depo kiralıyor ve aktörlerden insanların günlük hayatlarını canlandırmalarını istiyor. Yavaş yavaş set büyüyor ve New York'u kaplamaya başlayan bir şehir ortaya çıkıyor. Aktörler orada yaşamaya başlıyorlar. Hatta aktörlerin benzerleri, yeni şehir içinde o aktörleri oynamak için oyuna katılıyorlar. Kısacası Truman Show'un, "hiper-Baudrillard" versiyonudur bu film.[64]

* * *

Gelelim modern tartışmalarımızdaki gerçek-kopya ilişkilerine. 1960 yılında, naklen yayınlanan tarihteki ilk başkanlık tartışması öncesinde moderatörsüz, yüz yüze, gerçek bir diyalog kurulması planlanmıştı. Fakat hem Nixon hem de Kennedy, diğerinin lafı uzatacağını ve işi şova dökeceğini düşünerek vazgeçti ve moderatör istedi. Niyetleri görece iyi olsa bile, kameralar yüzünden birbirlerine güvenemediler. Genişleyen dinleyici kitlesi, ikili tartışmayı daha başlamadan öldürmüştü.[65]

64 *Synecdoche* bir şeyin parçasının o şeyin tamamını sembolize ettiği durumları anlatan bir kelime. Örneğin "Köşk" dediğimiz zaman, cumhurbaşkanlığı köşkünü de kapsayan Cumhurbaşkanlığı makamını kastediyoruz. Hatta onun üzerinden de devleti. Burada bir kelime oyunu olarak kullanılmış, çünkü filmin çoğu New York eyaletinin Schenectady şehrinde geçiyor.

65 *Washington Post*, 16 Eylül 1960.

Aradan iki nesil geçti ve artık karşılıklı konuşma taklidi bile yapılmıyor; onun yerine garip bir ortak basın konferansı izliyoruz her seferinde. Eski Türkiye siyasetinden hatırımızda kalan yuvarlak masalar gitti devasa podyumlar geldi. Adayların önünde birer kürsü, plastik yüzleri birbirlerine değil de seyircilere ve moderatörlere dönük, kendilerine verilen birkaç dakikalık ara için optimize edilmiş repliklerini söylüyorlar. Modern "münazaraları", bir yetenek yarışmasından ayırt edebilir misiniz?

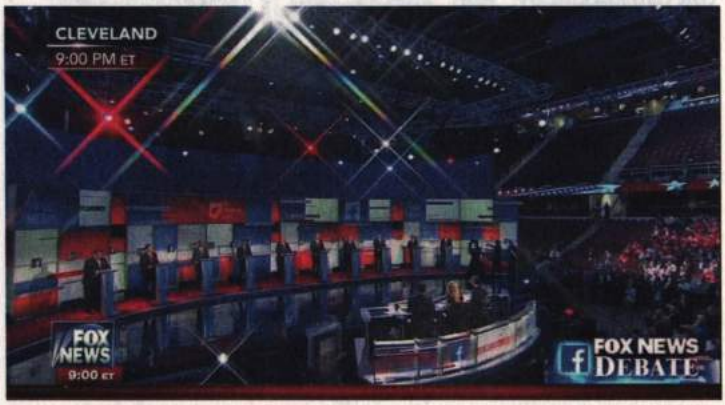

2016'daki başkanlık seçimleri öncesi, Cumhuriyetçi Parti'nin adayının belirlenmesi için yapılan ön seçimlere toplam 17 aday girmişti. Fox News'ten alınan bu ekran görüntüsü, en popüler 11 adayın katıldığı ilk tartışmanın atmosferini gözler önüne seriyor.

Bunlar artık televizyonun veya kalabalıkların etkisiyle yozlaşan tartışma kopyaları değil, özel olarak televizyon –ve giderek de sosyal medya– için üretilen bambaşka, yepyeni şeyler. Bazen vurucu bir replik bile gerekmiyor, önceden çalışılmış abartılı bir mimik viral bir internet "*meme*"ine dönüşüyor, bu memleri botlarla insanlar kol kola yayıyor, hatta botlar birbiriyle kavga ediyor. Alışkanlıktan "tartışma" diyorum ama bu şeyin orijinali hiç olmadı.

* * *

Bu yeni ufukları göz önünde bulundurarak, bölümün ilk örneğine dönüş yapalım: Evet, bir muhalefet lideri, iktidar yanlısı bir gazetecinin programına o gazeteciyi ikna etme umuduyla gitmez. Ama izleyicinin genelini ikna etme umuduyla da gitmez. Modern siyasetin eskisi gibi bir kitle siyaseti olmadığını anlamak lazım. Medyadaki parçalanma arttıkça, hangi kesimin hangi lafınızı ne şekilde işiteceği de az çok belli oluyor. O yüzden nokta atışı mesajlar –ve safsatalar- yoluyla her seferinde belli bir grubu hedeflemek çok daha etkili.

Hatta bazen amaç iknadan ziyade motivasyon olduğu için hedef kitle tamamen aynı kanattakiler olabiliyor. Ne de olsa oy kullanmanın zorunlu veya güvenli olmadığı yerlerde kendi kanadını organize edip sahaya sürebilmek, karşıdan birilerini devşirmek kadar etkili.

Nasıl Olur: Retoriğin Üç Silahşörleri

Safsataların hangi durumlarda, hangi niyetle ve kime yönelik kullanıldıklarını gördük. Şimdi işin mekanizmasına odaklanıp, nasıl ikna ettiklerini inceleme zamanı.

Antik çağlarda on Benjamin Franklin gücünde olan Aristoteles, hemen her konuda olduğu gibi, bizim "sözlü iletişim ve ikna sanatı" olarak bildiğimiz retorik konusunda da ilk sistematik incelemeyi yapan insandı. Bu ilginçtir, çünkü hocası retorikten hiç hazzetmezdi. *Gorgias* diyalogunda, "cahil toplulukların kandırılması" olarak betimlediği bu bilimi, önceki bölümde tanıştığımız sofistlerle özdeşleştiriyordu. (Hocası kim miydi? Elbette Platon. Bu kitaptaki soruların yarısının cevabı Platon.)

Retoriğin kalıcılığını anlamak için ortaçağ eğitiminin temelini oluşturan *trivium* kavramına göz atmak yeterli: Gramer, mantık ve retorikten oluşan bu üçlü, eğitim alacak kadar şanslı azınlık için bir nevi ilköğretim idi. Bunları başarıyla öğrenenler aritmetik, geometri, müzik ve astronomiden oluşan ikincil eğitime geçiyorlardı (*quadrivium*).[66]

Bu konular tesadüfen seçilmediler. *Trivium*, "üç yolun buluştuğu nokta" demek. Biz onları, akıl yürütmenin üç yapıtaşı olarak düşünebiliriz:

66 İlginçtir, bugün çocuklara önce gramer ve matematik öğretiyor, diğer konuları da kadere ve Youtube'a bırakıyoruz.

- **Gramer**: Düşüncenin yapıtaşı olan dilin kuralları
- **Mantık**: Çelişkisiz düşünce oluşturabilmenin kuralları
- **Retorik**: Bu düşünceleri etkili bir şekilde iletmenin kuralları

Sonuncusunun özel bir konumu olduğu açık: Diğer ikisini birleştiriyor, yani düzgün kurgulanmış düşüncelerin düzgün bir dil aracılığıyla bir akıldan diğerine iletilmesini sağlıyor.

Trivium sisteminden asırlar önce bu kilit rolü kavrayan Aristoteles, *Retorik* isimli eseriyle, tıpkı Machiavelli'nin *Prens*'i gibi, çağlar boyunca hem iyi hem de kötü niyetli uygulamacıların danışacağı bir rehber oluşturdu. Burada incelediği "ikna yolları" (*modes of persuasion*), bugün dahi akademide ve pazarlamada öğretiliyor.[67] Biz de bunları "safsata yolları" olarak hayal edeceğiz...

Logos

İdealimizdeki ikna yöntemi. Somut verilere, bilimsel bulgulara, akla, mantığa dayanıyor. Aşağıdaki örneği nereden bulduğumu ben de bilmiyorum, boş vakitlerimde parti programları incelemek gibi bir huyum yok, ama gelin beraber Türkiye İşçi Partisi'nin ilk kongresinde kabul edilen programa bakalım:

"Türkiye'nin nüfusu, 1960 sayımına göre 27 milyon 830 bindir ve her yıl %2,8 gibi çok yüksek bir oranla artmaktadır. Nüfusun bugünkü yaş grupları bileşimi ve bu hızlı artışı yüzünden, önümüzdeki 15-20 yıllık dönemde işgücü arzında sürekli bir fazlalık olacağı beklenmektedir. Bu durum, bugün bile çok önemli olan işsizlik meselesinin, sosyal ve ekonomik şartlarda köklü dönüşümler yapılmadığı takdirde, daha da ağır bir hâle geleceğini göstermektedir."

Somut verilere dayalı bu paragrafta, daha 27 milyona iş bulamayan bir ülkenin, yakın gelecekte iyice artmış olacak nüfusuna nasıl iş bulacağı soruluyor. Bahsedilen köklü reformların tam ola-

67 J. Heinrichs, *Thank You For Arguing: What Aristotle, Lincoln, and Homer Simpson Can Teach Us About The Art Of Persuasion* (New York: Three Rivers Press, 2007). Yazar Jay Heinrichs, Aristoteles'in bize miras bıraktığı bu terimleri günlük hayattan örneklerle incelemiş.

rak ne olacakları ayrı bir konu, ama onların gerekliliği konusunda bir temel oluşturulmuş.

* * *

Fakat *logos*, illa doğru çıkarımları gerektirmez. Akla hitap etmek ile akılcı olmak farklı şeyler. Yukarıdaki düşünce akışında gizlenen birtakım varsayımlar, bu farka ışık tutuyor:

- İşsizlik azaltılması gereken bir şey.
- Nüfus arttıkça işsizliğin azaltılması zorlaşır.
- Nüfus böyle artmaya devam edecek.

Bunların hiçbirinin gerçekliği garanti değil; hepsini ayrı ayrı tartışabiliriz. Örneğin, herkesin sanatla, gönüllülükle, sporla uğraştığı bir ütopyada, resmi işsizlik rakamı yüksek olabilir. Yahut nüfus artışı zamanla yavaşlayacağı için, sorun o kadar da acil olmayabilir. (Yüzde 2.8'lik artış, aradan geçen 60 sene boyunca sabit kalsaydı, bugün nüfusumuz 140 milyon olurdu.)

Varsayımlar doğru olsalar bile aralarındaki mantık zinciri zayıf olabilir. Benjamin Franklin, balık yiyebilmek için kendini *logos* yoluyla kandırmıyor muydu? Jung'un, "aynı anda gerçekleşen bunca olay bir tesadüf olamaz, aramızda mistik bir bağ olmalı" fikri bir *logos* çıkarımı değil miydi?

"Mantık" kelimesinin (*logic*) kökeni olan bu kavram, ne mantıklı olmayı, ne de haklı çıkmayı garantiliyor. Hatta, bile bile safsata kullanmamayı dahi garantilemiyor. Garantilediği tek şey, hedef kitlesinin, bu düşünceleri mantıklı bulacağına dair bir umut ve çaba.

Ethos

Logos, genelde bir otoriteye, ortak bir gerçeklik zeminine dayanmak zorundadır. İşçi Partisi'nin tezinin ikna edici olabilmesi için, o %2.8'lik nüfus artışı rakamının kaynağına güvenmemiz lazımdı. Mesela bugünlerde TÜİK'in açıkladığı işsizlik veya enflasyon verilerine güveniyor musunuz? Bu rakamlar üstüne bir tez inşa eder miydiniz?

"Etik" kelimesinin kökeni olan ve Yunanca "karakter" anlamına gelen *ethos*, güvenilirlik ve yetkinlik kavramlarının buluştuğu noktadır. Çocukluğumdan beri, her 10 diş hekiminden 9'unun tavsiye ettiği ne varsa hepsini almış olma sebebim *ethos*tur. Beyaz önlük giyen bir insana güvenmemek zor.

(Yıllardır hep *en az* üç açılı diş fırçası kullanmamı tembihliyorlar: "Bir açılı olur garip olur, iki olur rakip olur, üç olur denge olur, dört olur bereket olur, gerisi Allah Kerim".)

* * *

Dinlediğimiz her uzmanı ciddiye almamız için, oturup da makalelerini tek tek okumamız gerekmiyor. Buna zamanımız olsa bile, o makalelerdeki argümanların da kısmen başka araştırmalara, yani yine *ethos*a dayandıklarını göreceğiz. Nitekim, herhangi bir araştırmanın bana bir şeyler ifade edebilmesi için, deney düzeneğine, sonuçları yorumlayanların teknik birikimlerine, o yorumları bana ulaştıran kurumların da iyi niyetine güvenmem şart. Aksi halde her deneyi bizzat yapmam, her argümanı en ince ayrıntısına kadar bizzat akıl etmem gerekirdi.

Bilimin kendi kendini denetleyen ve düzelten bir yapısı olduğundan, *ethos* kullanımı genelde makul olur. Tek tek bakıldığında elbette çıkarcı, bağnaz veya düpedüz beceriksiz bilim insanları olabilir, ama foyaları ortaya çıktıkça, etkinliklerini kaybederler. Sistemin düzgün işlemesi için katılımcıların günahsız birer aziz olmalarına gerek yok.

Ne yazık ki başka birçok alanda durum tam tersi. Haklılığı ve dürüstlüğü ödüllendiren bir yapı olmadığı gibi, şansına günahsız bir aziz bile olsanız, sistem ya sizi de bozacak ya da sizi eleyecek. Bu yüzden medyada en çok kazananlar, en güvenilir haberciler olmuyorlar. Güvenilirlik tam bir ayak bağı. Tek geçer akçe tiraj (80ler), reyting (90lar), "hit sayısı" (2000ler), paylaşım sayısı (2010lar), etkileşim ve dönüşüm oranları (şimdi). Reklama dayanan finansal yapı, bizi bu ölçütlere odaklanmaya zorluyorsa, zamanla ne tip haberler ve haberciler öne çıkar?

Hele siyaset tam anlamıyla **anti-meritokratik**: Zaman geçtikçe en yalakayı, en hırslıyı, en ilkesizi tepeye çıkaran bir yapısı var. Tepedekiler konumlarını yetkinliklerine değil, hasbelkader doğru ata oynamış olmalarına borçlular. Her adımda karşımıza çıkan "sen benim kim olduğumu biliyor musun"culuk, bu çürük sistemin yan etkisidir. Makam ile liyakat birbirinden uzaklaştıkça, *ethos* ile safsata birbirine yakınsar.

* * *

Lakin konu, kişisel ego patlamalarından ve çürük sistemlerden ibaret değil. Şu soruyla devam edelim: Neden, sürekli televizyonda oldukları için ortalamaya hitap etmeye zorlanan siyasetçiler bile, İzmir ile Diyarbakır mitinglerinde aynı argümanları, aynı kelimelerle, aynı şiveyle vermezler?

Hillary Clinton, 2016 seçimleri öncesi görece muhafazakâr olan güney eyaletlerinde düzenlediği mitinglerde, halka yakın gözükmek için güney aksanı kullandığında, işin dozunu kaçırmış ve epey dalga konusu olmuştu. Halbuki onun bilinçli olarak yaptığını, **Bukelamun Etkisi** sonucu hepimiz otomatikman yapıyoruz. Mütemadiyen etrafımızdakilerin –özellikle de otorite sahiplerinin– aksanını, mimiklerini, tavırlarını taklit ediyoruz. Bu "yararlı" bir adaptasyon, çünkü insanlar:

- kendilerine benzeyenleri daha çok beğeniyor,
- beğendiklerini daha önyargısız dinliyor,
- önyargısız dinlediklerini de daha ikna edici buluyorlar.[68]

Argümanınız *logos* bakımından kof olsa bile, tam ayarında bir "ben de sizin sürüdenim, sizin kabiledenim, şu kardeşinizi bir dinleyin" sinyallemesi yapabilirseniz, çok büyük mesafeler katedebilirsiniz. Yok, tam tersine saftirik bir elit gibi "sizi kendi seviyeme çekeceğim, tek eksiğiniz biraz eğitim, ah beni biraz dinleseniz anla-

68 Chartrand & Bargh, "The Chameleon Effect: The perception–behavior link and social interaction", *Journal of Personality and Social Psychology* (1999), 76(6), 893-910.

yacaksınız zaten" tutumunda diretirseniz, diplomalarınızın hatırına sözünüzü kesmeden dinleyen o son birkaç kişiyi de kaybedersiniz.

Bir başka deyişle, ikna etmenin *ethos* ayağı, ideal şartlarda yetkinliği ve dürüstlüğü, pratikte ise grup birliğini ve asimilasyonu teşvik etmeye dayanıyor. İkna gücü yüksek insanlar, tam da bu yüzden hedef kitlelerini iyi tanıyıp, onlardan biri gibi davranmaya özen gösterirler.

Pathos

Çoğu durumda, daha tartışma başlamadan önce *ethos* oluşturulmuştur. Kimin tarihçesi nedir, hangi cenah kendini kimle özdeşleştirir, az çok bellidir. Dolayısıyla tartışmaların akışını belirleyen asıl yaklaşım, üçüncü silahşörümüz olan *pathos*tur. "Acı çekmek" veya "tecrübe etmek" manasına gelen bu terim, duygularımızı körüklemeyi ve bazen onları düpedüz istismar etmeyi anlatır.

Hatırlarsanız önsözde rahmetli Mr. Spock'ın kulaklarını çınlatmış ve duygu işleme kısımları hasarlı olan zihinlerin karar verme süreçlerinin de bozulduğundan bahsetmiştik. Yani "mantıklı" düşünmeyle duygusal yoğunluk arasında çoğumuzun sandığı gibi ters orantılı bir ilişki yok. Nasıl ki *logos* merkezli bir iddia safsata dolu olabiliyor, *pathos* odaklı bir tanesi de pekâlâ tutarlı ve doğru olabilir.

* * *

Pathos, özellikle de korku, acıma, umut gibi temel duygulara yoğunlaşır. İngiliz edebiyatının belki de en ünlü cümlesi olan "sen de mi Brutus?"ü duyduğunuzda, içinizde muazzam bir acıma hissi uyanmıyor mu? Kendini ömür boyu diktatör ilan etmiş birine dahi sempati duymadınız mı?[69]

Düzinelerce bıçak darbesi sonucu savaş tanrısı Mars gibi kızıla boyanmış olan arkadaşının cansız bedeninin başına geçen Mar-

69 "Et tu, Brute?" Shakespeare'in *Julius Caesar* oyunundan. Gerçek Sezar'ın son sözleri ise bilinmiyor. Muhtemelen "Allah'ınız varsa teker teker gelin"in Latincesi idi. Ama Plutarkhos'a göre bir şey dememiş, sadece suikastçıların arasında Brutus'ün de olduğunu görünce, togasıyla yüzünü kapatmaya çalışmış.

cus Antonius, "Dostlar, Romalılar, yurttaşlarım, beni dinleyin!" ile başlayan o meşhur tiradı ile suikasttan yana olanları bile derin bir pişmanlık ve utanç duygusuna boğmuştu. Ne de olsa kimse en yakınları tarafından ihanete uğramayı istemez.

Burada ilk bakışta bir akıl yürütme olmamasına rağmen, dolaylı yoldan, Caesar'ı daha cömert bir mercekten tekrar yorumlamaya zorlanıyoruz: Belki de borçlarından kurtulmak için uzattığı Galya Savaşları'nda akıtılan kan o kadar da değerli değildi. Belki de lejyonlarıyla Rubicon'u geçip fiilen darbeye kalkışması o kadar da hukuksuz değildi. Belki de hepsini o çok sevdiği Roma için yapmıştı ve bir daha seçme şansı olsa yine yapardı. Belki de senatoda altın bir tahtta oturmayı hak ediyordu.

Belki de, belki de... Acıma duygusu zihnimizi tetikleyince, bahanelerin de ardı arkası kesilmiyor.

Vincenzo Camuccini, *Sezar'ın Ölümü*, 1798.

Modern siyasetteyse bırakın parti programlarını, tek tek kelime seçimleri bile *pathos*un gücü gözetilerek yapılır. Eskiden beri duyduğunuz şu terimleri düşünün:

- "Çevre"
- "Enflasyon"
- "İşsizlik"
- "Cari açık"

Ne kadar ruhsuzlar değil mi? Biraz makyajlayalım:

- "Soluduğumuz hava, içtiğimiz su"
- "Hayat pahalılığı"
- "Eve ekmek götüremeyen insanlar"
- "Çocuklarımıza miras bıraktığımız borç"

Zihninizde canlı bir imaj yaratan, somut bir günlük hayat tecrübesine denk gelen ve bunun sonucunda keskin bir duygu yaratan kalıplar çok daha etkilidir.[70]

* * *

İyi bir seçim kampanyasında körüklenen bu hisler rasgele olmaz, merkezi bir duygu ve anlatı etrafında birleşir. Örneğin, Barack Obama'nın seçim kampanyası iki kelime üstüne kuruluydu: "umut" ve "değişim". Sekiz yıllık Obama iktidarının nirengi noktası, içeriği belirsiz (yani kişinin kendince içini dolduracağı) bir umut hissiydi. *Logos* veya *ethos* bazlı tüm siyasi mesajları, bu noktayı esas alıyordu.

Bu stratejiyi, Donald Trump iktidarının ruhu olan MAGA ile kıyaslayın: *"Make America Great Again"* (*"Amerika'yı Tekrar İhtişamlı Yapın"*) tam olarak nedir? Bir argüman, bir parti programı, bir vizyon değil. Bol milliyetçilik soslu bir nostalji duygusu bu. *"Tekrar* ihtişamlı yapın" diyerek, aynı anda hem yakın geçmişin iktidarlarını suçluyor hem de ne idüğü belli olmayan uzak bir geçmişe özlem ifade ediyor.

Pathos etkisi bu kadar kuvvetli olmasaydı, MAGA hareketi başladığı gibi biterdi. Zira tarihi kayıtlara bakarsak, ABD çoğu yönden daha önce hiç olmadığı kadar zengin, güvenli ve sağlıklı görünüyor. Ne zaman şu ankinden daha *great* idilerdi ki?

- Yerlilere bilerek hastalıklı battaniyeler verirken mi?
- Farklı insanları "cadı" diye canlı canlı yakarken mi?
- 600 binden fazla kayıp verilen İç Savaş'ta mı?

70 D. Westen, The Political Brain: *The Role of Emotion in Deciding the Fate of the Nation* (New York: PublicAffairs, 2007).

- Büyük Buhran sonrası sefaletten kırılırken mi?
- Japon asıllı vatandaşlarını toplama kamplarına doluştururken mi?
- Beyazların tuvaletlerini bile zencilerle karıştırmamak istedikleri yıllarda mı?
- Kadın haklarının feodal toplumları aratmadığı 60'lar öncesinde mi?
- Vietnam batağına saplanıp çıkamadıklarında mı?
- Nükleer savaş korkusuyla geçen yıllarda mı?
- 11 Eylül sonrası terör fobisiyle felç olduklarında mı?

Bir ABD vatandaşı olarak ben de çok merak ediyorum, neymiş bu "tekrar" yaşanması gereken şanlı dönem?

* * *

Bakın, ben de kendi karşı-tezimi sunarken kuru kuru istatistikler yerine *ethos*a yaslanıyor, "bir ABD vatandaşı olarak" diyorum (yani hem "bu işleri biliyorum" hem de "o Amerikalılar gibi değilim, sizden biriyim" iması var). Ama en çok da duygularınıza odaklanıyorum: "Canlı canlı yakmak", "sefaletten kırılmak", "kâbus", "felç olmak", "toplama kampı"... Bu kalıplar nötr değil ve sizi bir çaresizlik hissi içine hapsediyor.

Kritik nokta şu: Birkaç tarih belgeseliyle giderilebilecek bir cehaletten değil, insanların kimlikleriyle bütünleşmiş bir hissiyatan bahsediyoruz. Birçok muhafazakâr için bir çeşit **sahte nostalji** olmadan "Amerikalılık" denen şey anlamlanmıyor. Böylesi bir hissiyatı da "veri", "uzmanlık" ya da "safsatasız argüman" ile yok edemezsiniz, olsa olsa onu yeni bir hissiyat ile değiştirirsiniz. Nitekim Trump'ın Obama'ya yaptığı tam da buydu: İlericilerinin hayallerindeki ütopya ve tekâmül umudunu, muhafazakârların kolektif hafızalarındaki bir altın çağ hatırasıyla değiştirebildiği için başarılı oldu.

* * *

Bizim gibi eski imparatorlukların mirasını taşıyan halklar, hiç olmamış bir geçmişe, hiç yaşanmamış bir tarihe duyulan bu özlemi Amerikalılardan da, Baudrillard'dan da iyi anlar. Osmanlı İmparatorluğu sona ereli neredeyse yüz sene olmasına rağmen halen Türk siyasetinin en baskın mesajı, idealize edilmiş bir "muhteşem yüzyıl" özlemi. Bu özlem, AKP iktidarında bir nevi resmi ideoloji haline geldi ve diziler sayesinde herkesin oturma odasına kadar girdi.

Bugünün gerek maddi gerekse manevi standartlarına kıyasla ne ABD'nin ne de Osmanlı'nın hiçbir dönemi "muhteşem" değildi. Modern zamanları yakalayamayan birçok yerde geçmişin hayali, bugünün gerçeklerinin yarattığı ezikliklerden ve endişelerden bir kaçış sağlıyor. İnsan zihninde pembe dizilerle tarih bilimi arasında çekilmiş net sınırlar, aşılmaz duvarlar yok. Bizim asıl sorunumuz, bu geçici kaçışların basbayağı kalıcı hale gelmesi. Ortak bir delüzyonda 7/24 yaşayanlar için *pathos*, her tartışmanın giriş, gelişme ve sonuç bölümünü oluşturuyor.

ve D'Artagnan

Üç Silahşor'un aslında dört kişi olması gibi, *Retorik* eserinde de dördüncü bir bileşen var: *kairos;* diğer tüm ikna yollarının doğru yerde ve doğru zamanda kullanılması.

"Erdoğan, BM Genel Kurulunda "Dünya 5'ten büyüktür" dediğini hatırlatarak, Birleşmiş Milletler yapısının kurulduğu günle aynı şekilde durmasının doğru olmadığını ifade ettiğine değindi. Beş ülkeden birinin "hayır" demesi durumunda Güvenlik Konseyinden bir şey geçirilemediğine dikkati çeken Erdoğan, bunun adaletli olmadığını belirtti."

Muhtemelen bu açıklamanın bir dış ilişkiler gezisinde yapıldığını farz ediyorsunuz. Hayır. Konu BM güvenlik konseyi ama yer Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde yapılan 27. Muhtarlar Toplantısı. Devamını da Erdoğan'ın ağzından aktarayım:

"Bakıyorum, ülkemizde bir siyasi parti genel başkanı, bu konuşmamız üzerine kalkıyor o da bir değerlendirme yapıyor. Ne di-

yor, biliyor musunuz? 'Birleşmiş Milletlerde, dünya liderlerine mi yoksa muhtarlara mı konuşuyorsun belli değil.' Bilmiyor ki benim her muhtarım, kendi mahallesinin lideridir. Bilmiyor ki benim her muhtarım bir dünya lideri seviyesinde bilgiye, birikime, kabiliyete, dirayete sahiptir, çünkü seçilmiştir. Muhtarı küçümseyen, halkı küçümseyen, ülkesini küçümseyen bir siyasi parti liderinin ne kendi partisine ne de bu millete hayrının dokunması mümkün müdür?"

* * *

Kairos sık sık üvey evlat muamelesi görüyor, çünkü diğerleri gibi kendi başına bir ikna yolu değil. Ne de olsa savunmanızı sabahleyin mahkemede vermek yerine akşamüstü kahvehanede vermek içeriği değiştirmiyor, sadece içeceğiniz çay miktarını değiştiriyor. Yine de bizim için önemli, çünkü doğru kullanıldığı takdirde diğer yöntemlerin olumlu veya olumsuz etkilerini katlayarak artırıyor. Örneğin, bir konuşma planlarken, farklı ikna yollarını maksimum etki bırakacak şekilde sıralamanız, akıl yürütmenizin gücünü ve safsatalarınızın kamuflajını arttıracaktır:

- Başında: Dikkat çek (sizi *niye* dinlesinler?) ve *ethos* oluştur (niye *sizi* dinlesinler?)
- Ortasında: Örnekler aracılığı ile *logos* inşa et (niye haklısınız?)
- Sonunda: Kuvvetli bir *pathos* izi bırak (niye rahatlarını bozup eyleme geçsinler?)

* * *

Fakat *kairos*'a çok daha geniş bir çerçeveden bakmak ve onu **zamanın ruhu** ile uyum şeklinde yorumlamak daha ilginç.

George Orwell *1984*'ü yazdığında İkinci Dünya Savaşı yeni bitmişti. Ama romanın basımı günümüze kadar hiç durmadı ve en son Ocak 2017'de Amazon'un çok satanlar listesine dönüş yaptı. Zira o günlerde Beyaz Saray, Donald Trump'ın yemin töreninin

"tüm zamanların en görkemlisi, en kalabalığı, en i-na-nıl-ma-zı" olduğunu iddia etmiş, havadan çekilmiş fotoğraflar ve polis kayıtları aksini gösterince de geri adım atmak veya ölü taklidi yapmak yerine, Orwell'in pek seveceği *alternatif gerçekler* kalıbını lügatimize sokmuştu.[71]

Bu kadar aleni biçimde yalan söylenmesi bir yana, bunu sosyal medyada savunan insanları görünce şoka giren bir muhalif açısından, belki de o ana kadar abartılı bulduğu "Doğruluk Bakanlığı" (*Ministry of Truth*) veya "çiftdüşün" (*doublethink*) gibi hayali kavramlar, çok daha somut bir hale geldiler. 1984 sadece bir roman değildi artık, zamanın ruhunu anlatan ikna edici bir tezdi.

* * *

Tüm ikna yolları içinde, özellikle *pathos* ile zamanlama arasındaki ilişki önemli. Neden yabancı düşmanlığı ve uluslararası komplolar, ekonomik kriz dönemlerinde daha ikna edicidir? En doğru göçmenlik verileri ve en sağlam ekonomik argümanlar, tesadüfen tam da o dönemlerde mi ortaya çıkıyor? Tabii ki hayır. Geleceğe dair belirsizliğin yarattığı korku, belirleyici oluyor.

Zamanın ruhunu yakaladığınız zaman, *pathos*u en baştan inşa etmenize gerek kalmaz. O duygular, patlayıcı bir gaz gibi toplumun her yanına sinmiştir zaten. Tek yapılması gereken, bir iki safsata yardımıyla kibriti çakmaktır.

Maurice Leloir, *Önümüze Gelene Bin Tekme*, 1894.

71 "George Orwell's '1984' Is Suddenly a Best-Seller", *The New York Times*, 25 Ocak 2017.

Nasıl Olmaz: İknanın Zorluğu

"İnsanlar seni yanlış anladığında dert etme, duydukları senin sesin fakat aklından geçirdikleri kendi düşünceleridir."

—Mevlânâ

Öğrendiğimiz tüm bu tekniklere rağmen, başkalarıyla anlaşmak veya onları manipüle etmek o kadar da kolay değil. Çünkü ikna kabiliyeti kadar, ikna olma kapasitesi de önemli.

En son ne zaman bir konuda fikrinizi değiştirdiğinizi hatırlıyor musunuz? Favori dizinizin veya deterjanınızın değişmesinden bahsetmiyorum (evet, favori bir deterjanım var, hayatım pek heyecanlı değil). Dini inancınızdan veya sarhoş olunca anlattığınız komplo teorilerinden bahsediyorum. Geçen sene oy verdiğiniz partiden değil, siyasi ideolojinizden bahsediyorum.

Başkan Reagan, 1987'de Batı Berlin'e gidip, "Bu duvarı yıkın," diye Gorbaçov'a seslendiği meşhur konuşmasıyla ("*Mr. Gorbachev, tear down this wall!*") kaç komünisti kapitalizmin üstünlüğüne ikna etmiştir acaba? Lozan Antlaşması'nın gizli maddeleri yüzünden trilyonluk bor madenlerimizi işleyemediğimize inanan birinin fikrini değiştirmek ne kadar olasıdır?

* * *

Ben akıl yürütme yoluyla anlaşmayı, bir arkadaşınızı uçurumdan aşağı itmeye benzetiyorum: Halihazırda atlamaya gönlü olduğu için uçurumun kenarında dolanıyorsa işe yarar; ama yüzlerce kilometre uzakta, çölün ortasında oturan birini itekleye itekleye o uçuruma yaklaştıramazsınız.

Eser miktarda psikopatlık içeren bu analojiyle anlatmak istediğim şey, ancak belli konularda, belli bir yöne ve belli bir noktaya

kadar ikna olabildiğimiz. Çünkü zihin buzdağındaki o çatlakların çoğu, epey derine iniyor.

Evet, Sokratik yöntem karşıdakinin gardını düşürüp, bizi dinlemesini kolaylaştırabilir. Evet, dinleyicilerimize benzemek, ciddiye alınma şansımızı arttırır. Evet, Metin-Ali-Feyyaz'dan iyi olmasın, ethos-logos-pathos üçlüsü doğru zamanlamayla kuvvetli bir sinerji yaratır. Ama bunları temel fikirlerimizi değiştirmekten ziyade onları *doğrulamak* için kullanıyoruz. Bizi en çok heyecanlandıran, en önemli bulduğumuz tartışmalarda deterjan seçimimizdeki kadar akılcı davranmıyoruz. Kimliğimizin köşe taşlarını beynimizin son nöronuna kadar savunuyoruz. Ve birazdan göreceğimiz gibi, en zeki ve bilgili olanlarımız dahi bu etkiden muaf değil...

Her Devrim Kendi Çocuklarını Yer

Fransız Devrimi'ni takip eden *Terör* rejimini şu sözlerle özetlemiş Jacques Mallet du Pan:

"Devrim, tıpkı Satürn gibi, kendi çocuklarını yiyor."[72]

Önceleri "radikal solcu" sayılan birçok devrimcinin sadece birkaç sene içinde "fazla monarşi yanlısı" oldukları gerekçesiyle idam edildikleri gerçeküstü bir dönemi anlatıyordu.

Geçen yüzyılın başında da büyük bir devrim olmuştu. Etkisi tüm siyasi sınırları aşıp, evrenin en uzak köşesine kadar yayılan bir devrimdi bu. Birkaç sene içinde de en ünlü çocuğunu yedi. İşte o çocuğun adı Albert Einstein'dı! (hep bu kalıbı kullanmak istemişimdir.)

* * *

Devrimin ilk ayağı, başlarda pek az sayıda kelli felli bilim adamını ikna eden özel görelilik makalesiydi. Bu direnç kısmen Einstein'ın o sıralarda fazla bilinmemesine, yani asgari bir *ethos*

72 Satürn, başlangıçtan hatırlayacağınız yamyam Kronos'un Roma mitolojisindeki muadili.

kuramamasına, kısmen de fikirlerinin "fazla devrimci" olmasına dayanıyordu.

Her sene telefon değiştiren bir primat türü olarak birçok konuda ilerlemeye alışığız, ama binlerce yıldır sabit kalmış varsayımların çökmesi çok nadirdir. Zaman denen şeyin mutlak olmadığının anlaşılması, yani herkesin kendine ait bir zaman akışının olması, böyle bir sabitin çöküşüydü. Görelilik fikri uçurumsa, kalan herkes çölün ortasındaydı.[73]

Birkaç sene sonra yayınlanan genel görelilik teorisi bile Einstein'ın üne kavuşmasına yetmedi. Zira yerçekiminin uzay zamanı bükmesi de sindirilmesi kolay bir değişim değildi. Ancak Eddington'ın 1919 Güneş tutulması gözlemleri sonucunda, yani ilk makalesinden tam 15 sene sonra gündeme oturabildi Einstein.

Fakat bu noktada ilginç bir şey oldu ve *ethos*un etkisi tersine döndü: Einstein *fazla* ünlü olmuştu. Yetkinliği kendi alanının sınırları ötesine o kadar taştı ki deha kavramının sembolü oldu. 1920'lerde başladığı, yerçekimi ile elektromanyetizmayı aynı teorik şemsiye altında birleştirme çalışmaları ("Her Şeyin Teorisi") sürekli başarısız olmasına rağmen gazeteler her adımını yeni bir devrim olarak tanıtıyorlardı. Yaparsa o yapardı. Fakat bu uğraş hiçbir zaman sonuçlanmayacaktı. Çünkü halk fark etmese de Einstein, zamanının gerisinde kalmıştı.

* * *

Tarihin cilvesine bakın ki sonunda Einstein'ı yiyen devrimin tohumlarını, görelilik fikrini yayımladığı sene bizzat kendisi atmıştı. Yani Newton fiziğinin sonunu hazırlayan makaleyle kendi dünya görüşünün sonunu hazırlayacak olan makaleyi birkaç ay farkla yayımladı. Dört önemli çalışma sığdırdığı 1905 yılına *annus mirabilis*, yani "muhteşem yıl" denmesi boşuna değil.

73 *Neredeyse* herkes... Halihazırda Ernst Mach, mutlak uzay-zamanın bir varsayım olduğunu söylemiş, Lorentz ve Poincare de farklı zamansal referans noktalarını hesaplarında kullanmışlardı. Einstein'ın getirdiği yenilik, bunların işimizi kolaylaştıran matematiksel araçlardan ibaret olmadığı, "asıl zaman" diye bir şeyin hakikaten de bulunmadığıydı.

Bu senenin en bilinen ürünü $e=mc^2$ olsa da, Einstein'a Nobel Ödülü kazandıran çalışması fotoelektrik etkisi hakkındaydı. Bu çalışma, *foton* kavramını geliştirerek kuantum fiziğine temel oluşturdu. Fakat zamanla bu teoriyi fazla devrimci bulacak ve "Tanrı zar atmaz" diyerek hayatının sonuna kadar kendi çölünde kalmakta inat edecekti.

* * *

"Beraberinde ketçap ister misiniz?"
Francisco Goya, *Satürn Çocuğunu Yerken*, 1819-23.

Bu örneği sadece Einstein'ın zekâsıyla oluşturduğu tezat yüzünden seçmedim. Fizik biliminin *logos*a ve onun da en saf hali

olan matematiğe dayandığını farz ediyoruz, fakat bu tartışmalar bile çağın değerleriyle ve kişisel önyargılarla şekillenebiliyor.

Tesadüfe bakın ki o muhteşem 1905 senesinde Nobel Fizik Ödülü'nü kazanan Philipp Lenard, ileride güle oynaya Nazi Partisi'ne katılacak, Einstein'ın katkılarını "Yahudi Fiziği" diye aşağılayacak ve "Alman Fiziği" (*Deutsche Physik)* denen akıldışı harekete öncülük edecekti.

Siyasi olsun, dini olsun, bilimsel olsun, temel bir fikre ömürlerini yeterince adamış insanların, karşı argümanların ışığını görür görmez aydınlanmalarını ve 180 derece dönmelerini beklemek naiflik olur. Lenard gibi fanatikler zaten umutsuz vakalar ama Einstein da o dönüşü yapamadı: Yeniyetme kuantum fizikçileriyle aynı dili konuştuğu için onların dediklerini anlıyor (*logos*), onların kabiliyetine ve dürüstlüğüne de güveniyordu (*ethos*). Ancak evrenin özünde rasgelelik yattığı fikrini duygusal açıdan bir türlü kabullenemiyordu (*pathos*). Böyle bir evren düşüncesi onun en temel değerleriyle çeliştiğinden zekâsını, ününü ve kalan yıllarını alternatif açıklamalara adadı. Ne yazık ki aradığı huzuru hiç bulamayacaktı. 1955'te ölüm döşeğindeyken dahi klasik yaklaşımından umudu kesmemiş ve son demlerini formüllerine bakarak geçirmiş.[74]

* * *

Einstein'ı yutan kuantum devriminin önderi Max Planck'ın –ki kendisi Einstein'ın görelilik fikrine ilk destek verenlerdendi– ikna olma kapasitemiz hakkında şahane bir gözlemi vardır. Çoğu zaman, "Bilim, her cenazeyle biraz daha ilerler," şeklinde kısaltılır ama aslı daha güzeldir:

"Yeni bir bilimsel gerçek, karşıtlarını ikna ederek ve ışığı görmelerini sağlayarak galip gelmez. Karşıtları en sonunda ölüp, yerlerini bu fikirlere aşina yeni bir nesle bıraktıkları için galip gelir."

74 *Einstein's Unfinished Symphony*, BBC Horizon.

Ne Zaman: Safsataların Geçmişi

Akıl yürütme, mantık, tartışma, ikna sanatı, safsatalar... Bunlar birer icat değil. Her çağ ve her coğrafya yeniliklere direnen, kendini kandıran, karşısındakini yanıltan, kalabalıkları ikna etmeye çalışan milyonlarla doluydu.

Ancak bir şeyi yapmak, yaptığının farkında olmak ve onu bir **tartışma kültürü** içinde sistematik olarak incelemek birbirinden apayrı şeylerdir. Sonuncusu daha üst bir farkındalık gerektiriyor ve ilginç bir şekilde, tüm bu kavramlar hakkındaki üst seviye farkındalığın izi tek bir şehre çıkıyor. Onları incelemekle kalmayıp kurumsallaştıran, yani yönetim ve eğitim sisteminin bir parçası haline getiren güzel ilimiz Atina'ya yakından bakalım...

Atina'nın Taşı Toprağı Safsata

Sürekli Platon'dan ve öğrencisi Aristoteles'ten bahsediyoruz ama aslen Platon'un doğumu, radikal demokrasi yanlısı lider Perikles'in ölümüne (M.Ö. 429), yani Atina'nın altın çağının sonuna denk gelir. Sparta'ya karşı girişmiş oldukları Peloponez Savaşı sadece birkaç yıl içinde felaketle sonuçlanacak, bir asır içinde de Büyük İskender tüm yarımadaya hâkim olup iki asırlık bu bağımsız demokrasi deneyini fiilen bitirecekti.

Dolayısıyla sadece tek bir şehirden değil, o şehrin tarihinin de görece kısa bir bölümünden bahsediyoruz. Başlangıçta listelediğim kavramların teorik temelleri, kısa süreli oligarşik darbeleri saymazsak, hepi topu iki asırlık bu süreçte atıldı.[75] Öyleyse 10 puanlık uzmanlık soruları geliyor:

75 Bazı şeylerin başlangıç tarihini belirlemek, bitiş tarihine kıyasla daha zor. Atina'ya demokrasi bir gecede gelmedi. Solon'un reformları önemli olsalar da çoğu kaynak, yaklaşık bir asır sonrasında (MÖ 508) Kleisthenes'in gerçekleştirdiği aristokrasi karşıtı reformları milat kabul eder.

- Bu temeller neden Atina'da atıldı da mesela İndus Vadisi'nde atılmadı?
- Neden Perikles'ten tam 2000 sene evvel, Gize Piramidi gibi "çılgın" bir projeye kalkışacak kadar mühendislik ve bürokrasi becerisi olan Mısır'dan başlamıyoruz?
- Neden Çin'den bir *Devlet* (siyasi felsefe, ütopya), bir *Retorik* (ikna ve safsata), bir *Organon* (mantık ve safsata) çıkmadı yahut çıktıysa da bize ulaşmadı?

* * *

Tüfek, Mikrop ve Çelik kitabının zamanında bize aşılamış olduğu sonsuz özgüvenle, Yunan yarımadasına özel bir avantaj sağlayan kök sebepler hakkında spekülasyon yapabiliriz:

- Dağlık coğrafya, bağımsız şehir devletlerini mümkün kıldı.
- Tiranların kötü yönetimleri halkı otokrasiden bıktırdı.
- Pers istilası sırasında ortak düşmana karşı vatandaşlık bilinci gelişti.
- Dönemin standart savaş taktiği olan *falanks* sayesinde artık savaş denen şey, hırslı soyluların kahramanlıklarını sergiledikleri bir kariyer fırsatı değil, sıradan vatandaşların dayanışmalarını test eden bir kıyım haline geldi. Bu dayanışma o kadar somuttu ki her askerin kalkanının yarısı, solundaki askeri koruyacak şekilde tasarlanmıştı. Kelimenin gerçek anlamıyla omuz omuza savaştığınız insanlarla aranızda ortak bir **sınıf bilinci** oluşması kaçınılmaz.[76]

Eminim başka sebepler de hayal edebilirsiniz ama bizim için mühim olan, *asgari* bir eşitlik anlayışının yerleşmiş olması. Aksi halde kalabalıkları akıl ve söz yoluyla ikna etmeye ne ihtiyaç olurdu

76 "Büyük Hoplit Anlatısı" olarak da bilinen teoriye göre, falanksı oluşturan çiftçi-hoplitler, zamanla yeni bir orta sınıf yarattılar ve toplumları demokratikleştirdiler. Kagan ve Viggiano, *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece* (Princeton: Princeton University Press, 2013).

ne de imkân. Tanrıların temsilcisi olan firavunla neyi tartışacak, meşruiyetini göklerden alan Çin İmparatoru ile hangi noktada uzlaşacaksınız ki?

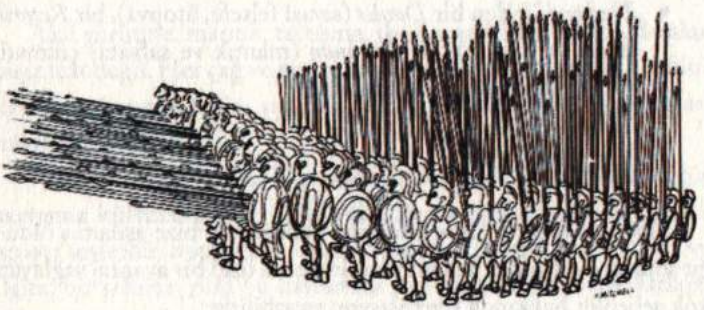

Thermopylae Muharebesi'nde çektiğim bir falanks fotoğrafı. #nofilter #300friends #endless_summer #eastvswest #ÜşüyoruzLeonidasReis

Yunan yarımadasına has şartları anladık ama bunca şehir devleti arasında Atina'yı özel kılan neydi? Sonuçta Korint daha zengindi, Thebai daha büyüktü, Siraküza daha görkemliydi. Demek ki asgari bir eşitlik gerekli ama yeterli değil.

Zaten bunun en büyük kanıtı, Atina'nın ezeli rakibi ve ideolojik zıddı olan Sparta'nın askeri bir oligarşi olmasına rağmen birçok yönden daha eşitlikçi olmasıydı. Zengin fakir ayırt etmeksizin tüm erkekler aynı mesleği yapıyor (askerlik), uzun bir dönem aynı yerde yaşıyor (baraka), birbirlerine aynı şekilde hitap ediyorlardı. ("Hey adamım, şu lanet olası Atinalıları gördün mü ha?")

Bu eşitlik kısmen kadınları da kapsıyordu. Çağın normlarının aksine temel bir eğitimden geçiyor, mal mülk sahibi olabiliyor, ailenin işlerini idare edebiliyorlardı. Hatta Aristoteles bu yüzden Spartalı erkeklerle, "Sizi kadınlarınız yönetiyor," diye dalga geçer. Leonidas gibi bir kralın soyundan gelenlerin "erkeklikleriyle" dalga

geçmesinin absürtlüğü bir yana, hızını alamayıp Sparta'nın çöküşünü de kadınların söz ve mülk sahibi olmasına bağlamış. (Halbuki hepimiz biliyoruz ki Sparta'yı çökerten şey, padişahların zevk ve sefaya düşkünlükleridir.)

* * *

Sparta'da bugün Türkiye'nin önemli bir kısmının halen içselleştiremediği **kuvvetler ayrılığı** ilkesi de oturmuştu: Tek bir kral yerine ayrı soylardan gelen iki kral birbirini dengeliyordu. Dahası, bunları ayrı bir konsül ve bir ihtiyar heyeti denetliyor, onları da bir halk meclisi seçiyordu. Yani fakir bir vatandaş kralları eleştirebilir, konsüller de kralları görevden alabilirdi.

Tüm bunlara karşın Sparta'da **bireysel özgürlük** eksikti. Kölelikten bahsetmiyorum, o zaten çağın sabiti. Ama her şey devletin bekasına yönelik olduğundan, "özgür" bir Sparta vatandaşının doğumundan ölümüne kadar ne yapacağı, kiminle evleneceği, nasıl davranacağı belliydi. Kralının icraatlarını eleştirebilirdi ama onun varlığını eleştiremezdi. "Ben askerlikten bıktım, sanata yeteneğim var, ressam olayım," diyemezdi. Atinalı Sokrates, Sparta rejiminin bazı yönlerini açık açık övebilirken bir Spartalının Atina rejimini övmesi düşünülemezdi. Tek tip insanların yetiştiği askeri bir devlette düşmanı övmek şöyle dursun, sıradan bir meselede dahi ne kadar fikir ayrılığı olabilir ki?

* * *

İşin aslı, Spartalılar fikir ayrılıklarından ve tartışmadan o kadar tiksiniyorlardı ki bir öğrencinin cevabı fazla uzar veya nüans içerirse öğretmeni onun parmağını ısırırdı.[77]

Benzer bir yaklaşım devlet meselelerinde de geçerli: Komşu devlet Thebai (*Thebes*) ile anlaşmazlığa düştüklerinde uzun uzun pazarlık yapmaya çalışan yabancı elçileri bir müddet dinledikten sonra sözlerini şöyle kesmişler:

77 P. Cartledge, *Spartan Reflections* (Berkeley: University of California Press, 2001), s. 85.

"Ya daha gürsüz olmalısınız ya da daha güçlü."[78]

Anlayacağınız, "kısa ve öz söz" manasına gelen *laconic* kelimesinin kökünün Spartalıların vatanı olan Lakonia olmasının bedeli, sayısız kanlı parmak ve üzgün elçi ile ödenmiş.

Şimdi bir düşünün, Platon nüans dolu diyaloglarını böyle bir kültürde yazabilir miydi? Aristophanes savaş karşıtı oyunlarını burada sahneleyebilir miydi? Hem de savaşın ortasındayken, yani izleyicilerden kim bilir kaç tanesinin oğlu yakalanıp köle yapılmışken?

("Barış istiyorum" demenin dahi "terör örgütü propagandası" sayılabildiği bir uzay-zaman koordinatında soruyorum bunları.)

* * *

Atina'nın farkı, hem görece eşitlikçi hem özgürlükçü hem de çoğulcu olmasıydı. Tıpkı Abbasi Dönemi Bağdat'ı gibi, Rönesans Floransa'sı gibi, 20.yüzyıl New York'u gibi, ipini koparanın geldiği ve birbirinden ilham alarak yepyeni şeyler yaratabildiği bir yerdi. Atina'nın en ünlü üç çocuğundan biri olan Aristoteles, orada doğmuş biri değildir. Komşu şehirden olanın dahi "yabancı" sayıldığı bir çağda bu açıklık, olağanüstü bir durumdu.

Dönemin insanları da bu özelliklerin farkındaydı. Sparta'ya karşı verilen savaşın ilk senesinde düzenlenen geleneksel toplu cenaze töreninde söz alan Perikles, her zamanki kahramanlık klişelerini tekrarlamak yerine epik bir Hans Zimmer müziği açtırmış ve Atinalılara ne için savaştıklarını hatırlatmak istemiş. Thucydides'in *Peloponez Savaşı Tarihi* eserinde aktardığı bu konuşma, ölülerden ziyade şehrin demokrasisine, liyakat düzenine ve kozmopolit kültürüne bir övgüdür.[79]

78 Plutarkhos, *Apophthegmata Laconica*. Türkçe meali: "Ayranı yok içmeye, tahtırevanla gider s*çmaya."

79 Tema ve yapı olarak ABD İç Savaşı sırasında Lincoln'ün Gettysburg'da yaptığı meşhur konuşmaya bu kadar benzemesi bir tesadüf olmamalı. Aklın, pardon, retoriğin yolu bir.

Atina bu övgüyü Perikles'in tahminlerinin de ötesinde hak ediyor; zira bu kadar ufak bir topluluğun bu kadar kısa süre içinde, bu kadar farklı alanda bunca deha çıkarmasına, muhtemelen tarihin başka hiçbir döneminde rastlanmadı.

Tarihin en meşhur lakonik cevabını dipnotlara sıkıştırmaya gönlüm el vermedi:

Büyük İskender'in babası II. Philippos, birçok Yunan şehir devletini ele geçirdikten sonra daha güneydeki Spartalılara, "Dost olarak mı geleyim, düşman olarak mı?" diye imalı bir mesaj gönderir.

Cevap tek kelimedir: "Hiçbiri."

Teslim olmadıkları için sinirlenen kral, ikinci mesajında uzun uzadıya tehditler savurur: "Eğer ordumu oraya getirirsem tarlalarınızı yok eder, insanlarınızı katleder, şehrinizi de yerle bir ederim."

Cevap gecikmez: "Eğer."

Bu iki kelime koca bir savaşı önlemiş olabilir. Nitekim o "eğer" hiç yaşanmadı, Philippos Sparta'ya hiç ilişmedi, "Bu manyaklarla uğraşılmaz," diyerek yoluna devam etti.

Yumurta-Tavuk-Demokrasi İlişkisi

Atina demokrasisi, her biri tartışmayı ve hitabeti zorunlu kılan üç temel kurum üzerine inşa edilmişti:

- Tüm vatandaşlardan oluşan halk meclisi (*ekklesia*)
- On kabilenin temsilcilerinin oluşturduğu 500 konsülü (*boule*)
- Sivil mahkemeler (*dikasteria*)

Tabii buradaki "vatandaş" terimi, yakın zamanlara kadar her yerde olduğu gibi, sadece özgür erkekleri içerir. O dönemde 250-300 bin nüfusa sahip Atina'da yaklaşık 30-60 bin vatandaş yaşı-

Philipp Foltz, *Perikles'in Cenaze Konuşması*, 1852.

yordu. Alt tarafı bir stadyum dolusu insan. Nüfusun kalanı kadın, çocuk, köle veya yasal göçmenlerden oluşuyordu.[80]

İşin aslı, vatandaşlar da eşit değildiler. Solon döneminde halk dört gelir grubuna ayrılmış ve en büyük grup olan "mülksüzler", birçok kamu görevinden men edilmişti. Halk meclisinde oy hakları vardı ama meclisin gündemini belirleyen *Boule* üyeleri tamamen mülk sahiplerinden oluşuyordu.

(Mülkiyet ve vatandaşlık hakkı arasındaki bu kesişim, epey uzun soluklu olacaktı. Fransız Devrimi bile bu geleneği yıkamayacak, evrensel oy hakkının kalıcı olması için 1848 Devrimlerini beklemek gerekecekti. Tabii ki yine sadece erkekler için, komik olmayın.)

* * *

80 J. Thorley, *Athenian Democracy* (Londra: New York Routledge, 2001), s 74.

Halk meclisi, tüm bu kısıtlamalara karşın doğrudan demokrasinin klasik sembolüydü. En önemli özelliği, hiçbir temsilci olmaksızın vatandaşlar tarafından işletilmesiydi. Yani bizim gibi 3-4 senede bir oflaya puflaya sandığa gidip "vatandaşlık görevlerini icra etmek" yerine haftada bir toplanıp her türlü konuyu tartışıyorlardı: Savaş ilanları, ticaret anlaşmaları, imar planları, Atina üstünde oynanan büyük oyunlar, Peloponez'de yeniden dağıtılan kartlar... Rakı masasında yaptığınız tüm muhabbetleri TBMM'de bizzat yapabildiğinizi düşünsenize!

Her vatandaşın her toplantıya katılma ve konuşma hakkı vardı. Tabii binlerce kişinin Sokratik yöntemi kullanarak uzlaşması mümkün olmadığı için kalabalıklara seslenmek ayrı bir sanat haline geldi. Bu sanatın belki de en incelikli biçimde icra edildiği yer, halk meclisi veya filozofların ders mekânı olan pazar meydanları değil, mahkemelerdi.

Sokrates'in idamından bahsederken görmüştük, Atina'da adalet de doğrudandı.[81] "Hâkim Bey, itiraz ediyorum," diye bağıran avukatlar yoktu mesela. Zaten bağırabileceğiniz bir hâkim de yoktu. Davalı ve davacı tek başlarına çıkar, piyango ile seçilen yüzlerce kişilik jüri önünde üç saat boyunca konuşur, ardından oylama yapılır ve gün batmadan hüküm verilirdi.

* * *

Adaleti bir hitabet ve popülarite yarışmasına dönüştürmenin zararları bariz olmasına rağmen, bu alanda ilerledik mi geriledik mi, emin değilim. Zira biz adaleti profesyonelleştirdik. Tıpkı ABD'nin profesyonel ordusuyla sürekli savaşta olması ama halkın bunu hissetmemesi gibi, biz de adaleti hissetmiyor, onu yaşamıyor, sadece uzaklarda bir yerlerde tecelli ettiğini umuyoruz.

81 Aristophanes'e göre, bazen oturumun geçerli olması için gereken 6000 kişinin bulunamadığı olurmuş. Bu durumlarda 300 kişilik bir muhafız ekibi, şehir merkezindeki agoraya boydan boya bir ip geriyor ve iki ucundan tutup, milleti meclise doğru sürüyor. İpin üstündeki kırmızı boya ile işaretlenenler, oturuma katılmazlarsa ceza alıyorlar. İşin ilginç kısmı muhafızların köle olmaları. Yani bir grup köle, özgür vatandaşları bir koyun sürüsü gibi güdüyor ki gidip demokratik haklarını kullansınlar.

Oysa bir Atinalı için adalet soyut bir kavram değil; bir **toplu akıl yürütme**, empati kurma ve evet, safsata yapma eylemiydi. Daha çürük bir sistemde insanlar çareyi kaba kuvvette bulacakken, burada düzgün konuşabilmek ve argüman üretmek geçer akçe haline gelmişti. Bu da demektir ki Atinalıların demokratik bir hukuk devleti kurmasının nedeni genetik bir kaza sonucu herkesten iyi akıl yürütebilmeleri değildi. Bilakis, kuvvetler ayrılığına dayanan bir hukuk devleti kurabildikleri için akıl yürütme ve tartışma sanatında bu kadar ileri gitmişlerdi.

Mantık ve Safsata İlişkisi

"Mantık sizi A noktasından B noktasına götürür. Halay ise her yere."

—Mahmut Tuncer

Sofistlerin bilerek yanıltıcı argümanlar kullandıklarını, hatta bundan para kazandıklarını, diğer Atinalıların da bunu eleştirdiklerini biliyoruz. Fakat mızmızlanmak yerine oturup bu oyunun kurallarını koymaya çalışan ilk insan –şaşırmış gibi yapın– Aristoteles idi. İlk safsata kataloğu olan *Sofistçe Çürütmeler* öncelikle *çıkarım*, *çürütme*, *kanıtlama*, *sonuç*, *öncül* gibi kavramlardan bahseder, sonra her iddiayı iki parçaya ayırır: başlangıçtaki varsayımlar ve varılan sonuç. En sonunda da bu iki parça arasında sıkça kurulan on üç tane yanıltıcı bağlantıyı inceler.

Yanıltıcılık kriteri bizim için özellikle önemli; zaten eserin adı da bunu vurguluyor: Herhangi bir hata değil, "sofistik" olanlar; yani sofistlerin sıkça başvurdukları hileli çürütmeler.

* * *

Aslında Aristoteles'in bu isimde bir kitabı yok. Halka dönük yazılarının hepsini köpeği yediği için, bize ulaşanlar sadece *Lyceum* isimli okulunda kullandığı notları olmuş. "Lise" kelimesinin kökü bu okuldan gelse de onu daha ziyade bir düşünce kuruluşu

veya araştırma grubu olarak görmek daha uygun olur. Sonradan bu kuruluşun başına geçenler, yavaş yavaş Aristoteles'in notlarını derlemişler. Bugünkü standart külliyat da ölümünden tam 300 yıl sonra Rodoslu Andronikos adındaki bir takipçisinin yaptığı derlemelerden oluşuyor.

Bu detaya dikkat çekiyorum, çünkü Andronikos önemli bir karar vermiş ve *Sofistçe Çürütmeler*'i mantık hakkındaki 6 parçalık *Organon* koleksiyonunun bir parçası yapmış. Muhtemelen o da kendinden öncekilerin rotasını takip ediyordu. Zaten Platon'un "idealar" fikrinin revaçta olduğu çağlarda akıl yürütmenin de en ideal halinin merak edilmesi ve kusursuz doğrunun bilimi olan mantık ile ilişkilendirilmesi doğal.

Ne yazık ki bu ilişkilendirme 20. yüzyıla kadar sabit kaldı. Bugün halen safsatalar için "*mantık* hatası" veya "*logical* fallacy" kalıplarını kullanmamız tesadüfi değil. Oysa Aristoteles'in incelediği 13 safsatanın yarısı mantıkla değil, dilin kullanımıyla alakalıydı. Kim bilir, eğer bir başka koleksiyon olan *Retorik*'in bir parçası olarak derlenselerdi, bu konunun safi mantıktan ziyade iletişim ve psikoloji ile alakalı olduğu daha önce anlaşılacak, belki de davranışsal ekonomi alanı daha erken gelişecekti.[82]

* * *

Dolayısıyla şu an bir çıkmazdayız: Bir yandan, safsataların tarihini mantık biliminin tarihinden ayırmamız imkânsız. Bir yandan da mantık konusunun detayları arasında kaybolmak işten değil. Mesela bu bölüme hazırlık için Patrick Hurley'nin *A Concise Introduction to Logic* kitabını okuyayım dedim, zira yorumlara göre "açık seçik" ve "anlaşılır" idi. "Kısa" ve "giriş" kelimeleri de kitabın başlığındalar zaten. Kendimi sağlama aldığımı sanıyor, hızlıca bir iki tanıdık kavrama bakıp çıkmayı düşünüyordum. Gelgelelim kitap tam 700 sayfalık bir terim yığını çıktı. *P*'ler *q*'lar, *neither nor*'lar

82 *Organon*'un Orta Çağ'da kullanılan Arapça tercümelerinde, sonuna "Retorik" ve "Poetik" de ekleniyormuş. Bu makul bir seçim, çünkü Retorik'in ikinci kısmında da bazı safsatalara yer verilir.

havada uçuşuyor. Yetmemiş, "çok kısa oldu galiba," diyerek son sayfaya bir de CD yapıştırmışlar.

Bu işkenceye sizin de maruz kalmanızı istemediğimden, kapsamlı ve kronolojik bir tarih anlatısı yerine biraz daldan dala konarak ilerleyeceğiz. Basit bir soruyla başlayalım: Mantık ile akıl yürütmenin özdeşleştiği bir anlayışta hangi türden düşünceler yüceltilir?

Tümdengelim

Tüm insanlar ölümlüdür,
Sokrates bir insandır,
Öyleyse Sokrates de ölümlüdür.

Kaç bin sene oldu, o ölümlü Sokrates bir türlü ölemedi; her kaynakta karşımıza çıkıyor. Zombi Sokrates'in bu denli popüler olmasının sebebi kesinliğinde yatıyor: Bazı genel kurallardan başlayarak (*tüm insanlar ölümlüdür*), yani "tüm"den gelerek, garanti sonuçlara varmak mümkün. Günlük hayatta iddialarımızı "muhtemelen", "büyük ihtimalle", "%99" gibi kelimelerle terbiye etmemiz gerekirken, bu düşünce akışı bize %100 emin olma lüksü sağlıyor.

Tümdengelim, Aristoteles'in icadı değildi. Bunun tarihi, bizzat kendisinin ilk filozof olarak saydığı Thales'e kadar gidiyor. Thales

–veya gariban bir stajyeri– birkaç basit varsayımdan yola çıkarak, çemberler ve üçgenler hakkında bazı matematiksel sonuçlara ulaşmıştı. Her çıkarım bir öncekini kaçınılmaz bir şekilde takip ederek sağlam bir zincir oluşturuyordu.

Peki, zincirin ilk halkaları nereden geliyor? Onların kerameti kendinden menkul. Yani fazla düşünmeye gerek kalmadan, doğru olduklarını şıp diye anlayabildiğimiz şeyler. Bu temel varsayımlara matematikte *aksiyom*, retorikte ise *öncül* deniyor. Aristoteles'in çağına gelindiğinde aksiyomatik yöntem o kadar ilerlemişti ki Eukleides, hâlâ hepimizin kullandığı geometrinin temellerini birkaç basit varsayımdan yola çıkarak inşa etmeye girişmişti.

Peki, madem tümdengelim bu kadar yaygındı, öyleyse *Organon*'un getirdiği asıl yenilik(ler) neydi?

* * *

Her şeyden önce, *Organon* bize **tasım** (*syllogism*) olarak bilinen ve yukarıdaki gibi "iki öncül + bir sonuç"tan oluşan kalıbı tanıtır. Bunları, diyaloglardaki düşünce akışlarının damıtılmış hali olarak düşünebiliriz.

Aslında Aristoteles bu kalıpla yaptığı çıkarımların sonuçlarını, mesela Sokrates'in hakikaten de ölümsüz olup olmamasını pek umursamıyordu. Zaten sıkça kendisine atfedilen bu örnek de aslen ölümünden beş asır sonra tedavüle girmiştir. Aristoteles aslen mantıksal çıkarımların mantığıyla ilgileniyordu. Bu uğurda da daha önce kimsenin yapmadığı bir şey yaptı ve içeriği tamamen boş vererek değişkenler kullandı:

Tüm a'lar b'dir,
X bir a'dır,
Öyleyse X de b'dir.

Bu tasım, baştaki örnekle tıpatıp aynı biçime sahip. İçerik yerine salt biçime (*form*) odaklanan biçimsel mantık (*formal logic*), Aristoteles'in başlattığı araştırma alanından biridir. [83]

83 Bu terimin Türkçeye "resmi mantık" olarak çevrildiğini gördüm. Google Translate ile yazılmış bir kitap gördüğünüzde lütfen 155'i arayarak yetki-

* * *

Biçimsel unsurlar ister değişkenlerle temsil edilsin ister uzun uzun "ölümlü", "insan", "Sokrates" şeklinde yazılsın, Aristoteles'in yöntemi her halükârda terimlere dayanıyordu. Onların yerlerini değiştirerek yahut "tüm" yerine "hiçbir" gibi kelimeler kullanarak çeşitli kombinasyonlar denedi ve bozuk biçime sahip çıkarımları tespit etti. Bu yüzden Aristoteles mantığına aynı zamanda **terim mantığı** (*term logic*) da denir.

Fakat bir çıkarımın biçimine odaklanmak için illa terimlere bağlı kalmaya gerek yok. Bunu ilk fark eden grup Stoacılar oldu...

Stoacı Mantık

Stoacılık, ilginç bir şekilde, bugünlerde tekrar revaçta olan bir felsefe. Büyük İskender sonrası bağımsızlığını kaybeden ve giderek antidemokratikleşen Yunan dünyasında doğmuştu. Yaygın bir yoruma göre, siyasi iradeleri elinden alınan insanlar dış dünyayı anlama ve kontrol etme çabasından uzaklaşmış, onun yerine o dış dünyaya verdikleri tepkileri anlamaya ve kontrol etmeye yönelmişler. Ne de olsa ellerinde kalan tek imkân buydu artık. Bu yüzden metaneti, vakarı, iç huzuru ön plana çıkaran felsefeler popülerleşmişti.[84]

Velhasıl, bugün internet sayesinde yeşeren yeni-Stoacılık akımı çoğunlukla etik konusuna, yani insanın nasıl yaşaması gerektiğine odaklanır. Oysa Stoacılık bütüncül bir felsefedir ve Antikitenin ikinci önemi mantık ekolünü oluşturur.

* * *

Rivayete göre, Stoacı Hrisippos (MÖ 278-206) mantık hakkında tam 300 eser üretmişti ve çağdaşları açısından bu konuda Aris-

lilerden yardım isteyiniz.

84 Tabii bu yorum, daha sonraki Romalı elitlerin Stoacılığı neden bu kadar iştahla benimsediklerini açıklamıyor. Tarihteki en ünlü üç Stoacıdan biri, İmparator Marcus Aurelius idi. Bir imparator da siyasi irade eksikliğinden şikayet etmeyiversin artık.

toteles'ten bile ileri gelen bir otoriteydi. Hem de bunu kozmopolit Atina'ya sonradan taşınan bir Mersinli olarak başarmıştı. (Kim demiş Mersin'den adam çıkmaz diye... Ahmet demiştir kesin.)

Ne yazık ki Hrisippos'un da eserlerini köpeği yediği için merakının sınırlarını bilemiyoruz. Bildiğimiz şey, Stoacı mantığın yapıtaşlarının terimlerden ziyade önermeler olduğu:

> Eğer bu kitabı okuyor veya tartışıyorsanız, kendinizi geliştirmek istiyorsunuzdur.
> Bu kitabı okuyorsunuz.
> Öyleyse kendinizi geliştirmek istiyorsunuz.

Yüksek entelcede *modus ponens* olarak bilinen bu temel yapıdaki her satır bir önermedir, yani doğru veya yanlış değeri alan ifadelerdir.

"Keşke herkes bu kitabı alıp okusa, en azından ben Karayiplerde mütevazi bir ada satın alana kadar" ifadesiyse bir önerme değildir. Çünkü alt tarafı bir dilekten bahsediyorum. Hadi ada olmadı, adacık oldu, o da olumlu. Öte yandan, "Şu anda bu kitabı okuyorsunuz" ifadesi tam bir önermedir. Sonuçta bu kitabı Schrödinger'in kedisi yazmadı; ya okuyorsunuz ya da okumuyorsunuz.[85]

Aristoteles'in tasımlarının da önermeler içerdiğini fark etmişsinizdir. "Tüm insanlar ölümlüdür" doğru veya yanlış değeri almak zorunda olan bir ifade. Fakat terim mantığı, bu önermeyi "insanlar" ile "ölümlü şeyler" kümelerine ayırarak inceler. Önermeler mantığı (*propositional logic*) ise önermeleri başka bir şeye indirgemez. Akıl yürütmenin "atomları" misali, daha ufak parçalara bölünmezler.

* * *

Yukardaki örneğin biçimi, programlama derslerinden tanıdık gelmiş olmalı:

85 Bu son yargı, mantığın en temel aksiyomlarından birisi: Bir şey ve zıttı aynı anda doğru olamaz. Aristoteles'in *Metafizik*'te ele alınan bu prensibi, çok sonraları İbn-i Sina şu sevgi dolu satırlarla yorumlamış: "Çelişmezlik ilkesini reddeden herkes dövülmeli, canlı canlı yakılmalı ve aç bırakılmalıdır. Ta ki dayak yemenin dayak yememekle, yanmanın yanmamakla, açlığın toklukla aynı şey olmadığını kabul edene kadar."

If oku or tartış, then übermensch.
Oku.
Übermensch.

Bu soyutlaştırma bize ne anlatıyor? Aynı yapıya sahip her "programda", ilk iki önerme doğruysa, üçüncü önerme de doğru olmak zorundadır. İçerik ile biçimi ayırt edebilmek bizim için çok önemli olacak.

İçerikten tamamen kurtulup, modern notasyonla bir adım daha soyutlaştırırsak:

$O \vee T \rightarrow Ü, O \dashv Ü$

Nasıl, II. Dünya Savaşı'ndaki enigma operatörlerinin kıvamına geldik, değil mi? Korkmayın, şimdi bu notasyonun henüz bilinmediği yüzyıllara geri ışınlanıyoruz.

Unutulanlar Unutanları Asla Unutmazlar

Önermeler mantığı geleneksel terim mantığına kıyasla daha esnek olduğu için daha ileri bir evre olarak görülür. Ama tarihin sürekli ileri giden bir ok gibi davranmadığını kanıtlarcasına, Stoacı mantık zamanla unutuldu ve o yüzyıllar sonra tekrar keşfedilene dek terim mantığı hükmünü devam ettirdi.

Sadece Stoacılar değil, Aristoteles de bu toplumsal hafıza kaybından nasibini almıştı: 12. yüzyıla kadar Batı dünyasının *Organon*'un büyük kısmının varlığından haberi yoktu.

Bu seviyedeki bir hafıza kaybını tam olarak kavrayabileceğimizi sanmıyorum. En gereksiz fotoğrafların, en anlamsız yazıların dahi sonsuz tane kopyasının olduğu bir dünyanın insanları olarak koskoca Aristoteles'in tedavülden kalkması bize gerçekdışı geliyor. Peki, ne oldu da bunca birikim unutuldu ve ne oldu da tekrar hatırlandı?

* * *

Nasıl ki biz Harf Devrimi yüzünden bir gecede cahil kalmadık, Avrupa da Yunan birikimini bir gecede unutmadı. En basitinden, Atina'nın altın çağını bitirdiğini söylediğimiz Büyük İskender,

Makedonya'daki sarayında bizzat Aristoteles tarafından eğitilmişti. Seferleriyle sadece askerlerini değil, bu eğitimini de Doğu'ya taşıdı. Evet, Helenistik Dönem'de Atina şehrinin düşünsel üretimi yavaşlamıştı ama o ana kadarki düşünsel birikimi jet hızıyla yayılıyordu.

Roma'nın yükselişi de Antik Yunan kültürünün sonu olmadı. İmparatorluğun lejyonları Akdeniz çevresine hükmederken soyluları da Yunanların mitolojisini devşirdi, edebiyatını öğrendi ve felsefesini benimsedi. Tıpkı Türk sultanların Farsça ve Arapça şiir yazmaları gibi bu elitler de Yunanca yazıp çiziyor, klasik metinleri aslından okuyarak eğitiliyorlardı. Örneğin Stoacı imparator Marcus Aurelius, şaheseri olan *Meditasyonlar*'ı Yunanca kaleme almıştı. Üstelik bunu yayımlamayı planlamamış; yani kimseye hava atma derdi olmadan, kendine not olarak yazmıştı.

Retorik sanatının devi Cicero da bize bir ipucu sunar: Platon'un üç asır evvelinde kurduğu *Akademi*'nin o zamanki başı Roma'yı ziyarete geldiğinde, "makam sahibi olan benim, koskoca konsülüm" demeyiş, hevesli bir öğrenci gibi adamın ayağına gitmişti.

Bana en ilginç gelen örnekse ünlü birileriyle değil, isimsiz kölelerle alakalı: Romalılar, gösterişe meraklı ve genel olarak materyalist insanlardı. Ancak zengin ve kültürlü bir Romalının sahip olabileceği en büyük hazine, Yunan bir köleydi. "Köle" denince aklınıza gelen imajı unutun. Bu köleler genelde ailenin doktoru veya özel öğretmeni oluyor, görece rahat yaşıyor, davetlerde de sanki orijinal birer Monet eseriymiş gibi konuklara takdim edilip onlarla felsefi muhabbetlere dalıyorlardı.[86]

Tamamen kontrolünüzde olan bir şeye karşı hayranlık ve hatta eziklik duymak nasıl bir histir acaba?

* * *

Velhasıl, bu dünya Süleyman'a ve İskender'e kalmadığı gibi, Caesar'a da kalmadı ve Batı Roma çöktü. Öyle lap diye çökme-

86 Garland, *The Other Side of History: Daily Life in the Ancient World* (Chantilly, VA: Teaching Co, 2012).

di tabii; "Germen istilası" denen şey, felaketle sonuçlanmış tek bir savaştan ziyade demografik bir değişim olduğu için her şey ağır çekim oldu. İmparatorluğun batı yarısında Yunancanın kullanımı her sene biraz daha azaldı, villalarda yayılıp şarap eşliğinde klasik metinleri tartışmak her sene biraz daha ulaşılmaz bir lüks oldu.

Boethius 6. yüzyılın başlarında nice Yunan klasiğini nihayet Latinceye çevirdiğinde, bunların yeşereceği bir entelektüel ortam kalmadığından ciddi bir kısmını kendisi dışında başka kimse okumayacaktı. Külliyatının genel dolaşıma girebilen kısmı da aşağı yukarı 600 sene boyunca Avrupa'daki seküler eğitimin temelini oluşturacaktı... Ta ki Venedikli James'e kadar. ("Ankaralı Namık" deyince burun kıvırırsınız ama Venedikli James olunca ovvv.)

* * *

James, Bizans kontrolündeki İstanbul'da, *Organon*'un "kayıp" kısımlarına rastlamıştı. Aslında hiçbir şey kayıp filan değildi tabii. Batı'da yer yerinden oynarken eski imparatorluğun Yunanca konuşan yarısında Antikitenin mirası ayaktaydı. Hıristiyanlığı benimseyen kuvvetli bir merkezi iktidarın varlığı mantık alanındaki ilerlemelere ket vurmuş olsa da en azından Konstantinopolis Üniversitesi bünyesinde Aristoteles'in eserlerine ulaşmak mümkündü. Venedikli James'in bunları Latinceye çevirmesiyle, yaklaşık 100 sene sürecek bir "tekrar keşif" dönemi başladı ve çevirilerin ardı arkası kesilmedi.

Şansımıza, Haçlı Seferleri bu süreci epey hızlandırmış. Dördüncü defa "bir gece ansızın 81 Halep, 82 Bağdat, 83 Kudüs" diye yola çıkan Haçlılar, bu sefer daha köprüyü geçemeden niyeti bozup Hıristiyan dünyasının en önemli merkezini yağmalayınca –ve yetinmeyip Latin Krallığı'nı kurunca– birçok klasiğin ve uzmanın Batı'ya taşınmasıyla sonuçlanacak bir süreç başladı. (Hıristiyanın Hıristiyana ettiği zulüm, yine Hıristiyana yaramış. Oyun büyük yeğenim.)

Bu hızlandırılmış tekrar keşif dönemi sonucu, mantık külliyatı ikiye ayrılmış oldu: 12. yüzyıl öncesi birikim Eski Mantık (*Logica*

Vetus), yeni külliyat ise –evet bildiniz– Yeni Mantık (*Logica Nova*) olarak isimlendirildi. Yeni Mantık'ın en ilginç özelliği, önemli bir kısmının eski Yunancadan değil Arapçadan çevrilmiş olması ve birçok özgün yorum içermesiydi.

Eh, madem "bizim" taraflara geldik, şöyle ağız tadıyla bir polemiğe girelim de rahatlayalım...

Arapların gözünden Sokrates. Türbanlar fora! "Sokrates ve Öğrencileri", *Kitab-ı Muhtarü'l-hikem ve Mehâsinü'l-kelam*, 13. yüzyıl nüshası.

İslam Dünyası ve Karanlık Çağlar

Antik Yunan mirasını Müslümanların korumuş ve hatta geliştirmiş olması, Türkiye'de sıkça duyduğumuz bir gözlemdir. Pek detay verilmez gerçi ama alt metni görmek zor değil:

"Batı şimdi üstünmüş gibi gözüküyor ama biz olmasaydık karanlık çağlarda kalır, banyo yapmaz, balkonlardan sokaklara sidiklerini boşaltıyor olurlardı."

Bizimkisi gibi imparatorluk kaybı travması yaşamış toplumlarda, yeni çağın kazananlarına karşı bir kompleks oluşuyor. Tarih derslerinden aldığımız gazla sefere çıkıyoruz ama paramız Edir-

ne'den sonra pula dönüşüyor. Ne yazık ki bu şok bizi ayıltmıyor. Komplekslerimiz Siyasal İslam'la iyice kaşınıyor, giderek gerçeklerden uzaklaşan tarih anlayışı yüzünden de bugün yaşadığımız çelişkiler artıyor. Tam bir fasit daire.

* * *

İroniye bakın ki özellikle sağ cenahın kimlik siyasetine meze ettiği o İslam düşünürleri bugün yaşasalardı, bizzat o cenah tarafından "Batı yalakalığı" ve "monşerlik"le suçlanırdı.

En basitinden, Farabi'nin hayatına bakın: Orta Asya'da doğmuş, Bağdat'a yerleşmiş, Mısır'daki Helenistik İskenderiye okulundan etkilenmiş. Bir ihtimal Türk, bir ihtimal İranlı, her halükârda Arapça yazmış. Kahramanları Yunan, bazı hocaları Süryani, en önemli öğrencilerinden birisi de Kurtubalı bir Yahudi.[87] Şimdi Allah aşkına, bu adam bugün yaşasa MHP Ülkü Ocakları'na mı yazılacak? Doblo'suna Osmanlı tuğrası mı yapıştıracak? Farabi'leri ortaya çıkaran İslam medeniyeti ile bizim tecrübe ettiğimiz Türk-İslam sentezinin arasında dağlar kadar fark var.

("Fatih'in torunlarıyız" diye göğsünü kabartanlar da benzer bir ironiye sebep oluyorlar. Fatih dediğin adam, sadece *Kuran-ı Kerim* ile değil, Büyük İskender'in fetih hikâyeleriyle, İlyada Destanı ile, Şahname ile büyümüş birisi. Bunları da orijinallerinden okuyacak kadar dil bilen birisi. Türkmen beylerine ve vakıflara yaptıkları da ortada. Bugün mezarından kalkıp siyasete atılsa, yeterince "yerli ve milli" olmadığı için oy alamazdı. Gerçi Fatih de bizden oy istemekle uğraşmazdı ya.)

Peki Müslüman düşünürler tam olarak ne inşa etmişler Aristoteles'in dediklerinin üstüne? "Ağanın pokunun üstüne pok" yapmışlar mı? Hem evet hem de hayır.

İslam dünyasının Ortadoğu'daki Hıristiyanlar aracılığıyla Yunanların retorik ve mantık birikimiyle tanışması 800'lü yılları bu-

87 Ortaçağın en etkin Yahudi düşünürü İbn Meymun, mantık hakkındaki eseri *Makale Fi Sınâ'ati'l-mantık*'ı Arapça yazmıştı.

luyor. Tanıştıktan sonra da, bin seneyi aşan bu farkın sindirilmesi ve orijinal yorumların eklenmesi için epey bir süre gerekmiş.

Örneğin, Aristoteles'in külliyatını Batı'ya tanıttığı için kısaca "Yorumcu" olarak bilinen Endülüslü İbn Rüşd, Venedikli James'in İstanbul'da çeviri yaptığı yıllarda yaşamıştı (1126-1198). Doğu'nun en büyük Aristo otoritesi olan İbn Sina hepi topu bir asır öncesinde, Batı'da Hıristiyanlık ile antik felsefeleri birleştiren Thomas Aquinas ise bir asır sonrasında yaşamıştı.

Yani, tüm bu farklı coğrafyaların (Endülüs, İtalya, İran) Aristoteles'i özümsemeleri, epey geç bir dönemde ve neredeyse paralel biçimde gerçekleşmiş. Yoksa Hıristiyan Avrupa karanlık çağlarda debelenirken, diğerleri asırlar boyunca bu konularda üretim yapmış değil. Zaten aradaki fark o kadar büyük olsaydı, Avrupa'nın daha sonraları bu konularda "öne geçmesini" açıklamak imkânsız olurdu.

* * *

Elbette İslam dünyası yekpare bir yapı değil, değişik düşünce okulları içeriyor. Bizim için en ilginç olanı, el-Kindi ile başlayıp 12. yüzyılda İbn Rüşd'e kadar uzanan Aristotelesçi gelenek.

"Aristotelesçi" diyorum ama aslen kast ettiğim şey **Yeni Platonculuk** (*Neoplatonizm*). Arap felsefesinin babası sayılan el-Kindi, eskilerin çoktanrıcılığını İslam ile bağdaştıramayacağından, Yeni Platonculuktaki birlik anlayışına ve gizemciliğe odaklanmış, tasavvuf ile bağ kurmuş. Bu çabasını mümkün kılan gelişme de Mısır'ın

İslamlaşması ve İskenderiye kaynaklı Yeni Platoncu birikimin kısa sürede Arapçaya çevrilmesi.

İşte bu süreçte, gizemcilikle hiç alakası olmayan *Organon* gibi eserler de Yeni Platoncuların temel eğitimini oluşturmaları sebebiyle İslami düşünürlere ulaşıyor. Yani bir bakıma tasavvuf Yeni Platonculuk için, o da Aristoteles'in fikirleri için birer truva atı oluyor (Matruşka atları). Kısa bir süre sonra da Aristoteles, İlk Öğretmen (*muallim-i evvel*) sıfatını kazanacak kadar yüceliyor.

* * *

Aristoteles ne kadar yüce olursa olsun, el-Kindi'nin asıl amacı tek bir kişinin felsefesini savunmaktan ziyade felsefenin kendisini savunmaktı. Akıl yoluyla doğruya ulaşma çabasının İslami teoloji ile uyumlu olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Bu tartışmanın özünde şu soru bulunuyor:

"Mantık, sadece belli konularda işe yarayan bir enstrüman mıdır, yoksa kendi kuralları olan ve din dahil her konudaki düşüncenin altyapısını oluşturacak bir bilim midir?"

Eğer ikincisi doğruysa, Aristoteles mantığını bilen uzmanlar dini metinleri de bu mercekten inceleyip yorumlayabilirlerdi. Diğer düşünce okulları, etkinliklerini zayıflatacak bu ihtimale pek hoş bakmadılar. Mantığın temel bir bilim olarak görülmesine karşı çıkıp felsefe içindeki etkisini sınırlamaya çalıştılar. Ve sonunda karşılarında "İkinci Öğretmen"i buldular...

Muallim-i Sani'nin Bilgelik Dağına Tırmanışı

Farabi (872-950), hayatını Aristoteles'in fikirlerini açıklamaya adadığı için bu lakabı almış. Aslında bahsettiğimiz tüm isimler gibi o da on parmağında on marifet olan bir bilgeydi ama ne yazık ki eserlerinin çoğu kayıp. Neyse ki *Organon* üstüne yazdığı yüzlerce sayfa yorum bize ulaşmış.

Üstelik bu *Organon* özeldi, çünkü sadece mantık ve safsata yazılarını değil, *Retorik* ve *Poetik* eserlerini de içeriyordu. Yeni

Platoncuların eğitiminde standart olan bu genişletmeyi Farabi içselleştirmiş ve tüm bu konuların mantık şemsiyesi altında buluştuğunu savunmuştu. Bu uğurda kullandığı **zirve analojisi**, en rahat anlaşılan Aristoteles yorumlarından biridir:

1. Düzlükteyken ilk sahip olduğumuz şey, adı konmamış kavramlardır.
2. Tırmanışımıza dil ile başlarız, yani temel kavramlara isimler koyarak. "İnsan", "Nobel Ödüllü Yazar", "*New York Times* çoksatanlar listesine demir atan İmmanuel" gibi kategoriler belirler, dil yoluyla bunların farkını anlarız.
3. Dilimiz geliştikçe, kavramlar hakkındaki kavramlara da isimler koymaya başlar ("kategoriler", "zıtlık") ve daha *meta* bir düşünme seviyesine geçeriz. Mantık ile dil arasındaki ilişkinin ortaya çıktığı bu noktada önermeler kurabiliriz.
4. Düşüncelerimiz üstüne yeterince düşündükten sonra sıra onları geliştirmeye gelir ve önermelerden oluşan tasımlara odaklanılır. Önermeler doğru veya yanlış olabilir. Tasımlarsa, biçimleri düzgünse geçerli, değilse geçersiz olur. Tarihteki ilk bilimsel mantık incelemesi, *Organon*'daki geçerli tasımların incelendiği kısımdır.[88]
5. Nihayet zirveye vardık. Burada mantığımızı, bir doğrunun kesin ispatı için kullanırız. İspat için gereken iki şey var: Kusursuz tasımlar ve kusursuz öncüller. Bir başka ifadeyle, önceki adımda biçimsel bakımdan incelenen düşünce kalıpları, doğruluğundan şüphe edilmeyecek öncüller ile doldurulur. Dolayısıyla varılan sonuçlar da kesin doğrudur, yani tasım sağlamdır.[89]
6. Zirveden bir müddet manzarayı izledikten sonra, dağın diğer tarafından inişe geçiyoruz. İlk durak diyalektik. Bu te-

88 *Prior Analytics*. Boethius'un çevirileri yayılmadığından, 12. yüzyıla kadar bunu Batı'da kimse okumamış. Ancak Farabi'nin erişimi vardır.

89 *Posterior Analytics*. Mantığın zirvesi olarak görülen bu kısım, Venedikli James'e kadar Batı'da hiç yoktu. Dikkat edin, bu yolla edinilen saf bilgilere, Aristo ve Farabi "bilim" diyorlar. Bizim içinse bilimin ürettiği bilgiler hiçbir zaman kesin olmaz.

rimi daha önce görmüştük. Farabi'nin yorumuna göre diyalektik, düzgün düşünmesini bilen insanların birbirlerini çürütme çabasıdır. Burada Sokrates'in metodunu andıran bir yapı var: Bir taraf sorular sorar, karşı taraf da konum almaya zorlanır. Bir kez net bir konum aldı mı, soruyu soran taraf bu konumu öncül olarak kullanıp, geçerli tasımlar yoluyla bir sonuca varmaya çalışır. Ama herhangi bir sonuca değil, öncüllerle çelişecek bir sonuca. Zira bu, cevap veren tarafın önkabullerinin yanlış olduğunu ispatlayacaktır. Lakin o tarafın da itiraz hakkı vardır. Kısacası, taraflar geçerli çıkarımlar ve net ifadeler kullanmaya özen göstererek tartışır.

7. Diyalektik, makul çürütme çabalarından oluşuyordu. Bir alt katta da makul olmayan çürütme çabaları var (*Sofistçe Çürütmeler*). Önkabullerin doğruluğundan bağımsız olarak, sofistik savların biçimi bozuktur.

Hatırlarsanız, klasik *Organon* bu noktada bitiyordu. Ama Farabi inişe devam eder:

8. Önceki basamaklar tasım formatını temel alıyorlardı. Yani ispat, diyalektik ve sofistik aynı grameri kullanıyorlardı; aralarındaki fark bir nitelik farkıydı. Oysa retorik bu formüle uymaz. Zira hitabette tasım formatına sokulabilecek bir dizi gerekçeye gerek yoktur. Hatta net bir iddiaya bile gerek yoktur, sırf kulağa güzel gelen şeylerle kalabalıkları etkilemek mümkündür. Daha sonraları Farabi'yi yorumlayan İbn Rüşd'e göre filozofların normal yöntemi ispat, kalabalıklara hitap eden *Kuran*'ınki ise retoriktir.
9. İspatın kesinliğine en uzak olan basamak şiirdir (*poetika*). Şiirin amacı ne ispat, ne tartışma kazanmak, ne yanıltmak, ne de iknadır. Şiirin amacı, insanı alternatif bir ruh haline sokmaktır. Farabi'ye göre özellikle cemaat açısından kullanışlı bir tekniktir; çünkü o ruh haline girenler, basit bir retorik sonucu birlikte eyleme geçmeye daha müsaittir.

* * *

Bilginin zirvesine çıkan Farabi neden orada kalmamış da aşağı inmiş? Neden Zeus'un at arabasının peşine takılmamış da siyah atıyla birlikte bulutların altına düşmüş?

Çünkü kesin ispat yeteneğimizi kullanabileceğimiz fırsatlar sınırlıdır. Farabi'ye göre gerçek bir bilge, daha sübjektif konular için diyalektiği bilmeli, sofistlerin tuzaklarını tanımalı, hitabet yeteneğiyle derdini halka anlatabilmeli ve şiir gibi sanatlarla insanlara sözün ötesinde de erişebilmelidir.

"Sayın Gazzali, Neden Nedensellik?"

Farabi'nin yorumları açıklayıcı ise İbn Sina'nınkiler de geniş-leticiydi. İsminin aksine tıp ile alakası olmayan, onun yerine Aristoteles geleneğinden gelen tüm düşünürlerin (*meşşai / peripatetic*) değerlendirildiği Şifa Kitabı (1027), İslam dünyasında mantık hakkındaki bir numaralı referans kaynağı oldu. Hem terim mantığı hem Stoacıların önermeler mantığı hem de Aristoteles'in de biraz değindiği ama detaylandırmadığı "modal mantık" anlatılıyordu.[90] Akabinde, bilinen safsatalar tek tek incelenmiş ve daha sistematik bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştı.

İbn Sina'nın Batı'ya doğrudan etkisi, trajik biçimde sınırlı kalmış. Ama bizim için daha önemlisi, kendisine Doğu'dan yöneltilen eleştiriler. Dönemin en önemli düşünürlerinden olan ve İslam felsefesindeki Yunan etkisinden hiç hazzetmeyen Gazzali'den bahsediyorum tabii ki.

Gazzali'de Aristoteles'in fotoğrafı olsaydı, sırf onu bir hedef tahtası olarak kullanabilmek için felsefeyi bırakıp okçu olacağından şüphem yok. Zaten *Filozofların Tutarsızlıkları* eserinde İbn Sina'yı ve öğretmeni Farabi'yi açık açık dinsizlikle suçlar. Getirdiği yirmi ayrı suçlamanın en ciddilerinden biri, mahşer günü bedenle-

90 "*Muhtemelen* her insan *bazen* ölümlüdür"deki anahtar kelimeler, önermeyi modifiye ediyor. Böylece klasik terim mantığındaki olası kombinasyonlar artıyor ve geçerliliklerini tahlil etmek karmaşıklaşıyor.

rin değil sadece ruhların dirileceği ve cennetin de fiziki değil, ruhsal bir tecrübe olduğu inancına yönelikti. Yani İbn Sina zombilere inanmadığı için dinden çıkmıştır.

Dayanamayıp, tâ İspanyalardan bu kavgaya karışan İbn Rüşd ise, *Tutarsızlığın Tutarsızlığı*'nda sadece Gazzali'ye çatmakla kalmaz, genel olarak kelamcıları dini ayağa düşürmekle, İbn Sina çizgisini de öz hakiki Aristotelesçiliği sulandırmakla suçlar. Kısacası İbn Rüşd herkese ve her şeye karşıdır, Çarşı grubunun onursal kurucusudur.

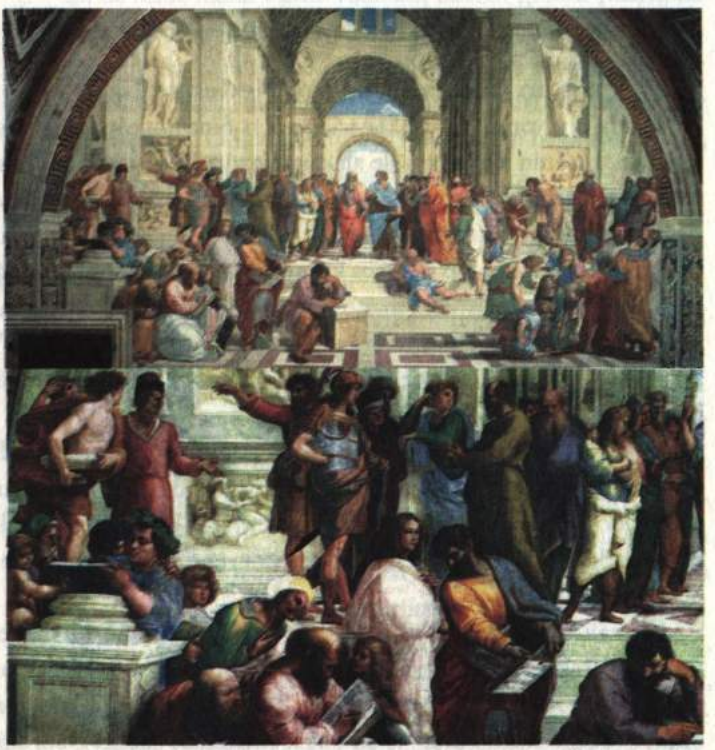

Sular durulduğunda, herkes kendi coğrafyasında etkin olmuş. Raffaello'nun Vatikan'da bulunan o meşhur "Atina Okulu" freskindeki tek Müslüman, yeşil elbisesi ve beyaz sarığıyla resmedilmiş İbn Rüşd'dür. İroniye bakın ki freskin sol yarısında konuşlanmış; yani eserlerini yorumladığı Aristoteles'in değil, Platon'un tarafında.

* * *

Gazzali genellikle İslam dünyasının bilimsel anlamda geri kalmasının baş sorumlusu olarak gösterilir. Bunun bir genel, bir de özel sebebi var.

Genel sebep, itikadi mezhebidir: Farabi gibi Yunan ekolünden gelme filozofların ve Mutezile mensuplarının aksine Gazzali bir Eşari olarak esasen nakilcidir. Yani eğer ayetler, vahiyler, hadisler ve sünnet akılla çelişirse, akıldan şüphe eder. (Ayetler var ayetler!)

Bunun doğrudan bir sonucu olarak akıl, iyi ve kötüyü ayırt etmekte güvenilir bir araç olmaktan çıkar. "Kötü" bir şey niye kötüdür? Onun kötülüğünü, bağımsız olarak akıl edebilir miyiz? Hayır efendim, edemeyiz, oturun oturduğunuz yerde. Bir şey akla ve mantığa göre kötü olduğu için *Kuran* tarafından yasaklanmaz, *Kuran* tarafından yasaklandığı için kötüdür. Senin görevin Jim, tabii kabul edersen, buna akli bir sebep bulmak, bulamazsan da "vardır bir hikmeti" deyip geçmektir.

Açıkçası bu yeni veya uç bir konum değildi. Daha akılcı olan Mutezile hareketinin siyasi gücü çoktandır düşüşteydi. Mantık üzerine kitaplar yazan, başka filozoflarla felsefi tartışmalara giren Gazzali'nin aksine, bu konularda akıl yürütmeyi bile günah bulan mezhepler vardı. Özetle:

Gazzali: "*Kuran*'dan yola çıkarak Allah'ın varlığına dair 100 ayrı kanıt buldum."

Mutezile: "100 ayrı kanıttan yola çıkıp *Kuran*'ı doğruladım, Allah'ı buldum."

Selefi: (her ikisine uzun uzun bakar) "Demek ki 100 defa şüphe etmişsiniz kâfirler!"

* * *

Gazzali'ye getirilen daha spesifik eleştiri ise, *Filozofların Tutarsızlıkları*'nda belirttiği **nedensellik** anlayışı üzerinedir. Ona göre, birbirine sebep olmuş gibi gözüken olayların arasında sadece bir birliktelik ilişkisi vardır (*irtibat*), nedensellik (*sebebiyye*) ilişkisi yoktur.

Bir pamuğu ateşe yaklaştırırsanız –evde denemeyin– pamuğu yakan şey ateştir, değil mi? Değil, otur, sıfır. Pamuğu yakan Allah'tır. Ateş, pamuk ve yanma üçlüsünü hep bir arada, belli bir sırayla gözlemledik diye aralarında zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisi varmış gibi düşünüyoruz ama aslında gözlemlediğimiz tek şey Allah'ın hareketleri.

Bakın, burada zamanında Aristoteles'in yaptığı gibi uzun bir sebep-sonuç zincirini takip ederek her hareketin başlangıcı bir ilk sebebe (*hareket etmeyen hareket ettirici*) bağlanmıyor. Onun yerine, zincirin her halkasına Allah'ın müdahale ettiği, daha doğrusu, zincirin bir yanılsama olduğu, tek "sebep"in Allah olduğu söyleniyor.

O zaman bariz soru şu: Her şey Allah'ın eylemiyse ne diye deney ve gözlem yapalım, ne diye hipotezler öne sürelim, ne diye tahmin gücü olan modeller üretelim?

* * *

Kulağa makul gelse de bilimsel metodun İslam dünyasında gelişememesi kadar karmaşık bir olay için tek bir kişiyi sorumlu tutmak, tek bir dönüm noktası bulmak pek gerçekçi değil. Örneğin, bilimsel metodun babalarından Biruni'nin de bir Eşari olması yahut İslami astronominin altın çağının Gazzali'den sonra yaşanması bu teoriyi zayıflatıyor.[91]

Zaten Gazzali'nin kendisi de deneyin yararını yadsımaz, sadece evrenin özünde böyle bir ilişki olmadığını söyler. Hatta pratikte, "Ortamlarda nedensellik varmış gibi davranın, kim bilecek," der. Yüzyıllar sonra David Hume, "Allah"lı kısımları çıkarıp hemen hemen aynı şeyleri söyleyecekti.

91 G. Saliba, *Islamic Science and Making of the European Renaissance* (Cambridge, Mass: MIT Press, 2007).

Avrupa-Merkezcilik ve Aristoteles'in Özgül Ağırlığı

"Güzel bir kitap var; 'Futbol sadece futbol değildir.' Ben de sadece bakan değilim; benim aynı zamanda bir özgül ağırlığım var ve bu özgül ağırlığım başkalarından farklıdır... Herkesin bana böyle baktığı bir noktada benim yıpranmamam lazım, benim hiçe sayılmamam lazım."

—Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç, 8 Kasım 2013

Halihazırda birçok olağanüstü yetenekli insandan bahsettik. Lakin hangi dâhinin neyi herkesten önce söylemiş olduğu çok önemli değil. Öyle olsaydı, Çin'de ve Hindistan'da tamamen bağımsız biçimde gelişen mantık çalışmalarından da bahsetmem gerekirdi. Yahut zihinsel süreçlerimize odaklanmayı diğer her dinden daha fazla tembihleyen Budizm'i anlatmam gerekirdi.

Ancak bu bir yolculuk ve her yolculuk gibi, bir rotası var. Antik çağlardan başlayıp, bizlere kadar elden ele aktarılmış bir birikimi takip ediyor. Bu rota Avrupa-merkezci ilerlemek zorunda, çünkü yolun sonu da oraya çıkıyor; içinde yaşadığımız çağın düşünsel altyapısı Avrupa merkezli.

* * *

İslam dünyasındaki rota ise ne yazık ki çıkmaz sokaklara sapıyor. Mesela, tek tük çabalara rağmen, terim mantığının ötesine pek geçilememiş. Yahut İbn Heysem ve Biruni gibi deneycilere rağmen, bilimsel metot oturmamış veya *Sofistçe Çürütmeler* benzeri ama daha kapsamlı yeni bir safsata koleksiyonu oluşmamış. Ben bu tabloya bakınca "Aristoteles 2.0, Aristoteles 3D, Aristoteles 5G" değil, daha ziyade "1.1 beta" sürümünü görüyorum.

Zaten Doğu'dan geri devralınan bu safsata ve mantık mirası, bizim ideologların söylediği kadar zenginleştirilmiş olsaydı, Batı felsefesinde ciddi bir sıçrama yaşanırdı. Oysa Aristoteles bir türlü aşılamadı. Sadece Hıristiyanlık ile harmanlandı ve tam yarım milenyum daha otorite olarak kaldı. İslam dünyasında "İlk Öğ-

retmen" deyince kimin kast edildiğinin belli olması gibi, Batı'da da "Filozof" deyince kimin kast edildiği biliniyordu.[92] Bugün bir İngiliz'in, "*the* Scientist" dediğini ve herkesin aklına aynı kişinin geldiğini, onun da 1000 sene önce yaşamış biri olduğunu düşünün. Böyle bir kültür, tıkanmış kalmış demektir.

Immanuel Kant'ın mantık derslerine girişi, bu muhafazakârlığın gayet yalın bir yansıması:

"Alanımızın içeriği Aristo'dan beri pek değişmedi, doğası gereği değişemez de. Yakın zamanlarda ünlü bir mantıkçının çıkmamış olması bir tesadüf değil. Bu alanda yeni bir icada ihtiyacımız yok. Zira mantık, düşüncenin biçiminden ibarettir."[93]

* * *

Bertrand Russell *Batı Felsefesi Tarihi* adlı meşhur eserinde Aristoteles isminin ağırlığının asırlarca birçok alandaki ilerlemenin önünü tıkadığından yakınıyordu. Safsataların babasının otoriteye ve eskilere gereğinden fazla rağbet etme safsatasına en önemli örneği oluşturması ne büyük ironi.

Neyse ki 1600'lere geldiğimizde tempo artmaya, Latin dünyası silkinmeye başlıyor. Aristoteles'e tam olarak saksı muamelesi yapmasalar da "özgül ağırlığı" olan iki isim öne çıkıyor. Safsatalar için hayati önem taşıyan deneyciliği ve tümevarımı anlatacaklar...

Descartes: Düşüne Taşına Bilimsel Metot

Bilimsel metodun tarihi hakkındaki herhangi bir yazının ilk paragrafında Aristoteles'in özgül ağırlığının hakkı verilir, anayasanın değişmez maddesidir. Nasıl ki mantık konusunda tümdengelime dayalı bir yöntem yaratmıştı, daha pratik durumlar için de tümdengelim ile tümevarımı birleştiren bir yöntem sunmuş (*inductive-deductive method*).

92 Aquinas'ın *Summa Theologica*'sında, Aristoteles'e böyle sesleniliyordu.

93 I. Kant, *Logic*, çev. Hartman ve Schwarz (New York: Dover, 1988), s. 23-24.

Tasımlardaki önkabulleri nereden bildiğimizi sorarak işe başlıyoruz. Bazılarını doğrudan biliriz, bazılarını ise bir sürü gözlem sonucu oluştururuz. Örneğin, 100 tane beyaz kuğu gözlemledikten sonra, tümevarımla "tüm kuğular beyazdır" sonucuna varırız ve bu sonucu, daha sonraki tümdengelimsel çıkarımlarımıza yedirirız:

Tüm kuğular beyazdır.
Önümdeki hayvan siyah renkli.
Öyleyse önümdeki hayvan bir kuğu değil.

Biçim düzgün. Ama ya önümdeki hayvan siyah bir kuğuysa?

* * *

İşin aslı, "tümevarım" kelimesi biraz yanıltıcı. Özel örneklerden tüme, yani genele gitmeyi ima ediyor. Fakat "tekil-genel" düzlemi yerine, "kesin-olası" düzlemini kullanmak bizim için daha yararlı olacaktır. Tümdengelim **kesinlik** vaat eder, tümevarım ise **olasılık**. Sadece ufak bir coğrafi bölgede gözlem yapan Antik Yunan kardeşlerimiz, öncüllerini olasılıklara göre uyarlamalıydı:

Tüm kuğular muhtemelen beyazdır. (tümevarım ile ulaşılan öncül)
Önümdeki hayvan kesin siyah renkli. (doğrudan tecrübe ile ulaşılan öncül)
Öyleyse önümdeki hayvan da muhtemelen bir kuğu değildir. (olası sonuç)

* * *

Fakat insan gerek dikkatsizlikten, gerek fanatizmden, gerekse düz cehaletten dolayı çıkarımlarına bu ayarı çekemiyor. Eski bir Yunan, kusursuz bir deneyci olsaydı dahi, dünyanın ne kadar büyük olduğunu bilemezdi. Siyah kuğuların vatanı olan o uzak kıtaya adım atacak ilk Avrupalıya daha 2000 sene vardı.

Bir yerlerde, tüm yaptığımızın, dev bir yapbozun sadece bir köşesini görmek ve oraya bakıp resmin kalanını tahmin etmek olduğunu okumuştum. İşin aslı şu ki en zor yapbozun dahi köşelerini belirlemek mümkünken, bizim böyle bir lüksümüz yok. Resmin

kalanı var mı yok mu, bilmiyoruz. Tıpkı Avustralya'nın varlığını bilmeyen ve bunu bilmediğini dahi bilmeyen atalarımız gibi.

* * *

Modern anlamıyla bilimsel metodun iki kurucusundan biri olan Descartes, bu cehaletle baş etmek için radikal bir şey dener ve bildiğini sandığı her şeyi unutur. O sabah kahvaltıda ne yediği bilgisine bile güvenmez. Ne malum, her şeye gücü yeten şeytani bir varlık tarafından kandırılmadığı? Ne malum, kafasının içinde sahte anılarla birlikte, sadece 5 dakika önce yaratılmış olmadığı?[94]

Sadece anıları değil, algıladığı tüm gerçeklik sahte olabilir. Kendisi dışındaki herkes bir hayal olabilir. Kısacası Descartes, âdeta *Matrix*'te olduğunu farz eder ve sayısız sarhoş muhabbetine meze olacak o soruyu sorar:

"Bir simülasyonda isek neye güvenebiliriz?"

(16. yüzyıl simülasyonlarını "Şeytan" çalıştırıyordu, bizimkileri ise Intel.)

94 "5 Dakika Hipotezi" olarak bilinen bu fikri Bertrand Russell, *The Analysis of Mind* (1921) kitabında ortaya atmış.

Elbette duyulara, o duyularla yaptığımız gözlemlere, deneylere, tümevarımlara güvenemeyiz. Öyleyse hiçbir zaman sarsılmayacak en temel öncülümüz nedir?

"Düşünüyorum."

Tamam, iyi bir başlangıç. Düşünüyor olmam, en doğrudan tecrübe ettiğim gerçek. Devam edelim:

"Düşünmek için var olmak gerek. Öyleyse varım.[95]"

Felsefe tarihinin en meşhur çıkarımı, Descartes için sadece başlangıçtır. Buradan hareketle Tanrı'nın varlığına ve gerçekliğin doğasına uzanan bir dizi çıkarım yoluyla, tüm bilgi dağarcığını yeniden inşa etmeye girişir.[96] Bu projesini modern mantık bilgimizle inceleyince eksikliklerini görmek kolay ("aksiyom" sandığı şeyler, fark etmediği başka önkabulleri gerektiriyordu). Ama 400 sene önce doğmuş bu insanın ne yapmaya çalıştığını bir düşünün: İnsanın kusurlarından bağımsız olacak çıkarımlarla yeni mutlak doğrular inşa etmek! Benim önümüzdeki sene için planımsa İspanyolcada ikinci kura geçebilmek ki muhtemelen beceremeyeceğim.

* * *

Tarihteki en önemli matematikçilerden biri, yaptığı çalışmalarda gördüğü soyut kesinliği ve ispatları hayatın tamamına uygulamak istedi ve böylece **akılcılık** denen akım doğdu. Ancak geçmiş nesillerden miras alınan birikimin sıkı bir elemeden geçmesi gerektiği düşüncesinde Descartes yalnız değildi. Ele alacağımız

95 *Cogito ergo sum*, felsefe dünyasının E=mc²'si olmalı. Herkesin dilinde ama anlamını ve tarihsel bağlamını merak eden yok.

96 *Ontolojik Argüman* olarak bilinen ve *Meditasyonlar*'da açıklanan bu düşünce zincirinin birkaç versiyonu var. En basiti şu: "Eğer varsam bir sebebim olmalı. Bu sebep kendim olamam, çünkü ben eksik ve kusurlu bir varlığım, benden daha büyük bir şeyler beni yaratmış olmalı. Bu şeyin kusursuz olduğunu hayal etmeye çalışayım. "Var olma" özelliğine sahip bir Tanrı hayali, var olma özelliğine sahip olmayandan daha kusursuzdur. Dolayısıyla hayal ettiğim kusursuz Tanrı var olmak zorundadır. Dahası, bu Tanrı "iyi" olacağı için (aksi halde kusurlu olurdu ve var olmak zorunda olmazdı) beni yanıltmak istemez. Yani algıladığım gerçeklik de yalan değil. Oh be. Şimdi şu bifteğin rahat rahat tadına varayım."

ikinci isim, aynı soruna tamamen zıt bir çözüm önererek, felsefe tarihindeki en önemli yol ayrımlarından birine sebep olacaktı.

Bacon: Deneye Yanıla Bilimsel Metot

Francis Bacon, herhangi bir safsata "keşfetmemiş" olmasına rağmen, birçoğunun altında yatan bilişsel sapmaları az çok sezmişti. Bu sezgisini de bilimsel araştırma sürecini geliştirmek için kullandı. Ona göre bilimsel sayılabilecek her çabayı raydan çıkaran dört faktör vardı:[97]

1. İnsan doğasından kaynaklanan ve evrenin asıl halini anlamamızı engelleyen sınırlar.
2. Bireyden bireye değişen özellikler (zekâ, beceri, vs.).
3. Yalan yanlış ideolojiler, felsefeler, yöntemler.
4. Dilin yanıltıcılığı.

Eskilerden bize miras kalan hemen her şey, bu etkenlerden en az biri yüzünden bozulmuştu. Kültürler, yanlış aksiyomlar üstüne kurulmuş çürük çarık yapılardı. Ne kadar eskiye uzanıyorlarsa, üstlerine kaçak çıkılan katların sayısı da o kadar artıyordu.

* * *

Bacon'ın haberi var mıydı bilmem ama Çin'deki kaçak katlardan biri de cıva, kurşun ve arsenik gibi maddelerin ömrü uzattığı inancıydı. Dolayısıyla her biri birer lüks idiler. Kimsenin haberi yoktu ama belki de tarihte ilk defa fakirler, sırf fakir oldukları için daha uzun yaşıyorlardı. Kelimenin tam anlamıyla "parasıyla rezil olan" elitler arasında imparatorlar dahi var. Bunlardan en ünlüsü Çin Şi Huang (*Qin Shin Huang*), ölümsüzlükle o kadar kafayı bozmuştu ki anıt mezarında cıvadan yapılmış yaklaşık 100 "nehir" olduğu rivayet edilir.[98]

97 *Aforizmalar* (1620). Bacon bunlara "idol" der ama Türkçesi yanıltıcı olduğu için bu terimi kullanmıyorum.

98 *Shiji*. Dönemin en meşhur tarihçisi olan Sima Qian'a göre, yüzbinlerce işçinin çalıştığı bu dev mezar kompleksinde Çin'in bir haritası vardı ve

Huang, MÖ 210 yılında ölmüştü. Benzer şekilde zehirlenen son hükümdar Yongzheng ise 1735'te öldü. Aralarında neredeyse 2000 sene var! Bunca zaman, bir Allah'ın kulu oturup da bu iksirlerin **sistematik** bir incelemesini yapmamış. Elini sallasan bir simyacıya, bir kâhine, ne bileyim bir *warlock*a, bir ejderhaya çarpıyor, hiçbiri de yaptığı işi sorgulamamış:

"Arkadaşlar, her sene hazineden dünya kadar para alıyoruz, halk saygıda kusur etmiyor, otobüslerde en önde yer veriyor ama elde var sıfır. Herkes ölüyor, kendimizi bile ölümsüz yapamadık. Koca Çin'de bizden daha başarısız bir kesim yok, teorik olarak mümkün değil. Sanırım metotlarımızı gözden geçirmemiz lazım."

"Kadim kültür" diye yüceltilen toplumlar, çok basit cahilliklerin çok uzun süreler boyunca yaygın olduğu yerlerdi. İşin acı tarafı, bunların düzeltilmesi için ileri teknoloji şart değildi. Evet, bir iksirin yapısı ancak mikroskop ile anlaşılabilir ama onun işe yarayıp yaramadığını anlamak için gereken tek şey kalem, kâğıt, biraz sabır ve ölümü sizi üzmeyecek birkaç imparator.

* * *

Madem öyle, Bacon da bildiği her şeyi unutmakla başlar. Fakat Descartes'ın aksine, gözlemden umudunu kesmez, bilakis onu düzeltmeyi amaçlar. Muhtemel bir şeytanın veya *Matrix*'in bizi yanıltabilmesi sorun değildi, binlerce senedir kendi kendimizi yanıltmamız sorundu.

Akla ve çıkarımlarına dair güvensizlik yüzünden bu çizgiye **deneycilik** denir. Yalnız bu isimlendirmeyi biraz yanıltıcı buluyorum. Ne de olsa deneyciler de akıllarını kullanıyorlardı. Yani doğayı mistik yollardan değil, akıl yürütme ile anlaşılabilecek bir şey olarak görüyorlardı. Onların düşmanlığı akla değil, aklın zaaflarına karşıydı. Bu duruşu "akıl için, akla rağmen" gibi bir sloganla özetleyebiliriz. Amaç, zekice tasarlanmış gözlemler yoluyla, aklın ve algının zaaflarına rağmen, adım adım doğruya yakınsamaktı.

tüm cıva nehirleri, mekanik bir aksam sayesinde sürekli akıyordu. Mezarın büyük kısmı halen kazılmadığı için bu iddia doğrulanamıyor ama bölgedeki toprakta aşırı yüksek miktarlarda cıva tespit edilmiş.

Anahtar kelimenin "yakınsama" olduğunu tahmin etmişsinizdir. *Organon*'da mantık bilgisi safsataların kesin ilacı olarak sunulmuşken, *Novum Organum*'da (Bacon'ın isim seçimi tesadüfi değil, Aristoteles'in demode olduğunu ima ediyor) deneye yanıla doğruya yakınsamanın yolu çiziliyordu. Zira "doğru", bir kere ulaşınca sonsuza kadar tutunabileceğimiz bir sabit değildir. Eğer böyle bir doğrumuz varsa, muhtemelen bahsettiği dört tuzaktan birine çoktan düşmüşüz demektir. Dolayısıyla, Bacon hakkında aklınızda tek bir şey kalacaksa, **belirsizlikle barışıklık** olmalı.

(Tanrı'nın doğası her zamanki gibi bir istisnadır. Descartes gibi, Bacon da dindar bir Hıristiyandı ve Tanrı'nın özelliklerinin ancak vahiy ile anlaşılabileceğini düşünüyordu. Ama geri kalan her şey için, deneycilik.)

* * *

"Bacon Yöntemi" olarak bilinen yaklaşım, klasik bir tümevarım örneği olarak anlatılır. Ne de olsa en çok dikkat çektiği nokta, bütüne varırken aceleci davranmamız, bir kez varınca da inatçı olmamızdı.

İnsan, 3-5 tane beyaz kuğu görür görmez "kuğu dediğin beyaz olur" demekle kalmıyor, zamanla bunu kutsallaştırıyor. Sonunda siyah bir kuğu gözlemleyince de kutsalını çöpe atmaktansa bahtsız kuğuyu çöpe atıyor, kendini bir yalana inandırıyor. Mezarlıklar beyaz kuğu cesetleriyle doludur, çünkü siyah kuğuları kimsenin bulamayacağı yerlere gömüyoruz.

Ancak Bacon'ın yöntemi aslında tümevarımın ötesine gider. Temelde, birçok olası açıklaması bulunan bir olay için sağlıklı sebep-sonuç ilişkileri kurmanın yöntemidir.

* * *

Diyelim ki vergisinin hesabını soran bir vatandaş olarak, firavunların gerçekten de güneşi doğurup doğurmadığını test etmek istiyorsunuz. Bunun için Mısır'da birkaç gündoğumu izlemeniz yetmez. Binlerce gündoğumu izlemeniz de yetmez. Ne kadar göz-

lem yaparsanız yapın, bundan ibaret bir tümevarımın yararı sınırlı olacaktır, zira belki firavun olmasaydı da o güneş doğacaktı. Hipotezimizi doğrulayacak değil, yanlışlayacak testler peşinde koşmamız gerektiğini anlamıştı Bacon.

İşi büyüttünüz, "ilim Çin'de de olsa" düsturuyla cıvalı yollara düştünüz ve orada da günün doğduğunu gözlemlediniz. Kafir memleketlerde de güneşin doğduğu bilgisi firavunların yalancı olduklarını mı kanıtlıyor? Hayır. Belki Mısır'daki güneşi firavun doğuruyor, Çin'dekini de imparator.

Umutsuzluk içinde eve dönmeye hazırlanırken, kutuplarda sürekli gece olduğunu öğreniyorsunuz. Çin'e giderek firavunun yokluğunu test etmiştiniz; şimdi de gündoğumunu değişken olarak kullanmak aklınıza geliyor. Bütçenizi zorlasa da Antarktika'ya ulaşıyor ve hakikaten de güneşin doğmadığını görüyorsunuz. Hmm, firavun yok, imparator yok, güneş yok, ne var ulen?

Tam bu yeni bilgiyi firavunun hanesine yazacakken, şüpheli gözüken bir penguen size bir kartpostal iletip kalabalığın arasına karışıyor. Kartpostalın üstünde kısa bir not var:

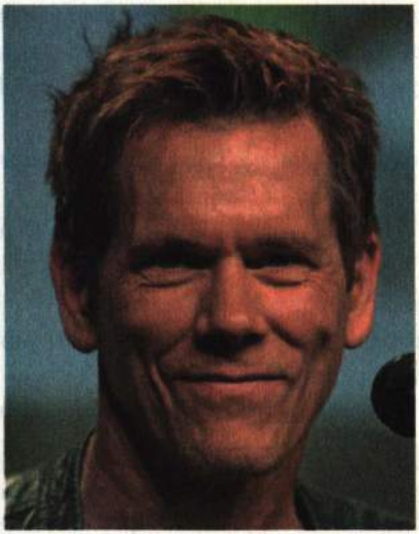

"Yanlışlardasın dostum. Eğitimini hatırla." -Bacon

Tek bir gecelik gözlemin yeterli olmadığını anlıyor, tümevarımın hakkını vermek için buzların üstüne yatıp karanlıkta beklemeye koyuluyorsunuz. Haftalar geçiyor, hep aynı ebedi gece. "Bari Gece Gözcüleri'ne katılsaydım da sigorta primlerim işleseydi," diye hayıflanırken, nihayet Ağustos'ta ilk şafak söküyor. Demek bildiğiniz her şey yalanmış! Demek hiçbir kutsal kralın olmadığı yerlerde de güneş doğuyormuş!

Nihayet tam tatmin olacakken içinize bir şüphe düşüyor: Belki de firavun o karanlık günler boyunca hastaydı. Yeni yeni kendine geldiği için güneş de yeni doğmuştu ve halen güçsüz olmalı ki güneş epey soluk gözükmüş, gökyüzünde çok kısa bir süre kalmıştı. Öyleyse yapılması gereken son bir deney kaldı: firavunu devirmek.

* * *

Güvendiğiniz birkaç penguenle birlikte Mısır'a dönüp, ayaklanma başlatıyorsunuz. Medya refleks olarak penguen belgeseli yayınlamak isteyince tuzağa düşüyor, mecburen sizle röportaj yapıyor:

"Efendim, nedir şikâyetiniz, niye eylem yapıyorsunuz?"

"Bir piramidin aylık masrafı ne kadar haberiniz var mı? Zaten develerin göç yolu üstüne yapmışlar, o kadar da söylediydik."

"Mısır'ın itibarının hesabı olmaz beyefendi."

"Bal gibi olur. Biz günde 18 saat köle gibi çalışıp..."

(gazeteci araya girer) "Kölesiniz zaten."

"... bir de üstüne sel vergisi veriyoruz. Firavun o vergilerin hesabını versin."

"Duble sulama kanalları yaptı her yere."

"O kanalları da biz yaptık, kendi ellerimizle yaptık. Yani Allah olmak istiyorsa toplanak, 'Allah' diyek."

"E, Allah zaten bir nevi."

"Bravo, tam delta medyasına yakışan gazetecilik. Sizde hiç onur yok mu?"

"Biraz var ama İskenderiye sıcaktır şimdi."

* * *

Ayaklanmayı ilk üç gün herkes destekliyor, sonra ortalık karışıyor, birçok tarla ve kervansaray tahrip oluyor. Gözaltına alınıyorsunuz. Fakat kader bu ya, aynı gün firavun cıva zehirlenmesinden ölmüş. Kimse sebebini anlamadığından sizden şüpheleniyorlar. Jet hızıyla hükmünüz veriliyor: İlk şafakla beraber, yılan dolu bir çuvala konup Nil Nehri'ne atılacaksınız.

Zindana vardığınızda firavunun boşluğunda çıkan taht kavgasının ve başlattığınız ayaklanmanın ne kadar büyümüş olduğunu ufak pencerenizden görüyorsunuz: Her yer yanıyor. Meşaleler sarayın kapısından içeri süzülüyorlar. Önce birer birer, sonra topluca. Nihayet gece yarısı, binlerce yıldır hayal bile edilmemiş bir şey gerçekleşiyor ve rejim değişiyor. Ölen son firavundu!

Haberleri gardiyandan duyunca yüzünüzde beliren gülümseme çabucak soluyor. Zindanda olduğunuzu bilen yok. Defterlerdeki tek kayıt, infazınız hakkında: "İlk şafakla beraber". Birkaç saate, firavunun gücü hakkındaki son deneyinizi yapacağınız fark ediyorsunuz. Ve üzerinize bir korku çöküyor.

"Ya haklıysam?"

"*Argumentum* Ad"ın İcadı

İngiliz deneyciliğinin en ünlü temsilcisi, Bacon'ın ardılı John Locke idi. Toplum sözleşmesi anlayışını genişletmek, liberalizme öncülük etmek ve ABD anayasasına ilham kaynağı olmak gibi önemsiz işlerinin yanında, fırsat buldukça akıl yürütme hakkında da yazmıştı.[99] *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*'de, dönemin geleneksel yaklaşımını şöyle eleştirir:

99 Thomas Jefferson, Devrimin olduğu sene Paris'te elçi iken, "yaşamış en büyük üç kişi"nin portrelerini sipariş etmiş ve "diğer büyük adamlar sürüsü"nden ayrı resmedilmelerini istemişti. Bu üç isim Bacon, Locke ve Newton idi. Keanu Reeves'i tanımamış olduğu için bu gözlemini mazur görebiliriz.

"Tanrı, insanı iki ayağı üstünde zar zor durabilecek ve akılcı düşünmeyi Aristoteles'ten öğrenmesi gerekecek bir hayvan olarak yaratmadı; o kadar cimri değildi."[100]

Demek istediği, insanın içinden gelen doğal bir akıl yürütme yeteneği olduğuydu. Hiçbir eğitim almasak dahi, tasım nedir bilmesek dahi, çoğu zaman mantıksal tutarsızlıkları hissedebiliyoruz. Asıl önemli olan, bilimsel kanıt toplamayı öğrenmek ve verimli biçimde tartışabilmekti. Bir doktor ve bir siyaset filozofu olarak bu yönlere meyletmesi gayet doğal.

* * *

Locke'u bizim için önemli kılan şey, bugün standart olarak kullanılan Latince "*argumentum ad...*" ("x'e yönelik argüman") kalıbının mucidi olması.[101] Üç tane *ad* kalıbının altını çizer:

- *ad hominem* (kişiye yönelik)
- *ad ignorantiam* (cehalete yönelik)
- *ad verecundiam* (otoriteye yönelik)

Locke bu kelimeleri sil baştan uydurmadı –skolastik eğitim kapsamında kullanımdaydılar– fakat onları kalıplaştırdı. İlginç değil mi: Yunan düşünmüş, Arap ve İranlı yorumlamış, Hristiyan kendine uyarlamış. Şimdi de çoktan çökmüş gitmiş olan Roma'nın eski bir sınır vilayetinden birileri çıkıyor, sokakta veya kilisede dahi kullanmadıkları Latince terimleri bu iş için kullanıyor ve kısa sürede İngilizce metinler aracılığıyla tüm dünyaya yayıyor.

Daha ilginci, söz konusu etiketlerin birer safsata olarak sunulmamış olması. Hatta en meşhuru olan *ad hominem*'i Locke da tartışmalarında sık sık kullanır ve kendisine karşı kullanılmasını makul görür. Onun için önemli olan, konuya yeterince sadık kalınması

100 Locke, "17. Bölüm", İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2000).

101 Eemeren & Grootendorst, *A Systematic Theory of Argumentation: The Pragma-Dialectical Approach* (New York: Cambridge University Press, 2004).

ve tartışmanın raydan çıkmamasıdır.[102]

Peki, eğer Bacon ve Locke dikkat çektikleri düşünce kalıplarını birer safsata olarak değerlendirmediyse, bu adımı kim attı?

* * *

Bugün *Port Royal Logic* olarak bilinen eser, Aristoteles'in orijinal safsatalarının yanına, çağın deneycilerinin bolca dikkat çektiği "aceleci genelleme" ve "yanıltıcı otorite" gibi hataları ekler.[103]

Tabii ki yine Bacon'ın yaptığı gibi, dini otoriteye bir ayrıcalık tanınmıştır. Ne de olsa 1600'lerdeyiz; Giordano Bruno'nun Engizisyon tarafından Roma'daki bir meydana çırılçıplak baş aşağı asılıp yakılmasının üstünden çok geçmemişti.

Port Royal, terim mantığı hakkında bir referans kitabıdır ama bizim için asıl önemli olan kısmı, safsatalar için kullandığı sınıflandırma: "Dilin kullanımı ile alakalı olanlar ve olmayanlar" geleneğinden sapıyor, onun yerine şu ayrıma gidiyor:

1. Bilimsel araştırmalarda karşımıza çıkanlar
2. Günlük hayatta karşımıza çıkanlar

Bu ayrımla önemli bir psikolojik eşik de aşılmış oluyordu aslında. Artık safsatalar terim mantığının bir alt dalından ibaret olmaktan çıkıyor; günlük hayattaki yanıltıcı argümanlar, tümdengelimsel hatalarla aynı statüye sahip oluyordu. Yani bir mantıkçı bu konularda ne kadar söz sahibiyse bir siyaset felsefecisi de o kadar söz sahibiydi.

* * *

Siyasi tartışma ve safsata kombinasyonuyla özdeşleşen en önemli isim Jeremy Bentham oldu (1748-1832). Hani şu faydacılık felsefesinin kurucusu olan Bentham (ortamlarda kim olduğunu bilirmiş gibi davranırsanız entel puanı toplar, faydayı maksimize etmiş olursunuz).

102 M. Longaker, *John Locke's Practice of Argumentation*, 34. 364-392.
103 Arnauld & Nicole, *Logic or the Art of Thinking* (Andesite Press, 2012).

Bentham, boş zamanlarını meclisteki tartışma kayıtlarından safsata örnekleri derlemekle geçiriyordu. Örneğin, eğer "Dediklerniz kâğıt üstünde doğru ama pratikte yanlış!" gibi bir cevap vekiller tarafından sıkça kullanılırsa buna ayrı bir başlık açıyor ve "Yahu kardeşim, bir şey pratikte uygulanamıyorsa zaten teoride de kötüdür, pratiğe dökülemeyen teoriyi ben ne yapayım!" diye not düşüyordu. Bu şekilde yaklaşık 50 safsata toparlamıştı.

* * *

Bentham öldükten sonra, "Tüm bu safsata koleksiyonlarını faydacılık, deneycilik, liberalizm ve genel olarak Aydınlanma değerleriyle harmanlayacak ve bu alana gereken ağırlığı kazandıracak bir yiğit aranıyor!" ilanına John Stuart Mill cevap verdi ve *A System of Logic*'i (1843) kaleme aldı.

Eserin adında "mantık" kelimesi geçiyor ama Mill'i bugün bir mantıkçı olarak değil, ekonomist ve siyasetbilimci olarak tanıyoruz. Oturup bir "*Port Royal 2.0*" yazmaktansa, Bacon'ın mirasını üstlenerek bilimsel bakış açısını siyasi meselelere uygulamak istemişti. Örneğin kölelik hakkında konuşuyorsak, referans verdiğimiz şeyler saray, gelenek, dini dogma, vahiy olamazdı.

Mill'in seçtiği safsata sınıflandırmasını incelemekte fayda var. İlk kriteri, çıkarımların dayanak noktalarının belli olup olmamasıdır. Her şeyden önce, kimin neyi neden iddia ettiğini bilmek gerek. Yoksa yanlış tartışmalarla ömür tüketmek ve safsata üretmek kaçınılmaz. Bir sonraki adımda ise, dayanak noktaları belli olan çıkarımlar iki alt gruba bölünür: Tümdengelim ve tümevarım. İlki hakkında yeni bir şey yok ama tümevarımsal safsataları *Port Royal*'den daha iyi açıklar Mill ve bunları da iki alt gruba böler:

1. Yanıltıcı gözlemlere dayananlar
2. Kötü genellemeler içerenler

* * *

Yanıltıcı gözlemler ile ne kastettiğini anlamak adına bir an için Mısır'a dönelim ve firavunun sabah ritüelleri yaparak güneşi do-

ğurduğunu düşünelim. İsimlendirme bile gözlemimin yanıltıcılığı hakkında bir ipucu veriyor aslında: gün "doğumu", güneşin "yükselmesi" (*sunrise*). Kendi perspektifimden gözüken şey bundan ibaret. Binlerce kez baksam da yeni bir şey göremeyeceğim ve zamanla güneşi bir insana benzetip fantastik hikâyeler yazacağım: Karanlık ile ışık savaşıyor, sabah ışık kazanıp tekrar doğuyor, akşam yorulunca öldürülüyor...

Aslında olan bitense uzayda salınan iki kürenin değişik eksenlerdeki hareketlerinden ibaret. Doğan, ölen, batan, çıkan bir şeyler yok. Bunların hepsi benim çıkarımlarımdı sadece, ama gözlemimin kalitesini olduğundan yüksek sandığım için o çıkarımları gerçek bellemiştim.

(Eğer zamanın ötesinde canlılar olsaydık, kürelerin "hareketi" diye bir şeyden de bahsetmeyecektik, çünkü tüm zamanlardaki konumlarını aynı anda görüyor olacaktık.)

* * *

Genelleme safsataları ise gözlemin yanıltıcılığından ziyade kapsamlarının yetersizliğiyle ilgili. Kusursuz deneyler ile kusursuz gözlemler yaptığımızı farz edin. Onların sonucunda elde ettiğimiz kanunların komşu galakside de geçerli olacağını yahut dün geçerliydi diye bugün de geçerli olacağını bilemeyiz. Ünlü fizikçi Demirel'in de dediği gibi, "Dün dündür, bugün bugündür."

Zaten "kanun" dediğimiz şey, şu ana kadar yaptığımız gözlemleri tutarlı bir şekilde açıklayan en basit teoridir.[104] Yoksa kanun, her yerde, her zaman geçerli bir sebep sonuç ilişkisini garanti etmez. Gördüğünüz gibi, Gazzali ve Hume'un hayaletleri halen bizimle.

* * *

Aslında Mill'in verdiği en vurucu örnek fizikten değil, sosyal hayattandı: Kadınların erkekler kadar söz sahibi olmamalarına bakarak gelecekte de aynen böyle devam edeceğini varsaymanın yan-

104 "En basit" kısmı Ockhamlı William'dan geliyor. "Occam'ın usturası", benzer açıklama gücüne sahip iki teoriden daha basit olanın tercih edilmesidir. Çünkü daha az önkabul gerektiren teori daha olasıdır.

lışlığına işaret ediyor. Hatırlayın, sene 1843. Bu yıllarda İngiltere'de çok az sayıda kadın oy kullanabiliyordu, o da ancak yerel seçimlerde. Genel oy hakkını 1918'de elde ettiler ve Mill'i haklı çıkardılar.

Bu arada, "hayalet" demişken, ruhlar ve hayaletler de safsata örneği olarak verilir. Mill bu tip inançları *a priori* olarak sınıflandırmış, yani "gözlem olmaksızın yapılmış" çıkarımlar. Doğru veya yanlış olmalarından ziyade, bilimsel açıdan "hiç olmaması gereken" çıkarımlardır bunlar. Pratikte ise, onları çok temel varsayımlar, yani kültürel köşe taşları olarak yorumlayabiliriz. Çoğu zaman sorgulamayız ama tümevarımsal mantığı uygulayınca aslında ne kadar zayıf oldukları ortaya çıkar. Tıpkı Einstein'ın görelilik kuramı ile kırdığı önkabuller yahut "kadınların doğası" hakkındaki teoriler gibi.

* * *

Uzun süredir devam etmekte olan iki yönelim Mill'den itibaren iyice belirginleşmeye başladı:

1. Mantık biliminin sembolleşmesi, soyutlaşması, kendine has bir gramere kavuşması.
2. Safsataların çoğunun bu teknik dille anlaşılamayacaklarının anlaşılması.

Bilimsel metodun ve tümevarım tekniklerinin gelişimiyle mantık biliminin gelişimi farklı doğrultularda olunca, safsatalar bir "ebeveyn" seçmek zorunda kaldı ve çoğu ilkinin himayesine geçti.

Örneğin, Mill'in çağdaşı İngiliz mantıkçı ve piskopos Whately, *Elements of Logic* (1826) eserinde "mantıksal safsatalar" ve "yarı-mantıksal safsatalar" ayrımını yapmıştı. Yarı-mantıksal kümenin bir kısmı Aristotelesçi gelenekten devralınmış (dilin kullanımından doğan karışıklıklar), bir kısmı da Locke'un *ad* safsatalarından türetilmiş (insanın psikolojik zaaflarını istismar eden safsatalar). Nihayet 20. yüzyılda bunlara topyekün "biçimsel olmayan safsatalar" (*informal fallacies)* etiketi verilerek ayrı bir kimlikleri olduğu iyice tescillenecektir.[105]

105 Copi, Carl ve McMahon, *Introduction to Logic* (Londra: Routledge, 2016).

Evet, Antik Yunan'dan başlayıp, 20. yüzyılın ikinci yarısına geldik. "Yerliler daha fazla ilerlemek istemiyor," dediğinizi duyar gibiyim. Hazineye ulaşmaya az kaldı, sıkın dişinizi.

Sağlam Değil, Kuvvetli

"Geçerliymiş gibi gözüken ama geçersiz olan argüman."

Yakın geçmişe kadarki safsata tanımı, bu tek cümlede birleşmiş üç temel varsayıma dayanıyordu:

1. Yanıltıcı olmalı.
2. Sonucu doğru olsa bile mantığı bozuk olmalı.
3. Bir akıl yürütme olmalı.

Gündelik hayattaki safsatalara duyulan ilgi arttıkça bu kıstasların yetersizliği anlaşıldı. Örneğin "döngüsel gerekçelendirme", yani halk arasında bilindiği haliyle "*Kuran*'ın Allah'ın kelamı olduğu *Kuran*'da yazıyor"culuk bu tanıma göre bir safsata değil, çünkü mantıken geçerli. Elde var bir yanlış negatif (*false negative*).

Ama daha önemlisi, ters yöndeki kısıtlar: *Ad hominem* örneğinde gördüğümüz üzere birçok makul argüman, sırf %100 geçerli olmadıkları için safsata olarak sınıflandırılıyor. Yani kıstasımız yanlış pozitifler de doğuruyor (*false positive*).

Zaten adı üstünde, *informal*, "biçimle alakalı olmayan" demek. Öyleyse "biçimi düzgün" mânâsına gelen ve tümdengelimin mirası olan geçerlilik kıstasına niçin bu kadar bağlı kalalım ki? Yahut "biçimi düzgün + öncülleri doğru" mânâsına gelen sağlamlık kıstasında diretmek için ne sebep var?

* * *

Nihayet gündelik hayattaki iletişimin doğasına, yani belirsizliğe ve olasılıksal düşünceye uygun bir alternatif olarak "kuvvetli argüman" fikri ortaya çıktı (*cogent argument*).[106] Kuvvetli bir argümanın, her biri sübjektif olan ve dereceleri bulunan üç şartı vardır:

106 Johnson, Ralph ve Blair, *Logical Self Defence* (New York: International Debate Education Association, 2006).

Makuliyet: Birçok tartışmada taraflar aynı doğrulardan başlamıyorlar. Dahası, "doğru"lar da aynı derecede doğru olmuyorlar. O yüzden öncüllerin makuliyet seviyesine odaklanmak daha yararlı, ki bu da hedef kitlesine bağlıdır. Bir doktora tezi için kabul edilebilir olan varsayımlar başkadır, gece barda arkadaşlarla Wittgenstein tartışırken –Siz barda başka şeyler mi yapıyorsunuz?– makul gördüklerimiz başka.

Alaka: Kesin doğru olan bir öncül dahi, konuyla yeterince ilgili değilse, argümanı daha kuvvetli yapmaz. Maden kazaları tartışmasında hangi duble yolu kimin yaptırdığını dinlemek zorunda değiliz. O duble yolu madene döşedilerse başka tabii ("ihmal ediyor ama çalışıyor").

Yeterlilik: Hem makul hem de konuyla alakalı öncüllerimiz olabilir ama bunların sayısı ve ağırlığı, varılan sonucu destekleyecek yeterlilikte olmalı. Bir maden kazasının ihmal sonucu gerçekleşmesi, bu ihmalden devlet kurumlarının sorumlu olması, özellikle de hükümetin başının sorumlu olması, birbiriyle alakalı ama farklı iddialardır. İlki için yeterli olan kanıtlar, sonuncusu için eksik olabilir.

Kuvvetli bir argüman için yukarıdaki üç şart da gerekli. Dolayısıyla yeni çağa uygun bir safsata tanımı arıyorsak, önümüzde duruyor: Makuliyet, alaka ve yeterlilik kıstaslarından en az birinin eksikliği.

2500 Yıllık Döngü

Nur topu gibi bir tanımımız oldu, hayırlı olsun. Şimdi birkaç gözlem yapalım:

1. Klasik tanımdaki üç şarttan ikisi artık yok (yanıltıcılık ve geçerlilik/sağlamlık). Sadece gerekçelendirilmiş bir iddia (argüman) şartı sabit. Hatta o bile sallantıda, zira 90'larda birçok safsata için özel birer makale yayınlayan Douglas Walton'ın modelinde argüman kıstası da gevşetilmiş ve "argüman iddiasında olan bir şey" haline getirilmiş.[107]

107 Ancak Walton yanıltıcılık şartını geri getirir, zira ona göre bu şart olmazsa "safsata" ile "hata" arasında bir fark kalmıyor.

2. Üç kıstas da dereceli olduğundan, yani siyah-beyaz ayrımı olmadığından, oluşacak safsataların herhangi bir üst limiti yok. Sonsuz çeşit safsata yapılabilir. Zamane matbaacıları bunu duyunca fenalaştıkları için olsa gerek, benzeşen safsatalara ortak isimler verilmesi uygun görülmüş. Yine de bazı konularda çok sık kullanılan versiyonları ayrı birer isim alabilirler; orası yaratıcılığımıza kalmış. Sonuçta isimlendirmeyi düzenleyen bir uluslararası safsata standartları kurumu yok.
3. Artık safsataların bindiği genel çerçevenin mantık değil, **iletişim** ve **psikoloji** olduğunu görüyoruz. Walton mesela, safsataları "diyaloğun önünü tıkayan yanıltıcı argümanlar" olarak hayal ediyordu. Diyalog ile kastettiği iki kişi arasındaki diyalektik tartışmalardan ibaret değil elbette. Amacı ne olursa olsun (ikna, pazarlık, öğrenme, kavga, vs.) her türlü iletişimi zorlaştıran akıl yürütmeleri kastediyordu.

* * *

Özellikle son elli yılda hız kazanan bu eğilimler, zarif bir biçimde hem bir devrimi hem de bir öze dönüş hareketini oluşturuyor. Çünkü bir yandan Aristoteles mantığının devasa gölgesinden çıktığımızı müjdeliyor, bir yandan da onun ve hocasının diyalog merkezli analizlerinin ne kadar doğru bir öğrenme aracı olduğunu, zamane Arap dünyasında *Retorik* ve *Organon*'un birlikte öğrenilmesinin ne kadar isabetli olduğunu gösteriyor. Evet, Aristoteles'e geri döndük, ama onun hayal edemeyeceği bir şekilde.

Böylece safsata tarihinin sonu, "zaman mültecisi"nin yolculuğuyla da kesişmiş oldu: Safsatalar, bazısı irrasyonel olan birtakım derin tutumların, iletişimimize yansıyan semptomlarıdır. Bir başka ifadeyle, belli bir konudaki safsataları incelemek o konunun doğasına ışık tutar ama asıl aydınlattığı şey, o konuyu tartışanların doğasıdır.

Nerede: Safsataların Geleceği

Önsözde vadettiğim üzere, zihnin geniş coğrafyasına safsatalar kapısından girdik. Hem de herkesin aksine o kapıdan geri geri girdik: Önce uzun bir zaman yolculuğuna çıkıp "peki bu bilgiler gerçek hayatta ne işimize yarayacak" sorusunu cevaplamış, sonra "o bilgiler"in ne olduğunu öğrenmiş, akabinde de tarihi gelişimlerine bakmıştık. Nihayet son soruya geldik: Yeni süper gücümüzü en çok nerede kullanacağız?

Nasıl ki antik çağlarda her sorunun cevabı "Aristoteles" veya "Platon" idi, bu yüzyılın da standart bir cevabı var: "internet!"

* * *

Sizce internet öncesinde yaşamış biri (*Homo analogus*), hayatı boyunca kaç farklı kişiyle yazışıyordu? Benim anneannem hayatının son elli senesinde, bayram tebrikleri dışında toplam elli satır bile yazmamış olabilir. Birçok konuda ne düşündüğünün kendi bile farkında değildi muhtemelen, çünkü öyle bir etkileşime zorlanmamıştı. Ne de olsa kafamızın içinde hazır bekleyen düşünce baloncukları yok; biz kendimizi ifade ettikçe o baloncuklar oluşuyor, netleşiyor, aralarında bağlantılar kuruluyor. Kendini ifade etmek ve akıl yürütmek, yapışık ikiz gibiler.

Peki *Homo analogus* hangi sıklıkta ilginç tartışmalara giriyordu? Atina denen istisnayı incelemiştik, fakat buna milli spor muamelesi yapan başka toplumlar bulmak zor. İnsanlar ya büyük fikir ayrılıkları bulunmayan kısıtlı çevrelere hapsolmuşlardı ya da sesleri fazla çıktığı için hapsedilmişlerdi. Sonuçta kimse papazıyla ateizmi, derebeyiyle ekonomik sömürüyü, kralıyla siyasi felsefeyi, aile reisiyle cinsiyet rollerini tartışmıyordu.

Oysa bugün hepsini ve fazlasını, oturduğumuz yerden, aynı gün içinde, tamamen zıt görüşteki insanlarla konuşma imkânımız var. Bu bazılarımızın gözünü açtı, bazılarımızı da iyice yüzeyselleştirdi. Lakin kesin olan bir şey var ki o da artık her birimizin iki yönlü bir platformu ve iki yüz kadar da fahri doktorası olduğu: film eleştirmeni, spor yorumcusu, siyasi deha, moda uzmanı, Osmanlı tarihçisi, Nobel ödüllü ekonomist, bordo klavyeli general, CIA Ortadoğu şefi... Her saat başı farklı bir kılığa bürünmek ve hayatında hiç dayak yememiş olmanın dayanılmaz hafifliğiyle gezegenin diğer ucuna laf yetiştirmek mümkün.

Ama işin püf noktası ne, biliyor musunuz? Tüm bunları, en fazla bir köy dolusu insanla yüz yüze iletişim kurmak için "tasarlanmış" bir beyinle yapıyor oluşumuz. Her geçen sene bağlantısallığımız daha da artarken zaman mültecisi ile aynı zihinsel altyapıyı kullanmaya mahkumuz.

Bir hesap makinesine Windows işletim sistemi kurup, Apple konferansına katılmaktan –yani herhangi bir Starbucks'a gitmekten– pek farkı yok yaptığımızın. Bu şartlar altında bir şeylerin yanlış gitmemesi mucize olurdu...

Teyit Önyargısı

Safsata alevini besleyen odun giderek artan iletişim yoğunluğu ise bu ateşin üstüne dökülmüş jet yakıtı da teyit önyargısı (*confirmation bias*) olmalı. En basit hali şöyle çalışıyor: Mevcut inançlarıma uygun bilgileri önemse, diğerlerini unutmaya çalış.

Uğurlu gömleğinizi giyip gittiğiniz bir iş görüşmesi iyi geçmişse, ballandıra ballandıra anlatırsınız:

"CEO bana risk hesabı sordu, aniden gömleğimin düğmelerini açıp, 'Risk budur!' diye haykırdım, hemen işe aldılar."

Ama görüşme kötü geçmişse, suç gömlekte aranmaz, başka bahaneler bulunur:

"Vurdum tekmeyi CEO'nun kapısına, 'Siz beni ilerde kovma şansı elde etmiyorsunuz, ben erkenden istifa ediyorum!' diye haykırdım, hemen dışarı aldılar."

Gömleğiniz sizin için daima uğurlu kalacaktır.

* * *

Teyit önyargısı hakkında literatürde sayısız araştırma var, bense size taptaze bir tanesinden bahsedeyim: Aralık 2019'da *Nature Neuroscience*'ta çıkan bir makaleye göre, biriyle aynı fikirdeysek, kendi fikirlerinden daha emin olmaları, bizi de daha emin yapıyor. Gayet normal. Ama eğer fikir ayrılığına düşersek, karşıdakinin kendi fikrine olan güven derecesini dikkate almıyoruz. Biraz önce değerli gördüğümüz bir veri, işimize gelmeyince çöpe gidiyor.[108]

Bunun ne kadar garip olduğunu kavramak için deneyin detaylarına bakmanızı tavsiye ederim: Bir grup insanı eşleştirip, gayrimenkul fiyatları üstüne bahis oynatmışlar. Yani bir evin detaylarını inceliyorsunuz ve sonra ederinin x milyondan fazla olup olmadığına dair tahmin yapıyorsunuz. Ancak bol keseden atmak yok, ortaya bir miktar para koyuyorsunuz. Kendinizden ne kadar eminseniz, bahis de o kadar yüksek olacak. Akabinde sizi bir MR makinesine tıkıyorlar, eşleştiğiniz kişinin tahminini ve bahsini gösteriyorlar, en sonda da kendi bahsinizi değiştirme şansı veriyorlar.

MR sonuçlarına da yansıyan karar süreciniz oldukça irrasyonel. Diyelim ki ikiniz de evin daha ucuz olduğunu söylemişsiniz ve bahisleriniz benzer miktarlarda. Gülümsüyor ve bahsinizi biraz daha arttırmaya meylediyorsunuz. Partnerinizin bahsi sizinkinden ne kadar yüksekse, bahsinizin artması o kadar olası. Öte yandan kendilerine pek güvenmiyorlarsa, yani bahisleri sizinkinden düşükse, bu size geri adım attırmıyor, bahsinizi azaltmıyorsunuz.

* * *

Esas sürpriz ikinci senaryoda: Diyelim ki partnerinizin tahmini ters yönde ve dünya kadar parayla bahis oynamış. Belki de emlakçıdır, kim bilir? Bu güven sizi şüpheye düşürmez mi? Bırak tahmin

108 "Confirmation bias in the utilization of others' opinion strength", *Nature*, Erişim 29 Nisan, 2020, https://www.nature.com/articles/s41593-019-0549-2.

yönünü değiştirmeyi, bahsinizi azaltmıyorsunuz dahi. Dahası, ilgili bölgelerdeki beyin aktivitesi ciddi oranda düşüş gösteriyor. Yani uzun uzun düşünüp de bu karara varmıyorsunuz, otopilot hallediyor.

Dikkat edin, bu deneyde bir **sosyal uyum** baskısı yok. Yani partnerinize karşı mahcup olma ihtimali yok, onu tanımıyorsunuz bile. MR makinesinde tek başınasınız. Demek ki sosyal faktörler ortadan kalkınca bize ters düşen fikirlerin hepsini aynı kefeye koyuyoruz. Resmen, freni olmayan arabalar gibiyiz: Her dönemeçte ya hızımızı koruyor ya da yan şerittekinden feyz alıp iyice hızlanıyoruz.

(A)normal Şartlar Altında

Teyit önyargısı, öğrenmenin her safhasında aktif:

- İddialarımızı desteklemek için yeni bilgi ararken
- Bulduklarımızı veya bize sunulan seçenekleri öğrenirken
- Öğrendiklerimizi hatırlarken
- Hatırlanmış bilgileri yorumlarken

Her adımda karşıt fikirler biraz daha törpüleniyor, insan kendinden biraz daha emin oluyor. Oysa Bacon'ın yöntemine göre fikirlerimizi yanlışlamaya çalışmamız gerekiyordu. Zira inancımıza uymayan tek bir durum, onu doğrulayan düzinelerce durumdan daha değerli bir bilgi sunuyor.

Dolayısıyla, adı üstünde "doğrulama" çabası içeren teyit önyargısı, bir bakıma "anti-bilimsel"dir. Yahut tersten bakarsak, bir kurum olarak bilim, insanın kendi doğasına karşı zaferidir.[109]

* * *

Öte yandan teyit önyargısını bir "hata" olarak görmek de hata olur. *Normal şartlar altında*, temel inançlarımızdan oluşan bir çerçeve içinde hareket etmek zorundayız. Özellikle belirsizlik içeren

109 Dramatik bir laf ettik ama işin dozunu kaçırmamak lazım. Çünkü "teyit önyargısı" önyargısı da mevcut. Yani bir kez teyit önyargısı fikrine aşina oldunuz mu, baktığınız her yerde, her davranışta bunu görmeye meylediyorsunuz. İronik olarak bu etki, orijinal araştırmaların sonuçlarının abartılmasına da yol açmış.

durumlarda, bu çerçeveyi doğrulamaya çalışarak ilerlemek daha verimli olabilir. İnançlarımızı zırt pırt değiştirseydik hem bireysel ölçekte felç olur hem de yanımızdakilerle ortak bir paydada buluşamayacağımız için grup olarak hareket edemezdik.

Tanrılara kurban verdiği için savaşı kazanacağına inanan bir general olduğunuzu hayal edin. İnsanları dinleyen ve hatta onlarla pazarlığa girişen tanrıların kol gezdiği bir dünyada yaşıyorsunuz. Dolayısıyla daha fazla iman ve fedakârlık demek, daha güçlü bir tanrıyı müttefik olmaya ikna etmek demek. Peki öncesinde kurban verdiğiniz her savaşı kazanmış mıydınız? Hayır. Ancak bu veriyi inançlarınızı çökertmek için değil, tersine onu doğrulamak için kullanıyorsunuz:

"Karşı taraf daha çok kurban kesti, onların tanrıları formdaydı, artık önümüzdeki savaşlara bakacağız."

Peki, bunun yerine, gerçek bir biliminsanı gibi teorilerinizi ve varsayımlarınızı yanlışlama peşinde koşsaydınız ne olacaktı? Anında tövbe edip, "Huzur ateizmde!" demeyecektiniz belki ama muhtemelen tanrıların savaşlarımıza müdahale etmediklerini düşünecektiniz. Şimdi bu yeni teori, ordunuzun birlik ve beraberlik duygusunu arttırır mı, azaltır mı? Dünya kadar planlama ve masraf gerektirecek uzun bir sefere çıkma iştahlarını arttırır mı, azaltır mı?

Savaşların teknoloji farkından ziyade insan ve iman gücüyle kazanıldığı dönemler boyunca hayatta kalmak için asgari bir teyit önyargısı şart olmalıydı.

Barış zamanı projeler de pek farklı değil: Nehir yataklarını değiştirmek veya liman yapmak için gereken binlerce insanı başka nasıl organize edeceksiniz? Her halükârda teyit önyargısı, insanların dünyayı daha kolay yorumlamalarını ve daha çabuk ortak eyleme geçmelerini sağlıyor.

* * *

Ancak anahtar kalıbı unutmayın: "Normal şartlar altında". *Homo analogus*un torunlarının dünyasının ise pek normal bir tarafı kalmadı.

- Bugün her dakika 360 bin, her sene tam 200 milyar tweet atılıyor.
- Her saniye 1000 Instagram resmi yükleniyor.
- Her saniye 80.000 YouTube videosu izleniyor.[110]

Kafatasımızın içindeki 200 gramlık antika için anormal seviyelerde bir aktivite bu. Teyit için evrilmiş bir beyinle sosyal medyaya dalmak, şeker depolamak için evrilmiş bir vücutla süpermarkete gitmeye benziyor. Daha çok bilgiye maruz kaldıkça daha açık fikirli, daha bilge olmuyoruz. Tersine mevcut inançlarımız güçleniyor ve onları akıl kılıfına uydururken oluşan çatlaklar artıyor ve bu tempo yavaşlamayacak:

- Yazının icadı ile Gutenberg'in matbaası arasında 4500 sene,
- ilk gazeteler ile radyo arasında 300 sene,
- ARPANET ile Web arasındaysa sadece 20 sene var.

Her yeni devrim, bir öncekinden aşağı yukarı 15 kat daha hızlı gerçekleşmiş. Tek televizyon kanalı olan günlerden, toplam 1,7 milyar web sayfasının, yani neredeyse herkesin kendi kanalının olduğu noktaya ulaşmamız sadece bir nesil sürmüş. Bugün Facebook, alt tarafı bir liseli ergenle yaşıt olmasına rağmen, tarihteki tüm imparatorluklardan daha kalabalık bir tebaaya sahip.

Birkaç sene sonra, en basit bir fikir için dahi, boğuşmanız gerekecek safsata miktarını tahmin edebilir misiniz?

"Algı Yapma Algı"

Katlanarak artan tek şey rasgele safsataların yoğunluğu değil: Davranış bilimleri hakkındaki bilgimiz arttıkça, etkileşimler de maksimum psikolojik etki için tasarlanıyorlar. Trollük, pazarlama teknikleri, Noam Chomsky'nin deyimiyle "rızanın üretimi", kahveden arkadaşınızın deyimiyle "algı yapma"... Hepsinin farklı amaçları ve farklı bütçeleri olabilir ama ortak hedef, aklımız. Hydra'nın başları gibiler, birini kessen diğeri çıkıyor.

110 Internet Live Stats, Erişim 24 Haziran, 2019, https://www.internetlivestats.com/.

"İnsanlar kendi kimliklerine olan sıkışmaları ile öylesine bir zihni esaret içindeler ki, makul düşünemiyorlar....İnsanların hakikatle ilişkisi bozuk."[111]

* * *

Cambridge Analytica güncel bir Hydra örneği: Brexit referandumu ve Donald Trump'ın seçim kampanyasındaki rolleri ile gündeme gelmeden önce, tam 87 milyon Facebook profilini izinsiz biçimde işlemiş ve psikolojik analizlerini yapmışlardı. Sonra, yine Facebook'un mikro-hedefleme bazlı reklam platformunu kullanarak, **kişiye özel seçim propagandası** gerçekleştirdiler.[112] Hangisine pozitif mesaj gerektiği, hangisinin korkuya meyilli olduğu, hangisinin şevkinin kolay kırılacağı tahmin edilerek, ona göre "haber görünümlü" reklamlar sunuldu. Böylece TV reklamı gibi genele hitap etmesi gereken ve aşırı pahalı olan geleneksel yöntemler yerine, sadece birkaç bin dolarlık kampanyalarla, en gereken yerlerde en kritik seçmenlere ulaşabildiler.

111 "Sayıların Dili", KONDA Genel Müdürü Bekir Ağırdır, 4 Mart 2020.
112 "Facebook and Cambridge Analytica: What You Need to Know", *The New York Times*, 19 Mart 2018.

Bu hizmetin artık "ürünleştirilmiş" olması, yani farklı danışmanlık şirketleri tarafından farklı ülkelerdeki siyasi oluşumlara satılıyor olması, demokrasilerin geleceği hakkında bir ipucu veriyor.

* * *

İşin asıl korkutucu tarafı, Facebook benzeri platformların, bize giderek artan miktarlarda bilgi/propaganda/safsata taşıyan tarafsız bir hizmetten ibaret olmamaları. Bilakis, platformların tasarımı, teyit önyargısı gibi zihinsel eğilimlerin istismarını iyice kolaylaştırıyor. Artık zihnimize gelmiş bilgileri işimize geldiği gibi seçmekle uğraşmıyoruz, çünkü doğrudan bilgi kaynaklarını filtreleyebiliyoruz.

Kendinize sorun: Sosyal medyada sizi rahatsız eden düşüncelere ne kadar tahammül ediyorsunuz? Farklı ideolojilere ya da hayat tarzlarına sahip kaç insanı takip ediyorsunuz? Karşı fikirleri duymaya hevesli olsanız bile tek tuşla birini bloklamak, sesini kısmak, hatta "sadece bunu değil tüm benzer içerikleri sansürle" demek o kadar kolay ki. Özellikle sabırsız olduğunuz bir günde blokladığınız hesapları ertesi gün dönüp tek tek geri açmakla uğraşacak mısınız?

Açıkçası, biz ne kadar direnirsek direnelim, platformların beğeni algoritmaları uyumuyor, 7/24 bizimle uğraşıyorlar. "Sen bunu seversin" diye önümüze koyulan içerikler yoluyla, sadece bizimle hemfikir olan insanları duyduğumuz **yankı odalarına hapsoluyoruz**. Sonuç?

- Toplumun %59'u GDO'lu ürünlerle Türk ırkının kısırlaştırıldığına inanıyor.
- Üçüncü havalimanını Almanların kıskandığını söyleyenler %48.
- Dünyayı beş ailenin yönettiğini söyleyenlerin oranı %48.

* * *

Karşı görüşler, bu yankı odalarına ancak çarpıtarak dalga geçme veya nefret kusma amacıyla alınıyorlar. Örneğin, ortalama bir solcu çevrede, liberal ekonomistlerin düzgünce ifade edilmiş fikirleri pek

paylaşılmaz. Ama bir falso verdiklerinde –veya vermiş gibi algılandıklarında- eleştiri yağmuruna tutulurlar. Gel zaman git zaman, o çevre içinde gördüğünüz liberal ekonomi paylaşımları karikatürden hallice olacak ve fikirleriniz iyice katılaşacaktır.

Yani yankı odalarının asıl zararı sansür yoluyla gerçekliği gizlemesi değil, alternatif bir gerçeklik yaratması ve *tamamen gönüllü olarak* bu gerçekliğe kendimizi mahkûm etmemizi sağlamasıdır.

İletişiminizin katbekat arttığı, bir kısmının profesyonellerce tasarlandığı, duyduğunuz hemen herkesin sizinle hemfikir olduğu, karşıtlarınızın ise 280 karakter ile karikatürize edildiği bir sistemde, ne hayatı ne de kendinizi tanıyabilirsiniz.

* * *

Bu "cesur yeni dünya"ya uyum sağlayabilecek miyiz? Geç kalırsak, hayatını denizde geçirdiği için "su" nedir bilmeyen bir balık gibi, biz de safsatalar içinde yüze yüze onların varlığını dahi unutabiliriz.[113]

İşin tehlikeli yanı şu ki, teyit önyargısı gibi zihinsel sapmaları üstünkörü biçimde öğrenmek, kutuplaşmayı zayıflatacağına daha da kuvvetlendirebiliyor. Çünkü mevcut kamplaşmaya bir de "teyit önyargısı etkisi altında olan ve olmayan" ayrımı ekleniyor. Bu etkiyi kitaplardan okuduğu için onu her durumda fark edebildiğini, fark ettiği için de onu kontrol ettiğini sananlar, kendilerini iyice üstün görmeye meyledecektir. Dolayısıyla haber alma ve fikir oluşturma sürecinizi değiştirmediğiniz takdirde tek yaptığınız şey, eski mücadelelerinizi yeni ve daha yıkıcı silahlarla sürdürmektir.

Zihinsel eğilimlerimizi keşfettiğimiz sürece, kişiye özel tasarlanmış içeriklere karşı gardımızı aldığımız sürece, en önemlisi, kendimizi fazla ciddiye alıp üstün görmediğimiz sürece, sıkı bir safsata bilgisi, bu gürültülü dünyada bize yol gösteren sakin bir rehber olacaktır.

Artık o rehberin peşinden gitme zamanı geldi.

113 David Foster Wallace'ın 2005'te verdiği "This is Water" isimli şahane mezuniyet konuşmasından alıntı.

ANSİKLOPEDİ

"Önemli Olan Dış Görünüş" – Biçimsel Safsatalar (*Formal Fallacies*)

Seneler önce, gelmiş geçmiş en iyi kadın satranç oyuncusu Judit Polgar'ın bir gösterisine gitmiştim. Düzinelerce kişiyle aynı anda oynuyor, her masada en fazla birkaç saniye düşündükten sonra hamlesini yapıp bir sonrakine geçiyor, ben daha son hamleyi düşünürken de kalan herkesle oynayıp bana tur bindiriyordu. Açıkçası hiçbirimiz Polgar'ın hızına yetişemedik, çünkü satranç içeriği karmaşık bir oyun. O kadar karmaşık ki, zamanında etten kemikten bir adamı yenmek için gardırop kadar bilgisayar tasarladılar, bir uygarlığa yetecek kadar elektrikle beslediler ve o bile ikinci denemesinde zar zor başardı.[114]

Oysa kurallar oldukça basit. Bir hamlenin geçerli olup olmadığını bir çocuk bile anlayabilir. Her hamle sonrası otomatik olarak yaptığımız ilk şey de bu, yani biçimi test etmek.

* * *

Biçimsel mantık *(formal logic)*, adı üstünde, düşünce akışımızın içeriğiyle değil, biçimiyle ilgilenir. Biliyorum, çocukluğunuzdan beri önemli olanın iç güzelliği olduğunu duydunuz ama akıl yürütmede durum tam tersi: Şekil ve şemail düzgün değilse, gerisi önemsiz.

114 IBM Deep Blue, 1996 yılında Dünya Şampiyonu Kasparov'a 4-2 yenilmiş, hızı ve hafızası arttırıldıktan sonra rövanşı bir oyun farkla kazanmıştı. Birkaç sene sonra, Polgar da nihayet Kasparov'u yendi. Bu galibiyet, Kasparov'un 1989 yılında Playboy dergisine verdiği "satranç kadınlara uygun değil, kadın satrancı gerçek satranç değil" demecinin bir intikamıydı.

"Bir Lannister her zaman borcunu öder. Ben de fena değilimdir, her borcumu zamanında öderim. Yoksa ben de bir Lannister mıyım?"

Buradaki "şekilsizliğe" şimdilik afili bir isim koymaya gerek yok, önemli olan şu: "Lannisterlar" yerine, balıkçı Ahmet Abi'yi de koysak, Nazilerden de bahsetsek, düşüncemizin omurgası kırık olmaya devam edecek. Öyleyse, aynı biçime sahip tüm düşünceler sakat olmalı.

Bu açıdan, biçimsel mantığı size zaman kazandıracak pratik bir filtre olarak görebilirsiniz. Polgar'ın son atağına karşı rok yapmak iyi bir savunma olabilirdi ama şahımızı çoktan hareket ettirmişsek, boş yere rokun getiri götürü hesabını yapmayız. Nasıl ki Polgar'ın hamlelerinin geçerliliği birkaç basit kurala bağlıydı, akıl yürütmemizin geçerliliği de basit bir soruya bağlı: Başlangıç noktamızın doğru olduğunu varsayarsak, vardığımız sonuç doğru olmak zorunda mı?

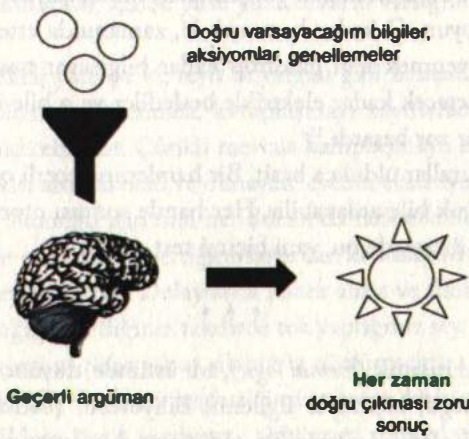

İlk defa Farabi'den bahsederken tanıştığımız geçerli argümanlar, doğru başlangıç noktalarından doğru sonuçlara varmak *zorunda olan* argümanlardır. *İtalik* yazmak yetmeyecek, üstüne basa basa söyleyeyim: Kilit nokta "doğru" değil, "zorunda olmak" kısmı. Tesadüflere yer yok.

Satranç kurallarını bilmeyen biri bile tesadüfen geçerli bir hamle yapabilir. Hatta daktilo önünde geçirdiği uzun yıllar sonucu Shakespeare'in tüm eserlerini yazmış olan şempanze, yeterince deneme sonrası Polgar'ı dahi yenebilir. Aynı şekilde, sakat bir argüman da bazen tesadüfen doğru sonuçlara varır (*Latince: argumentum bozuk saat bile*). Ama sadece ve sadece geçerli argümanlar, öncüller ve sonuç arasında zorunlu bir bağ kurabilir.

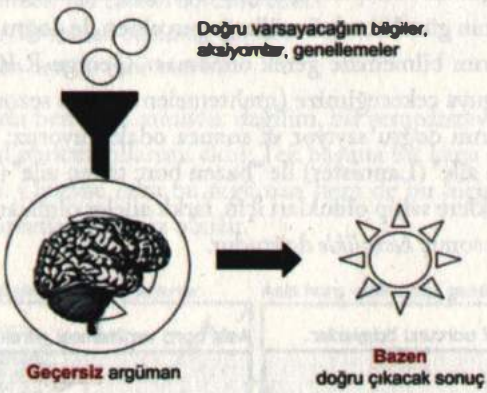

Daha net bir örnekle pekiştirelim:

Bir Lannister her zaman borcunu öder.
Bir Osmanlıysa bazen borcunu öder. (Bazen de Düyun-u Braavos gelir, hazineye el koyar.)
Öyleyse Lannister'lar Osmanlı değiller.

Öncelikle, bunun gibi başını, sonunu, öncülünü, ardılını açık seçik görebildiğimiz akıl yürütme örneklerine **argüman** deniyor.[115] Sıradan düşünce biçimleriyle kıyaslarsak özellikleri şunlardır:

- Sistematik biçimde inşa edilir.
- Laf olsun torba dolsun diye söylenmez, bir ikna amacı taşır.
- Amaca yönelik olmayan tüm fazlalıklarından arınmıştır.

115 İngilizcede *argument* kelimesi "tartışma" anlamında da kullanıldığından karışıklığa yol açabilir, dikkat.

Argümanın başlangıç noktaları olan **öncüller** *(premises)*, doğru veya yanlış olarak sınıflandırılabilecek iddialar olmalılar. Mesela "Osmanlılar bence hiç borç ödememeli" bir dilektir, bir duadır, belki de bir seçim vaadidir, ama öncül değildir.

* * *

Yukarıdaki argümanın başlangıç noktası, iki ailenin kredi puanlarıyla ilgili iki varsayım, sonuç da soyağaçlarıyla ilgili bir iddia. Biçim testinin güzel tarafı, öncüllerin gerçekten de doğru mu yanlış mı olduklarını bilmemize gerek olmaması. George R.R. Martin'i kaçırıp sorguya çekeceğimize (muhtemelen en az 6 sezon sürerdi), kredi notlarını doğru sayıyor ve sonuca odaklanıyoruz: "Borcunu hep ödeyen aile" (Lannister) ile "bazen borç takan aile" (Osmanlı) farklı özelliklere sahip oldukları için, farklı aileler olmaları zorunlu. Dolayısıyla sonuç *kesinlikle* doğrudur.

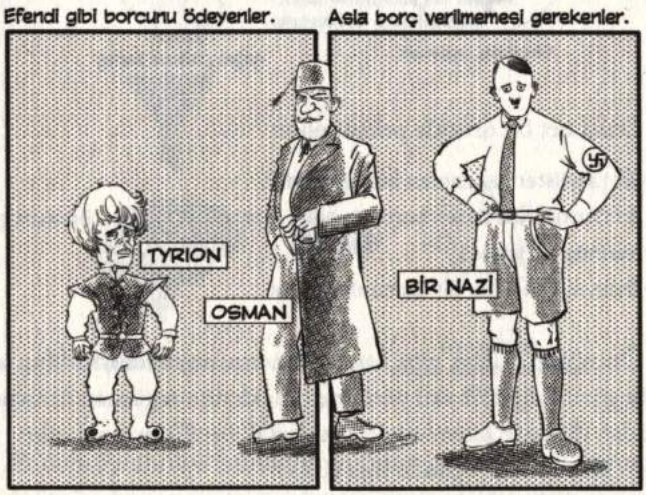

* * *

Sonucun her şart altında doğru olup olmadığını test etmek için kullandığımız en yaygın metot, bir karşı örnek bulmaya çalışmaktır. Çünkü tek bir karşı örnek dahi, o argümanı ve aynı biçime sahip tüm argümanları çürütmeye yeterli. Bir başka ifadeyle, sonuç tesadüfen doğru olabilir, ama yanlışın tesadüfü olmaz.

İlk örneği net bir argüman şeklinde yazalım ve öncülleri doğru varsayalım:

Bir Lannister her zaman borcunu öder.
Ben de her zaman borcumu öderim.
O zaman ben bir Lannister'ım.

Halbuki ben bir Lannister değilim, bir şempanzeyim (bu gerçeği kabul etmem yıllarımı aldı). Tek başıma bir karşı örnek teşkil ediyorum. Öyleyse hem bu argüman hem de bu biçimi kullanan tüm argümanlar geçersiz olmalı.

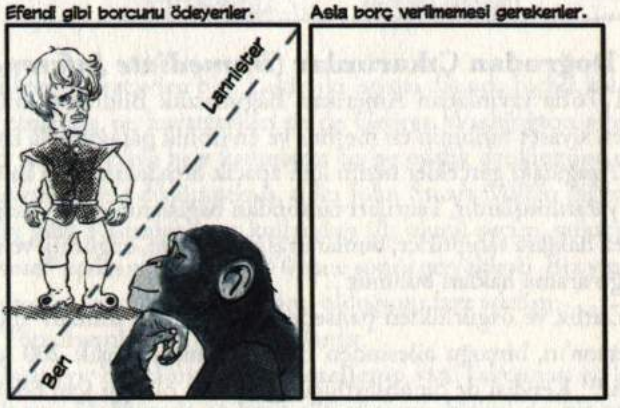

* * *

Son olarak, eğer geçerli bir argüman varsayımlarla uğraşmaz ve hakikaten de doğru olan öncüller kullanırsa, sağlam (*sound*) argüman haline gelir. Yani sağlam bir argümanın hem dış görünüşü, hem de içi güzeldir. 1.85 boyundadır, zekidir, esprilidir, yakışıklıdır, kültürlüdür.

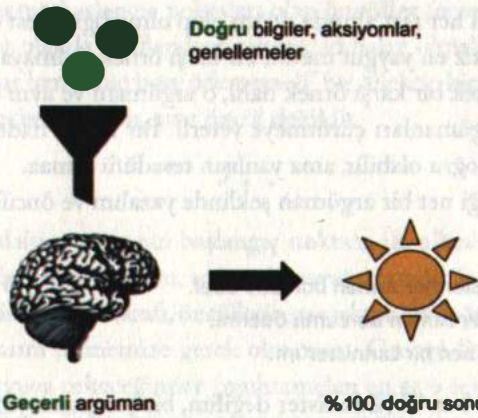

Şimdi bu öğrendiklerimizi, mümkün olan en basit akıl yürütme kalıpları üstünde kullanacağız.

I. Doğrudan Çıkarımlar (*Immediate Inference*)

1776'da yayınlanan Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, muhtemelen siyaset tarihinin en meşhur ve en ironik paragrafıyla başlar:

"Aşağıdaki gerçekler bizim için apaçık ortadadır: Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır, Tanrıları tarafından bağışlanmış bazı vazgeçilemez haklara sahiptirler; bunlar arasında yaşam, özgürlük ve mutluluğu arama hakları bulunur..."

Eşitlik ve özgürlükten bahseden bu satırların mimarı Thomas Jefferson'ın, birçoğu ailesinden miras kalmış yaklaşık 200 kölesi vardı.[116] Kendisi de bu absürtlüğün farkında olduğu için bildirgeye kölelik karşıtı bir paragraf koymak istemiş ama sonunda güney kolonilerinin tepkisine boyun eğmişti. Nitekim Jefferson'ın önceliği on üç koloninin de katılması gereken bir bağımsızlık savaşıydı ve köleliği yasaklamak çok sonraları başka bir savaşa ve Abraham Lincoln isimli bir avukata kalacaktı.

İnsanları kategorize etmek zor: Jefferson, tüm kayıtlara göre

116 W. Cohen, "Thomas Jefferson and the Problem of Slavery", *Journal of American History*, Sayı 56 (1969): 503–526.

kölelikten nefret eden biri. Lakin iki istisna dışında hiçbir kölesini azat etmemiş, ne hayattayken ne de George Washington gibi vasiyeti yoluyla. Hele hele kadınların da bu eşitlik denklemine dahil olabileceğini hiç düşünmemiş, tıpkı John Stuart Mill'in diğer öncülleri gibi. Kadınların oy kullandığı ilk ulusal seçim, yukarıdaki "evrensel" açıklamadan tam 150 sene sonra gerçekleşti. Biz yine de, Jefferson'ın yazdıklarında samimi olduğunu farz edelim:

"Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır."

Başlangıç noktamız tek bir **genelleme**, yani kavraması en kolay öncül tipi. Dolayısıyla en basit akıl yürütme biçimi de, bir genellemeden yola çıkıp, tek adımda bir çıkarım yapmak olmalı (*immediate inference*):

Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır → Ama bazı insanlar daha eşittir.

Oldu mu? Olmadı tabii ki, uyanık mısınız diye test ediyordum sadece. *Hayvan Çiftliği*'nin yazılmasına daha kim bilir kaç yıl var. Zaten burada bir çıkarım da yok, sadece başka bir varsayım eklen-

miş. İki cümleyi art arda duyduk diye ortada bir akıl yürütme olduğunu farz edemeyiz. Artık yeterince uyanıksanız tekrar deneyelim:

Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır → Kimse bir diğerine köle olarak yaratılmamıştır.

Mantıkta *obversion* denen bu çıkarım geçerli. Biçime daha iyi odaklanmak amacıyla içerikteki kavramları istediğiniz gibi değiştirip deneyin. Bir karşı örnek bulamayacak ve sonucun mantıken zorunlu olduğunu göreceksiniz:

Tüm hayvanlar özgürdür → Öyleyse hiçbir hayvan, bir başkasının malı değildir.

Şimdi elindeki o kediyi yavaşça yere bırak dostum.

Sizce doğrudan çıkarımlarla, gerçekten de yeni bir şeyler öğrenmiş olur muyuz?

Yukarıda, herkesi bir gruba (özgür-eşit) koyarak başlayıp, zıt grupta (köle-mal) olmadıklarını söyleyerek bitirmiştik. Yani çok sayıda bilgiyi sentezleyip bir sonuca ulaşmaktansa, bir mantıksal denklik kurduk. Mantıksal denkliklerde iki yönlü bir geçiş olur. Tıpkı bir fotoğrafın aslından negatifini veya negatifinden aslını elde edebilmek gibi.

Öyleyse sorumu şöyle sorabilirim: Kusursuz bir negatif, yeni

bir fotoğraf mıdır? Emin değilim. Ancak hatalı çıkarımların, güzel resimleri berbat eden Instagram filtreleri gibi olduklarına eminim. Şimdi bu kötü filtrelerden birkaçına bakalım...

Sınavda Çıkmayacak: Mutluluk mu, mutluluk arayışı mı?

Bağımsızlık Bildirgesi'nin en sevdiğim kısmı "eşit yaratılmak" değil, "mutluluğu arama hakkı" (*pursuit of happiness*). İstisnasız herkesin mutluluğa hakkı olmadığından, olsa bile devletin bunu garanti edemeyeceğinden ama onun peşinden koşmayı mümkün kılacak asgari şartları sağlayacağından bahsediyor. "Edinme" ile "fırsat" hakkı ayrımını o tarihlerde yapabilmeleri etkileyici.

1. "Her Türk Asker Doğar" – Hatalı Dönüşüm (*Illicit Conversion*)

Bir genellemedeki terimlerin yerlerini değiştirmek.

Kaynağı belli olmayan, muhtemelen Prusya geleneğiyle yetişmiş subayların devşirdikleri "Her Türk asker doğar" sloganının doğru olmadığını tabii ki hepimiz biliyoruz.[117] Nitekim her Türk uluslararası ilişkiler ve istihbarat uzmanı olarak doğar, öyle de ölür. Yalnız arada bir süre askerlik de yapar ki Türkiye üstünde oynanan oyunlar hakkındaki engin bilgisinden Genelkurmay da faydalansın.

Neyse, biz içimizdeki Prusyalıları üzmeyelim ve bu genellemeyi doğru farz edelim. Önceki örnekte gördüğümüz tersyüz (*obversion*) sorunsuz çalışıyor:

Her Türk asker doğar → Hiçbir Türk sivil doğmaz.

Dedik ya, fotoğrafın negatifi. Peki terimlerin yerlerini değiştirmeyi denersek (*conversion*):

Her Türk asker doğar → Öyleyse, her asker Türk doğar.

117 "Prusya, ordusu olan bir ülke değil, ülkesi olan bir ordudur." - Mirabeau

Hatayı hissediyorsunuz; çünkü öncül doğruysa, sonucu yalanlayacak bir karşı örnek bulmak kolay. En basitinden, asker doğmuş 300 tane aslan gibi Spartalı var elimizde:

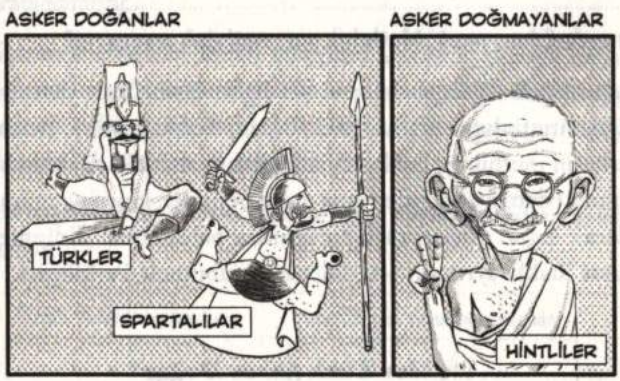

Ancak sorun, başka milletten askerler olmasıyla sınırlı değil. Diyelim ki sonucun hasbelkader doğru çıktığı bir paralel evrendeyiz. Bu evrene "cennet" diyelim ve bilinen fıkraya uyarlayalım:

"Askerlerin Türk, polislerin İngiliz, aşçıların Fransız, mühendislerin Alman, sevgililerin İtalyan olduğu ve her şeyin İsviçreliler tarafından organize edildiği yere cennet denir. Cehennemdeyse askerler Alman, aşçılar İngiliz, mühendisler İtalyan, aşkınız İsviçreli, organizatörler de Türk'tür."

İşin açıkçası bana cehennem de fena gözükmedi ama neyse. Cennetimizde Türk'ten başka asker yok, her asker Türk olarak doğuyor, yani sonucumuz doğru. Peki, çıkarımımız geçerli mi?

Yine hayır. Cennetlik oldunuz, hâlâ mantık hatası yapıyorsunuz. Hatırlayın, kabul ettiğimiz öncül, "*Sadece ve sadece* Türkler asker olarak doğar," değildi. Yarın öbür gün, orada da bir Spartalı asker doğmayacağının garantisi yok. Dolayısıyla tüm askerler, "Türk doğanlar" kümesinin içine sığmak zorunda değil. Şu an için tesadüfen öyle belki ama bu bir mantıksal zorunluluk değil.

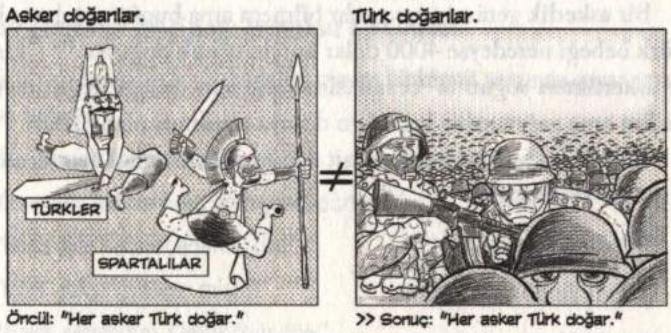

Niye bu detaya dikkat çekiyorum? Günlük hayatta bir çıkarımın geçerliliğini test etmek için içgüdüsel olarak başvurduğumuz yol, demin yaptığımız gibi bir **karşı örnek** bulmaya çalışmak. Diğer zihinsel kısayollar gibi bu da her zaman hızlı, çoğu zaman yeterince isabetli, ama bazen de yanıltıcı. Cennette karşı örnek bulamadık diye (Türk doğmamış bir asker), çıkarımın şeklindeki bozukluğu görmezden geldik.

Biz, karşı örnekleri mevcut şartlar içinde aramaya meyilliyiz. "Karşı örnek olabilir mi?" yerine, daha kolay olduğu için "Şu anda bir karşı örnek var mı?" sorusuna cevap arıyoruz. Tabii, gerçekte cevapladığımız soru ise daha da sınırlı: "Herhangi bir karşı örnek aklıma geliyor mu?"

İlk soru ile bulunabilirlik kısayolunun etkisindeki son soru arasındaki mesafe, bizim hata payımız.

2. "Bazıları Borçlu Doğar" – Yine Hatalı Dönüşüm (*Illicit Conversion*)

Kesin genellemeler yerine "bazıları" için konuşurken terimlerin yerlerini değiştirmek.

Bir askerlik genimiz var mıdır bilmem ama bugün ortalama bir Türk bebeği neredeyse 4000 dolar borçlu olarak doğuyor.[118] ("Halkı askerlikten soğutma" cezası almamak için örneği değiştireyim dedim ama yağmurdan kaçarken doluya tutulmuş olabiliriz.)

Elbette bu borçlar herkese eşit dağılmadıklarından genellemeyi biraz gevşeteceğiz:[119]

Bazı Türkler borçludur.

Şimdi de dönüştürelim:

Bazı Türkler borçludur → Bazı borçlu insanlar Türk'tür.
Bazı Türkler de borçlu değildir. → Öyleyse bazı borçlu insanlar da Türk değildir.

İki örnekte de tüm öncüller ve sonuçlar doğru, fakat çıkarımlardan biri sakat. Sizce hangisi?

* * *

İlk dönüşüm geçerliydi: Önce Türklerin perspektifinden bakıyoruz, sonra da borçlu insanların perspektifinden, ama hep aynı kesişimden bahsediyoruz (borçlu Türkler).

İkincisinin neden geçersiz olduğunu muhabbet esnasında kavramak zor. Çünkü olumsuz bir yargı içeriyor ve zihnimizin olumsuz yargılara karşı alerjisi var. Hele ki sonuç hasbelkader doğru çıkmışsa. Bu yüzden kafanız karıştığı anda, biçimsel mantığın avantajını kullanın ve biçimi sabit tutarak içeriği basitleştirin. İkinci çıkarımı tekrar yazarsak:

Bazı hayvanlar köpek değiller. → Öyleyse bazı köpekler hayvan değiller.

Öncül doğru ama sonuç bariz biçimde yanlış. Bu "kedi köpek testi", özellikle olumsuz genellemelerde epey işimize yarayacak.

---

118 Maliye Bakanlığı'na göre Eylül 2018 net dış borç stoku 300 milyar dolardan fazla.

119 575 milyar liralık iç borçtan toplam 32 milyon vatandaş sorumlu: *Merkez Bankası Finansal İstikrar Raporu*, Mayıs 2018.

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Mantıksız Bir Cinayet

Salaş bir barda akşam haberlerini izleyen bir köpek, sonunda dayanamaz ve bağırır:

"Bu siyasetçilerin alayı şerefsiz!"

Yanındaki bal porsuğu bir hışımla döner:

"Bana öyle hakaret edemezsin!"

"Niye, yoksa siyasetçi misin?"

"Hayır, şerefsizim. Çabuk özür dile."

Köpek, mantık derslerinde gördüklerini nihayet gerçek hayatta kullanmanın sevinciyle açıklar:

"İyi de sana hakaret etmiyorum ki, bu bir hatalı dönüşüm safsa..."

"Ben kimseden iki defa özür beklemem."

DAN!

Vurulup yere düşen köpek, kanıyla, "Katil uşak veya bal porsuğu değil, esas katil bize düşünmesini öğretemeyen bu sistem. Katil, aslında hepimiziz," yazar.

Ama porsuk bu duyarlılığa iyice sinirlenir. Birasını yere dökerek yazıyı silmeye başlar. Ve son nefesini vermekte olan köpeğe inat olsun diye, sadece ilk kısmına dokunmaz:

"Katil, bal porsuğu..."

Masaya döner ve hiçbir şey olmamış gibi içkisine devam eder.

Honey badger don't care.[120]

120 İnternet tarihinin en iyi doğa belgeseli, *The Crazy Nastyass Honey Badger*, Ocak 2011.

3. "Her Canlı Ölümü Tadacaktır" – Hatalı Karşıt Terslik (*Illicit Contraposition*)

Genellemedeki terimlerin zıtlarını alıp yerlerini değiştirmek.

Bardaki köpeğin akıbeti, Benjamin Franklin'in devrim zamanı Paris'teki bir arkadaşına söylediği şu sözü akla getiriyor:

"Anayasamız kalıcı olacak gibi gözüküyor ama bu hayatta hiçbir şeyin garantisi yoktur, iki şey hariç: ölüm ve vergiler."

Bu bölümde, bu ikiliden daha az rahatsız edici olanına odaklanacağız.

"Her canlı ölümü tadacaktır."[121]

Bana sorarsanız her yer Zincirlikuyu Mezarlığı'nı örnek almalı, "Zincirlikuyu realizmi" dünyaya yayılmalı:

- Doğumhanelerin girişine, "Tarihteki tüm canlı türlerinin %99,9'unun soyu kurudu, bizimkini şimdilik devam ettirdiğiniz için teşekkürler," yazılabilir mesela.
- Fen liselerinde entropi andı okunabilir: "Türk'üm, doğruyum, o kadar da çalışmaya gerek yok, zaten bir gün evrendeki her atom çözülecek."

121 Kuran-ı Kerim, Âl-i İmran, 3/185; Enbiyâ, 21/35; Ankebut, 29/57. Fotoğraf: CeeGee, 2014, Wikimedia Commons

- Belediyeden imar izni istediniz: "Boşver tapuyu mapuyu, bu dünya Süleyman'a bile kalmamış."

İnsanların hayattan beklentilerini düşük tutmak lazım ki sonradan hayalkırıklığına uğramasınlar.

* * *

Orijinal mesajı daha rahat kurcalamak için onu standart genelleme formatına sokalım:

Her canlı ölümü tadacaktır = Tüm canlılar ölümlüdür.

Bazı hayvanların ve Tom Cruise'un ölümsüz olduklarını biliyoruz[122] ama biçimi test etmek için yukarıdaki öncülü doğru farz edeceğiz ve öğrendiklerimizi birleştirerek yeni bir çıkarım deneyeceğiz.

1. Tüm canlılar ölümlüdür → Hiçbir canlı ölümsüz değildir. (ters-yüz)
2. Hiçbir canlı ölümsüz değildir → Hiçbir ölümsüz şey, canlı değildir. (dönüşüm)

Başını ve sonunu bağlarsak:

3. Tüm canlılar ölümlüdür. → Hiçbir ölümsüz şey, canlı değildir. (karşıt-ters)

Alt tarafı, bir gruba ait iseniz, zıt bir grupta olamayacağınızı söylemiş olduk. Örneğin canlı bir köpek, ölümlüler kümesinin üyesidir ve aynı anda ölümsüzler kümesinin üyesi olamaz, çünkü gruplar ayrışıktır. Keza Schrödinger'in Kedisi: Aynı anda hem canlı hem de cansız, ama kesin bir şekilde ölümlüler kümesinde.[123]

122 *Turritopsis dohrnii* isimli bir tür denizanası, her çiftleşmeden sonra hücrelerini yeniliyor, yani eş bulabildiği sürece ölümsüz. Resmen "hayat memat meselesi," diye karşı cinsi sevişmeye ikna ediyor.

123 Erwin Schrödinger, Kasım 1935'te yazdığı bir kuantum mekaniği düşünce deneyinde, zehirlediği kedisinin bulunduğu kutuyu açıp bakana kadar, kedinin hem ölü hem hayatta olduğunu anlatıyordu. Düşünce deneyi daha fazla ilerleyemeden düşünce polisi tarafından basıldı, kutuya ve zehirlere el kondu.

Önceki iki bölümde yerden yere vurduğumuz dönüşüm tipi çıkarım, nasıl oluyor da bu geçerli çıkarımın ikinci ayağını oluşturuyor? Hani bir argüman biçimi yanlışlanırsa, o biçimi kullanan tüm argümanlar sonsuza dek geçersiz kılınırdı? Bu sorunun cevabı **kategorik önerme** (*categorical proposition*) kavramında yatıyor.

* * *

Paniğe gerek yok; zaten şu ana kadar gördüğümüz her öncül ve sonuç, bir kategorik önermeydi: "Canlılar", "ölümsüzler", "Türkler", "asker doğanlar"... Bunların hepsi birer kategori. "Her Türk askerdir" genellemesi de, iki kategori arasında ilişki kuran bir önerme.

Bu önermelerin dört çeşidi vardır:

1. *Tüm* canlılar ölümlüdür.
2. *Hiçbir* canlı ölümlü değildir.
3. *Bazı* canlılar ölümlüdür.
4. *Bazı* canlılar ölümlü *değildir*.

Her birinde iki kategori, farklı yollardan ilişkilendiriliyor. Dolayısıyla aslında "dönüşüm" diye, "tersyüz" diye tek bir çıkarım biçimi yok, her birinin tümel-tikel ve olumlu-olumsuz eksenlerinde, toplam dört biçimi var. İçerikleri ne olursa olsun, bu çıkarımlardan bazıları hep geçerli olacak, diğerleri de hep geçersiz.

* * *

Mantık bilimi öğrencileri, her çıkarım ve önerme kombinasyonunun geçerliliğini, Aristoteles'e atfedilen karşıtlık karesi (*square of opposition*) yoluyla ezberliyorlar. Evrensel bir mantık ve bilim dili (*characteristica universalis*) arayışındaki Leibniz de karşıtlık karesi formatını bolca kullanmış. (Şekilde dört element ve aralarındaki

mantıksal ilişkiler bu şekilde anlatılıyor.)

Biz Leibniz'e ve öğrencilerimize "geçmiş olsun" dileklerimizi iletelim ve daha eğlenceli bir yer olan mezarlığımıza dönelim.

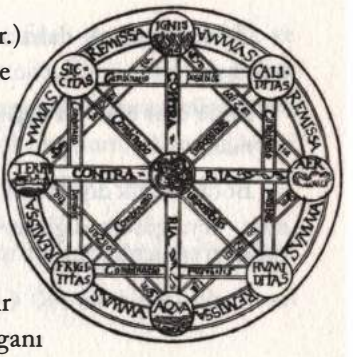

* * *

Diyelim ki mezarlık müdürü, bir gün orta yaş krizine girip, girişteki sloganı şöyle değiştirdi:

"Bazı canlılar bir ara ölümü tadacaktır, bazılarıysa kurtarabilir."

Yine aynı teknikle bir yere varabilir miyim?

Bazı canlılar ölümlüdür → Öyleyse bazı ölümsüz şeyler cansızdır.

Bu sefer olmadı. Yaptığımız hatayı çözmek ilk bakışta zor. İkinci bakışta da zor gerçi. En iyisi boş boş bakacağımıza, ne bildiğimize odaklanalım: Varsayımın bize söylediği tek şey, kedi köpek gibi "bazı canlılar" hakkında. Öyleyse, Azrail veya Mona Lisa gibi "bazı ölümsüz ve cansız şeyler" hakkında ne söyleyebilirim ki? Belki hiçbiri yok. Belki evrendeki tek ölümsüz şey Tom.

Zevkine bir tık daha zorlaştırıp, "hiçbir"li versiyonunu deneyelim mi?

Hiçbir canlı ölümsüz değildir → Öyleyse hiçbir ölümlü şey, cansız olamaz.

Bölümün ilk diyagramı, bu senaryoya uygun: Kolayca gördüğümüz –veya göremediğimiz– karşıt örnek, Schrödinger'in kedisiydi. Demek ki biçim sakat.

* * *

Aklınızda kalmasını umduğum ders şu: Görsel olarak basit olan problemler, kelimelere dökülünce epeyce zorlaşıyor. Özellikle de "bazı"lı ve olumsuz anlamlı cümleler, laf ebeliği için biçilmiş kaftan. Kolay anlaşılmak için bunlardan kaçının. Hele çifte olumsuz (cansız + olamaz) kullanan önermeleri anlamak iyice zor; kolay anlaşılmamak için bunlardan kaçınmayın.

4. "Çürük Elmalar" – Hatalı Karşıtlık (*Illicit Contrary*)

Yanlış bir genellemenin zıddını doğru sanmak.

Mezarlık müdürü orta yaş krizini atlatıp sakinleşince, bizimle sıkı bir sohbete girdi ve birtakım tespitlerde bulundu:

Tüm imamlar dindardır → Öyleyse hiçbir imam dinsiz değildir.

Gayet makul bir varsayım (adamların işi dindar olmak zaten), çıkarım biçimi de geçerli (*tersyüz*). Fakat diyelim ki tam o sırada, köşede "bakara makara" diye dalga geçen bir grup imam gördük. Başlangıç noktamızı değiştirmemiz gerekiyor:

Tüm imamların dindar oldukları iddiası yanlıştır.

Peki az evvel yaptığımız çıkarımı da güncellersek abdestimiz bozulur mu?

Tüm imamların dindar oldukları iddiası yanlıştır → "Hiçbir imam dinsiz değildir" iddiası da yanlıştır.

Öncül - sonuç denkleminin iki tarafının da zıddını aldık ve geçerlilik korundu, her şey kontrol altında. Tabii böyle denklem halinde anlaması kolay ama bazen çıkarımı fazla ileri götürüyoruz:

"Ne, bakara makara mı? Ben demiyor muydum, istisnasız hepsi din tüccarı bunların. Hiçbiri işe yaramaz. Zaten Atatürk'ün en büyük hatası, zamanında bunla..."

Bir sakinleştirici alıp, tiradımızı çıkarım formatına çevirirsek:

Meğer tüm imamlar dindar değilmiş → Öyleyse hiçbir/çoğu imam dindar değil.

Bir genellemenin yanlış çıkması başka şey, o genellemenin tam tersini iddia etmek başka. Bir çürük elma olması ile tüm elma ağaçlarının çürümüş olması arasındaki fark, kâğıt üstünde bariz olmasına rağmen, halihazırda imamlarla bir derdimiz varsa ve onlara yüklenmek için bir bahane arıyorsak, anında kayboluyor. Bu saf sata kamuflajını ileride tekrar ziyaret edeceğiz.

5. "Fıtrat Madeni" – Hatalı Altıklık (*Illicit Subalternation*)

Yanlış bir genellemeye konu olan grubun bir alt kümesi hakkında fikir yürütmek.

"Her canlının bir gün öleceği" fikrine, yani ölümün kaderimiz olduğu fikrine alıştıktan sonraki adım, tek tek her bir ölümün kader olarak kabullenilmesi olmalı. Kader veya "alın yazısı", yönetene de yönetilene de fayda sağlayan nadir kavramlardan biri: Hem acı çekenleri rahatlatıyor hem de sorumluluğu iktidarların elinden alarak kurulu düzenin devamına yardımcı oluyor. Siz hiç kaderci bir devrimci gördünüz mü?[124]

Tüm ölümler kaderdir → Tüm madenci ölümleri de kaderdir.

Çıkarım geçerli fakat aydınlanmacı monşerin teki olduğum için öncülü doğru varsayamıyorum. Ölüm, madenciliğin değil,

124 Hileli soru. Doğru cevap "Marx" olacaktı, yarışmamıza katıldığınız için teşekkür ederiz. Devrimin kader olduğu ve kapitalizmin toplumların evrimindeki kaçınılmaz bir basamak olduğu görüşü yaygındı.

Türk madenciliğinin fıtratında var. Tıpkı sorumluluktan ölümüne kaçmanın, Türk siyasetinin fıtratında olması gibi. O yüzden ilk varsayımı değiştireyim:

Tüm ölümlerin kader olduğu yanlıştır.

Şimdi, geçen bölümdeki hatalı karşıtlık tuzağına düşmeden, uslu bir çocuk gibi çıkarımın da olumsuzunu düşünelim:

Tüm ölümlerin kader olduğu yanlıştır → Tüm madenci ölümleri de kader değildir.

Uslu olmamız bu sefer fayda etmedi. Öncül doğruysa –diyelim bir imam ihmalden öldüyse– vardığımız sonuç mantıken zorunlu değil. Çünkü ölen imam, madenciler hakkında bize bir bilgi vermiyor. Belki de hiçbir önlemin fayda etmeyeceği kadar korkunç bir depremde öldü ("Her ihmal de bir kader değil midir" gibi tartışmalara sapmamak için bir sigortacı olduğumu farz edin).

Madencilere duyduğunuz olası bir sempatinin etkisinden arınmak için senaryonun tam tersini de hayal edebilirsiniz. Bakanlarla içli dışlı olan bir maden işletmecisi, kendini savunmak için "kader" ve "ihmal" kelimelerinin yerlerini değiştirse bile aynı sakatlık sabit kalacak:

Her ölümün ihmalden kaynaklandığı düşüncesi yanlış → Madenci ölümleri de ihmal değil.

* * *

Önceki bölümde bir genellemenin yanlışlığını fark edince, onun tam karşıtına sürüklenmeyi konuşmuştuk. Buradaki hata daha sinsi: Genellemenin yanlışlığını gösteren bir iki karşı örnek sayesinde, alakasız bir alt küme için asılsız çıkarımlar yapıyoruz.

Sinsiliğin derinliğini anlamak için, maden işletmecisinin konumunu hatalı karşıtlık ile birleştirelim:

Tüm madenci ölümleri ihmalden kaynaklanmadı → Öyleyse hiçbiri ihmal değildi.

Nasıl, sorumluluktan kaçmak için birebir değil mi? Elbette bir

Hayvan madeni.

siyasetçi bunları açık seçik yazmıyor. Ama topluluk içindeyken nereden baksan 50-60 IQ kaybeden bir türün bireyleri olarak, retorik sanatı sayesinde bu sonuca doğru çaktırmadan itelenmemiz çok basit.

6. "Gerçeği, Tüm Gerçeği, Yalnızca Gerçeği" – Hatalı Alt-Karşıtlık (*Illicit Subcontrary*)

Bir grubun varlığından hareketle, karşıt bir grubun var olduğunu varsaymak.

Sorumluluktan kaçan siyasiler, gitgide "sorumsuzluğu ile övünen" siyasilere evriliyorlar. Bu hızla gidersek, sınavlardaki havuz problemlerini daha gerçekçi problemlerle değiştirmek gerekecek:

"Rıza'nın şöyle ağız tadıyla 80 milyar dolarlık kaçak ticaret yapabilmesi için Zafer'e kaç liralık kol saati alması gerekir?"

Daha da gözünüze sokmayayım, varsayım belli:

"Bazı bakanlar rüşvetçidir."

Bu noktadan, bardağın dolu tarafına geçiş yapabilir miyim?

Bazı bakanlar rüşvetçidir → Öyleyse bazı bakanlar da namusludur.

Kulağa doğru ve sıkıcı geliyor. Ama bunun geçerliliğini test etmenin eğlenceli bir yolu var:

1. Tüm bakanlar rüşvetçidir → Kel bakanlar kesin rüşvetçidir (alt küme).
2. Bazı bakanlar rüşvetçidir → Bazı bakanlar da namusludur.(sözkonusu çıkarım).

İkisini birleştirin:

3. Tüm bakanlar rüşvetçidir → Öyleyse bazı bakanlar namusludur!

Sonuç çelişkili olduğuna göre bir yerlerde bir sakatlık olmalı.

* * *

İşin püf noktası "bazı"nın yarattığı belirsizlikte yatıyor. Günlük konuşma dilinde "bazılarımız dürüst" demek, otomatikman karşıt bir grubun varlığını ima eder: "Demek ki bazılarımız da dürüst değilmiş."

Biçimsel mantıkta ise böyle imalar, laf çakmalar, "kızım sana söylüyorum gelinim sen anla"lar yok. Belli bir grup (bazı bakanlar) hakkındaki iddialarımız sadece o grubun üyelerini bağlar. Bir başka grup bakan da rüşvetçi olabilir. Hatta tüm bakanlar rüşvetçi olabilir. Fark etmez, burada sadece bir grup hakkında konuşuyorum.

Bu demek değil ki "günlük konuşma dili yanlış, doğrusu biçimsel mantıktaki halidir". Tam tersine, mevzu iletişimse, mantık kitaplarında yazan değil, çoğunluğun yaptığı şey doğrudur. Galat-ı meşhur lugat-ı fasihten evladır. (+10 entel puanı)

* * *

Çoğunluğun farkında olmaksızın üstünde anlaştığı iletişim kurallarından biri de **dürüstlük**, yani iddialarımın inançlarımı en iyi biçimde yansıtması gerektiği.

Örneğin, eğer tüm bakanların namuslu olduğuna inanıyorsam, trollük yapıp "birtakım bakanlar namusludur" demem, yahut "bu kabinede 3 bakan namusludur" demem. Bunlar teknik olarak doğ-

rular ama iyi niyet ve dürüstlük prensibini bozuyorlar.

Zaten tam da bu yüzden, filmlerde de duyduğunuz mahkeme yeminleri "Ekmek Kuran çarpsın doğruyu söylüyorum!" kadar basit değiller. Teknik olarak yalan olmayan ama yukarıdaki gibi yanıltıcı olacak ifadeleri engellemek için "Gerçeği, *tüm* gerçeği ve *sadece* gerçeği söyleyeceğime yemin ederim," şeklindeler (kaynak: lanet olası federaller).

7. "Ya Evde Yoksan?" – Varoluşsal Safsata (*Existential Fallacy*)

Hayali kategorilerin herhangi bir alt kümesi hakkında iddialarda bulununca, ister istemez bu hayali şeylerin gerçekten de var oldukları imasını yapmak.

Şimdiye kadar hep somut gruplar hakkında konuştuk: Ölümlüler, imamlar, madenciler, bakanlar.

"Tüm rüşvetçi bakanlar, pahalı kol saatleri severler" gibi bir genellemenin otomatikman ima ettiği şey, bir bakanlar kurulunun olduğu yahut kol saati seven en az bir bakanın var olduğudur. Önceki bölümde bahsettiğim o yazılı olmayan iletişim kurallarından biri de bu varoluş imasıdır işte. Peki ya hayali olduğu herkesçe bilinen bir şey hakkında konuşuyorsak?

"Tüm çalışkan, üretken, kalifiye bakanlar birer vatanseverdir."

Bu genelleme, yeterince balık yağı yememiş çocuklar dışında kimseye "çalışkan, üretken, kalifiye bakan" diye bir şeyin gerçekten de var olduğunu ima etmiyor. Mitolojik bir varlığın genel kültürdeki tasviri olduğunu anlıyoruz. Ama şimdi işleri biraz karıştıralım:

1. Tüm ç.ü.k. bakanlar vatanseverdir → Bazı ç.ü.k. bakanlar kesin vatanseverdir.
2. Öyleyse bazı vatanseverler, ç.ü.k. bakanlardır. (geçerli dönüşüm)

İki adım da makul gözüküyor. Peki, onca vatansever arasında böyle bir bakan gören var mı?

* * *

Yine günlük dil ile mantık arasındaki bir çelişkiye denk geldik: Genel kategorilerden başlayıp bir alt kümeye geçiş yapınca (*tüm ç.ü.k. bakanlar → bazı ç.ü.k. bakanlar*), otomatikman bir varoluş iddiasında bulunmuş oluyoruz, "Bu tanıma uyan en az bir bakan var," diyoruz. Fakat öncüller bunu garanti etmiyor. Dolayısıyla çıkarım geçersiz. Yani gerçek gruplarda (*rüşvetçi bakanlar*) genelden özele geçiş sorun değilken, hayali gruplarda (ç.ü.k. bakanlar) varoluşçu safsata meydana geliyor.

Bu tanım, Aristoteles'in standardıydı. Yüzlerce yıl sonra, George Boole "yetmez ama evet" diyor ve somut grupları da bu safsataya tabi tutuyor. Yani Boole mantığı (*Boolean logic*) açısından "Tüm rüşvetçi bakanlar şerefsizdir → Öyleyse bazı rüşvetçi bakanlar şerefsizdir" çıkarımını da rahat rahat yapamazsınız. Önce, rüşvetçi bakanlar kümesinin boş olmadığını ayrıca belirtmeniz gerekir.[125]

* * *

Tahminimce şu noktada varoluşçu hatayı, eksantrik bir teknik ayrıntı olarak görüyorsunuz. Fakat bir grubun hayali olup olmadığı o kadar da bariz değilse, bu hata *hayati* bir önem kazanabiliyor:

> Tüm hainler asıldılar → Bazı hainler asıldılar → Asılanlar arasında hainler de vardı.

Paranoyaklık yapıp, ortada hain main olmamasına rağmen rakiplerimi asarsam, asılanlardan en azından bazılarının hain olduğuna inanmak istemez miyim?

Elbette kimse kimseyi varoluşsal safsata yüzünden astırmıyor. Daha ziyade varoluşsal safsata, çoktan gerçekleşmiş kötü bir eylemi sonradan rasyonalize etme çabasının bir semptomu oluyor. Eylemlerimin bedeli büyüdükçe hatamı kabul etmemek için atacağım taklalar artacaktır. Yarı-hayali bir grup için varoluş iması

125 Tabii "bakan enflasyonu" olan yerlerde böyle bir boş küme sorunu olmuyor. ABD kabinesinde 15 bakanlık + 1 başkan yardımcılığı var, dörtte bir nüfusa ve yirmide bir ekonomik aktiviteye sahip Türkiye'de ise en son 21 bakanlık + 5 başbakan yardımcılığı vardı.

yapıp (*asılan bazı hainler var*), sonra o ima üzerinden dönüp o hayali grubun varlığını "kanıtlamak", zihnin atabileceği en zarif taklalardan biri.

II. Tasımlar (*Syllogisms*)

Genellemelerimizi yeterince mıncıkladık, tek adımda yapabileceğimiz çıkarımları yaptık. Daha eğlenceli hatalar için aynı anda birkaç adım birden atmamız gerekecek:

Her Türk asker doğar.
Türk'üm (doğruyum ve çalışkanım ama şu an bunun konumuzla bir ilgisi yok).
Öyleyse ben de asker doğdum (sonradan entel oldum).

İki öncül ve bir sonuçtan oluşan bu düşünce akışıyla zaten tümdengelim bölümünde tanışmıştık. Burada terimlere odaklanacağım. Klasik tasımlarda, her satırda ikişer terim bulunur. Yukarıdaki tasımın terimleri sırasıyla şunlardı:

- Türkler, asker doğanlar
- Ben, Türkler
- Ben, asker doğanlar

Görüldüğü gibi toplam üç farklı terimden bahsediyoruz. Sonuç kısmında terimlerin ilki **minör** terim (*ben*), ikincisi **majör** terimdir (*asker doğanlar*). Diğer terim de ilk iki öncülün birbirine bağladığı için **orta** terim olarak anılır (*Türkler*). Bunları ezberlemenize gerek yok ama önümüzdeki bazı safsataların tanımını uzatmamak için kullanacağız.

* * *

Tasımların rolünü ciddiye almanız için bir analoji önereyim:

Öncül olarak kullandığımız genellemelerimiz, atom altı parçacıklar olsun. Şimdiye kadar gördüğümüz *doğrudan çıkarımlar*, bu parçacıklar üstünde yaptığımız sınırlı işlemlerdi. Bir elektronun enerjisini yükseltip alçaltmak gibi.

Tasımlar ise atomlardır, yani biçimsel mantığın yapıtaşları. Birçok iddia bu forma indirgenebilir ama daha fazla bölünemez (fizikçiler, kusura bakmazsınız artık; atom elbette bölünebilir ama *atomos* kelimesi "bölünemez" demek, o kadarcık da olsun).

Şimdi Kadir İnanır'ın tersine, itliği, hergeleliği, kumarbazlığı bırakacağız ve bundan sonra biraz atom mühendisliği öğreneceğiz.

8. "Leonidas Türk müydü?" – Dağıtılmamış Orta Terim (*Undistributed Middle*)

Öncülleri birbirine bağlayan orta terim hakkında yeterince bilgimiz olmamasına rağmen, sonuç kısmında kullanılan terimler arasında ilişki kurmaya çalışmak.

Her asker doğan Türk'tür.
Sparta Kralı Leonidas asker doğmuştu.
Öyleyse Sparta Kralı Leonidas da Türk'tü.

Geçerli olan bu klasik tasım biçimindeki orta terime bakın: *Asker doğanlar.* Bu kümenin her üyesi hakkında bilgim var (hepsi

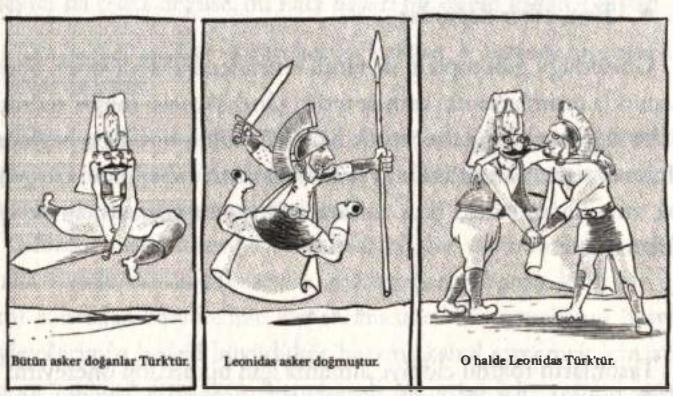

Türk), yani bu terim "dağıtılmış".

Peki ufak bir değişiklik yaparsak:

Her Türk asker doğar.
Sparta Kralı Leonidas asker doğmuştu.
Öyleyse Sparta Kralı Leonidas da Türk'tü.

Bu sefer hatalı, çünkü orta terim hakkında tek bildiğim şey, bir kısmının *Leonidas* bir kısmının da *Türk* olduğu. Aralarında bir bağlantı olması zorunlu mu? Leonidas pekâlâ Türk olup bizimle rakı-balık yapabilir veya bir Yunan adasında arkadaşlarıyla uzo-balık yapabilir, ikisi de mümkün.

* * *

Umarım bu örneğin tesadüfen seçilmediğini fark ettiniz. Tasımın son iki satırına odaklanın:

Her Türk asker doğar → Öyleyse, her asker Türk doğar.

Evet, bu safsatanın özünde "hatalı dönüşüm" yatıyor. Dahası, bu safsatanın kendisi de ileride göreceğimiz "ilişkiler üstünden karalama" taktiğinin özünde yatıyor:

Tüm Naziler Alman'dır.
Kaleci Schumacher de Alman'dır.
Öyleyse kaleci Schumacher bir Nazi'dir.

Almanlık "dağıtılmamış orta terim" olduğundan "Tüm Almanlar Nazi'dir" çıkarımı meydana gelmiş. Elbette kimse sırf basit bir safsata yüzünden Beckenbauer'i Nazilikle suçlamaz. Zamanında bir penaltısını kurtardığı için gıcıklık besliyordur. Bir başka ifadeyle bu safsata, sevmediğimiz insanları karalamanın kök sebebi değil, ama onun temel mekanizmalarından biridir.

9. "İrili Ufaklı Hatalar" – Hatalı Büyük & Küçük Terim (*Illicit Major & Minor Terms*)

Kısmen bildiğimiz gruplar hakkında, tam bilgi sahibiymişiz gibi ahkâm kesmek.

Bir önceki safsatanın aynısını, bu sefer orta terim için değil de

Batman: Arkham Mantık Akademisi

Başarılı ve hayırsever işadamı Bruce Wayne, belediyeye bağışladığı yeni tımarhanesinin açılışı için Gotham City'nin önde gelenlerinin katıldığı bir kokteyl düzenlemiştir. Garsonlardan biri, küstah kahkahalara ve çöpe giden karides miktarına dayanamayıp sahneye çıkar:

"En büyük emek sömürücüleri kapitalistlerdir. Bay Wayne de büyük bir kapitalisttir. Öyleyse kendisi büyük bir emek sömürücüsüdür. Gotham'ın tüm işçileri, birleşin!"

Bunu duyan Winston Churchill durur mu, hemen lafı yapıştırmış:

"Madam, ya çocuğumuz benim güzelliğimi, sizin de beyninizi miras alırsa?"

Güvenlik görevlileri Churchill'i yaka paça dışarı atarlar. Bu ay kaçıncı bu hakikaten? Adam bir tane cevap bulmuş, olur olmadık her davete gelip yanındakini aşağılayarak prim yapmaya çalışıyor. Bu adamı damlı almamak lazım, tek gelsin, yanında laf sokacağı biri olmasın.

Bruce Wayne davetlileri sakinleştirdikten sonra, gencin anlayacağı dilden cevap verir:

"Emek sömürücüleri uzaydan gelmiyorlar, hepsi insandır. Beni eleştiren bu cesur arkadaş da büyük bir insandır. Öyleyse, kendisi büyük bir emek sömürücüsüdür. Aramıza hoş gelmiş."

Salonda büyük bir alkış tufanı kopar, birileri coşkuyla "herkese benden birer viski" diye bağırır. Garson daha ne olduğunu anlayamadan sömürücü camiasına kaydı yapılır, üyelik kartı çıkartılır, kendisine gizli toplantılarda ağır ağır okşayacağı bir kedi hediye edilir. Ve büyük kapitalistler, daha da büyük midelerinde yeni karideslere yer açmaya koyulurlar.

diğer iki terim için yapıyoruz. Kitaplar kalın gözüksün diye midir nedir, zamanında bunları ayrı birer safsata olarak isimlendirmişler ama ben birlikte ele alacağım:

Her Türk uluslararası ilişkiler uzmanıdır, büyük resmi görür.
Her Türk teknik direktördür, it's the football, that's the football.
Öyleyse her teknik direktör, aynı zamanda uluslararası ilişkiler uzmanıdır.

Sonuç kısmındaki ilk terimden, yani minör terimden başlayalım: *Teknik direktörler* kategorisinin tüm üyeleri hakkında bir iddiada bulunuyoruz. Fakat öncüllerde, bu kategori hakkında sadece kısmi bilgi verilmiş ve bir kısmının Türk olduğunu öğrenmişiz. Ya tamamı? Belli değil. Öyleyse sonuç kısmında grubun tamamı hakkında ahkâm kesemem.

* * *

Aynısını majör terim için yapalım. Tasımın biçimi biraz farklı olacak:

Her Türk, S-400, F-35, AK-47 ve UB40 uzmanıdır.
Hiçbir Rus, Türk değildir (çifte vatandaş olmadığını varsayalım).
Öyleyse hiçbir Rus, S-400 uzmanı değildir.

Sonuç kısmında S-400 uzmanlarının tümü hakkında bir iddiam var; Rus olmadıklarını söylüyorum. Öte yandan, öncüllere bakınca, S-400 uzmanlarının bir kısmının Türk olduğu bilgisinden ötesi yok. Bu bilgiyle ne yapabilirim ki? *What can I do, sometimes?*

10. "Hiçliğin Ahengi" – Münhasır Öncüller (*Exclusive Premises*)

İki negatif öncülden bir sonuç çıkarma çabası.

Kısmen bildiğimiz gruplar hakkında tam bilgi sahibiymişiz gibi ahkâm kesmenin bir adım ilerisi, neredeyse hiçbir şey bilmediğimiz gruplar hakkında aynısını yapmak olmalı:

Hiçbir garson, imam değildir.
Hiçbir imam, madenci değildir.
Öyleyse hiçbir madenci, garson değildir.

Varsayımlardan anlaşılıyor ki garsonlar da madenciler de imam olamıyorlar. Ama kalan her şey olabilirler: Garson, papaz, fark etmez. Halbuki sonuç kısmı madencilere fazladan bir kısıtlama ge-

tirdiğinden ("Bu millete her şeyi öğrettim ama garsonluğu öğretemedim!") öncüllerle çelişiyor.

Olumsuz öncüllerden yola çıktığımız sürece bu çelişkiyi yaşayacağız. Biçimi sabit tutup, daha basit terimler kullanırsak:

Ben Müslüman değilim, papazım.
Hiçbir Müslüman, Hristiyan değildir.
Dolayısıyla ben de Hristiyan değilim!

* * *

İki negatif varsayımdan herhangi bir sonuç çıkarmanın imkânsızlığı, Venn şemaları çizerek kolayca fark edilebilir. Ama tanıdığım insanların pek azı yanında Venn şemasıyla dolanıyor. Şema çizmeden konuşmakta ısrar eden çoğunluk ise, varsayımları art arda dizmenin verdiği gazla, kulağa ahenkli gelen çıkarımlara yenik düşüyor:

"Hiçbir bu, hiçbir şu, eee... öyleyse hiçbir o."

Bu **momentum** hissi, özellikle konuşma sanatı için çok önemli. İlerde biçimi düzgün olan akışlarda da göreceğiz; bir yalanı yaymanın en etkili yolu, işe kimsenin itiraz edemeyeceği bir iki doğruyla başlayıp momentum oluşturmaktır. Bu sayede önce güven (*ethos*) oluşturduktan sonra, dinleyende istediğimiz hüznü veya coşkuyu konuşmamızın ahengiyle yaratabiliriz (*pathos*). *Logos* da bu müziğin büyüsü karşısında, ilk defa sarhoş olan biri gibi şaşkın şaşkın bakakalır.

11. "Negatif Elektrik Alıyorum" – Hatalı Olumsuzluk (*Illicit Negative*)

Tek bir olumsuz öncül varken, olumlu bir sonuca varmaya çalışmak.

İki olumsuz genellemeden herhangi bir çıkarım yapamayacağımızı öğrendik. Ya tek birinden?

Hiçbir Japon IŞİD'li değildir.
Tüm IŞİD militanları teröristtir.
Öyleyse bazı Japonlar teröristtir.

Sonuç doğru, bazı Japonlar hakikaten de terörist. 1995 Tokyo metrosu sarin gazı saldırısını hatırlayanlar parmak kaldırsın. Fakat bu saldırı o kadar istisnai ki, 125 milyon nüfuslu Japonya'da II. Dünya Savaşı'ndan o ana kadar yaşanan en ölümcül olaymış. Kurban sayısı tam 12. Bizde her bayram daha ölümcül trafik kazaları oluyor.

Velhasıl, terörist bulunmayan bir Japonya hayal etmek kolay. Japonların IŞİD'e katılmıyor oluşları (öncül) bu hayali destekliyor. Öyleyse aksi yönde bir sonucu nasıl zorunlu kılabilir ki?

Sonuçla öncüller arasındaki bağ kopuk, çünkü tasımda olumsuz bir varsayım olduğu sürece, hiçbir olumlu sonuca varamayız. Mantık, kötümser insanları iyimser sonuçlarla ödüllendirmiyor.

* * *

Bunun aksi, yani pozitiften negatife giden yol da çetrefilli:

Tüm IŞİD militanları teröristtir.
Tüm teröristler suçludur.
Öyleyse bazı suçlular IŞİD'li değildir.

Sonuç yine doğru; ekmek çalan bir Türk milliyetçisi de suçludur. Ancak ekmek hırsızlığının suç olmayıp sadece terörizmin suç olduğu bir paralel evrende bu sonuç da yanlış olacaktı ve varsayımlarım, böyle bir paralel evrene müsaade ediyor (kaynak: Stephen Hawking).

Gündelik hayatta kimse varsayımların pozitifini negatifini hesaplamadığından, artı eksi yük dengesinin çetelesini tutmadığından, öncülleri hızlıca sıralayıp mantıksal tutarsızlıkları arada kaynatmak epey kolay.

12. "Okeye Dördüncü" – Dört Terim Hatası (*Four Terms Fallacy, quaternio terminorum*)

Dört bilinmeyenli denklemi, üç işlemle çözmeye çalışmak. [126]

Athos, Porthos ve Aramis, üç kişiden oluşan silahlı bir çetedir.
Tüm üç kişilik çetelerin takma adı "Üç Silahşörler"dir.[127]
Öyleyse D'Artagnan da Üç Silahşörler üyesidir.

D'Artagnan yine damdan düşer gibi olaya dahil olmaya çalışıyor. Üç Silahşörler aslında dört kişi olmalarının tek nedeni bu adamın kariyer hırsı, yoksa çıkarımla ulaşılacak bir sonuç değil.

* * *

Tarihe geçmek için genelde dördüncü bir üye gerektiğinden olsa gerek (Beatles, Ninja Kaplumbağalar, Mahşerin Dört Atlısı), bazen bizim tasımlar da yeni üye alımı yapıyor:

Bal porsuğu katildir. (Ama umurunda değil!)
Tüm katiller yaptıklarının hesabını bir gün mutlaka öder.
Batman denen kokteyl kapitalisti de yaptıklarının hesabını ödeyecek.

Bu tasımda damdan düşme rolü Batman'in. Öncüllerde yok ama kabak onun başına patlamış. Bir tane daha:

Tüm imamlar dindardır.
Tüm dindarlar muhafazakârdır.
Öyleyse AKP seçmeni de muhafazakârdır.

Bu seferki sonuç daha isabetli ama bunun önemi yok, çünkü halen hatalıyız. Unutmayın, AKP'liler hakkında bildiğim tek şey, onlar hakkında hiçbir şey bilmediğim. Yine de önyargılarıma uygun şekilde araya kaynamışlar. Tabii bu hatayı bize yediren tek unsur teyit önyargısı değil; bilinçli anlam karmaşaları da var

126 Alternatif tanım: "Bizim orada g*te g*t denir, zama da zam. Threesome aşktır, dört kişinin yaptığıysa avam."

127 Galat-ı Meşhur Severler Derneği olarak "Üç Silahşorlar" (Üç Silahşor'u hiç karıştırmayın) şeklinde düzeltmemeyi tercih ettik. –e.n.

Tüm zamlar birer "fiyat ayarlamasıdır".
Fiyat ayarlamaları, serbest piyasanın arz-talep dengesini yansıtır.
Öyleyse zamlar, piyasanın isteğidir.

Burada üç terim varmış gibi gözükse de "fiyat ayarı" iki farklı anlamda kullanılmış. Nitekim serbest piyasanın "görünmez eli" tarafından yapılan fiyat ayarları başka, bir bürokratın altın saatli ve kıllı elleriyle tepeden inme yaptığı fiyat artışları başka.

13. "Hanginiz Kara Batman?" – Maskeli Adam Safsatası (*Masked Man Fallacy*)

Bir şey hakkında bildiklerimizi veya duygularımızı, o şeye ait birer özellik zannetmek.

Maskeli adam imgesinin kökü, MÖ 4. yüzyılda yaşamış olan Eubulides'in bir paradoksunda saklı.[128]

"Bu maskeli adamı tanıyor musun?"

"Hayır."

"Ama o senin baban. Baban kim, bilmiyor musun?"

Maskeli adam ile babanız arasındaki fark ne? Daha doğrusu, iki şeyin farklı olduklarını nasıl anlarsınız? Mesela önceki bölümde, "fiyat ayarlaması" dediğimiz şeylerin aslında iki farklı kavram olduğunu nasıl şıp diye anlamıştınız?

Cevap: Leibniz Kanunu.[129] İki şeyin farklı özellikleri varsa, bunlar aynı şey olamazlar. Aynı olmaları için tüm özelliklerinin aynı olması lazım:

Batman'in maske takma, Superman'i dövme, dolar milyarderi olma gibi özellikleri var.
Benimse sadece dolar milyarderi olma özelliğim var.

128 Eubulides, gayet doğru bir kariyer seçimi yaparak kendini paradoks icat etmeye adamış Miletli bir vatandaş. En ünlü eseri de, paradoksların en zarifi olan yalancı paradoksu: "Yalan söylüyorum."

129 Özdeşlik İlkesi.

Öyleyse ne yazık ki Batman değilim.

Gayet net. Leibniz utanmadan şu kuralla adını tarihe yazdırmış. (Şaka şaka, kalkülüsü Newton'dan bağımsız biçimde bulan birinden bahsediyoruz. İsterse tarihe adını yazdırır, isterse grafitiyle ayıp şeyler çizer, her türlü hakkı var.)

* * *

Fakat şeylerin özelliklerinden değil de onlara dair inançlarımızdan bahsediyorsak, Leibniz mezarında dönmeye başlıyor. Aşağıdaki tasımların farkına bakın. İlkinde objektif gerçeklikten bahsederken ikincisinde o gerçekliğin ne kadarının bilindiğine odaklanmışız:

Batman bir süper kahraman.
Batman aslında Bruce Wayne.
Öyleyse Bruce Wayne bir süper kahraman.

Kokteyldeki herkes, Batman'in bir süper kahraman olduğunu biliyor.
Batman aslında Bruce Wayne.
Öyleyse kokteyldeki herkes, Wayne'in bir süper kahraman olduğunu biliyor.

* * *

Günlük hayatta bu safsata, bilerek kavram karmaşası yaratmaya veya rakibi karalamaya yarar:

Rakibim barış görüşmelerinin doğru yol olduğuna inanıyor.
Halbuki teröristler barış görüşmelerini bahane ederek güç topluyorlar.
Öyleyse rakibim, teröristlerin güç toplamasını doğru buluyor

Bu suçlama karşısında, "Beyefendi, beyefendi! Leibniz Kanunu nesnelere ait özellikler için işler, inançlarımız için değil!" savunması yapacak halimiz yok. Zira gizli bir ikilem içine çekildik: Ya kötü niyetliyiz ya da saftiriğin teki. Bu çerçeve içinde savunma yapmak yerine çerçeveyi tamamen değiştirmek tek geçer yol. Ben mesela

tartışmalara hep siyah pelerin ve maskeyle katılırım ki köşeye sıkışınca, "Ben senin babanım!" diyerek konuyu dağıtabileyim.

14. "Stereotipik İyonlar" – Örtük Tasım (*Enthymeme*)

Bir kısmı eksik bırakılan, sadece ima edilen tasımlar.

İzlediğim onca mafya dizisinden öğrendiklerime dayanarak bir gözlemde bulunuyorum:

"Yan masada yemek yiyen grup İtalyan olamaz, fazla sessizler."

Şimdilik ortada bir safsata yok. Örneğimizi tasım haline getirirsek, akışın geçerliliğini göreceğiz:

Yan masada yemek yiyenler çok sessiz.
(Saklı varsayım: Hiçbir İtalyan grup sessiz sedasız yemek yiyemez.)
Öyleyse yan masadakiler İtalyan değil.

Tanrı Açıklayamayacağı Kadar Karışık Bir Mantık Hatası Yapabilir mi?

Kafanıza tam olarak yatmayan bir şeyler mi var? Haklısınız, bir şey hakkındaki bilgim/inancım ile o şeyin gerçek özellikleri arasında kesin bir ayrım yok. Başka bir paradoksla devam:

Tanrının her şeye gücünün yettiğine inanıyorum.

Dolayısıyla Tanrı'nın (1) istediği her ağırlıkta taş yaratabileceğine inanıyorum.

Aynı zamanda Tanrı'nın (2) istediği her taşı kaldırabileceğine inanıyorum.

İstediği ağırlıkta taş yaratabilen bir varlık, istediği taşı kaldıramaz.

Öyleyse Tanrı 1 ve Tanrı 2 farklı varlıklardır.

Önce inançlarımdan bahsedip, sonra nesnelerin doğası hakkında çıkarımda bulundum. Şimdi ben maskeli adam safsatası mı yaptım? Yoksa Leibniz Kanunu tıkır tıkır işledi mi?

Bu paradoksa yüzlerce yıl önce bazı çözümler önerilmişti. Mesela Augustinus, Tanrı'nın dilediği her şeye gücünün yettiğini söylüyordu. Kaldıramayacağı bir taşı yaratmak ise Tanrı'nın dileyeceği bir şey değildi. Yani bir bakıma, neye gücünün yetip yetmeyeceğine karar verecek gücü vardı. Fakat bizim için önemli olan paradoksu çözmek değil, inanç ile gerçek arasındaki mesafeyi anlamak. Benzer paradoksları "inanç" kelimesi olmadan yazabiliriz:

1. Kaldırılamayacak ağırlıkta taş yaratma özelliği
2. Her taşı kaldırabilme özelliği

1. Sonsuz güvenlikte bir hapishane yaratma özelliği
2. Her hapishaneden kaçabilme özelliği

Yahut Descartes'ın "bölünemez atom" fikrine olan karşıtlığından kopya çekersek:

1. Bölünemez bir şey yaratma özelliği
2. Her şeyi bölebilme özelliği

Tüm bu örneklerde (1) ve (2) çelişkili oldukları için, aynı varlıkta bulunamazlar. Ben bir bakteri de olsam "yıldız çocuğu" da olsam aynı şey geçerli. Dolayısıyla bu bağlamda epistemolojik (bilgi edinmemle alakalı olan) sınırlarım belirleyici olmuyor. İstikrarı bozmadan, eşyanın tabiatına yönelik çıkarımlarda bulunuyorum.

Öte yandan, "Maskeli adam kim bilmiyorum, maskesini çıkarırsa bilebilirim?" derken, böyle bir epistemolojik sınır var; odak noktası benim yeterliliğim. Bunun yanına objektif bir perspektiften yazılmış bir öncül eklersem (Bruce Wayne = Batman) hatlar karışır, maskeli adam safsatası olur.

Antik Roma'dan beri sessiz yemek yiyen bir İtalyan ailesi görülmediği için o saklı genellemeyi açık açık yazmaya gerek olmamış. Tasım atom ise, örtük tasım da bir elektronunu kaybetmiş atom, yani iyon olmalı.[130]

* * *

Örtük tasımların işlevi bize zaman kazandırmak değil elbette. Asıl işlevleri, zihnimizdeki klişeleşmiş grup kimliği kalıplarını, yani stereotipleri kuvvetlendirmek. "Gürültücü İtalyan ailesi" görece masum bir örnek ama şunu düşünün:

"Ne kaçıyorsun lan İsrail dölü!"

Engizisyondan kaçan Yahudilere kucak açmış Fatih'in ve II. Bayezid'in torunu olduğunu iddia eden birileri.

Öncelikle, burada bir akıl yürütme var mı? İnanılmaz ama evet. Madde madde açarsak, bir versiyonu şöyle olabilir:

(Bana ancak korkak ve alçaklar hakaret ederler.)
(Tüm İsrail dölleri –o da neyse artık– korkak ve alçaktır.)
Öyleyse bana hakaret eden bu kişi de İsrail dölüdür.

Sadece sonuç kısmından ibaret bir "iyon" var elimizde. "İsrail dölü" hakkındaki gizli varsayım özellikle sorunlu, zira konuşmacının alt-kültürüne o kadar yedirilmiş bir stereotip ki araya sıkıştırılınca otomatik biçimde kabul görüyor. Bu stereotipi algılayan ve yüzünü ekşitenler ise zaten hedef kitlesi dışında kalanlar. Diyelim ki onlardan bir "ırkçılık" suçlaması geldi, savunması hazır:

- "Öyle demek istemedim, sizin kalbiniz fesat."
- "Şakayla karışık canım, lafın gelişi."
- "Yahudilerden değil İsrail devletinin dış politikasından bahsediyoruz."

Bu "savunmalar" sadece grup dışına yönelik yapılıyor. O kültürel referansı içselleştirmiş grup üyeleri ise mesajı çoktan aldılar ve göz kırpıp gittiler.

* * *

130 "Gerçek yapıtaşı" kısmı, aramızdaki teorik fizikçilerin bam "*string*"ine basabilir, kusura bakmasınlar.

"İyonların" bir diğer önemli görevi de düşünce akışındaki bir zayıflığı kamufle etmek. Önceki örnekte stereotipin kendisi çok isabetli olsaydı bile, bir hatalı dönüşüm göze çarpıyor:

(Tüm İsrail dölleri korkak ve alçaktır.)
Öyleyse bana hakaret eden bu kişi de İsrail dölü olmalı.

Halbuki tüm hakaret edenlerin korkak ve alçak olduğunu varsaysak bile, tüm korkak ve alçaklar "İsrail dölü" değil. Bu basit hile, yabancı düşmanlığının ifade edilmesini kolaylaştırıyor.

* * *

Örtük tasımın daha da etkili bir kullanımı, sonuç kısmını boş bırakmak:

Eskiden küresel ısınma diyorlardı.
Soğuk havalar devam edince iklim değişikliği demeye başladılar.
(gülüşmeler)

Burada saklı olan ama gülüşmelerle onaylanan sonuç:

Öyleyse insanlık, karbon salınımı yoluyla iklim değişikliğine neden olmuyor.

Halbuki açık açık yazınca, sonucun varsayımları takip etmediği bariz. Zira etiket değişikliği, etiketin ardındaki bilimin ve rakamların değiştiğini göstermiyor. Zaten bilimin değişmiş olması da teorinin en güncel haline güvenmemek için iyi bir neden olmazdı.

* * *

Yazının ötesine geçelim: Basit bir görsel bile tek başına örtük tasım işlevi görebilir.

Aslında, tüm reklam sektörünün bu tekniği kullandığını söylemek abartı olmaz. *Alcoa Aliminum* reklamı olarak bilinen 1953 tarihli bu görsel, dönemin yaygın cinsiyetçiliğinin bir sembolü haline gelmiş. İma ettiği fikri tasım haline getirebilir misiniz? ("You mean *I* can write syllogisms?")

Kadınlar, bir şişeyi açmak için bile erkeğe ihtiyaç duyan aciz yaratıklardır.
Ama bu şişeyi bir kadın dahi açabilir.
Öyleyse tüm kadınlar bu şişeyi kullanmalılar.

* * *

İster yazılı ister görsel olsun, sonuç kısmını insanların kafasına kakmak yerine ustaca ima etmenin asıl dâhiyane yanı, ikna etmeyi kolaylaştırması: İstediğim sonucu karşımdakilere kendi ağızlarından söyletirsem, fikirlerini değiştirmem katbekat kolay olur. "Yenilmiş" hissetmedikleri için egoları savunmaya geçmeyecek, aksine o argümanı "evlat edinecekler" ve rasyonalizasyon yoluyla kendi gerekçelerini kendileri bulacaklar. Bir başka ifadeyle, Sokratik Yöntem ölmedi; sadece artık karşılıklı diyaloglara kıyasla çok daha sofistike araçlar yardımıyla uygulanıyor.

15. "En Zayıf Halka" – Zincirleme Tasım *(Sorite)*

Tasımları birbirlerine ekleyerek uzun düşünce akışları oluşturmak.

Hücreler birçok kromozom içerir.
Kromozomlar birçok gen içerir.
(Öyleyse hücreler birçok gen içerir.)
Genler nükleotidlerden oluşur.
(Öyleyse hücreler birçok nükleotid içerir.)
Nükleotidlerde bolca fosfat ve tahta bulunur.
Öyleyse tüm hücrelerde bolca fosfat ve tahta bulunur.[131]

Ara sonuçları atlayarak oluşturulan bu zincir, her zincir gibi, en zayıf halkası kadar kuvvetli. Tabii sıkı bir momentum oluşturarak veya laf kalabalığı yaparak zayıf halkaları arada kaynatmak mümkün.

* * *

Fakat daha ilginci, tüm halkaların gerçekten sağlam olduğu bir zincirin dahi kırılabilmesi. Miletli Eubulides'in **yığın paradoksları** (*sorite paradox)* bunun klasik örneğidir:

Her okyanus sayısız damladan oluşur.
Bir damlası eksik bir okyanus, hâlâ okyanustur.
Öyleyse iki damlası eksik bir okyanus da hâlâ okyanustur.
Öyleyse üç damlası eksik bir okyanus da hâlâ okyanustur.
Öyleyse dört dam... –hâlâ okuyor musunuz yahu, bırakın gidin– okyanustur.
Öyleyse beş damlası... –bak hâlâ ısrar ediyor– okyanus da hâlâ okyanustur.

Geriye tek bir damlası kalmış su birikintisi de bir okyanustur.

Tüm adımlar doğru, zincir sağlam ama başlangıç noktası ve sonuç çelişkili. Benzer örnekleri, kum tanesi-çöl, ağaç-orman, karınca-koloni için de düşünebiliriz. Bunların ortak noktası, belirsiz tanımlara dayanmaları, dolayısıyla hangi noktada başlayıp bittiklerinin belli olmaması.

Mesela *Die Hard 1* ve *2*'deki Bruce Willis kel değil, 4'teki ise kel. Bir noktada bir şeyler değişmiş demek ki. Serinin en sıkı filmi olan

131 Bilindiği üzere evrende beş element vardır: ateş, su, toprak, tahta ve çalıntı espriler. Kaynak: *G.O.R.A.*

Die Hard 3'te bu adama çok yüklendiler, o sırada oldu herhalde. Yok, "Şu okulda bomba var etkisiz hale getir", yok, "MSN kasıyor, 5 dakika sonra şu telefon kulübesinden konuşalım," yok, "Karşı parka bir bilmece koydum, 30 saniyede çözmezsen çocuğumu keserim"... Sahne sahne, bomba bomba, adım adım kelleşti adam.

(Bruce Willis'in aksine kel haliyle karizmatik olmayan %99'luk kesim adına sloganım: "Kel erkek yoktur, yığın paradoksunu bilmeyen kadın vardır.")

III. Karma(şık) İddialar ve Önermeler Mantığı

Doğrudan çıkarımlarla başladık, sonra genellemeleri üçlü gruplar halinde birleştirdik, hatta onları da birbirine ekleyip uzun düşünce zincirleri oluşturduk. Peki, bir sonraki adım ne olabilir?

Bir sonraki adımda, ufak bir çocuk gibi konuşmayı bırakacağız: Bakanlar rüşvetçi, garsonlar sosyalist, Batman'ler Batman... Böyle böyle nereye kadar! Nihayetinde dediklerimiz, "Bu nesne şu kümedir, o kümede değildir"den ibaret. "Onun bunun kümesindedir" diye milletin arkasından konuşmak kolay olduğu için mantık kurgusunun biçimine rahatça odaklanabildik.

Gelgelelim günlük hayatta durum farklı. "Cumartesi günleri Cuma'dan sonra gelir" gibi genellemeler yapmıyoruz. Onun yerine, "Geçen Cumartesi de ofise gelip çalışmıştım, bir daha çalıştırırlarsa istifa ederim," diyoruz. Yani önermeler kullanıyoruz.

* * *

Önerme kavramıyla daha önce tanışmıştık, doğru-yanlış değeri alabilen cümlelerdi. Halihazırda birkaç örnekte bunları kullandığımızı fark etmişsinizdir. Artık yeni yapıtaşlarımız olacaklar ve bunları birbirine bağlayarak daha ilginç "moleküller" oluşturacağız:

"Cumartesi iş çıkışı pavyona gittim ve ertesi gün kendimi buzlu bir küvette buldum."

"Ya böbrek.avi olduk ya da biri bana şaka yaptı."

"Eğer böbreklerden biri gitmişse, pavyonu organ mafyası işletiyor demektir."

Molekülü bir arada tutan bağları tanıyoruz. "Ve", "veya", "eğer" gibi bağlaçlar sayesinde, sadece tek tek önermeler değil, bileşik önermenin tamamı da bir "doğru/yanlış" değeri kazanıyor. Örneğin "ve"nin iki yanındaki önerme de doğru olmalı ki bileşik önerme doğru olsun.

Bu kombinasyonların kendine has alfabesini öğrenmeyeceğiz. Zira düşüncelerinizi " ~Mm = (Ci. Um) c Ef" şeklinde ifade etmekten zevk alan biri olmadığınızı varsayıyorum. Onun yerine, baharat niyetine, tasımlarımıza böyle moleküller de ekleyeceğiz ve eskisinden daha lezzetli hatalar yapacağız.

16. "ORmak veya XORmak, İşte Bütün Mesele Bu" – Hatalı Olumlama (*Affirming a Disjunct*)

İki seçenekten birinin doğru çıkmasının, diğerini mutlaka yanlışlayacağı yanılgısı.

Eleme yoluyla sonuca ulaşmak epey yaygın bir akıl yürütme şekli. Öyle ki hem biz ölümlülerin dilinde özel bir ismi var (*disjunctive syllogism)* hem de yüksek Elfçede *(modus tollendo ponens).* Basit bir örneği:

Seçimleri ya Cumhuriyetçiler kazanacak ya da Demokratlar.
Sandıkların %99'u açıldı, turuncu emlak kralı kazanmış.
Öyleyse seçimi Demokratlar kaybetti.

Alternatiflerden biri gerçekleşmişse diğerini eliyoruz; ne de olsa bir parti kazanmışsa diğer kaybetmiş demektir. Kimse seçimleri aynı anda hem kazanıp hem kaybedemez.[132] Aşağıdaki tasım ise geçersiz, çünkü aynı anda gerçekleşebilecek alternatiflerden oluşuyor:

132 Kuantum ve Kalkınma Partisi hariç: "Haydi Almanya, belirsiz bir gelecek için tek çare Heisenberg-Schrödinger!.. Amaaa olmayabilir de."

Ya ben hayal görüyorum ya da TÜBİTAK'a bir hayvanat bahçesi müdürü atadılar.
Hakikaten de yeni müdür hayvanat bahçesinden gelmiş.
Öyleyse kesin hayal görmüyorum.

* * *

Örneklerin kilit noktası, "varoluşsal safsata" bölümünde de gördüğümüz gibi, günlük konuşma dilinin belirsizliği ile mantıktaki kesinliğin arasındaki çatışma. Hiç düşünmeden kullandığımız "veya"nın aslında iki farklı anlamı var:

- En azından biri: "Şampiyonluk için bu maçı kazanmamız veya diğer maçın berabere bitmesi yetiyor. İkisi de olursa ne âlâ."
- Sadece biri: "Yazı veya tura gelecek, ikisi birden gelemez." Bu durumun mantıkta ayrı bir adı var: dışlamalı veya (*exclusive or = xor*).

Seçim örneği bir *xor* ikilemiydi. Seçimlerin nasıl işlediğini herkes bildiği için gizli bir varsayım yapmıştık. O varsayımın örtüsünü kaldırırsak, düşünce akışımızın geçerli olduğu anlaşılıyor:

Amerikan seçimlerini ya Cumhuriyetçiler kazanacak ya da Demokratlar. (Seçimlerin tek bir galibi olabilir.)
Cumhuriyetçiler kazandı, öyleyse Demokratlar kaybetti.

* * *

Tabii günlük dilde "dışlamalı veya" terimini kullanmak, sonsuza kadar arkadaşsız kalma riskini epey artırıyor, bu yüzden "veya"nın hangi anlamda kullanıldığını bağlamdan çıkarmaya çalışıyoruz. Bağlama göre, ikilemde başka alternatiflerin de olabileceğini varsaymak ne kadar makul? Akıl yürütmenin sağlığı bu sorunun cevabına bağlı.

Lakin bağlamın da farklı dereceleri var. "*Ya hayal görüyorum ya da TÜBİTAK hayvanat bahçesine döndü*" ikilemine tekrar bakın: Kâğıt üstünde geçersiz, pratikte ise geçerli. Ama bir seviye daha derine inersek, bunun gerçek bir eleme bile olmadığını, aslen bir retorik aracı olduğunu fark ediyoruz. Amaç, dar çerçevede TÜBİTAK'a ya-

pılan atamayı eleştirmek, geniş çerçevede de liyakate dayalı bir yönetim dileğini belirtmekti. Hatta belki bunları da birer araç olarak kullanarak iktidarı zayıflatmaktı. Yahut o bahaneyle dünyayı ele geçi... tamam tamam, sustum.

17. "Bu Kasaba İkimiz İçin Fazla Küçük" – Hatalı Eleme (*Denying a Conjunct*)

Bir ihtimalin elenmesinin, diğerinin doğruluğunu mutlaka kanıtlayacağı yanılgısı.

Seçimleri aynı anda hem CHP, hem de HDP kazanamaz.
CHP seçimi kazanamadı.
Öyleyse seçimi HDP kazandı.

Seçim temasından devam edelim. Yukarıdaki ikilem doğru, sonucu yanlış. Fi tarihinden beri her genel seçimi sağ partiler kazanıyor. Öyleyse nerede yanlış yaptık?

Bence "yetmez ama evet"te yaptık ama kastettiğim yanlış başka. Aslında ortada gerçek bir ikilem yok. Sadece, olası birçok ihtimal içinden (CHP, HDP, MHP, AKP ve tabii ki ANAP) iki tanesini seçip, onların aynı anda gerçekleşemeyeceğini söylemişiz.

Bir Zamanlar Vahşi Batı: İntikam, Soğuk Yenen Bir Yemektir

Bal porsuğu, onu son bıraktığımız barda seçim sonuçlarını izlemektedir. Kimin kazanacağı umurunda değildir. Zaten tüm dikkati de saatlerdir bir köşeden kendisini süzen köpektedir. Daha fazla dayanamaz:

"Hey adamım, sen de kimsin ha? Ve ben neden dublajlı bir Amerikan porsuğu gibi konuşuyorum? Bilmiyorum ama bu kahrolası kasaba ikimize fazla küçük, hem sen hem de ben barınamayız."

"Ne malum, belki teker teker de barınamayız. Bence daha büyük bir kasabaya taşınalım."

"Hakikaten ya, o ihtimali düşünememiştim. Az kalsın boş yere seni öldürecektim."

"Tesadüfe bak, babam da böyle basit bir mantık hatası yüzünden ölmüştü. Hem de bu barda."

Bal porsuğunun tüyleri diken diken olur. Köpek devam eder:

"Belki tanıyorsundur... Köpek Ahmet derlerdi!"

"K..k..köpek Ahmet? Ama o soruşturmayı şerif hemen kapatmıştı. Ortağı olduğu barı korumak için… Bir dakka, bir dakka, van minüt! Bunları nereden biliyorsun? Sen de kimsin? Yoksa..."

DAN! Bir flaş patlar, gürültüsü barın içinde ağır ağır yankılanır. Bal porsuğu yerde can çekişmektedir. Köpek ağır ağır devam eder:

"Evet bildin, oğluyum. Yıllarca bu anı beklemiştim. Değil bu kasaba, bu dünya ikimize fazla küçük."

"Ama hani hatalı eleme, hani denying the conjunct?"

"Deny this motherfucker!"

DAN! DAN! DAN!

Kahramanımız bardan çıkar ve gün batımına doğru atını sürer. Gerçi bir köpek olduğu için atı süremez, daha ziyade yan yana yürürler. At da zaten biraz Marksisttir, öyle ast-üst ilişkilerine, sınıf ayrımlarına karşıdır, aralarında gerilimli bir ilişki vardır...

Ne yazık ki beynimiz tembel olduğu için sadece o anda ön plana çıkan ihtimallere odaklanıyor, birinin gerçekleşmediğini görünce de (*denying a conjunct*), otomatikman diğerinin gerçekleşeceğini var sayıyor. İki seçeneğin de gerçekleşmeme ihtimalini, yani bunun bir **yalancı ikilem** olabileceğini unutuyoruz. Mesela MHP, bir muhalefet koalisyonuna evet diyebilir, seçimin gerçek galibi olabilir. Ama MHP'nin stratejisi mantık biliminin çok ötesinde bir konu, o yüzden sınavda çıkmayacak.

18. "Cemaat Sıçarsa İmam Osurur" – Neticeyi Doğrulamak (*Affirming the Consequent*)

Gerçekleşmiş bir sonuca bakıp koşulların da gerçekleştiğini varsaymak.

Genelde bal porsuğu, köpek, at, yarasa adam ve Türk siyaseti gibi örnekleri kullanmamın sebebi, içimde yatan hayvan sevgisi. Fakat tüm hayvanları eşit biçimde sevmiyorum.

"Anadolu Neandertali" mesela, Allah'ın gücüne gitmesin, çok lüzumsuz bir hayvan. Hızlı kalkınma ve eğitim hamleleri sonucu neslinin tükeneceği umuluyordu ama haşere gibi dirençli çıktı. Genel olarak oldukça koruyucu, agresif bir türdür ve "kara toprak" fetişi bulunur. İlk dikkatinizi çekecek şey, ikilemlerin koşullu önermelere dönüşebilmeleri. "Veya"dan "eğer"e, köprü parası vermeden bedavaya geçiş yapabiliyoruz:

Ya benimsin ya da kara toprağın → Benim değilsen, kara toprağınsın.

Koşullar gerçekleşmişse sonuç da gerçekleşecek. Ama çoğu zaman sonuçlara dair beklentinin gücü, sebep-sonuç ilişkisini tersine döndürüyor:

Neandertal: "Eğer karım beni aldatırsa beylik baltamı çıkarır onu vururum."

Akşam haberleri: "Bugün yine bir Neandertal terörü yaşandı sayın izleyenler..."

Kahvedeki diğer Neandertaller: "Kadın kesin hak etmiştir, aldatmıştır bizimkini."

(Tabii burada "evrensel pembe dizi kuralı" varsayılıyor: Eğer bir kadın başkasıyla beraber olursa mutlaka ondan hamile kalır ve her şey, tam da en kötü zamanda ortaya çıkar. Yani tüm aldatmalardan Neandertal Bey'in haberinin olacağını farz ediyoruz.)

O halde, düşünce akışının şekli nasıl? Eh, zavallı kadının durumundan hallice. Neandertal Bey'in arkadaşları aceleyle tahrik indirimi uygulamışlar ama belki başka bir sebepten dolayı karısını vurmuştu. "*Ancak ve ancak* beni aldatırsan seni vururum, onun dışında sana âdeta tapacağım," diye bir vaat görmemiştik.

* * *

Sonucun onanması *(affirming the consequent)*, koşulun gerçekleşmesini garanti etmez. Sebep-sonuç ilişkisi normalde tek yönlüdür. İmam osurursa cemaat sıçabilir ama cemaat sıçmış diye

imama ters ters bakmanın âlemi yok. Aynı sonuca yol açan başka koşullar da olabilir, tıpkı aynı zirveye çıkan başka patikalar olabileceği gibi. Ne yazık ki önyargılarımız pratikte tek bir patikaya odaklanmamıza yol açıyor, sonuca bakınca da bu önyargılarımızın ispatını görüyoruz: "Kesin o patikadan gitmiştir."

Kamu Spotu

Zeki, yaratıcı ve ilginç insanlar biraz bunalımlı olurlar.

Dipteyim, sondayım, depresyondayım.

Demek ki ben de zeki, yaratıcı ve ilginç biriyim.

En bulaşıcı neticeyi doğrulama çeşidi budur. Eğer bir arkadaşınızda gözlemlediniz ve size bulaşmasından korkuyorsanız, sık sık ellerinizi yıkayın ve muhtemelen o kadar da özel olmadığınızı kendinize tekrarlayın. Unutmayın, bu hatanın aşısı yok ve en çok da 14-18 yaş arası genç ve sağlıklı nüfusu etkiliyor.

19. "İmam Osurmazsa Cemaat Sıçmaz" – Koşulun Reddi (*Denying the Antecedent*)

Gerçekleşmemiş bir koşula bakıp, sonucun da gerçekleşmediğini varsaymak.

Zirveye bakıp, patika tahmin etme hatasının zıttı da var: Bir patikanın kapalı olduğunu görünce zirveye hiç çıkılamayacağını, yani o sonucun hiç gerçekleşemeyeceğini düşünmek.

Zeki ve ilginç biriyseniz, muhtemelen biraz bunalımlısınız.
Hiç de bunalımlı değilsiniz, aksine epey mutlu gözüküyorsunuz.
Demek ki aptal ve sıkıcı birisiniz.

* * *

Ağırdan alıp geçerli bir örnekle başlayalım. Bir papaz, bir imam ve bir haham bara giderler...

İmam: "Niye kahvede buluşmuyoruz da illa beni bara sokuyorsunuz?"

Papaz: "Boş ver, ben yardımcı olurum günah çıkarmana, uzmanlığım. Asıl bak ne diyeceğim: Geçen haberlerde Neandertal Bey'in bahsi geçiyordu. Karısını da geçen Pazar kilisede göremedim. Başına bir iş gelmiş olmasın?"

İmam: "Yok, asparagas onlar. Kadın her gün camide. Ne olduysa artık, imana gelmiş."

Papaz: "Seninkisi iman da bizimkisi... Neyse, sevindim. Demek ki kocasını aldatmamış."

İmam: "Ne alakası var?"

Papaz: "E kocası her yerde tehditler savuruyordu ya. Aldatsaydı onu kesin vururdu."

İmam: "Haklısın. İşte sahalarda görmek istediğimiz türden bir *modus tollens*."

Haham: "Vay, nerede öğreniyorsunuz oğlum bunları? Bana da Latince öğretsenize, beni de alsanıza aranıza biraz. Sadece hesap gelince benle konuşuyorsunuz."

Biçim düzgün. Sonuç gerçekleşmemişse, olası sebeplerden herhangi birinin gerçekleşmediği kesin. Bizimkiler birkaç gün sonra tekrar buluşurlar:

İmam: "Arkadaşlar, yanlış anlamayın, huzur tabii ki İslam'da, ama kadın artık camiye de gelmiyor. Neandertal Bey de ortadan kayboldu. Polise mi gitsek?"

Papaz: "Yok yok, kadının aldatmadığını garanti edebilirim. Vatikan kasabadaki tüm yatak odalarını izliyor, tık yok."

İmam: "İyi bari, kadın aldatmamış ise kocası da onu vur..."

DAN! Barın öte yanından bir patlama duyulur. Umursamazlık dolu bir inilti yükselir.

İmam: "Ne oluyor yahu?"

DAN! DAN! DAN! Bir köpek atına binmeden, onla birlikte hızla uzaklaşır.

Papaz: "Boş ver, artık kesin ölmüştür. Çıkarken bir dua ederiz."

İmam: "Tamam, ne diyorduk, hah, kadın aldatmamış ise kocası onu vurmamıştır. Telaşa lüzum yok. Belki sinagogda yatıp kalkıyordur."

Haham: "Sinagog? Bana mı geldi sıra, bir şey mi dediniz? Modus pokus?"

Papaz: "Yahu silah sesine uyanmadın buna mı uyandın? Kalk yerine yat sen. Yalnız önce hesabı öde."

Aldatma koşulunu reddetmek (*denying the antecedent*) sonucun gerçekleşmediğini garanti etmiyor. Önceki bölümle aynı kapıya çıktık: Aldatmak, kadının vurulması için yeterli bir sebep ama illa gerekli değil. Başka sebepler de olabilir. Zirveye giden yollardan sadece biri kapalı.

* * *

İmam: "Dur dur, böyle bitirmeyelim, ne zirvesi! Bir sosyal mesaj için vaktimiz var mıydı?"

Editör: "Var ama çok kısa tutarsak, lütfen."

İmam: "Tamam, Haham Efendi gir kamu spotunu."

Kamu Spotu

"Yetişkin bir Anadolu Neandertali, günde 10 namus ultimatomu verebilir, uzak durmak en iyisi. Yok, eğer bir Neandertal olduğunuzdan şüpheleniyorsanız, önce sakin olun ve elinizdeki baltayı yavaşça yere bırakın. Aldatılsanız dahi kimseyi vurmayın. Gururunuz ancak kendi hayatınızdan daha değerli olabilir, bir başkasınınkinden değil.

Zaten birbirinizi vura vura sonunda size ne oldu biliyorsunuz değil mi? Bize yem oldunuz!" [133]

133 "The Well-Tempered Clavier", *Westworld* (2016).

20. "Akvaryumunuz Var mı?" – Yalancı Zincir

Aslında birbirine bağlı olmayan bir halkalar yığınını, sağlam bir zincirmiş gibi algılamak.

Artık şu ikilemleri ve koşullu önermeleri birleştirip, Voltran'ı oluşturmayı deneyelim mi?

"Ula İdris, nedir bu düz mantık anlat bakalım."

"Valla Temel, fıkraya başlamadan önce anlaşalım, Laz şivesiyle filan hiç uğraşamam."

"Filhakika mirim."

"Şimdi senin ya bir akvaryumun vardır ya da yoktur."

"Vardır."

"Eğer akvaryumun varsa, balık seversin."

"Bayılırım."

"Hayvan seven, insan da sever."

"Hem de nasıl."

"İnsan seven, karısını da sever."

"Bayılırım."

"Öyleyse adammm gibi adamsın."

Temel, yeni öğrendiklerini hemen oradan geçen Dursun'un üzerinde uygulamaya karar verir:

"Dursun sende akvaryum vardır, eğer varsa balıkla..."

"Yoktur."

"Ne?"

"Akvaryum yoktur."

"...!"

"...?"

"Ula Dursun, sen ibn* misin?"

"Bunca yıllık arkadaşınım, ibn*ysem n'olacak?"

"Tamam, sosyal mesajınız gerekli mercilere iletildi Dursun Bey."

* * *

Temel'in yaptığı safsatayı önceki bölümden biliyoruz fakat burada fazladan bir etken var: Mantık zincirinin zayıflığı. Her halka, öncekine zar zor tutunmuş. Balıkları seven biri tüm hayvanları sevmek, dolayısıyla insan da sevmek zorunda değil.

Tıpkı basit tasımlarda yaptığımız gibi, zincirin oluşturduğu momentum, tek tek halkaların zayıflığını kapatıyor. O kadar ki, fıkranın adı bile "düz mantık", sanki her adım bir diğerini takip ediyormuş gibi.

* * *

Bunun bir tık üstü, birbirini hiç takip etmeyen şeyleri bir zincir gibi gösterebilmek:

Ya balığınız var ya da yok.
Eğer balığınız varsa hayvanları seviyorsunuzdur.
Köpeğiniz varsa da hayvanları seviyorsunuz.
Hele kediniz varsa kesin hayvanseversiniz.
Öyleyse balığınız varsa, muhtemelen köpeğiniz ve kediniz de vardır.

Zincir mi, halka yığını mı?
İkinci soru: Bu fotoyu çok mu aradım?

Her gördüğünüz koşullu iddia gerçek bir neden-sonuç ilişkisi, her gördüğünüz seçenek de gerçek bir ikilem teşkil etmiyor. Özellikle heyecanlı bir konuşma sırasında, aslında birbirine hiç bağlı olmayan bir halka yığını tarafından ikna edilmek gayet olası.

21. "Mantık Hatalarındaki İnanılmaz Mantık Hatası" – Safsata Safsatası (*Fallacy Fallacy*)

Bir akıl yürütme safsata içerdiği için varılan sonucun da yanlış olduğunu farz etmek.

Tarihin belki de en meşhur *modus tollens* biçimli akıl yürütmesi, hayatında hiçbir imam, papaz veya haham tanımamış olan Epikuros'un **Kötülük Problemi**'nde kullanılmıştı:

Eğer sonsuz derecede güçlü, bilgili ve merhametli bir Tanrı varsa, kötülük olmazdı.
Kötülük var.
Öyleyse sonsuz derecede güçlü, bilgili ve merhametli bir Tanrı yok.[134]

İkilemlere dayanan versiyonu: Ya Tanrı kötülüğü bitirmek istiyor ama gücü yetmiyor ya gücü yetiyor ama kötülüğü bitirmek istemiyor ya da ne kötülüğü bitirmek istiyor ne de gücü yetiyor. [135]

Epikuros'un tasımı geçerli. Ama biraz ters yüz edersek:

Eğer kötü niyetli bir Tanrı varsa, Dünya acı dolu olurdu.
Dünya acı dolu.
Öyleyse kötü niyetli bir Tanrı var.

Bildiğimiz "neticeyi doğrulama" hatası bu. Zira "iyi" bir Tanrı'nın evreninde de acı olabilir. Belki acıyı bir tekâmül aracı olarak kullanıyordur. Belki "iyinin ve kötünün ötesindedir". Hatta belki

134 Kaynak: Allahsızlığı Yayma Kürsüsü Başkanlığı.

135 Tabii Epikuros'un "Tanrı" kavramı bizimkinden farklı ama paradoks açısından fark etmiyor. Zaten paradoksu da direkt olarak Epikuros'tan değil, daha sonraları Hristiyan Tanrısı bağlamında yazan ve ona atıfta bulunanlardan duyuyoruz.

bir tanrı bile yok, zira tanrısız bir evrende de acı olabilir. Nihayetinde çıkarım geçersiz. Peki, öyleyse vardığımız sonuç yanlış mı? Kötü niyetli bir Tanrı yok mu şimdi, kesin bilgi mi, yayalım mı?

Onca şey öğrendikten sonra, kendini "mantık doktoru" sanıp Latince teşhis dağıtmanın dayanılmaz bir hafifliği var. İnsan karmaşık bir şeyi ismiyle tanımlayınca, bir problem çözmüş olduğu hissine kapılıyor ve dopamin salgısı artıyor. Tanımak ve tanımlamak, mutluluktur. Fakat unutmayın ki bu teşhis sonucun doğruluğu hakkında değil, çıkarımın kalitesi hakkında. Aynı sonuca varan çok daha sağlam çıkarımlar olabilir.

Ya tam da "Yaşasın, kötü niyetli bir Tanrı yokmuş!" diye erkenden kutlamaya başlamışken, Bursa'dan ikinci bir argüman haberi gelirse?

* * *

Bir akıl yürütme hatasının otomatikman sonucu yanlış kılacağını düşünmeye, "akıl yürütme hatası" hatası diyoruz. Bakın, isim koyunca nasıl da rahatladık. Şimdi sizi daha da rahatlatayım:

Diyelim ki sadece argümandaki zayıflığa işaret ettiniz ve birisi yanlışlıkla sizi "safsata safsatası" yapmakla suçluyor. Buna ne denir? Tahmin ettiniz: "Safsata safsatası" safsatası.

Ama durun, daha bitmedi. En başta bir "neticeyi doğrulama" hatası ile örneklendirdiğimiz bu safsatanın kendisi, bizzat o hatanın özel bir hali. Yapısına bakın:

> Sonuç yanlışsa ya varsayımlar ya da akıl yürütme hatalıdır.
> Bir akıl yürütme hatası var.
> Öyleyse sonuç mutlaka yanlış.

* * *

Serbest Çağrışım: "I'm So Meta, Even This Acronym..."[136]

136 Kendi kendine referans veren (meta) sistemler ile insan bilinci arasında paralellikler kuran eserleriyle ünlü Douglas Hofstadter hakkında bir xkcd karikatürü. Kelime oyunlarına dayandığı için hakkını verecek bir

22. "Sebebi Neydi Ki?" – Kötü Sebepler Safsatası (*Bad Reasons Fallacy*)

Safsata olarak tanımlayamadığımız birtakım kötü sebeplerin, mutlaka yanlış sonuçlara yol açacağını farz etmek.

Genelde gangster Al Capone'a veya Al Pacino'ya atfedilen, ama aslen ilk ismi ciddi ciddi "Emo" olan bir komedyene ait bir alıntıyla başlayalım:

"Bana bir bisiklet vermesi için yıllarca Tanrı'ya dua ettim, bir kere bile cevap alamadım. Anladım ki Tanrı'nın çalışma biçimi farklı. Ben de bir bisiklet çaldım ve bu sefer beni affetmesi için dua etmeye başladım."

Şimdi bunu Kötülük Problemi ile harmanlayalım:

Sefaletimi azaltması için Tanrı'ya dua ettim ama cevap alamadım.
Eğer Tanrı olsaydı dualarıma cevap verir, sefaletimi azaltırdı.
Demek ki Tanrı diye bir şey yok.

Şu ana kadar gördüğümüz her hata için bir etiketimiz vardı ama burada afili bir teşhis koyamıyorum. Çünkü şekil ve şemailin düzgün olmasına karşın verilen sebeplerin yetersiz olduklarını biliyorum.

çeviri yapmak mümkün değil. https://xkcd.com/917/

Şöyle düşünün: Elimizde halkla ilişkiler departmanı kötü çalışan, müşteri şikâyetlerine cevap vermeyen bir şirket var. Sırf bu yüzden, o şirketin bir patronu olmadığı sonucuna varıyorum. Halbuki patron tatilde olabilir. Veya bakacağı başka şirketler, başka âlemler vardır, kim bilir.

* * *

"Kötü sebepler", safsata safsatasının daha genel bir hali: Sadece soyu sopu, adı sanı belli o aristokratik hataları değil, özel bir ismi hak etmeyecek kadar avam olanları da kapsıyor.

Hatırlarsanız, safsata safsatasını zihnimiz için bir tuzak haline getiren şey, bir teşhis koymanın sağladığı ego tatmini idi. Teşhis zevki olmayan bu safsata ise daha ziyade kullanışlı bir hile:

Bir görüşü savunan en zayıf sebepler seçilip ortaya yem olarak atılır ki görüşün (sonuçların) yanlış olduğu sanrısı yerleşsin ve sonradan gelebilecek daha etkili argümanların altı oyulsun.

Zira insan bir kere bir görüşten soğudu mu, yeni birtakım bilgiler ışığında bile ona dönmesi epey zorlaşıyor, çünkü bunu tükürdüğünü yalamakla özdeşleştiriyor. Daha sonra göreceğimiz "çöpten adam" (*straw man*) hatasının özünde de bu strateji var.

* * *

Her şeye rağmen, kötü sebepler safsatasının makul olduğu durumlar da var:

Bir konu hakkındaki popüler argümanlar zayıfsa, "Belki şurada küçük, mutlu bir argüman daha vardır, onu da bekleyelim, sonuç hakkındaki nihai kararımızı öyle verelim," demeyiz. Zamanımız, dikkatimiz, enerjimiz sınırlı. "Yenilen pehlivan güreşe doymaz" misali, sürekli yeni argüman üreterek işi yokuşa sürenler, belli bir **sosyal bedel** ödemeliler. Aksi halde hiçbir tartışma sonlanmazdı. Sonsuza kadar sebep üretebilecek hayal gücümüz var ne de olsa. Makul bir noktada, argümanımızla beraber savunduğumuz konumun da çökmesi ve bizi enkaz altında bırakması lazım.

Yani "safsata" diye sınıflandırdığımız bu düşünce kalıbı, aynı

zamanda, iletişim yollarının istismar edilmesini önleyen faydalı bir mekanizma. Ancak bu bakış açısı, bizi daha büyük bir soru işaretiyle karşı karşıya getiriyor: Bir sebebin "kötü" olması tam olarak ne demek?

23. "Ben de Zaten Bisikletle Gelmiştim" – Alakasız Sebepler (*Non Sequitur*)

Sonuçla alakasız, yetersiz veya bildiğin "kötü" sebepler ileri sürmek.

"Takip etmiyor" mânâsına gelen *non-sequitur* öyle otoriter bir terim ki yerinde kullanıldığında etrafınızdakiler huşu içinde susar, belli belirsiz bir uğultu kulaklara Latince fısıltılar taşır ve bir anda Marcus Antonius lejyonlarıyla beraber kapıda beliriverir.

Peki "verinde kullanmak" ne demek? Günlük havatta *non-sequitur* kalıbı, sebep denemeyecek kadar bağlantısız olan, "kel alaka" cevaplar için de kullanılıyor. Herkesin ilkokul yıllarını kısa bir süreliğine de olsa zehir etmiş olan o "ben de zaten bisikletle gelmiştim" fıkralarını hatırlayın.

Biz bu terimin anlamını biraz sınırlayacağız. Gerçek bir sebep girişiminin olduğu ama sonuçla arasında iyi bir bağlantının olmadığı durumlara odaklanacağız. Bu demektir ki şu ana kadar gördüğümüz tüm biçimsel hatalar aslen birer *non-sequitur*. Dolayısıyla

bazı yazarlar bunu taksonominin en tepesine yerleştiriyorlar, bazıları da başka özel bir ismi olmayan tüm o "avam sınıfı" safsataları gruplayan bir şemsiye terim olarak kullanıyorlar.

* * *

Lakin benim için *non-sequitur*'u ilginç kılan şey, serbest mantık için doğal bir geçiş noktası olması. "Kötü sebepler" safsatasındaki koşullu önermeye daha yakından bakın:

"Eğer Tanrı var olsaydı dualarıma cevap verir, sefaletimi azaltırdı."

Bu öncülün ardında başka varsayımların yattığını biliyoruz:

1. Tanrı var olsaydı, dualarımı duyacak ve cevap verecek güce sahip olurdu.
2. Tanrı var olsaydı, bunları yapmak isterdi.
3. Dualarıma cevap verseydi, bunu kesin fark ederdim.

Ancak ve ancak tüm bunları birleştirirsek, gezegenin "patronsuz" olduğu sonucuna varmak makul olurdu. Gelgelelim, günlük hayatta bu ekstra varsayımlardan %100 emin olamıyoruz. O yüzden verdiğimiz sebepler de yetersiz kalıyor, kesin bir sonuca varamıyor.

Eh, madem sihirli kelimeyi söyledik (acaba hangisiydi?), bir tavşan deliğinin daha içine dalalım...

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Ressam

"Belki şu yirmilik hafızana yardımcı olur. Tekrar sorayım: 'Ressam' nerede?"
"Tam karşında evlat. Ne tür resimler yaptığımı biliyor musun?"
"Evet. En iyi sahte pasaportlarda hep senin imzan var diyorlar."
"Doğru demişler. Şimdi söyle bakalım, kim için ve niye?"
"Kendim için. Bir bar cinayetinden aranıyorum; sınırı geçmem lazım."
"İyi de sen bir köpeksin. Köpeklere pasaport sormuyorlar ki."
"Öyle mi? Ben de zaten atımla gelmiştim."
"Ne diyorsun kardeşim? Atlara da sormuyorlar."
"O da zaten Marksisttir biraz."
"La havle... Çıkın gidin, uğraştırmayın beni!"
"Bu saçmalığa Latince bir isim koyana kadar şuradan şuraya gitmeyiz."

"İçiniz Güzel Olsun" – Serbest Safsatalar (*Informal Fallacies*)

Şu ana kadar hep biçime odaklanıyor ve bir kesinlik şartı arıyorduk. Artık biçimin ötesine geçip içeriğe bakmak ve olasılıksal düşünmemiz gerekecek. Yani geçerli veya sağlam argümanlardan kuvvetli (*cogent*) argümanlara geçiş yapıyoruz.

Kötülük Problemi'ne bu yeni perspektiften bakarak ufak bir pratik yapalım. Aziz Augustinus, Thomas Aquinas ve Leibniz gibi filozoflar, problemin çözümüne hep aynı noktadan başlamışlar:

"Merhametli bir Tanrı, kötülüğü yok etmek zorunda değildir, ona izin vermek için geçerli sebepleri olabilir" (özgür irade gibi).

Bu savunma karşısında, Tanrı'nın olmadığının kesin olarak ispatlanamayacağı anlaşılmış ve Kötülük Problemi, daha yumuşak, daha olasılıksal zeminlere çekilmiş. Yeni bir versiyonu:

> Merhametli bir Tanrı'nın insanlara acı çektirmesinin makul sebepleri olabilir.
> Ama çocuklara ve hele hele hayvanlara boş yere acı çektirme ihtimali daha zayıftır.
> Eğer hayvanlar gereksiz acı çekiyorlarsa, Tanrı'nın da var olma ihtimali zayıflar.[137]

Dolayısıyla artık derdimiz ispatlamak değil, desteklemek. Çürütmek değil, zayıflatmak. Doğruya ulaşmak değil, daha olasıya yakınsamak. "Yanlış" ile "doğru" arasındaki çizginin silindiği serbest mantık *(informal logic)* alanına hoş geldik.

137 Çocukların ve evcil hayvanların acıları için "Ebeveynlerin imanı test ediliyor," denilebilir ama insandan uzak coğrafyalarda ve çağlarda yaşamış hayvanların acılarına makul bir sebep bulmak zor. Şu ana kadar yaşamış tüm bilinç sahibi canlıların, tüm o atların, köpeklerin ve bal porsuklarının, milyonlarca yıl boyunca açlıkla, sıcakla, parazitlerle, yırtıcılarla mücadele ettiklerini ve sürekli korku duyduklarını düşünün.

SHERLOCK HOLMES
İMAM VE PAPAZLA KONUŞTUM. HERKES KADININ ÖLDÜRÜLDÜĞÜNDEN ŞÜPHELENMİŞ. EVİNİN BODRUMUNDA SAKLANIRKEN BULUNUNCA TÜM KÖY ÇOK ŞAŞIRMIŞ.
GENELLEYEN ADAM
Londra'da gerçekleşmiş bir soruşturmanın kayıtlarından alıntıdır.
*Bu hikaye, çözerken Mike Mignola'nın bir Hellboy karesinden yararlanılır. (Ç.N.)
HAHAMLA KONUŞMADIN MI?
YOK UYUKLUYORDU. AMA O DA ÇOK ŞAŞIRMIŞ DEDİLER.
HELE ASIL KURBANIN, KOCASI NEANDERTAL BEY OLDUĞUNU ÖĞRENİNCE.. ZAVALLI ADAM.. NEANDERTAL DE OLSA, İNSANDIR.
KADINLARIN KOCALARINI ÖLDÜRDÜĞÜ NE KADAR SORUŞTURMA GÖRDÜYSEM, HEPSİNDE KOCANIN ADINA ÇIKARTILMIŞ BİR HAYAT SİGORTASI VARDI.
BİR POLİÇE BULABİLDİNİZ Mİ?
NE TESADÜF! GEÇEN AY MİLYONLARCA AKÇELİK BİR POLİÇE ÇIKARTILMIŞ!
BİNGO! DEMEK Kİ KADIN SUÇLU OLMALI!...
AHMAK! İŞTE BU YÜZDEN SEN ALELADE BİR DOKTORKEN BEN DÜNYANIN TEK DANIŞMAN DEDEKTİFİYİM WATSON!
...KOCALARINI PLANLI ÖLDÜREN KADINLARIN HEPSİ ÖNCEDEN HAYAT SİGORTASI ÇIKARIYOR OLABİLİRLER AMA ÖNCEDEN HAYAT SİGORTASI ÇIKARAN KADINLARIN ÇOĞU KOCALARINI ÖLDÜRMÜYORDUR, DEĞİL Mİ?
O KADAR İŞ YÜKÜ OLSAYDI, HER GÜN LESTRADE'E YARDIM EDİYOR OLURDUK..
HMM.. BÖYLE SÖYLEYİNCE KULAĞA GAYET ŞEY GELİYOR..
ELEMENTARY MY DEAR WATSON? TABİİ Kİ BASİT. ŞU GERÇEĞİ NE KADAR KOLAY UNUTUYORUZ: İSTATİSTİKLER GERÇEĞİ ANLAMAK İÇİN DEĞİL, İLK TAHMİNİMİZİN DOĞRULUĞUNA KENDİMİZİ İKNA İÇİNDİR.
KİMİNLE KONUŞUYORSUN SHERLOCK?
YİNE MESAJ KAYGISIYLA OKUYANLARA DÖNÜP DÖRDÜNCÜ DUVARI MI KIRDIN? KAÇ KERE DEDİM SUÇ MAHALLİNDEYKEN ŞUNU YAPMA DİYE?!
BİLGİSAYAR MÜFETTİŞ, BİLGİSAYAR..

KADININ BİLGİSAYARINA BAKTINIZ MI?
HAYIR ŞİFRELİYDİ. EKRANDA SADECE "...Kizlyn" YAZIYOR. VE TAHMİN ETMEK İÇİN TEK HAKKIMIZ VAR.
HMMM...
TEK HAK YETER DE ARTAR BİLE..
ETRAFINA BAK, MUHAFAZAKAR BİR MAHALLEDEYİZ.
ŞU SEHPANIN ÜZERİNDEKİ NE?
AKİT GAZETESİ!
LESTRADE, BUNDAN SONRASINI SEN BİLE HALLEDEBİLİRSİN SANIRIM..
..AKİTLİYİM? İNANILMAZ, AÇILDI..
HESAPLARINA BAKIYORUM.. HMMM.. NETFLİX'TE SON BİR AY İÇİNDE DEXTER, HANNİBAL VE FARGO İZLENMİŞ. CİNAYET EĞİTİMİ ALMIŞ RESMEN.
SHERLOCK İZLEMEMİŞ Mİ?
HAYIR AMA ŞEY İZLEMİŞ, ŞEY..
ELEMENTARY?
HEM DE TÜM SEZONLARINI..
HMMM!
DURUM CİDDİLEŞİYOR. ONCA BÖLÜMDEN HER TÜRLÜ CİNAYET ŞEKLİNİ ÖĞRENMİŞTİR. BU TEK BAŞINA, KUVVETLİ BİR KANIT DEĞİL AMA POLİSİYİ DE DÜŞÜNÜNCE..
HER HALÜKARDA CİNAYET ALETİNİ BULAMAZSAK İŞİMİZ ZOR.
HAKLISIN MÜFETTİŞ. EĞER GERÇEKTEN DE KATİLSE MUHTEMELEN ZEHİR KULLANMIŞTIR. KADINLARIN FAVORİ METODU.
ADAM ECZACIYDI, SHERLOCK. HER TÜRLÜ PANZEHİR EVİNDE BULUNUYOR. NASIL BİR ZEHİR İŞİNE YARAR KİP?
EVDE HER ŞEY TOZLU.. MÜZİK SETİ DIŞINDA HER ŞEY... EN SON O KULLANILMIŞ OLMALI.
YOKSA O ÇELİK ALBÜMÜ MÜP
SAKİN DİNLEMEYİN! HALA ÖLÜMCÜL OLABİLİR!
BUNLARIN HEPSİ TOPLATILDI SANIYORDUM! BİR İNSAN KOCASINI ÖLDÜRMEYECEKSE NİYE ÇELİK ALBÜMÜ BULUNDURSUN!
GÜZEL SORU LESTRADE.. KADININ SUÇLUYU KESİN BİÇİMDE KANITLAYAMADIK AMA BU KADARI ONU TUTUKLAMAK İÇİN YETERLİ. YARGIÇ UŞAĞI DA TUTUKLAYIN. KADIN ÖNCE DAVRANMAMIŞ OLSAYDI NASIL OLSA UŞAK YAPACAKTI KATİLLİK BUNLARIN FITRATINDA VAR.
-BU MACERANIN SONU-

Silivri Spotu

Yayınevinin notu: "Din hakkındaki görüşler sadece yazarı bağlamaktadır."

Yazarın notu: "O görüşler aslen kuzenimi bağlamaktadır, hesabıma girip yazmış."

İmamın notu: "Ben ikna oldum valla arkadaşlar, yarın istifa ediyorum."

Papazın notu: "Ben de zaten Budistim aslında ama böyle kebap işi başka nerede bulurum."

Hahamın notu: "Şimdi evvela Kötülük Prob..."

Editörün notu: "Bu kısmı fazla uzattığımız için 'Hahamın notu'na yer veremiyoruz."

IV. Genelleme Safsataları

Tasımlarımızın konforuna veda ettikten sonra, Bacon'ın hayaleti hep bizimle olacağı için, yolculuğa onun memleketinden bir hikâyeyle başladık. Yersiz genellemelerle dolu bu soruşturma, iki tanıdık düşünce biçimi ve bir de Kinder sürpriz yumurta barındırıyor.

* * *

Tümevarım (*induction*): Çok sayıda tekil gözlemden, genel bir teoriye gidiyoruz.

1. Önceki 60 benzer soruşturmanın 60'ında da kadın sigorta poliçesi çıkarmıştı.
2. Öyleyse kocalarını öldüren kadınlar hep sigorta poliçesi çıkarır.

* * *

Geriçıkarım (*abduction*): Sürpriz yumurtayı sona saklayacağımı düşünmüştünüz değil mi? Çoğu zaman tümevarım ile aynı kefeye koyduğumuz geriçıkarımın amacı illa bir genellemeye yakınsamak değildir, eldeki verilerle uyuşan en iyi teoriyi bulmaktır.

1. Kocalarını öldüren kadınlar sigorta poliçesi çıkarırlar (tümevarımdan miras aldık).
2. Fakat poliçe çıkaranların çoğu cinayet işlemiyor.
3. O yüzden sigortanın varlığını en iyi açıklayan teori, "kadının katil oluşu" olamaz.
4. Cinayet dizisi izleyenlerin de çoğu cinayet işlemiyor.
5. O yüzden dizi tarihçesini en iyi açıklayan teori de "kadının katil oluşu" olamaz.
6. Ama bütüne bakalım: Elimizde ölü bir adam, bir poliçe ve cinayet dizileriyle dolu bir Netflix hesabı var. Hepsini birden en iyi açıklayan teori, kadının katil olması olabilir.

Birer "neticeyi doğrulama" hatası içerdikleri için reddedilen argümanlar, birleşince daha derin bir anlam kazandılar. Böyle ne kadar çok argüman ele alırsak, gerçeğe o kadar yakınsıyoruz. İki yanlış bir doğru etmez ama 4-5 zayıf açıklama bir araya geldi mi, *muhtemelen* kuvvetli bir doğru ederler.

* * *

Tümdengelim (*deduction*): Genel bir teoriden tekil gözleme iniyoruz.

1. Ortamda Çelik albümü varsa kesin biri zehirlenmiştir.
2. Çelik albümü varmış. Bakayım mı hangi şarkıla...
3. SAKIN HA![138]

* * *

Artık elimizde, biçimsel safsataları anlamamıza yarayan tüm düşünce kalıpları ve daha fazlası bulunuyor. Genelden özele, özelden genele, gözlemden teoriye, her türlü düzlemde hareket kabili-

138 Aslında Çelik şarkılarını da severim ama resmen vahiy gibi bir anda aklıma belirdi ismi. Kusura bakma Çelik.

yetimiz var. Olasılık ile tanıştık, belirsizlik ile barıştık, dosta güven, düşmana korku saldık. "Doğrudan çıkarımlar" bölümünde ele aldığımız genellemelere bir de bu donanımla bakalım...

Sınavda Çıkacak

"Eğer" (*if*), koşulla sonuç arasında tek yönlü bir ilişkidir. Çift yönlü ilişkiler ise "sadece ve sadece" ile belirtilir (*if and only if* veya kısaca *iff*).

If: Çelik albümü varsa kesin biri zehirlenmiştir.

Iff: Çelik albümü varsa kesin biri zehirlenmiştir + Biri zehirlenmişse kesin Çelik albümü vardır.

Nasıl ki ikilemlerden bahsederken günlük dildeki "veya" yetersiz kalmıştı (*xor* ve *or* farkı), burada da günlük dildeki "eğer"in yetersizliğini görüyoruz (*if* ve *iff* farkı).

Sınavda Çıkmayacak

Orijinal Sherlock Holmes hikâyelerinde daima dedektifin tümdengelim (*deduction*) yeteneğinden bahsedilir. BBC'nin görece yeni *Sherlock* dizisinde Watson'ın blogunun adı buna atfen *"The Science of Deduction"* idi.

Halbuki dedektifin ana metodu geriçıkarımdır (*abduction*). Zaten tam da bu yüzden emin olamadığı zamanlar olur, hatta bazen tahminleri düpedüz yanlış çıkar.[139]

Muhtemelen yazar Arthur Conan Doyle'un zamanında bu terimler arasındaki farklar pek bilinmiyordu. Dizi senaristleri de blogun ismini *The Science of Abduction* koyacak değiller, zira günlük dildeki anlam farkı yüzünden "insan kaçırma bilimi" olarak anlaşılabilirdi. Bence *"The Science of Inference"* en uygunu, yani "Çıkarım/Çıkarsama Bilimi".

Tabii bloga trafik çekmek için en iyi seçenek: "Ünlü Dedektifin En Çok Karşılaştığı 10 Soruşturma Hatası: 7 Numaraya İnanamayacaksınız!"

139 A.C. Doyle, *Sherlock Holmes: Sarı Surat*, çev. Necmi Akyazan (İstanbul: Avrupa Yakası Yayıncılık, 2012).

24. "İstisnalar Kaideyi Bozar" – Katı Genelleme (*Fallacy of the Accident, dicto simpliciter*)

Bir genellemeyi fazla katı biçimde yorumlayıp, istisnalara esneklik göstermemek.

Aristoteles'in 13 orijinal safsatası arasında tarihsel açıdan en zorlusu bu olabilir. Biraz da verdiği örneklerin karmaşıklığı yüzünden olsa gerek, çağlar boyunca aynı isim altında farklı safsatalar belirtilmiş. Kafa karışıklığını en aza indirmek için birkaç parça halinde inceleyeceğiz, lakin hatanın özünde basit bir saplantı var: İstisnalar kaideyi *bozmamalı*.

Eğer isminiz Immanuel Kant değilse ve *her durumda* doğruyu söylemek gibi bir ihtiyaç hissetmiyorsanız, hayatınızdaki kaidelerin makul istisnaları olduğunu düşünürsünüz.[140] Zira kurallarımız, %100 geçerli olan kategorik önermeler değil, dünyayı anlamayı ve toplumsal yaşamı kolaylaştıran kısayollardır. "Spor, her insan için iyidir," deriz ama, "kalp hastaları hariç," gibi bir istisnaya açık kapı bırakırız.

Gelgelelim bazı konularda basit ve katı kurallara göre yaşamak istiyoruz. Bu durumlarda, esneklik göstermek yerine kabaca 3 farklı stratejiden birini seçeriz:

1. İstisnaları tamamen göz ardı ederek genellemenin saflığını korumak.
2. İstisnaları kabullenmek ama genellemenin saflığından da vazgeçmemek.
3. İstisnaları eğip bükerek kabullenmek ve rasyonalize etmek.

Bu bölümde ilk stratejiye odaklanacağız.

* * *

140 Kant, *kategorik imperatif* kavramına getirilen bir eleştiriye verdiği cevapta, öldürmek istediği kişinin yerini soran bir katile bile yalan söylemenin ahlaken yanlış olduğunu açıklamıştı, Über ein vermeintes Recht aus Menschenliebe zu lügen (1797).

"Tüm erkek Suriyeli sığınmacılar korkaktır, yoksa vatanlarında kalıp savaşırlardı."

Böyle genellemelerin ortaya çıkışında cehalet, öteki korkusu, gelecek kaygısı gibi faktörlerin yattığını tahmin edersiniz. Ancak bir kez ortaya çıktıktan sonra, bunun üstünde ısrar etmek ve hiçbir istisna tanımamak daha ilginç bir tutum; birkaç ayrı getirisi var:

- Sizi sığınmacılara yardım etme yükümlülüğünden kurtarır. Yani zaten yardım etmeyecektiniz de, bu sayede *süperego*nun sebep olduğu **vicdani yük** hafiflemiş olur.
- Bu stereotipler bir **grup kimliği** yaratır. Sadece ötekinin kimliğini değil, daha önemlisi, sizinkini. Yani kendinizi bu karşıtlık üzerinden tanımlar ve bir yere ait hissedersiniz. Hele ki halihazırda sağlam bir kimliğiniz yoksa ve boşluktaysanız.[141]
- Kimliğinizi ne kadar şiddetle onarsanız, grup içinde o kadar **statü** elde edersiniz. Bir düşünün: Milliyetçi bir çevrede Suriyeliler hakkında ölçülü eleştiriler yapanlar mı kendilerine platform bulup yükselecekler, en katı genellemeleri yapanlar mı? Hangisinin grup üyeliği, yani davaya bağlılığı sorgulanamaz? Aynı soruyu tersten de sorabiliriz: Liberal bir çevrede mülteciler için en çok gözyaşı dökenlerin mi sesi yükselir, nüanslı yaklaşımların mı?

Özetle, vicdanen rahatladık, sarılacağımız bir kimlik yarattık, bir grup güvencesi elde ettik ve kolay yoldan statü edinerek egomuzu okşamanın yolunu bulduk. Kafamızdaki dış dünya modelinin biraz daha basitleşmesi de cabası. Tüm bu vaatlere hangimiz dayanabiliriz ki?

Dolayısıyla öyle alelade bir safsatadan değil, temel bir motivasyondan bahsediyoruz. İstisnaları, yani karşıt görüş ve kanıtları akıl edememekten değil, *etmemekten* bahsediyoruz. Önümüzdeki safsataların ciddi bir kısmının bu amaç yolunda birer araç olarak türediklerini göreceğiz.

141 M. Pirie, How to Win Every Argument: The Use and Abuse of Logic (Londra: Continuum, 2006).

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Yüzüklerin Kölesi

"Boşver be at kardeş. Sahte bir pasaportumuz yok ama gerçek bir dostluğumuz var."
Marksist at köpeğe bakar, bir anda gözlerini devirir. Bir atın gözlerini devirmesi korkutucudur.
"Tamam tamam, en azından rakımız var. Bak, ilk aşkımla aynı şöyle bir ağacın dibinde tanışmıştık. Kıçını koklar koklamaz kararımı vermiştim. Yüzüğü çıkarıp evlenme teklif ettim."
"Evlilik ve yüzük şart mıydı?"
"Şart tabii. Her ahlaklı köpek evlenir."
"Feodalizmin dayattığı köhne cinsiyet rolleri işte. Biz aynı ahırda evlenmeden yaşıyorduk."
"Köhne möhne, en azından ben bir şeylere inanıyorum, senin gibi beş karış at suratımla ortalıkta dolanmıyorum. Neyse, yine de kabul etmedi teklifimi. Yüzüğün değeri en az 3 aylık kazancıma denk olmalıymış, istisnası yokmuş, yoksa ona yeterince değer vermiyormuşum."
"Vahşi kapitalizmin dayattığı harcama kalıpları işte."
"Senin rakı masası muhabbetin neyin dayatması acaba, neydi bizim günahımız?"
"Günah mı? Onun neyin dayatması olduğunu söylememe gerek yok sanırım."
Bu sefer gözünü devirme sırası köpektedir. Bir köpeğin gözlerini devirmesi hiç korkutucu değildir.

25. "Durdurulamayan Kaide, Hareket Ettirilemeyen İstisnayla Çarpışırsa" – Özelleştirme Safsatası (*Fallacy of the Accident, dicto simpliciter*)

Bir genellemeyi fazla katı biçimde yorumladığımız için geçerli ama zayıf sonuçlara varmak.

İstisnalarla baş etmenin ikinci ve bence en orijinal yolu, genellemenin katılığından da istisnadan da vazgeçmeyip ikisini birleştirmek.

Spor, her insan için iyidir.
Spor, kalp hastaları için kötüdür.
Öyleyse kalp hastaları insan değildir.

Gördüğünüz gibi ilk örnekten epey farklı bir yapısı var, dolayısıyla Aristoteles'in ardıllarının *dicto simpliciter* ("genel konuşuyorum"[142]) yüzünden kafalarının karışmış olması doğal.

* * *

İlk dikkatimizi çeken şey, çıkarımın biçimsel bakımdan geçerli olduğu. Eh, istisnalara makul esnekliği gösterecek biri açısından öncüller de gayet doğru. E, öyleyse, bu çıkarımın sağlam, daha doğrusu kuvvetli olması beklenirdi. Aksine, saçma sapan bir sonuca varmışız.

Bunun sebebi, öncülleri oluşturan genellemeleri kelimesi kelimesine ciddiye almak. Muhtemelen bir yapay zekâya temel mantık öğrettiğiniz zaman, ilk yapacağı çıkarımlar da buna benzeyecektir. Peki, "doğal zekâya" sahip bir insan niye böyle bir şey yapsın?

Absürt sonuçlar işin içine girdiği vakit, genelde bir sabotaj veya trollük kokusu duyarız. Yani öncüllerden birini zayıflatma, konunun ciddiyetini azaltma veya rakibin itibarını zedeleme çabası vardır. Dolayısıyla hedef, tartışma sürecinin kendisidir.

26. "Anti-İstisna" – Kuralı Kanıtlayan İstisna (*The Exception That Proves the Rule*)

İstisnaların, genellememizi daha da kuvvetlendirdikleri sanrısı.

İngilizcedeki ilginç tabirlerden biridir "*the exception that proves the rule*", yani "kuralı kanıtlayan istisna". Hararetle savunulan bir genellemeye karşı getirilen bir örnek için söylenir. Tabii ki kalıbın kendisi bir *oksimoron*, çünkü kuralı çürüten şeye istisna denir.

142 C.C. Çevik, "Safsataların Latince Terminolojisi", erişim 20 Nisan, 2020, https://jimithekewl.com/dicto-simpliciter/.

Bu şekilde kullanılmasının ilginç bir açıklaması, *prove* yükleminin eski anlamının "test etmek" olmasıydı. Biçimsel mantıktan hatırlayacaksınız, karşıt örnekler, yani istisnalar, kuralı test etmek için iyi araçlardır. Daha makul bir açıklama ise, bir istisnanın varlığının mantıken ortada bir kural olduğunu kanıtlamasıdır. Yani kuralın içeriğini değil de bir kuralın varlığını kanıtlıyor.

Biz burada, amaçlanan anlamdan ziyade doğrudan kelime anlamını esas alacağız, çünkü bu haliyle istisnaları rasyonalize etmenin bence en dâhiyane yolunu oluşturur: istisnaya rağmen değil, istisna sayesinde kuralın gücünü arttırma prensibi.

Din Kardeşliği: Ayrılık

Papaz: "Arkadaşlar sonunda tayinim çıktı, Afrika'ya misyonerliğe gidiyorum."

İmam: "Ne yapacaksın Afrika'da ya, her tarafı geri."

Papaz: "Yok canım. Güney Afrika güzel."

İmam: "Tek orası var, zaten onlar da İngiliz İmparatorluğu sayesinde kurtarmışlar."

Açık açık söylenmese de, yukarıdaki istisna, genellemenin dışında konumlandırılıyor ve dinleyende bıraktığı intiba şu oluyor: "Ancak bu kadar seyrek bir istisnası var ve onun da açıklaması asıl teorimizi daha da destekliyor, yani Afrika hakikaten geri bir yer."

Papaz: "Peki ya Seyşeller?"

İmam: "Üstünde kimse yaşamayınca geri de gidememiş haliyle."

Papaz: "Mauritius?"

İmam: "Fransızlar adam etmiş işte!"

Papaz: "Botswana?

Haham: "Abi böyle gider bu, biliyorsun huyunu, yol yakınken çık istersen."

Papaz: "Hayır! Botswana mucizesini açıklamadan şuradan şuraya gitmem."

Bu tartışma sonunda İmam'ın kendini eskisinden de haklı görmesi, Papaz'ın İmam'ı eskisinden de cahil addetmesi, Haham'ın da kendini eskisinden bile işe yaramaz hissetmesi çok olası. Âdeta hormonlu teyit önyargısı.

27. "Gerçek İslam Bu Değil" – Gerçek İskoçyalı Safsatası (*No True Scotsman*)

Genellemenin çerçevesini sürekli daraltarak istisnalarla başa çıkmak.

İnsanların rahatsızlığından keyif alan bir arkadaşım, otostop maceralarında değişik değişik tiplerle sohbete girerdi. Mesela uzun bir süre Yahudiler hakkında ileri geri konuşurlar, en sonunda Yahudi olduğunu "itiraf ederdi". Saatler süren çabasının ödülü, karşısındakinin afallamış surat ifadesinden alacağı birkaç saniyelik zevkti (seks hayatım da aynen böyle).

O anki gümbür gümbür sessizlik, her seferinde karşı tarafın, "Canım tabii ki hepsi de öyle değil," kıvırtmasıyla bozulurmuş. Siz de mutlaka benzer bir kıvırma duymuşsunuzdur:

"Sen hiç Türke benzemiyorsun ama."

"Senin gibi çalışkan Kürtlerden bahsetmiyorum."

"Zaten benim de eşcinsel arkadaşlarım var."

"Soğukkanlı biçimde araba kullanan kadınları tenzih ederim."

Hepsinin meali:

"Bilgi sahibi olmadan hayvanlar gibi genelleme yaptım ama şimdi sözlerimi geri alamam, yazdığımı yeniden yazamam, çaldığımı baştan çalamam, bir daha geri dönemem."

* * *

"Kuralı kanıtlayan istisna" gibi, bu da zihnimizdeki kalıplar ile gözlemlediğimiz istisnalar arasında uyum bulma çabasının bir ürünü. Lakin esas amaç, inançlarımızı güçlendirmek değil, onları korumak. Dolayısıyla kullanım alanı daha geniş ve milletin içinde tükürdüğünü yalayıp küçük düşme endişesi de şart değil.

Örneğin ırkçı bir anne, oğlunun Çinli eşini bir şekilde kabullenmek zorundadır. Derdi "ortamlarda karizmasını çizdirmemek" değil, evladıyla huzur içinde yaşamanın bir yolunu bulmak ve mümkünse bunu, kendi değerlerini yıkmadan yapmaktır. Kim bilir, belki kızın soyağacında bir Türk bulunduğuna kendi kendini ikna ederek bunu başaracaktır.

Ölçeği iyice küçültelim: Tek başımızayken dahi bu savunma mekanizması aktif. Nitekim hataya ismini veren hayali İskoçyalı da yalnızdı.[143] Gazetede okuduğu bir seks skandalı haberine sapına kadar İskoççu olduğu için inanmamış, hiçbir İskoç'un böyle şeyler yapmayacağını düşünmüştü. Ertesi gün daha da büyük skandalların haberlerini alınca ne yaptı peki? Önyargılarını yumuşattı mı? Hayır. Flew'in dediği gibi, "Hayali bir İskoç bile nihayetinde insandır" ve insanlar, inatçıdırlar. Çoğunun yapacağı değişim en fazla şu kadardır:

"Demek istediğim, hiçbir *gerçek* İskoç böyle şeyler yapmaz."

* * *

Hayalimizdeki grup kimliklerini bozan örneklerle sorumlu bir yetişkin gibi baş edemeyiz. Hayır efendim, gerçekler bizim hayallerimize uyum sağlayacak! Grup, saflığını korumalı.

Bunun da bir sonu yok: "Hiçbir gerçek devrimci..." diye diye, bizzat Fransız Devrimi'ni yapan adamları bile birkaç ay sonra "kralcı" olmaktan ötürü giyotine göndermişlerdi.

"Siz hiçbir zaman *hakiki* köy zeytinyağı ve tereyağı yememişsiniz ki."

143 A. Flew, *Thinking About Thinking* (Glasgow: Fontana/Collins, 1975).

Hatta genelde bu işlem *geriye dönük* biçimde yapılıyor ki gruptaki çürük elmalar yüzünden o grubun ideolojisi zarar görmesin: "Onlar zaten hiçbir zaman gerçek birer devrimci olmamışlardı ki."

* * *

Elbette bu topraklarda en sık kullanılan hali "gerçek İslam bu değil". Gerçek Müslüman kafa kesmez, hırsızlık yapmaz, taciz etmez, kimseyi dinen zorlamaz. Güzel. Ama "sınır" dediğimiz hayali bir çizgiyi geçiyorsun ve her ne hikmetse başka şeyler duyuyorsun. İşi gücü bütün gün *Kuran* okumak olan başka adamlar çıkıyor, "Gerçek Müslüman laik bir demokraside yaşamaz, faiz kullanmaz, kadınları açık gezdirmez," diyor. Biraz daha ilerliyorsun, "İslam'ın yayılması için takiyye dahil her şeyi yapmalıdır," deniyor. (Hoş, bunları duymak için illa bir sınır geçmemize de gerek yok ya, neyse.)

Buradan relativizme yol yapmaya çalışmıyorum; herkes İslam konusunda aynı derecede haklı değil elbette. Ancak herkes, grup kimliğini kendi açısından sürekli tazeliyor. Bir grubun kimliği, acaba kaç istisna sonrasında saflığını yitirmiş olur? Acaba kaç "gerçek Müslüman bu değil" sonrası İslamiyet'in kendisinde, İskoçluğun kendisinde, tereyağının kendisinde bir sorun aranır? Alın size hayatımızı kökten etkileyen bir **tümevarım** sorunu.

* * *

Öğrencilerin ufak bir kısmının yanlış anladığı bir öğreti için çürük elmaları suçlamak makul olurdu. Fakat eğer öğrencilerin yarısı yanlış anlıyorsa, üyelerin yarısı "gerçek üye" değilse, öğretinin kendisinde de bir sakatlık olduğunu düşünmek lazım.

Bir hayal edin, evrim teorisi çalışan 10 biyoloji öğrencisinden 5'i teoriyi o kadar yanlış anlıyor ki Lamarkçı olup çıkıyor (mesela çok idman yapıp kol kası geliştirince çocuğunun kolunun da kaslı olacağını düşünüyor). Bir noktada artık, "Hiçbir *gerçek* biyolog Lamarck'ı ciddiye almaz," yerine, "Yahu bizim bu evrim teorisini biraz daha evriltmemiz lazım," demek gerekir.

Elbette her organizasyon veya ideolojik kamp içinde bir dereceye kadar muğlaklık olması, yani kimin "gerçek üye" olduğunun belli olmaması çok yaygın. Bu esrar, kendi ufak iktidar düzenini yaratıyor, yani bir çeşit "ruhban sınıfı" ortaya çıkıp kimin dışlanacağını belirliyor. Eğer tüm kurallar açık olsaydı, tüm süreçler şeffaf olsaydı, onlara da gerek kalmazdı.

Güç, "Artık bizimle deyılsın... zaten hiç olmamıştın ki," diyebilmektir.

28. "Medeniyet Dediğin Belli Sayıda Dişleri Olan Canavar" – Belirsiz Genelleme (*Concealed Quantification*)

Tam olarak ne kadar genel olduğu belli olmayan genellemeler.

"Gerçek İslam bu değil" de dahil olmak üzere şu ana kadarki genellemelerin kapsamı belliydi. Bazen çark edip bu kapsamı değiştiriyorduk ama en azından bir noktada belli bir iddiamız vardı. Belirsiz genelleme ise muğlak olması için özellikle tasarlanmış genellemedir.

"Alternatif tıp işe yaramıyor, yarasaydı zaten adı 'tıp' olurdu."

Ömrünün hatırı sayılır bir kısmını "verem ve homeopati ile mücadele derneği"ne bağışlamış biri olarak sorayım, burada kaç farklı belirsizlik gözünüze çarpıyor? Benim gördüklerim:

- Çeşit: Her alternatif tıp yaklaşımı mı, bazısı mı, çoğu mu?
- Nicelik: Hiç bir denemede mi işe yaramıyorlar?
- Nitelik: Hiç mi işe yaramıyor, yoksa mesela en azından plasebo etkisi sağlıyor mu?

Bir biliminsanı, pardon, *gerçek* bir biliminsanı, işi ile alakalı iddialarına birçok sınır çizer, onları niceliklendirir, kılı kırk yarar. Eğitimleri hep bu yöndedir. Kalanlarımız ise yüzdesiz, rakamsız konuşuruz ki bu da normal, aksi halde iletişim çok çaba gerektirirdi. Gelgelelim, en azından önemli açıklamalarımızdaki belirsiz-

likler tesadüfi değiller. Bunların iki genel işlevi olduğunu görürüz:

1. Güçsüz iddiaları olduğundan daha güçlü gösterip, dikkat çekmek: "Bazı alternatif tıp ürünleri işe yaramaz," deseydim, kimse umursamayacaktı. Kimse umursamazsa ben nasıl televizyona çıkıp saçma sapan tıp iddialarında bulunacağım? Belirsiz genelleme, bir kariyer yardımcısıdır.
2. Güvenilirlik kaybı yaşamadan kolayca geri adım atabilmek: İnsanların önyargı ağlarını geniş attıklarından bahsettik. Ağı attıktan sonra bir direnç görmezlerse ne âlâ. Yok, bir yerden itiraz gelirse ve fanatik gibi ısrar etmek bir seçenek değilse, geri vitese alabilecekleri bir alan lazım ki kazanmış veya uzlaşma sağlamış sanrısı yaratılsın.

Bir Zamanlar Vahşi -ve Emperyalist- Batı

Marksist At: "Batı medeniyeti, sömürgelerinde döktüğü siyah kanın, Avrupa'da birikmiş pıhtısıdır."

Midesi ağzına gelen köpek: "Yemek yiyoruz kardeşim, nasıl bir betimleme bu! Önce rakı muhabbetimizin içine ettin, 'Bir çorbacıya gidelim madem,' dedik, şimdi de onu mu mahvedeceksin? Ayrıca, okyanusları aşıp sömürge kurabilmek için de baştan bir medeniyet gerekmiyor mu?"

At: "Evet ama şüphesiz ki Avrupa, dünyayı sömürerek bugünkü refah seviyesine ulaştı."

Ama artık sinirlenmeye başlayan köpek: "Çeklerin kaç tane sömürgesi vardı? Macarlar Osmanlı yönetimi altında nereyi sömürdüler? Şimdi hiçbirine vizesiz gidemiyoruz."

At: "Onlar ayrı canım, ben Batı Avrupa'yı kastettim."

Tam tetiklenmiş köpek: "Avrupa'nın en batısında Portekiz ile İrlanda var. Biri her yere sömürge kurdu, yine de yakın zamana kadar fakirdi. Diğerinin sömürgesi yoktu, yine fakirdi."

At: "Portekiz'in tarihini en iyi biz biliriz. Ama tüm Batı Avrupa hakkında konuşmuyorum elbette."

Bıkkın köpek: "Ya sen tam olarak kim hakkında ne diyorsun?"

At: "...Her şey üretim araçlarının mülkiyetinde bitiyor azizim."

29. "Ne Dediğimi Ben de Anlamadım" – Kısmen Belirsiz Genellemeler (*Half Concealed Qualification*)

Kâğıt üstündeki iddiamızın sınırlı kaldığı ama takındığımız tavrın tam tersi bir kesinliği ve sınırsızlığı ima ettiği durumlar.

"Bazı ülkelere yakından baktığımızda, neredeyse tüm üst düzey toplantılarda, istisnasız her devlet görevlisinin masonlara has işaretlerle tokalaştığını görüyoruz."

"Bazı" ve "neredeyse" kelimeleri iddiayı sınırlarken, cümlenin kendisi "istisnasız her"e odaklanmış ve onu ön plana çıkarıyor. Eğer birisi karşıt örnek bulursa bu "bazı" ve "neredeyse" siperlerine dönüş yapılarak, mücadeleye oradan devam etmek mümkün.

Önceki saf satada hiçbir sınırlayıcı ifade yokken, sırf belirsizlik sayesinde manevra alanı buluyorduk. Buradaysa daha sistematik davranıp bazı yanıltıcı sınırlamalar koyuyoruz ama karşımızdakinin aklında kalan yine de sınırsız bir genelleme yahut kesin bir iddia oluyor.

* * *

Biraz daha gerçekçi bir örnek:

"Sınırdan çok fazla sayıda kötü adam geliyor. Birçoğu sabıkalı, tecavüzcü, hırsız. Kimse duyar kasmasın, çok isteyen onları evine alabilir." (Trump'ın Meksika sınırından giren kaçak göçmenler için yaptığı yorumların bir özeti)

"Çok fazla sayıda" ve "birçoğu" gibi sınırlayıcı kelimeler kullanıldığı için kâğıt üstünde bir genelleme değil bu. Ama bunu duyunca, hele ki "tecavüzcü istilacı" imgesini hayal edince, otomatik olarak bu iddiayı doğrulayan bir örnek arama moduna geçiyoruz. Eh, koca ülkede böyle örnekleri bulmak, internet sayesinde de her birinden haberdar olmak mümkün.

İdeal bir yapay zekâ, bu örneklerin sayısını, toplumdaki genel hırsızlık ve tecavüz oranlarıyla karşılaştırdıktan sonra, çıkan sonuca göre konunun aciliyetini belirler. Ama bizim yaptığımız tek şey, ör-

nekleri biriktirmek. Kısa süre içinde zihnimiz gereken bağlantıları şıp diye kuruyor ve Trump'ın yapmadığı –ama kuvvetle ima ettiği– o genellemeyi yapıyoruz.

"Galeyana gelmeyelim," demiyorum, biz yine gelelim de, gelirken şu siyasetçileri biraz uğraştıralım bari, bu kadar kolay olmasın.

30. "Dediğini Anlıyor ve Yapısal Olarak Parçalanıyorum" – Bölünme Hatası (*Fallacy of Division*)

Bir bütün için geçerli olan özelliklerin üyeler için de geçerli olacağını düşünmek.

"İran sineması mükemmeldir. Yönetmenlerinin filmleri çok iyi."

Geleneksel toplu İran kültürü övme şenliklerinde sıkça karşılaşacağımız bu tip iddialarda, genelden özele doğru bir gidiş var (tümdengelim). İran filmleri güzelse, o sinemayı oluşturan yönetmenlerin de filmlerinin güzel olacağını varsayıyoruz. Yani güzellik özelliğini üyelere bölüştürüyoruz, yansıtıyoruz.

Ancak bu yansıtma her durumda işlemiyor. Bir devlete düşman olduğunuzu düşünün. O devletle özdeşleştirdiğiniz kötü özellikleri bireylerine de yansıtmanız kaçınılmaz:

Sırbistan hain, kindar bir devlettir → Şu Djokovic'te de tam hain tipi var zaten.

Djokovic'i Merkez Kort'tan alıp, merkeze götürdük, hain mi değil mi anlamak için sorguladık, gayet şeker biri çıktı. Sevilmez mi Djoker? Seviyorum merkez, seviyorum. Seviyorum da, buradaki sorun aşırı genellemeden mi ibaretti? Öyleyse niye ayrı bir bölüm açtık ki?

* * *

Eğer Djokovic yerine İsviçreli Federer'i örnek verseydim, hata biraz daha bariz olacaktı.

İsviçre'de bankadan başka bir şey yok → Federer'de bankadan başka bir yok.

Belki hakikaten de her İsviçre vatandaşının bir bankası, birkaç Milka ineği ve ufak bir kayak merkezi vardır ("kayak merkezi değil yahu, kayak merkezciği"). Ancak muhtemelen durum tam tersi, yani İsviçre'de banka sahibi tek bir İsviçreli yok. Bir insanın tek başına banka sahibi olması epey zor. Yani buradaki hata, bir özelliğin gereğinden fazla genellenmesi değil, yanlış özelliğin genellenmesi.

Örneğin, Harari'nin *Sapiens* kitabındaki tezlerden biri, tarım devriminin tür için bir ilerleme, onu oluşturan bireyler içinse bir gerileme olduğu, çünkü modern zamanlara kadar ortalama bireyin avcı-toplayıcı yaşantısına göre daha fazla çalışıp daha az kalori bulduğu idi. Ama tabii bir Sistine Chapel veya bir Ayasofya öyle ormanda meyve toplayarak yapılamıyorlar. Dolayısıyla "ilerleme", bütünden parçaya doğru genelleme yapmak için yanlış bir özellikti.

* * *

Bütün-parça farkının en güzel örneklerinden biri, **Simpson Paradoksu**dur. Grup grup incelediğinizde oluşan trendler, verilerin tamamına kuşbakışı baktığınızda kaybolabilir veya tam tersine dönebilir.

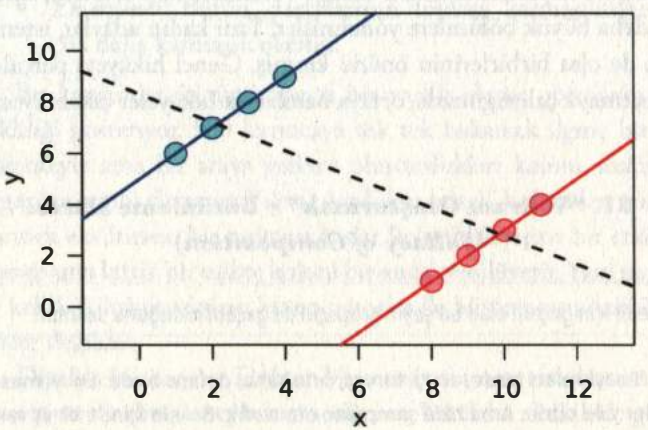

Mavi ve kırmızı gruplar ayrı ayrı artış trendleri gösteriyor. Fakat bütüne bakınca bir düşüş trendi var.

1970'lerde, U.C. Berkeley okulunun yüksek lisans kabul programının başı Simpson Paradoksuyla dertteydi. Genel verilere bakınca kadınlara karşı bir ayrımcılık olduğu gözüküyordu. Binlerce kadın başvurusu arasından sadece %35'i kabul alırken, erkeklerin kabul oranı %44 idi. Yani herhangi bir rasgele sapmanın çok ötesinde bir fark mevcuttu.

Bu farkın –dolayısıyla ayrımcılık hipotezinin– genelden parçalara inildikçe korunacağını düşünürsünüz değil mi? ("Evet" deyin, yoksa kitaba devam etmem, burada bırakır giderim.)

Tamam, peki bir üniversitenin parçaları nedir? Departmanlar olabilir. Lakin departman bazındaki kabul oranlarına bakınca, bu tablo kayboluyor, hatta tersine, erkeklere karşı ufak bir ayrımcılık ortaya çıkıyor:

- 85 departmandan 75'inde ciddi bir kabul farkı gözlemlenmemiş.
- Kalan 10 departmanın 6'sında ise kadınlar avantajlı.

Öyleyse nasıl oluyor da genel tabloda kadınlar dezavantajlı gözüküyorlar?

Detaya inince görülüyor ki kadınların büyük kısmı rekabetin yüksek ve kapasitenin sınırlı olduğu bölümlere başvururken, erkekler daha büyük bölümlere yönelmişler. Yani kadın adaylar, istemeden de olsa birbirlerinin önünü kesmiş. Genel hikâyeyi parçalara yansıtmaya çalıştığınızda, ortaya bambaşka hikâyeler çıkabiliyor.[144]

31. "Voltranı Oluşturmak" – Bütünleme Hatası (*Fallacy of Composition*)

Üyeler için geçerli olan bir şeyin grup için de geçerli olduğunu sanmak.

"En iyi kaleci bizde, en iyi forvet, orta saha, defans bizde. En iyi masörler bile bizde. Ama hâlâ şampiyon olamadık. Bu işin içinde bir iş var."

144 P.J. Bickel, E.A. Hammel and J.W. O'Connell, "Sex Bias in Graduate Admissions: Data From Berkeley, Science, sayı 187 (1975) 398-404.

Halktan biriymişim gibi futboldan örnek vereyim dedim ama hayır, siz benim seviyeme çıkın kardeşim, ben 6 yaşımdan beri polo yapıyorum.

"Atımız diğerlerinden hızlı, jokeyimiz herkesten hafif, sopamız kaliteli ama..."

Olmadı bu da. Tamam tamam, halka iniyorum, yer açın biraz. Zaten polo hakkında emin olduğum tek şey, sopaya "sopa" demedikleri; kibar bir isim bulmuşlardır. Şöyle deneyelim:

Öğretmenlerin zam alması, öğretmenler için iyi bir şey.

Polislerin zam alması, polisler için iyi bir şey.

Öyleyse, herkesin zam alması da herkes için iyi bir şey.

Ne yazık ki herkesin zam alması, herkes için iyi değil. Aynı üretimi daha fazla kâğıt parçasıyla (para) ifade edince zenginleşmiyoruz, sadece kâğıt parçalarını değersizleştiriyoruz (enflasyon).

* * *

"Bölünme hatası"nın zıt yönüne, parçalardan bütüne giderken ilginizi çekecek iki kavram var:

- *Sinerji:* Bütün, parçalarının toplamından fazla olabilir.
- *Emergence*: Bütün, parçalarının toplam karmaşıklığından çok daha karmaşık olabilir.

Bu kavramlar, bütünü apayrı bir varlık olarak görmenin gerekliliği gösteriyor. 500 karıncaya tek tek bakarsak ilginç bir şey göremeyiz ama bir araya gelince oluşturdukları koloni, akıllı bir organizma gibi davranır. Yığın paradoksu misali, koloniden tek tek karınca eksiltirsek, bir noktaya kadar koloni işleyişine bir etkimiz olmaz ama kritik bir eşikte koloni bir anda çözülüverir. Yani saç teli ve kellik ikilisinin aksine, bazen parçalar ile bütün arasındaki ilişki lineer değildir.

Diyelim ki amcanız Doktor Moreau haftasonu sizi adasına davet etti ve bir dizi deneyle karıncaları on kat daha akıllı hale getirdiniz. Koloni de illa tam on kat daha akıllı davranmayacaktır. Belki coşup kendi ufak Sistine Şapellerini, Ayasofyalarını inşa edecekler. Belki inşaat sırasında işçi karıncalar haksızlığa uğradıklarını fark

edip grev yapacak, asker karıncalar düzeni korumaya çalışacak, işe bizim Marksist At karışacak, devrimdi, iç savaştı derken anarşiden bıkan halk 12 Eylül darbesini alkışlarla karşılayacak. Belki sokağa çıkma yasağı sırasında kraliçe karınca feminist literatürü hatmedip "benim bedenim benim kararım," diyerek çocuk doğurmayı reddedecek, koloni mahvolup gidecek. Hepsi mümkün. Amcanıza söyleyin, karıncaları fazla kurcalamasın.

32. "İstisnalar Kaide Olamaz" – Genelleştirme Safsatası (*Fallacy of the Converse Accident, dicto secundum quid*)

İstisnalar için geçerli olan özel kuralları genele yaymak.

Belki fark etmediniz ama "bütünleme hatası" ile birlikte önemli bir viraj döndük. Artık vardığımız sonuç başlangıç noktamız değil, genellemeler olacak. Yani tümevarımsal hatalara geçiyoruz.

Bakteriyel enfeksiyon geçirenler hasta oluyor ve antibiyotik kullanıyorlar.
Ben de hastayım, aynı semptomları gösteriyorum.
Öyleyse benim gibi her hastaya da antibiyotik yazılmalı.

Doktorların korkulu rüyası olan bu yaklaşım, antibiyotiklere dayanıklı hastalıkların bir an önce ortaya çıkmaları yönünde ciddi bir evrimsel baskı yaratıyor. Safsatalar diliyle ifade edersek, özel şartlara tabi olan bir durumu alıp genele yayıyor, yani bu sefer istisnalara *gereğinden fazla* önem veriyoruz.

* * *

Peki "gereğinden fazla" tam olarak ne kadar ediyor? Bunun cevabı, aldığınız riske bağlı. Her gün yüzlerce uçuş yapan bir havayolu birkaç yıl içinde birkaç kaza yapsa, onlarla uçmaya devam eder misiniz? Yani kaza denen o istisnalara ne kadar önem verirsiniz?

Elbette genel istatistiklere göre kaza şansınız halen milyonda

bir civarında seyrediyor olabilir ama artık sadece genel istatistiklere mahkûm değilsiniz. Belki o havayoluna özel bir durum var. Ya maliyetleri düşürmek için yakın zamanda bakımdan kısılmışsa? Ya pilotlar fazla çalıştırılıyorlarsa? Ya şirketin CEO'su, "Arkadaşlar, aklıma dâhiyane bir fikir geldi; neden bu uçakları kara kutunun yapıldığı malzemeden yapmıyoruz?" diyecek tıynette biri ise?

Daha fazla bilgi edinene kadar, istisnayı genele yaymak ("bunlarla uçulmaz") akıllıca olacaktır.

Genelleyen Adamlar: Doktor ve (Ruh) Hastası

"Niye antibiyotik yazmadınız Dr. Watson?"

"Hanımefendi size başka ilaçlar yazdım."

"Ohoo, herkese gelince antibiyotik, bize gelince probiyotik."

"O yoğurt size değil, benim öğlen yemeğim. Sizin sorununuz ruhsal. Gaipten sesler duyup kocanızı öldürdüğünüzü itiraf etmediniz mi?"

"Gaibiyotik verin o zaman."

"Cinayet mahalini bizzat gördüm, korkunçtu. Başa sarıp sarıp Çelik dinletmişsiniz adamcağıza."

"Evet, sonradan pişman olup camiye gittim ama oradan da bir virüs kaptık galiba. Bir antibiyotik yaz da geçsin be doktor civanım."

"Virüs ile antibiyotiğin ne alakası var? Şu yoğurdu versem daha iyi. Aslında bana kalsa kimseye antibiyotik vermemek lazım, bakteriler kazansın, kardeşlik kazansın, yeter artık!"

"Senin sorunun da ruhsal galiba doktor."

33. "Sabırsız Tümevarım" – Aceleci Genelleme (*Hasty Generalization*)

Fazla küçük bir örneklem üstünden genelleme yapmak.

Önceki bölümün odağını biraz genişletelim: İstisnalar, tanım itibarıyla çoğunluğa ters örneklerdi. Ya çoğunluğun ne olduğunu henüz bilmiyorsam?

Bilimsel metodun başlangıcı bağlamında Bacon ve Descartes'tan bahsederken, "beyaz kuğu - siyah kuğu" kotamızı doldurmuştuk. O yüzden başka bir örnek vereyim:

Genelleyen Adamlar: Çayavarım

Sherlock: "Görüşmen nasıl geçti?"

Dr. Watson: "Kadın tam bir çatlak. Yoğurduma bile tükürdü. İnadına yedim ben de gerçi ya, neyse. Raporumu ilettim. Hapis yatmaz, doğrudan Arkham Tımarhanesi'ne gider."

Sherlock: "Hmm. Tüm bunlardan bloğunda bahsettin sanırım."

Dr. Watson: "Nereden anladın yeni yazı çıktığını, yoksa sonunda takibe mi başladın?"

Sherlock: "Saçmalama. Genelde bir davayı çözdükten bir hafta sonra depresyona giriyorsun. Bak, tıraşını aksatmışsın. Ayakkabıların boyasız. Dişlerin bir İngiliz için bile fazla sarı. Bunların tek bir açıklaması var: Yine yazdın ve yine gelen yorumları okudun."

Dr. Watson: "Off, evet, hem de düzinelercesini. İnsanlar çok kaba Sherlock, bu devirde herkes kaba olmuş, hiç kimsede edep kalmamış."

Sherlock: "Üzgünken tümevarma Watson, git bana bir çay koy... Pardon. Lütfen git bana bir çay koy."

* * *

İsabetli genellemeler yapacak kadar büyük bir örneklem bulmak zor iş. Watson'ın bloğunu herkes ziyaret etmiyor mesela. Yahut her davayı bloğuna taşımıyor. Veya her blog yazısının yorumlarına bakmayacak. Bilinen her örneği gözlemlesek bile, bilmediğimizi dahi bilmediğimiz örnekler olacaktır, onları kaçıracağız.[145]

Sınırlı örneklemleri ölçmek de kolay değil, çünkü sonuçlar za-

145 "Hepimizin bildiği gibi, bildiğimizi bildiğimiz bazı şeyler vardır. Bilmediğimizi bildiğimiz şeyler de. Fakat aynı zamanda, bilmediğimizi bilmediğimiz şeyler de var. Ve tarihimize bakarsınız, sonuncu gruptakilerin en büyük sorunlara yol açtığını görürsünüz." ABD Savunma Bakanı Donald Rumsfeld, Saddam rejimi ile kitle imha silahları arasındaki zayıf ilişki hakkında konuşurken (12 Şubat 2002).

manla değişebiliyor. Örneğin her seçmenle anket yapsak, tümevarımımız o an için kusursuz olacaktır ama ertesi gün ne olacağı belli olmaz, seçmenler fikir değiştirebilir.

Korkmayın, işimizi kolaylaştıran faktörler de var: "Blog ziyaretçileri" veya "seçmenler" çok çeşitliler, fakat birbirinin neredeyse aynısı üyelerden oluşan bir grup düşünün. (Nazi demeyeceğim, başka bir örnek bulacağım. Nazi demeyeceğim, başka bir örn...)

Örneğin Naziler. Bir tanesiyle konuşsan, diğerleri hakkında epey fikir edinebiliyorsun. Homojenlik arttıkça sağlıklı bir tümevarım için gereken örneklem de ufalıyor, 1'e yakınsıyor.

* * *

Bir sayı belirleyip, "aşağı tükürsem saf sata, yukarı tükürsem kapı gibi istatistik" şeklinde sihirli bir tümevarım formülü peşinde koşmaktansa, farklı iddia tiplerini anlamak daha verimli olacaktır:[146]

1. Birebir gözlem: "Bu blog okuyucusu kaba saba biri."
2. Kısmi iddia: "Bazı okuyucular çok kabalar."
3. Belirsiz genelleme: "Okuyucularım kaba."
4. Esnek genelleme: "Okuyucular genelde kabalar."
5. Gözlem + tümevarım: "Anket yaptım, okuyucuların %90'ı kaba."
6. Kategorik genelleme: "Tüm okuyucular kaba."

Tümevarımsal hatalar, biz farkında olmadan bu sınıflar arasında geçiş yaparsak oluşuyorlar. 1-6 arasındaki mesafe devasa ve daha ara duraklara uğramadan, 3 dakikalık sosyal medya tecrübesinin kanımızı kaynatmasıyla, o sıçramayı yapmak kolay oluyor.

* * *

Aceleci genellemenin iyi bir strateji olduğu durumlar var mı peki?

146 D.N. Walton, *Argumentation Schemes for Presumptive Reasoning* (Mahwah, N.J: L. Erlbaum Associates, 1996).

Farz edin ki ailecek ilk defa sarı bir mantar yiyorsunuz. Ertesi gün ailenin yarısı hastalanıyor. Onları mantar mı zehirledi? Belki. Belki de içtikleri su kirliydi. Ama o günden sonra sarı mantarları, hatta tüm sarı yiyecekleri veya tüm mantarları tehlike olarak göreceksiniz.

Varsın tümevarımınız aceleci olsun. Yapı itibarıyla kötü birer istatistikçi olmak, soy itibarıyla tükenmiş olmaktan iyidir.

34. "Reytingler Neden Anlamsız" – Kötü Örneklem (*Unrepresentative Sample*)

Küçük olmasa bile, temsil kabiliyeti düşük bir örneklem üzerinden genelleme yapmak.

İstatistiki bir çıkarımın gücü, örneklemin bütünü temsil kabiliyetine bağlıdır. Bazen örneklem fazla ufak olduğu için bütünü temsil edemez. Yani "aceleci genelleme", kötü örneklemin özel bir durumudur.

Bazen de sorun büyüklüğü değil, işlevidir (Allah'ım lütfen doğru olsun). Hatırlayacaksınız, Bacon Yöntemi ile firavunu devirmeye çalışırken, çok sayıda gündoğumu gözlemek ile doğru şartlar altında gündoğumu gözlemek arasında epey fark olduğunu görmüştük.

Colgate'in merkezine giderseniz 10 diş hekiminden 9'unun neyi tavsiye edeceği bellidir. Yok eğer Arkham Tımarhanesi'ne giderseniz her 10 diş hekiminden 9'u hiçbir diş macunu veya fırçası tavsiye etmez. Hatta diş diye bir şeyin olmadığını, aslında hepsinin ufak, beyaz birer yarasa olduğunu, gündüzleri damağımıza asılı biçimde uyurken, geceleri avlanıp geri geldiklerini iddia ederler. (Not: Beyaz önlük giyen herkesin dişçi olduğu varsayılmıştır.)

* * *

Nicelik-nitelik farkını en iyi bilen meslek gruplarından biri an-

ketörler olmalı. Hala yapıldığına inanamadığım ev telefonu anketlerinde kimlerin cevapları eksiktir?

- Gençlerin (sabit hatlı telefonları yok)
- Fakirlerin (telefonları olsa bile aktif hatları yok)
- Hasta ve yaşlıların (telefona gelemiyorlar)
- Çalışanların (evde yoklar)

Giderek anlamsızlaşan TV reytingleri de benzer bir örnek: Her sene NBA reytinglerinin düştüğü ve ligin krizde olduğu haberleri çıkıyor ama neredeyse hiçbirinde TV alternatiflerinin görece payı analiz edilmiyor.[147] Oysa NBA, 35 yaş ortalamasıyla, ABD'deki en genç izleyici kitlesine sahip spor ligi. Bu insanların çoğunun "kablolu televizyon"dan anladığı şey, oyun konsülünü Chromecast ile değil de HDMI kablosuyla ekrana bağlamak.

Tabii gençleri hesaba katmak amacıyla internete fazla yaslanmak da ayrı bir sorun yaratıyor. Telefon anketleri görece "zorunlu" iken internet anketleri daha ziyade gönüllülük esasına dayanır. Yani ölçtüğümüz davranışlar, bir alt-grubun da alt-grubu ile sınırlı: Troller ve anket doldurmayı cidden seven internet delileri.

35. "Bir Arkadaşın Başına Gelmiş" – Kişisel Deneyime Başvurma (*Anecdotal Evidence*)

Kişisel deneyimlere dayalı aceleci genellemeler.

Ayasofya'nın temelinin daha yeni atıldığı zamanlarda İmparator Justinianus'un tarihçisi, bazı ilginç saray hikâyelerini *Anekdota* isimli bir eserde toplamıştı. "Yayınlanmamış, verilmemiş" anlamına gelen bu kelime ile kastettiği "gizli kalmış anılar" gibi bir şeydi. "Bir konuşursam yer yerinden oynar" diye yıllarca milletin kafasını ütülemiş olması muhtemel bu zatımuhteremin eseri epey ünlü oldu. O kadar ki zamanla kelimenin anlamı değişti ve bugünkü haline evrildi.

147 "TV Ratings: Why is the NBA shooting air balls?", Variety.com, Erişim 24 Nisan, 2020, https://variety.com/2019/tv/news/tv-ratings-nba-1203427688/.

Kişisel deneyimlerime göre(!) herkesin "anektod" veya "anektot" diye yazdığı bu terim, belli bir ders çıkarabileceğimiz kısa hikâyeleri anlatır. İnsanın **hikâye anlatan bir hayvan** olmasından ötürü anekdotların etkisi çoğu zaman epey baskındır.[148] Ancak bu kötü bir haber olmak zorunda değil. Her şeyden önce deneyimlere başvurmanın otomatikman hata olmadığını anlayalım. Örneğin mahkeme tanıklıkları anekdotsal kanıttır çoğu zaman.

Anekdotlar tek kişilik bir veriden aceleci genellemelere yol açmak zorunda da değildir. Her gün, milyonların kişisel deneyimlerini harmanladığımız ve yeterince sağlıklı genellemeler yapmamızı sağlayan sistemler kullanıyoruz (IMDB puanları, Amazon yorumları, vs). Nitekim hep denildiği gibi, anekdot kelimesinin çoğulu "veri"dir.

* * *

Sorun, anekdotlara gereğinden fazla değer vermekte. Zaten o yüzden mahkeme tanıklıkları sıkça birbirleriyle çelişir. Dürüst olsak bile, hafızamızın oynadığı oyunlardan kaçamıyoruz.[149]

Papaz: "Beyler, ben Afrika'ya taşınmadan önce bizde toplanalım mı? *Rashomon*'u izleriz."

İmam: "Ooo senaryo devamlılığına bak, ben Afrika işini unutmuştum."

Sherlock: "Asıl senaryo devamlılığının kralı burada: Lafınızı balla bölüyorum ama bir cinayet soruşturması için yardımınız gerekiyor. Hepiniz görgü tanığısınız."

Papaz: "Amirim, Neandertal Bey hakkında bildiğimiz her şeyi zaten polise anlatmıştık."

Sherlock: "Birincisi, ben 'amirin' değilim. Müfettiş Lestrade acil bir işi olduğunu söyleyip yardımımızı rica etti. Ortağım da biraz

148 Gottschall, *The Storytelling Animal: How Stories Make Us Human* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2012).

149 Aynı olayın farklı tanıklar tarafından farklı biçimlerde anlatılması "*Rashomon* Etkisi" olarak anılıyor.

hasta, iş bana kaldı. İkincisi, bu soruşturma bal porsuğu cinayeti için. O gece olanları anlatır mısınız?"

İmam: "Porsuk bizi pek umursamazdı ama ben onu umursardım. Vurulunca yanına koştum, başında silahlı bir kurt duruyordu. Birkaç el daha sıkacaktı, tatlı sözle onu durdurdum. Uluya uluya kaçtı. Porsuğun yanına eğildim ve ruhuna Fatiha okudum."

Papaz: "Alakası yok, porsuğa bir köpek sürüsü saldırdı, çok kalabalıklardı. Ben 3-4 tanesiyle boğuşurken katil aracına binip kaçtı. Plakasını aldım, ARW357 sanırım."

Sherlock: "Hmm, özel bir plaka mı bu?"

Papaz: "Yok, ama birkaç bölüm içinde yazar bu referansı açıklayacaktır, inancım tam."

Haham: "İkinizin de tanıklığı beş para etmez. Kimse kimseyle boğuşmadı. Tek bir köpek geldi, ateş etti ve atıyla kaçtı. Hiçbirimiz kılımızı kıpırdatmadık. Önceden planlı bir intikam meselesi gibiydi. At ise ideolojik bir şahıs, örgüt bağlantıları var."

İmam: "Ulen konuşmadın konuşmadın, bizi Amirime rezil etmek için mi bekledin?"

Haham: "Amir olmadığını söylemişti. Aslında polis bile değil o. Adı Sherlock Holmes. Adresi 221B Baker Street. Ortağı Dr. Watson muhtemelen koronavirüsü kaptı. Ona virüsü bulaştıran kişi bizim Neandertal'in karısı. Dün itibarıyla Batman'in, şey pardon, Bruce Wayne'in tımarhanesinde karantinaya alındı... Arkadaşlar ne olur bana öyle bakmayın, eski MOSSAD alışkanlıkları bunlar, elimde değil. Neyse ben kalkıp yerime yatayım."

Sherlock: "T...t...teşekkür ederim."

* * *

Özellikle dramatik deneyimler, onu tecrübe edenler ve yakınları, komşuları açısından genelde en güvenilir kanıtlardır:

"Oğlum son derece sağlıklı, hareketli bir çocuktu. Aşı olduktan sonra duruldu. Sonunda baktırdık, otizm teşhisi koydular. Biz bu süreci bizzat yaşadık, yaşamayan anlayamaz. İkinci çocuğuma kesinlikle aşı yaptırmayacağım."

Aşı konusunda İsviçreli biliminsanları, bu anekdotun aksini iddia ediyor olabilirler. Fakat İsviçre uzak, yüzler tanıdık değil, beyaz gömlekler fazla soğuk, ben de ister istemez gardımı alıyorum. Yoksa bunlar bana tepeden mi bakıyorlar, cahil olduğumu mu ima ediyorlar? Komplekslerim ve komploculuğum çoktan tetiklendi bile.

Ama komşumu tanıyorum, biraz gürültücü olsa da iyi biridir. Yüzü ve sesi, kelimenin tam anlamıyla zihnime kazınmış. Hikâyesini dinleyince, sanki bir sanal gerçeklik makinesindeymiş gibi aynen yaşıyorum. Ona inanmanın kendi gözümle gördüğüme inanmaktan bir farkı var mı?

Burada **empati** ile *ethos* kesişiyor: Bir düşünün, eskiden "halka açık istatistiki veri" diye bir şey zaten yoktu, daha sonra ortaya çıkanlar da devlet propagandasıydılar. Artık toplumlar daha şeffaf ama bilgi bolluğu, güvensizlik sorunumuzu çözmedi; bilakis onu derinleştirdi. İnternette kafası kopmuş tavuk gibi dolanıyoruz; bu yeni şartlara uyum sağlayacak kadar zamanımız olmadı henüz. Halbuki canımızı emanet edebileceğimiz tanıdıkların tarihi milyonlarca yıl öncesine gidiyor. Onların tecrübeleri elbette bizim için daha önemli.

* * *

Empatinin gücünü kendiniz de test edebilirsiniz: Komşunuzun çocuğunun bu şekilde hastalandığını ve hatta öldüğünü hayal edin. Şimdi de dünya genelinde 0-5 yaş arası 15.000 çocuğun öldüğü gerçeğini düşünün. Hem de her gün.[150]

Eminim akılcı davranıp, ikincisine 15 bin kat daha fazla üzülmediniz. Zaten isteseniz de bunu yapamazdınız, çünkü duygularımızın belli bir kapasitesi var. "İki kat üzülmek", az çok hayal edebileceğimiz bir şey; ama 15 bin kat?

Zaman mültecisi, 15.000 insan hayatının ne olduğunu kavrayamaz. Ama tek bir insana odaklanarak onunla derin bir iletişim

150 "New child mortality estimates show that 15,000 children died every day in 2016", World Bank Blogs, erişim 24 Nisan, 2020, https://blogs.worldbank.org/opendata/new-child-mortality-estimates-show-15000-children-died-every-day-2016.

kurabilir. Bu hikâye kurgu bile olsa empati devremiz çalışır, o olayların kendi başımıza geldiğini hissederiz. (Gerçek hayatta ağlamayan ama filmlerde salya sümük olan herkes el kaldırsın.)

"Tek bir kişinin ölümü trajedidir. Milyonların ölümü ise istatistik." [151]

36. "Adil ve Dengeliymişim Gibi Çek Panpa" – Cımbızlama Safsatası (*Cherry Picking*)

Eldeki tüm alakalı kanıtlara bakmak yerine, sadece işimize gelenlere odaklanmak.

Birçok akıl yürütme fiyaskosunda parmağı bulunan teyit önyargısı denen zihinsel eğilim eğer yeryüzüne inip bir safsata formunu alacak olsaydı, muhtemelen cımbızlamayı seçerdi. Yalnız her şeyden önce şunu kabul ederek başlayalım: Cımbızlama bir zorunluluktur.

"Bugün dünyadaki toplam verinin %90'ı, sadece son iki sene içinde üretildi." [152]

Bu inanılmaz veriyi daha da inanılmaz yapan şey, 2013 tarihli olması. Bulut hizmetleri veren Domo adlı şirkete göre, bu sene gezegende her gün kişi başına 146 GB veri yaratılıyor.[153]

Yıllar önce ilk defa bir CD yazıcısı aldığımda ilk CD'mi neyle dolduracağımı bilememiştim. Şimdi herkes, her gün 200 tane CD dolduracak kadar veri üretiyor. Bu şartlar altında, "objektiflik" sanrısı kötü bir şakadan ibaret. Koca bir veri okyanusunun ortasındaki ufak bir kayıktayız, ne kadar kontrolümüz olabilir ki?

Eskiden haber kaynaklarının objektif olma iddiaları vardı ama

151 Genelde Stalin'e atfedilir ama kaynağı belirsiz: https://quoteinvestigator.com/2010/05/21/death-statistic/.

152 "Big Data, for better or worse: 90% of world's data generated over last two years", Science Daily, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.sciencedaily.com/releases/2013/05/130522085217.htm.

153 "Data Never Sleeps 6.0.", Domo, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.domo.com/solution/data-never-sleeps-6.

bir noktada bu komediyi devam ettirmek de iyice zorlaştı. Örneğin, ABD'nin en partizan yayın kuruluşlarından olan Fox News, "adil ve dengeli" (*fair and balanced*) sloganını kullanmayı nihayet 2017 yılında bıraktı. Yani haberi tüketenlerin de üretenlerin de ellerinden cımbız eksik olmuyor.

* * *

Moraliniz çok bozulduysa biraz yavaşlayıp arkamıza bakalım: "Tek taraflılık" olarak da bilinen bu safsatanın, kişisel deneyime başvurma ile ilişkisini açıklamak istiyorum.

> Amcam günde üç paket sigara içiyor ve 80 yaşında, sapasağlam.[154]
> Öyleyse sigara o kadar da zararlı değil.

Kişisel deneyime başvurma hatası olarak bildiğimiz şey bu zaten. Eğer bu anekdotu alır, bir sürü karşı örnek arasına koyar ve halen o anekdota yaslanmaya devam edersek, cımbızlama yapmış oluruz:

> Tütün mamullerinin sağlığa zararı yönünde sayısız çalışma var diyorlar.
> Ama bizim Sherlock'un sürekli ağzında pipo var ve domuz gibi sağlıklı.

* * *

Sigara özellikle ilginç bir örnek, çünkü zamanla cımbızlamanın yönü değişti. 1950'lerden önce sağlığa etkisi hakkında pek kapsamlı bir araştırma yoktu ve çok popülerdi. ABD'deki kişi başı tüketim, 1900-1963 arası neredeyse 100 kat artmış, yıllık 54 sigaradan 4345'e çıkmıştı.[155]

Dünya savaşları sırasında askerlere bedava sigara dağıtılıyor, reklam kampanyalarıyla millet özendiriliyordu. Bu kampanyaların en ünlüsü olan ve tam 40 sene devam eden "Marlboro Man",

154 Tevfik Uyar, *Safsatalar*, (İstanbul: Destek Yayınları, 2019), s. 79.

155 "The Study That Helped Spur the U.S. Stop-Smoking Movement", American Cancer Society, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.cancer.org/latest-news/the-study-that-helped-spur-the-us-stop-smoking-movement.html

sigarayı kovboy imajı ile özdeşleştirmiş ve özellikle erkekler için çekici hale getirmişti. Tüm bunların sonucu olarak, eskiden seyrek rastlanılan akciğer kanseri bir nesil içinde erkekler arasında en çok teşhisi konulan kanser türü haline geldi. İnsanlar ikisi arasında bir ilişki kurmak istemediler. Sanırım herkesin "günde 3 paket içip sapasağlam olan" bir amcası vardı.

Nihayet 50'lerde ilk geniş çaplı araştırmalar yayınlandı. Akciğer kanseri hastalarına ne kadar sigara içmiş oldukları soruluyor ve bunu genel nüfusun alışkanlıklarıyla karşılaştırıyorlardı. Yani bunlar, geriye dönük ve beyana dayalı çalışmalardı. Dolayısıyla isabetli değildiler, çünkü kanser hastaları genelde içtikleri sigara sayısını abartıyor, diğerleri de aksine, fazla düşük sayılar beyan ediyorlardı.

Hatırlayın, Dr. House hep ne derdi? "Herkes yalan söyler."

* * *

Bu yetersizliği gidermek için Cuyler Hammond (fotoğrafta soldaki) ve Daniel Horn (ortadaki) isimli iki araştırmacı, 22.000 gönüllü organize ettiler ve toplam 188.000 erkeğin sigara alışkanlarını ve sağlık durumlarını takip etmeye başladılar. Bunu da geçmişe dönük verilerle karşılaştırdılar. 3 sene sonunda vardıkları sonuç kesindi. O kadar ki, kendileri de tiryaki olan araştırmacılar, sonuçları açıklayacakları konferanstan önce pipoya geçmişlerdi. (Fotoğraf, 1954 yılındaki bu konferanstan ve henüz piponun da riskli olduğu bilinmiyorken.)

Dr. E. Cuyler Hammond (left), Dr. Daniel Horn (center), and American Cancer Society Medical and Scientific Director Dr. Charles Cameron (right) at the 1954 American Medical Association conference.

Bu araştırmanın başarısı, daha iyi finanse edilmiş başka araştırmaları tetikledi. 1959 yılında başlanan "Kanser Önleme Araş-

tırması" (*Cancer Prevention Study - I*) tam 1 milyon kadın ve erkek denek içeriyordu. Fakat tüm bilimsel ilerlemelere karşın, insanların alışkanlıkları uzun bir süre boyunca değişmedi. ABD'deki kişi başına sigara satışları 80'lere kadar, akciğer kanseri oranı da 90'lara kadar düşmedi. Hatta Yunanistan gibi ülkelerde artmaya devam etti. Onlarda 1 milyon denek varsa, bizim de 80 yaşındaki amcamız var, değil mi?

* * *

Kitabın başından izlediğim bir fikri, konumuza uyarlayarak tekrarlayayım: Akciğer kanserinin sebebi cımbızlama safsatası değil. Sigara zaten bağımlılık yaratan bir madde, üstüne üstlük reklamlar ve filmler yoluyla kültürel bir imge olmuş. Yani sigara içmek için zaten yeterli sebep var. Cımbızlama safsatası bu alışkanlığın sebebi değil, kuvvetli bir semptomu.

Peki madem o kadar kuvvetli, neden ABD'de –ve sonunda Yunanistan'da bile– sigara kullanımı düştü? Neden sonsuza kadar art-

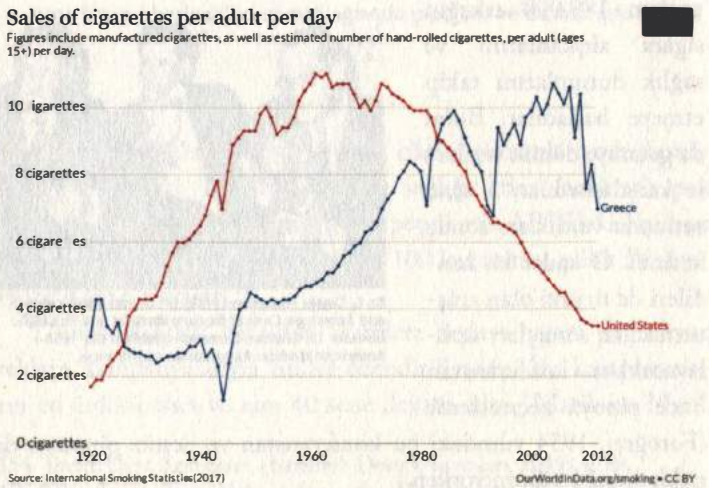

Yetişkin başına düşen günlük tekil sigara satışı. ABD'deki satışlar 1960-1980 arası zirve yapmışken, Yunanistan'daki satışlar daha yeni düşmeye başlıyor.

madı veya sabit kalmadı? Eh, bunun ekonomik teşvikler ve fahiş vergilerle de alakası var elbet, ama benim konuyu getireceğim yer başka: En başta dediğim gibi, cımbızlamanın yönü değişti...

* * *

Bu dramatik es sonrası dramatik bir fotoğraf gerekirdi ama şimdi midenizi ayağa kaldırmak istemedim. Evet, sigara paketleri üstündeki +18 fotoğraflardan bahsediyorum. Milyonlarca tiryaki içinden en kötü durumda olanları cımbızlamamışlar mı?

Devletlerin bu safsataya başvurmaları sadece bizi düşündüklerinden değil tabii. İnsan ömrü uzadıkça ve sağlık masrafları arttıkça, sosyal sağlık sistemleri giderek büyüyen açıklar vermeye başlıyor. Eskiden birkaç sene içinde ölen hastalar, artık 20-30 sene yaşayabiliyorlar ve tüm bu sürecin faturasını öyle ya da böyle toplum ödüyor. Devletler, faturanın daha da şişmemesi için cımbızlama gibi yöntemlerle seçimlerimizi etkilemek zorundalar.

Bu çorbada benim de tuzum olsun öyleyse; son bir cımbızlama-anekdot örneği paylaşayım: Yıllar boyunca "Marlboro Man" olmuş reklam aktörlerine ne oldu? Evet bildiniz, bazıları akciğer kanseri veya solunum yetmezliğinden öldü.[156]

156 "The Marlboro Man Died of Lung Cancer?", Snopes, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.snopes.com/fact-check/marlboro-manslaughter/

Sınavda Çıkacak: İtiraz ediyorum sayın yargıç!

Her cımbızlama bir teyit önyargısı sonucu oluşmaz! Örneğin bir avukatın savunması veya bir savcının suçlaması bilinçli bir biçimde tek taraflıdır. Sistemin bütünü adil olmak ve eldeki her kanıtı değerlendirmek zorunda, ama sistemin parçaları olan savcı veya avukattan böyle bir beklentimiz yok (bölünme hatası). Tabii eğer uyanık bir avukatımız varsa, fazla tek taraflı gözükmemek için yalandan bir iki geri adım atarak dinleyenin güvenini kazanacaktır. Aynısını iş mülakatlarında yapmıyor muyuz:

"Cımbızcımbızbullshitcımbızcımbızcımb... ha, elbette ki zayıf noktalarım var, mesela bazen yaptığım işe kendimi çok kaptırıyorum. Son 15 senedir ev tutmadım, işyerinde yatıp kalkıyorum. Büyük oğlan üniversiteye başlayacak bu sene inşallah ama daha kendisiyle tanışamadım. Artılarıma geri dönersek ...cımbızcımbızcımbızcımcımcımbızbızbız..."

V. Olasılıklarla İlgili Safsatalar

Cımbızlama demek, bir veri okyanusu içinden birkaç damlayı tatmak demek. Dolayısıyla olasılıklara ve istatistiklere güzel bir geçiş noktası oluşturuyor. Ne yazık ki istatistik bilgisi, tümevarımla da tümdengelimle de yakından alakalı olmasına rağmen, çoğumuza doğal gelmiyor. En basit genellemeleri bile yanlış anlamayı beceriyoruz:

"Kadınların hafızası, erkeklerinkinden daha iyidir."

Farz edelim ki bu önerme doğru. Tam olarak ne anladınız? "Katı genelleme" tuzağına düşmediysek, muhtemelen çoğu kadının çoğu erkekten daha iyi hafızası olduğunu anladınız. Fakat bunu kafanızda canlandırdığınızda, zamanla tüm nüansları kaybedeceksiniz ve geriye kalan şu olacak:

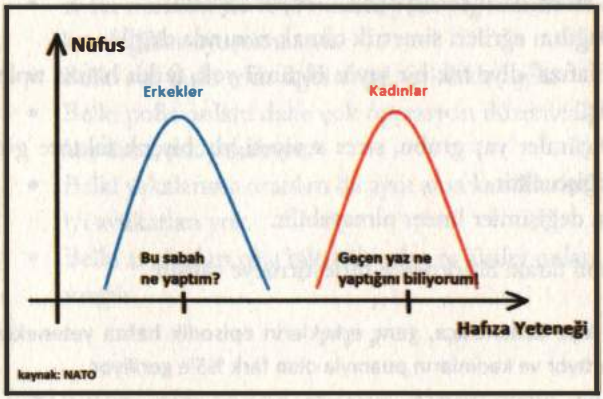

Sonra da bu hayali genellemelere alınganlık gösterip, anekdotlarla onları çürütmeye çalışacaksınız:

"Günde 3 paket sigara içen amcam vardı ya hani; kendisi aynı zamanda dünya hafıza şampiyonudur, buna ne diyeceksin?"

Oysa bilim insanları böyle konuştuklarında, kafalarında canlanan şey dağılımlardır: Ortalamalar farklı olsa bile, milyonlarca erkeğin hafızası, milyonlarca kadınınkinden daha iyi.

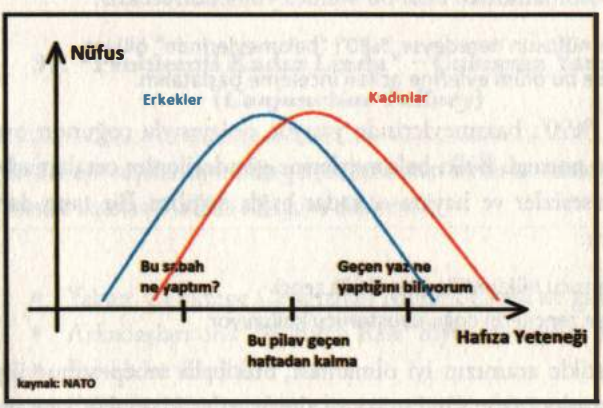

* * *

Tabii bu en basit senaryoydu. Gerçek hayatta:

- Dağılım eğrileri simetrik olmak zorunda değil.
- "Hafıza" diye tek bir şeyin ölçümü yok, farklı hafıza tipleri var.
- Ölçümler yaş grubu, stres seviyesi vb. birçok faktöre göre değişecektir.
- Bu değişimler lineer olmayabilir.

Hepsini farazi bir örnekte birleştirmeye çalışın:

> Stres ikiye katlandıkça, genç erkeklerin episodik hafıza yetenekleri %10 artıyor ve kadınların puanıyla olan fark %5'e geriliyor.

Zihninizde canlandırabildiniz mi? Ben yazarken bile zorlanıyorum.

* * *

Ne yazık ki, sayılarla aramızı düzeltmek, birkaç dağılım eğrisi çalışmakla olacak iş değil. Çünkü biz yetersiz olmakla kalmıyor, sistematik hatalara meylediyoruz. Aşağıdaki başlangıç noktası, çoğumuzu otomatikman belli bir sonuca yönlendirecektir:

> İhtiyar nüfusun neredeyse %80'i "bakımevlerinde" ölüyor.
> Öyleyse bu ölüm evlerine acilen inceleme başlatalım.

Belki %90'ı bakımevlerinde yaşıyor, dolayısıyla çoğunun orada ölmesi normal. Belki bakımevlerine gönderilenler ortalamadan daha kimsesizler ve hayata o kadar bağlı değiller. Bir tane daha deneyelim:

> Uyuşturucu hükümlülerinin %60'ı zenci.
> Öyleyse zencilerin çoğu uyuşturucu kullanıyor.

İstatistikle aramızın iyi olmaması, bizi belli sebep-sonuç ilişkileri kurmaya itiyor. Ondan sonra alternatif açıklamaları ağır ağır akıl etmekle uğraş dur:

- Belki toplam uyuşturucu kullanımı o kadar az ki nüfusun sadece %1'i hüküm giyiyor.

- Belki nüfusun da %60'ı zenci, yani diğerlerinden daha yatkın değiller uyuşturucuya.
- Belki asıl ilişki ırkla ilgili değil, işsizlikle ilgili.
- Belki polis onlara daha çok operasyon düzenlediği için onları daha çok yakalıyor.
- Belki yakalanma oranları da aynı ama kendilerini savunacak iyi avukatları yok.
- Belki avukatları olsa bile hâkimler ve jüriler onlara karşı önyargılı.

* * *

Ateistlerin daha zengin olmaları, Aşkenazilerin daha yüksek IQ sahibi olmaları, AKP seçmeninin daha eğitimsiz olması... Genellemelere bağlı sonu gelmez tartışmaların ardında, olasılık işleme devremizin ufaklığı ile egomuzun büyüklüğü arasındaki tezat yatıyor.

"Üç çeşit yalan vardır: Yalanlar, kahrolası yalanlar ve istatistikler."[157]

37. "Problemli Kadın Linda" – Çakışma Yanılgısı (*Conjunction Fallacy*)

Bir dizi ayrı koşulun aynı anda gerçekleşmesinin tek bir tanesinin gerçekleşmesine kıyasla daha olası olduğunu düşünmek.

- Yaban, Çeliktepe Cengizhan Meslek Lisesi'ne gidiyor.
- Arkadaşları ona "Motorcu Reis" diyor, demeyeni dövüyor.
- Bıyıklı ve tespihli.
- Fakir bir aileden olmasına rağmen tam bir araba hastası.
- Türk bayrağına, İslam'a ve Ducati'ye laf ettirmiyor.

157 "*There are three kinds of lies: lies, damned lies, and statistics.*" Mark Twain'in popülerleştirdiği ve İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli'ye atfettiği bu sözün gerçek kaynağını nüfusun %99,99'u bilmiyor.

Bu bilgiler ışığında, hangisi daha olasıdır?

1. Yaban yazları oto sanayide çalışıyor.
2. Yaban bir ülkücü.
3. Yaban yazları oto sanayide çalışıyor ve Ülkü Ocakları'nda üst düzey bir konumu var.

Çoğunluk, Yaban'ı bir ülkücü olarak hayal edecek ve arabalarla ilgili birkaç ipucu yüzünden, sonuncu seçeneği seçecek. Halbuki bu seçeneğin diğerlerinden daha olası olması matematiksel olarak imkânsız, çünkü bileşik bir iddia: Hem 1'in, hem 2'nin, hem de ekstra bazı koşulların (üst düzey konum) doğru olması lazım.

* * *

Bu ve takip eden birkaç safsata, aslen biçimseldirler. Yaban yerine kim olursa olsun, Ülkü Ocakları yerine ne koyarsak koyalım, argüman hatalı olmaya devam edecek. Fakat onları bu bölümde inceliyoruz, çünkü birçok serbest safsata ile aynı zihinsel sapmaları paylaşıyorlar. Bunu pekiştirmek için, literatürdeki orijinal örnek olan **Linda Problemi**'ne bakacağız:[158]

Esas kızımız Linda, 31 yaşında, bekâr, açıksözlü, cesur, eğitimli biridir. Felsefe mezunudur. Ayrımcılık, sosyal adalet ve nükleer silahsızlanma konularına özel bir merakı vardir. Sizce hangisi daha olası?

1. Linda bir banka veznedarıdır.
2. Linda, feminist harekete mensup bir banka veznedarıdır.

Doğru cevabın ilki olduğunu artık biliyorsunuzdur. Asıl soru şu: Neden Linda hakkındaki tüm detayları açıklamaya yeltenen seçenek, hak ettiğinden daha muhtemel gözüküyor?

Beynin burada kullandığı karar verme mekanizmasına "temsilcilik" deniyor *(representativeness)*. Linda'yı bize özel kılan şey, aktivizmi. Yabanı bize temsil eden, bizim açımızdan onu özel yapan şey de ülkücü stereotipine uyması. Yoksa meslek lisesinde okuması, arabaları sevmesi, o kadar da ayırt edici özellikler değil.

158 A. Tversky ve D. Kahneman, "Subjective Probability: A Judgment Of Representativeness". *Cognitive Psychology 3* (1972): 430-454.

(Elbette buradaki "biz" göreceli. Eğer aynı soruyu Ülkü Ocakları'nda sorsam, onların normu bıyık-tespih-tuğra-bayrak olacağı için, arabaları sevmesi detayına önem verecekler. Zaten o yüzden lakabı "Motorcu Reis" idi.)

Her halükârda, detaylar arttıkça ve bir stereotipe işaret ettikçe, kafamızda canlanan o imajı belirginleştirmek için, giderek daha düşük olasılıklı açıklamalara yelken açıyoruz.

* * *

Benzer bir hata, belli bir neden-sonuç ilişkisi beklentisinde olduğumuzda da yapılıyor:

1. Önümüzdeki sene içinde Guantanamo Hapishanesi kapanacak.
2. Önümüzdeki sene içinde Küba'ya ambargo zayıflatılacak, yatırımlar artacak ve Guantanamo Hapishanesi kapanacak.

İkinci seçenekte bir akış oluşmuş. Özellikle en baştaki sebepler iyice makul olursa (ambargonun zayıflaması), kalan bileşenler onun "aura"sından faydalanıyorlar. Sonuçta tüm bileşenlerin hem teker teker olasılıkları, hem de bileşik olasılıkları abartılıyor.

* * *

Bu mekanizma o kadar derin ki yüksek IQ sahibi olmak, hatta istatistik eğitimi almış olmak dahi sizi bağışıklık sahibi kılmıyor. Doğrudan bu saf satanın eğitimini almanız lazım. (Bölümü bitirenlerin evine sertifikalarını yolladım.)

Yahut çok daha pratik bir çözüm olarak, istatistiki bilgiyi sorunun içine gömmek işe yarayabiliyor:

1. Federer, Nadal ile 100 maç yapsa, kaçında ilk seti kaybeder?
2. Kaçında ilk seti kaybettikten sonra maçı alır?

Herkesin ikinci soruya cevap olarak söyleyeceği sayı, ilkinden daha küçük olacak. Nihayet! Bu kadar basit bir değişikliğin bu kadar büyük oynamalara yol açtığını görmek, kendi türünüze karşı

saygınızı az da olsa düşürmüyor mu? Yoksa bir tek benim mi böyle garip düşüncelerim var?

38. "Masum Dopingçi" – Temel Oran Yanılgısı (*Base Rate Fallacy*)

Özel bir durum hakkında öğrendiğimiz detayların genel bilgilerimizi unutturması.

Bacon'ı ilk tanıdığımız andan itibaren, düzgün çıkarımlar yapmak için önemli bir prensibi takip ediyorduk: Problemle alakalı *tüm* bilgileri hesaba katmak, yani literatürdeki adıyla RTE (*requirement of total evidence*)... Evet, sonunda ben de ışığı gördüm, çare RTE.

Diyelim ki yıllardır akciğer kanseriyle boğuşan bir yakınınız sonunda dayanamayıp hacı hocaya gidiyor ve kanserin yayılması duruyor. İki olayı birbirine bağlamanın heyecanıyla temel oranı, yani herkeste ortak olan kanser gerileme ihtimalini unutacaksınız. Nitekim, modern tıp sağolsun, memleketimizin son model hacı hocalarına erişimleri olmayan ABD'li kadınların göğüs kanseri teşhisini takip eden 10 sene boyunca hayatta kalma oranı %83.[159]

Dikkat edin, burada mesele hocanın bir işe yarayıp yaramaması değil. Belki ABD'ye hoca ihraç etsek o kadınların hayatta kalma oranı %93'e çıkardı. Asıl mesele, RTE: Özel durum (hoca) devreye girince, hepimizde ortak bulunan genel faktörleri göz ardı ediyoruz.

* * *

Bu etkinin ne kadar büyük yanlışlara sebep olacağını görmek için, Usain Bolt'u doping testine tabi tutacağız. Yalnız testten önce, iki genel bilgiyi gözden geçirin:

1. Diyelim ki araştırmalar, ortalamada her 100 olimpik atletten birinin dopingli olduğunu söylüyor olsun. Yani, Bolt dahil herhangi bir atletin dopingli olma ihtimali %1.

159 "Breast Cancer: Statistics", Cancer.net, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.cancer.net/cancer-types/breast-cancer/statistics.

2. Diğer genel bilgi de doping testlerinin %10 ihtimalle "yanlış pozitif" vermesi, yani yanlışlıkla masum birini dopingli göstermesi. Öte yandan hiçbir dopingliyi kaçırmıyor.

Testler yapıldı, sonuç pozitif. Bolt'un madalyasını elinden almaya çalıştılar, o da önce itiraz etti, sonra madalyayla beraber koşarak kaçtı. Polis kovalamacası devam ederken, safsata uzmanı olduğunuz için sizi yayına çağırdılar ve herkesin aklındaki soruyu sordular: "Bu işin arkasında Yahudiler mi var?"

Soruyu duyunca yanlış kanalda olduğunuzu anlayıp başka stüdyoya geçtiniz. Yeni stüdyo dekorunda hatırı sayılır derecede daha az svastika olduğu dikkatinizi çekti. Vakit geçirmeden size Bolt'un gerçekten de dopingli olma ihtimalini sordular, ne diyeceksiniz? Çoğumuzun cevabı %90 olacak. Ne de olsa doping çıktı ve test %90 isabetli. Tebrikler, en az benim kadar aptalsınız. Niye bu kadar aptalız yahu? Bu işin arkasında da mı Yahudiler var?

Cevabı birlikte düşünelim: Her 100 testte, 1 dopingli sporcuya denk geleceğim (temel oran) ve test bu serseriyi kaçırmayacak. Kalan 99 sporcu ise dopingsiz ama testin %10 hata oranı yüzünden, yaklaşık 10 tanesi için yanlış alarm verilecek. Dolayısıyla 100 testte çıkan toplam 11 pozitif sonuçtan sadece biri geçerli. Bolt'un hakikaten de dopingli olma ihtimali 1/11, yani %9.

Şimdi ilk tepkiniz olan %90 nere, %9 nere! İşin komik yanı, Bolt'un test sonuçlarını görmeden önceki kör tahminim (%1), doğru cevaba çok daha yakın. Resmen fazla bilgi göz çıkartmış.

Sınavda Çıkmayacak

Diyelim ki testin bir de %10'luk yanlış negatif ihtimali var. Yani dopingli örneklerin %10'unu yakalayamıyor. Bu durumda Bolt'un masumiyetini kafadan hesaplayabilir misiniz? (Evetse Deep Blue'ya arkadaşlık teklif edin, o da artık emekli olmuştur, beraber gezersiniz.)

39. "Bu Sefer Kesin Kırmızı Gelecek" – Kumarbaz Hatası (*Gambler's Fallacy*)

Tesadüfen oluşan serilerin hemen bozulacağına dair duyulan inanç.

1913 Ağustos'unda bir Monte Carlo kumarhanesini dolduran yüzlerce mağara adamı, inanılmaz bir şeye tanıklık ediyorlardı: Rulet masasında tam 15 kez üst üste siyah gelmişti!

Masanın etrafına toplanmış insanlar, "artık kesin kırmızı gelir" diye bahislerini yatırdılar. 18..19..20.. Hâlâ parası kalanlar, bahislerini katlayarak kırmızıya koymaya ve kaybetmeye devam ettiler. Kaybettikçe yatırdılar, yatırdıkça kaybettiler. Ortam Monte Carlo mu Çiftlikbank mı belli değildi.

Seri 26'da bitti.[160] Şimdi aklınıza ilk gelen şey ile o kumarhanede böbreğini kaybeden mağara adamlarının son düşünceleri muhtemelen aynıdır: "25 kez siyah geldi. Yeter artık. Tekrar gelme ihtimali ne olabilir ki?"

160 D. Huff, *How to Take a Chance*, (New York: W.W. Norton, 1959).

Doğru cevap hemen hesapladığınız gibi 67 milyonda 1 değil, sadece %50. Bir rulet eli bir sonrakini etkilemediği için doğru cevap her seferinde %50 idi.

(Aslında %48.6, çünkü sıfırın rengi yok. Hatta Amerikan ruletinde bir de 00 olduğu için ihtimal %46.4'e düşüyor. O yüzden siz siz olun, ruleti Avrupa'da oynayın.)

* * *

Koşullu olasılık işini beceremediğimizi zaten biliyorduk, şimdiyse olasılıkların koşullu olup olmadıklarını bile ayırt edemediğimizi görüyoruz. Bir saattir otobüs bekliyorsam, ikinci saat içinde o otobüsün gelme ihtimali artmıştır. Otobüsü beklediğim her dakika, bir sonraki dakikanın şansını etkiler. Oysa zarların hafızası yok. (Uyarı: Ankara Esenboğa Havaalanı'na giden Belko otobüsleri için geçerli değildir. Hiçbir olasılık teorisi bu otobüsler için geçerli değil.)

İşin ilginç yanı, herhangi bir 26'lık rulet serisinin olasılığı birbiriyle aynı. Yani şu an dünyadaki tüm rulet masalarında birer mucize gerçekleşiyor. Fakat biz "kırmızı, siyah, siyah, 0, kırmızı..." gibi rasgele serilere özel bir önem vermediğimiz için bu ufak mucizeler unutulup gidiyorlar.

* * *

Ailenizin *cool* fizikçisi Richard Feynman'ın bu konuda sınıfına yaptığı meşhur bir şaka vardır:

"Biliyor musunuz, bu sabah okula gelirken inanılmaz bir olay başıma geldi. Plakası ARW357 olan bir araba gördüm! Düşünün, milyonlarca plaka dururken tam da buna denk gelmemin ihtimali neydi ki? Müthiş!" [161]

161 R. Feynman, R. Leighton ve M.L. Sands, *Six Easy Pieces: Essentials of Physics By Its Most Brilliant Teacher*, (Reading, Mass: Addison-Wesley, 1995).

Sınavda Çıkmayacak (ama pratik hayat dersi)

Monte Carlo'daki mucizeye tanıklık eden bir profesyonel kumarbaz sizce ne yapmıştır? Diğerleri gibi kırmızıya basmadıysa, bir robot gibi rasgele 50-50 şansla oynamaya devam mı etmiştir?

Hayır. Gerçek kumarbaz inadına kazanan siyaha oynar, çünkü üst üste bu kadar siyah gelmişse, masa muhtemelen hilelidir. (İşte bu yüzden robotlar asla insanları yenemeyecekler.)

40. "Bazıları Sıcak Sever" – Sıcak El Hatası (*Hot Hand Fallacy*)

Tesadüfen oluşan serilerin aynen devam edeceğine dair duyulan inanç.

2016 yılındaki Golden State Warriors – Oklahoma City Thunders maçının son saniyelerine berabere giriliyor. Herkes mola alınacağını, bir hücum planı çizileceğini ve muhtemelen de maçın uzatmaya gideceğini düşünüyor. Ama o ana kadar müthiş bir maç çıkarmış ve 43 sayı atmış olan Stephen Curry, performansının verdiği güvenle başka kimsenin denemeyeceği bir şey deniyor ve yarı sahayı geçer geçmez şuta kalkarak, NBA tarihinin en unutulmaz son saniye üçlüklerinden birini atıyor.

("They do have a timeout... decide not to use it. Curry, from way downtown... BANG! BAAANG! Oh what a shot!" -Spiker Mike Breen)

* * *

Eski bir basketçi olarak bu hissi iyi biliyorum. Bir rüzgâr yakaladığında her attığın girecekmiş gibi hissediyorsun. Arkadaşların da güvenini fark ediyor, onlar seni besledikçe daha fazla atıyorsun, elin yanıyor: "Beş attım, altıncıyı da atarım, alayınız gelsin, Shaq adam değil!"

Sonra tam bu destanın orta yerinde, gerizekâlı koç kendi oğlunu oynatmak için seni oyundan alıyor. Sinirlenip koltukları tekmeliyorsun, bacağın kırılıyor, kariyerin bitiyor. Kız arkadaşın seni terk edene kadar içiyorsun. Aylar sonra eski takımının final maçına TV'de rastlayınca dayanamıyor, salondaki yüzlerce boş bira şişesinden birkaçını ekrana fırlatıyorsun. Kapısı açık balkon her zamankinden daha davetkâr görünüyor. İçine doğmuş olacak, annen arıyor ama açmıyorsun. Balkondan düşerken, ısrarla çalan telefonun sesi bir ninni gibi uzaklaşıyor.

Sonra uyanıyorsun. Hafiflemişsin, başka bir boyuttasın sanki. Sevecen bir yüz beliriyor tatlı karanlığın içinde. Tanrı mı? Melek mi? Lan, Hayri Efendi?

"Ayyaş herif, kaçıncı bu! Birinci katta oturmasaydın şimdiye kaç kez ölmüştün."

Anlamıyor ki. Beni daha üst katlara taşıyacak bir hayatım olmadığı için atlıyorum oysa.

* * *

"Kumarbaz hatası"nın tam tersi olan bu kavram hakkındaki en meşhur araştırma, basketbolcular üzerine yapılmıştı:[162] Oyuncuların, birkaç atış soktuktan sonra attıkları şutların yüzdelerini normal şut yüzdeleriyle karşılaştırıyorlar ve sonuçta, "sıcak el" diye bir şey olmadığını, gördüğümüz serilerin bir illüzyon olduğunu ve 100 kez yazı-tura atınca da benzer seriler göreceğimizi söylüyorlar.

Tabii aranızda gözlem kabiliyeti çok yüksek olanlarınız fark etmiştir, basketbol rulet masasında oynanmıyor. Demek istediğim, her atış bir öncekinden tamamen bağımsız değil. Bir yandan şutlarını soktukça moralin ve güvenin artıyor, bir yandan da topun sana geleceğini bilen ve rezil olmak istemeyen savunma daha çok çabalıyor. Bu iki zıt faktör bazı araştırmalara göre birbirini dengeliyor, bazı yeni araştırmalara göreyse sıcak el lehine ufak bir net etki oluşturuyor.[163]

* * *

Genel olarak konuşursak, sıcak el etkisinin kaynağı, dağılımlara kafamızın pek basmaması. Diyelim ki %50 üçlük isabet oranına sahibiz. Beynimiz bu yarı yarıya şansların yeterince "rasgele" gerçekleşmesini bekliyor: Attım, kaçırdım, kaçırdım, attım, kaçırdım, attım, attım... Ama çok fazla deneme yaparsak, elbette ufak seriler olacak: Attım, attım, attım, attım, kaçırdım, kaçırdım, kaçırdım, bak hala kaçırıyorum, Shaq beni dövmeye geliyor galiba...

Zihnimiz, bu serilerin gerçekleşme olasılığını (bir nevi *temel oran*) hiçe sayıyor ve ille de bir anlam arıyor. "Eli sıcak", "kurşun döktürmüş" gibi senaryolar yazıp, sonra bu senaryoya göre beklenti oluşturuyoruz. Ya da tam tersi, 10 kez üst üste kaçırınca "Cenabet bu", "Nazar değmiş", "Auran tozlanmış", "Çakrana biraz kuantum

162 T. Gilovich, R. Vallone ve A. Tversky, "The Hot Hand In Basketball: On The Misperception Of Random Sequences", *Cognitive Psychology 17* (1985): 295-314.

163 "Momentum isn't magic", *Scientific American*, Mart 2018.

kaçmış" diyoruz. Dolayısıyla bu safsatanın adı pekâlâ "soğuk el" de olabilirdi, zira beklentiler aynı.

İşin kötüsü, o beklentilere uymayan ve devam etmeyen serileri unutup sadece devam edenleri hatırladığımızdan, ufak etkiler bile katbekat abartılıyor. Batıl inançlarda bu otosansür mekanizmasının rolü büyük.

* * *

Basketbola kıyasla çok daha büyük paraların döndüğü bir başka alanda da bu etki epey önemli. Finans dünyasında en sık duyduğumuz ikinci cümle şudur:

"Geçmiş performans, gelecek performansın kanıtı değildir."

Elbette insanlar geçmiş başarıları sonucunda bir ün kazanıyor. Warren Buffett gelip bir yatırım tavsiyesi verse adama safsata anlatacak halim yok. Elini öpüp bankaya koşarım. Ama birçok yatırımcı, ilk 5 seneki performansa işaret ederek müşteri çektikten sonra o performansı yakalayamıyor. Yani Demirel'in dediğinin aksine, "yaptıklarımız yapacaklarımızın teminatı" değil.

Bu da çok doğal: Bu kadar bilinmezin, öngörülemeyen faktörün olduğu bir alanda sürekli başarı zor. Onca yatırımcı arasından elbette birkaçı tahminlerini tutturacaklar. Tıpkı çok fazla rulet oyuncusu arasından birkaç tanesinin 5 el üst üste kazanacak kadar şanslı olması ama 6. eldeki kazanma ihtimallerinin değişmemesi gibi.

* * *

Şans kelimesi de epey kafa karıştırıcı aslında. Oyunlarda üst üste kazanırsak "şanslı" oluruz ama şanslı olduğumuz için bir sonraki eli kazanmayız. Bir başka ifadeyle, şanslı olmak bir karakter özelliği değil, tesadüfi bir dizi olaya verilen bir etiket. Biz bunu bir özellik olarak addediyoruz, çünkü içimizdeki kontrol delisi, geleceği tahmin etme yetisine sahip olmak istiyor.

Sınavda çıkmayacak

Son birkaç paragrafı dinlemediniz bile, çünkü aklınız "finans dünyasında en sık duyduğumuz cümle"de kaldı değil mi? "Yatırım tavsiyesi değildir."

Bal gibi yatırım tavsiyesi verirler aslında ama Türkiye'deki meali şu: "Uluslararası Ekonomik Darbe Girişimi" gibi absürt davalara sanık olmayayım durduk yere.

Bu arada, bu kitaptaki hiçbir şey yatırım tavsiyesi değildir. Tıbbi tavsiye de değildir. Bir sorunuz olursa, siz iyisi mi avukatımı arayın: 0532-call-saul

41. "Murphy Kanunu" – Bir İhtimal Safsatası (*Appeal to Probability*)

İhtimallere kesinlik muamelesi yapmak.

"Bir deneyi yeterince fazla kez tekrarlarsak, olabilecek her şey olur."

Matematikçi De Morgan'ın kastettiği şey, hayal edebileceğiniz her şeyin olması değil, deneyin çerçevesi içinde mümkün olan ihtimallerin eninde sonunda gerçekleşeceğiydi. Biz ise bu ihtimalleri bazen kumarbazlar gibi bir umutla çarpıtıyoruz. Bazen de karamsarlık için, istenmeyen bir sonucun gerçekleşmesi için gereken deneme sayısı "çok"tan "1"e iniyor. Ne demişti Murphy: "Yanlış gitme ihtimali olan her şey yanlış gidecektir."

* * *

"İyi de kim bu Murphy" dediğinizi duyar gibiyim. Başka şeyler de duyar gibiyim, az bir sessiz olun, kitabı yazamıyorum.

Bazısına göre De Morgan'ın ta kendisiydi, bazına göreyse 1950'lerde savaş pilotlarının yediği g-kuvvetini ölçmeye çalışan Edward Murphy idi.[164] Deneylerindeki aksaklıklar bitmek bilme-

164 N.T. Spark, A History of Murphy's Law, 2006.

yince meşhur deyimini dile getirmiş ve zamanla popüler kültürün bir parçası olmuş.

Elbette bunu çoğu zaman şakayla karışık kullanıyoruz. Geçenlerde taksimetre bozuk olduğu için yaşadığım gecikme sonucu treni bir dakika ile kaçırmış ve Murphy'nin kulağını epey çınlatmıştım. Halbuki esas suçlu bendim: İnsan trene ucu ucuna yetişecek şekilde yola çıkar mı? Hareket eden trenle beraber koşturup üstüne atladığım, tam köprüye girmeden önce de kafamı içeri soktuğum günler geride kaldı.

* * *

İşin safsata kısmı, hafızamızın işleyişinde saklı: Murphy Kanunu'nu "kanun" yapan şey, işlerin yolunda gitmediği zamanları çok iyi hatırlamamız. Kimse 1 dakika farkla kaçırdığı treni unutmaz. Ama sayısız potansiyel aksiliğin gerçekleşmediği, işlerin yolunda gittiği zamanları unutuyoruz. Bugün de kafanıza bir inşaat demiri düşmedi mesela. Bugün de kapıda kalmadınız, telefonunuzu tuvalete düşürmediniz, aracınız su kaynatmadı yahut trene 1 dakika farkla yetiştiniz ve bunların hepsini birazdan unutacaksınız.

42. "Küsüratlı Atayım da Salladığım Anlaşılmasın" – Sahte Kesinlik (*False Precision*)

Gereksiz derecede detaylı veriler yardımıyla bir otorite izlenimi oluşturmak.

İstatistiklerle ilgili son iki safsatamız, onları yanlış yorumlamaktan ziyade onlara gereğinden fazla değer vermekle alakalı. Bu trendin ne kadar etkili sonuçları olduğunu, "Homo Economicus'un Ölümü" bölümünden hatırlayacaksınız. Bilimin ve teknolojinin başarısından ötürü, sayısal olarak ifade edilen iddiaları ayrı bir kefeye koyuyoruz.

Hayır, "İstatistikler tek başlarına ikna edicidirler," demiyorum (iyi hikâyeler her zaman doğru verilerden kuvvetlidir) ama sayısal

verinin otorite sağladığı bir gerçek. Bu veri ne kadar ayrıntılı gözükürse, otorite o kadar artıyor. Dolayısıyla bu taktik esasında bir blöftür. Küsuratlı rakamlar vererek karşıdakini o konuda epey bilgili olduğumuz yönünde kandırıyoruz. Blöfümüzü yerlerse ne âlâ, yemezler de kaynak isterlerse o zaman işi çirkefliğe vurup, "Herkes bunu bilir" gibi beyanlar yardımıyla kanıt yükümlülüğünü karşıya yıkabiliriz.

* * *

"Gezegenimizde var olmuş türlerin %99.99'unun soyu tükenmiştir."

İlk örneğimiz, bu taktiğin görece masum bir hali. Zira perde arkasında bir bilimsel gerekçelendirme bulunuyor. Birçok yerde %99 ile %99.99 arasında bir sayı kullanıldığını görebilirsiniz. Yani gezegende yaşamış her 100 veya 10.000 türden sadece bir tanesi halen soyunu devam ettiriyor. İşin doğası gereği ciddi bir belirsizlik hâkim, çünkü var olmuş türlerin önemli bir kısmı geriye hiçbir iz bırakmadan yok olup gidiyor. Ancak bir de sayısal kesinliğe ulaşılamayacak konularda böyle atıp tutmak var ki, o daha da yanıltıcı:

"Ayşe kadın deterjanı, beyazları rakiplerinden iki kat daha iyi temizliyor."

Beyaz elbisenin kirliliği hangi metotla, hangi birimle ölçülüyor?

"Yunanlılar AB içindeki en tembel halktır; en yakın rakiplerinden %30 daha tembeller."

O %30 nereden geldi? Belki ortalama çalışma saatlerinden gelmiştir. Ama tüm nüfus yerine sadece çalışan nüfusu düşünsen, belki de Yunan çalışanı epey çalışkan çıkacak. Belki kalan kısmı iş arıyor ama bulamıyor, bulan azınlık da çok çalışıyor.

"Antibakteriyel sabun bakterilerin %99'unu öldürüyor."

Bu bize ne anlatıyor? Her çeşit bakterinin 100'ünden 1'inin hayatta kaldığını mı? Öyleyse tüm bakteriler bir kaç saat içinde tekrar üreyebilir. Belki de tüm bakteri çeşitlerinin %99'unu öldür-

düğünü söylüyordur. Ama ya kalan %1 en zararlı veya en kalabalık bakteri türleri ise?

"Ekonomiyi iyi yönetiyoruz, enflasyon %12,7'ye düştü."

Ekonominin tek kıstası enflasyon değil. Hem belki de para basmak yerine dövizle borçlandığın için enflasyon geçiçi olarak azaldı. Yahut enflasyon ölçüm metodunu değiştirmiş olabilirsin. Sonuçta bu, suyun kaynama noktası gibi bir doğa olayı değil, toplumun tecrübe ettiği hayat pahalılığı değişimini hesaplamanın binlerce ayrı şekli var.

* * *

Tüm bu örneklerin altını çizdiği nokta şu: Sayılar ve istatistikler, bilimsel metodun bir uzantısı olarak beynimizde yer etmişler. O yüzden alakasız alanlarda dahi gereğinden fazla prestijleri var. Önümüzdeki safsata bu sorunun iyice kronikleşmiş bir hali...

43. "Ölçemiyorsam Yoktur" – Sayısal Safsata (*Quantitative Fallacy*)

Sadece ölçülebilen, sayısal faktörlere dayanarak karar vermek.

Yaklaşık 20 sene süren Vietnam Savaşı sonunda, tahminlere göre Kuzey Vietnam / Viet Cong, 1 milyona yakın askerini kaybetti, 600 bin askeri de yaralandı. ABD'nin kaybı yaklaşık 60 bin, Güney Vietnam'ınki de 300 bin kadardı. Bu sayılara bakınca savaşı Kuzey kaybetmiş gibi görünüyor.

Nitekim, bir istatistik delisi olan dönemin ABD Savunma Bakanı McNamara da uzun süre öyle düşünmüştü. McNamara, *big data* furyası çıkmadan önceki orijinal "big data"cılardan biri sayılabilir. Askeriyeyi tamamen veriye dayalı işleyecek şekilde organize ediyordu. Savaş hakkındaki genel görüşü ise son derece basit bir aritmetiğe dayanıyordu: ABD ordusu teknolojik bakımdan üstün

olduğu için kaybettikleri her asker başına genelde birkaç düşman askerini öldürüyorlardı. Düşmanın asker sayısının belli bir limiti vardı. Dolayısıyla oraya ne kadar çok asker yığarlarsa savaş o kadar kolay kazanılacaktı.

Bu uğurda orduya kabul şartlarını kolaylaştırdılar, dünyanın diğer ucuna gönderdikleri yarım milyon askere 120 bin kişi daha eklediler ve koltuklarında yaslanıp "Crom, ölüleri say!" diye bağırdılar. Barbar Conan'ın tanrısı, gerçek barbarların bu isteğini yerine getirdi ve fazla mesai yapıp yüzbinlerce ölü saydı. Sonucun ne olduğunu hepimiz biliyoruz.

* * *

Bu safsatanın ekonomideki karşılığı "dışsallıklar" (*externalities*), yani alım-satım yapan tarafların dışındaki kişilere de maliyeti olan ama genelde hesap dışı kalan faktörler.

Örneğin yarın IKEA'ya gidip bir mobilya aldığınızda, hangi maliyetlerin karşılığını ödersiniz? İşçilik, malzeme, dükkân giderleri... Ancak kimse oturup o mobilya için kesilen ağacın ekolojik maliyetini yahut taşıma sırasında salınan karbonun gerçek maliyetini hesaplayamaz. Bu maliyetleri tüm toplum ödüyor, fakat üzerlerine bir sayı iliştirilemediğinden yok sayılıyorlar.

* * *

McNamara'ya dönelim: Savaşın başlarında gidişatı ölçmek için bir parametre listesi hazırlıyordu. Listeyi bir hava kuvvetleri komutanına gösterip, eksik olup olmadığını sordu. Cevap, "x faktörü" idi, yani Vietnamlı sıradan köylünün fikri. Bu bir vatan savunmasına ve gerilla savaşına dönerse, McNamara'nın aritmetiği tutmayacaktı. Bakan önce bunu not aldı, fakat sonra listesinden sildi. Ölçemeyeceği bir şeydi, öyleyse önemsiz olmalıydı.[165]

165 "According To U.S. Big Data, We Won The Vietnam War", *Forbes*, Temmuz 2014.

VI. Nedensellik Safsataları

Genellemeler ve olasılıklar hakkında öğrendiklerimizi birleştirince, nedenselliğin dünyasına adım atıyoruz. Bu alandaki safsataları birkaç senaryoda inceleyebiliriz:

1. Gerçek bir **sebep-sonuç** ilişkisi (*causation*) var ama bunu yanlış anlıyoruz. Belki sonuç sandığımız şey aslında sebep. Örneğin bazı ruhsal hastalıklar, fakir bölgelerde daha sık görülüyor. Ruhsal hastalık fakirliğin bir sonucu olabileceği gibi (yüksek stres), onun sebebi de olabilir (düzgün işlerde tutunamamak).
2. İki olay arasında sadece **birliktelik ilişkisi** (*correlation*) var ama bunu nedensellik ilişkisi sanıyoruz. Hatırlayacaksınız, Gazzali bunun uç noktasını temsil ediyordu: Her şey aslen birer sonuçtu, tek sebep de Allah idi. Bizim gözlemlediğimiz şeylerse bir avuç birliktelik.
3. Olaylar **bağlantısız** olmasına rağmen birtakım bağlantılar uyduruyoruz. Zihinsel kapasitemiz sınırlı olduğu için, mevcut bazı bağlantıları kaçırdığımızı hepimiz biliyoruz. Ama pek azımız bunun tersini, yani olmayan bağlantıları yaratmadaki ustalığımızı düşünüyor. Yapı itibarıyla tesadüflere karşı alerjimiz var. Kumarbaz hatası ve benzerleri, zihnin bu alerjiye tepkileriydi.

* * *

Alternatif bir evrende şu anda padişahımız olan zatışahanelerinin Koronavirüs salgını için önerdiği mücadele yöntemlerine bakalım:

- Gerekli tıbbi tedbirler
- Hadis kitabı dokundurmak

"Gerekli tıbbi tedbirler"den sonra gelen herhangi bir şeyin sebep-sonuç ilişkisinde bir rolü olsaydı, zaten "gerekli tıbbi ted-

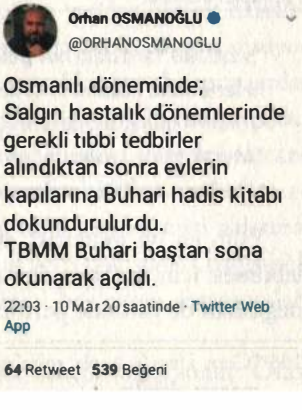

birler" kümesinde yer alırdı. Nitekim bu tweetin bir benzerini bir şaman rahibi de atabilir ve daha haksız olmaz:

"Gerekli tıbbi tedbirler alındıktan sonra halüsinojenik bitkiler yiyin. Kabile meclisimiz de böyle açılıyor. Zaten siz de fark etmişsinizdir, kaç senedir hiçbir kararı ayık kafayla almadık."

Türlü türlü komplo teorileri, sözdebilim, "Kansere çare bulundu" manşetleri...[166] Hepsinin her örneği yanlış olmayabilir ama bariz biçimde yanlış olan bunca örneğine rağmen bu kadar rağbet görmelerinin altında, nedensellik anlayışımızın bu çürük temelleri yatıyor.

Bu arada, büyünün salgın hastalıkla mücadelede faydasını kanıtlamak isteyen hevesli gençlere şöyle bir deney önereyim:

- Evlerin üçte birine Buhari (kutsal bir obje),
- Üçte birine "Buhari" kılıfı içinde Batman çizgi romanı (*nerd* bir obje) dokundurun.
- Kalanı da kontrol grubumuz. Sizce ne olur?

(*Spoiler*: Tabii ki Batman'in dokunduğu evler en güvende olanlar.)

44. "Zirvede Kalmak, Oraya Ulaşmaktan Zordur" – Ortalamaya Dönüş Yanılgısı (*Regression Fallacy*)

Eninde sonunda istatistiksel ortalamasına yakınsayan bir değişimin altında saklı sebepler aramak.

"Scotland Yard'daki her polis bilir bunu Sherlock, 'yılın dedektifi' ödülü lanetlidir. Kazanan herkesin ertesi sene dava çözme oranı düşüyor. Umarım bana vermezler."

"Merak etme Lestrade, ne o ödülü kazanmana ne de dava çözme yeteneğinin daha da azalmasına imkân var."

Yılın en iyi müfettişi, en sadık köpeği, en geyik imamı seçilebilmek için muhtemelen çok iyi olmanız yetmez, normal yeteneğinizin de üstünde performans göstermeniz gerekir. Sonuçta en

166 "Cem Uzan'a hapis şoku"nun ardından dünya basınındaki en popüler manşet olabilir.

tepedeki herkes çok yetenekli ve çalışkan. Biraz şans, bir adım öne geçmek için elzem.

Yine de şansınız sonsuza kadar yaver gitmeyecek. Stephen Curry'nin üçlük isabet oranı birkaç maçtır normalin iki katına çıkmışsa, bu serinin geçici olduğunu düşünmek "kumarbaz hatası" olmaz. Ancak seri bitince medya illa bir sebep arayacaktır.

Aynı şekilde, başarılı bir sene geçiren her dedektif, eninde sonunda normal performans aralığına dönüyor. Fakat ödülü alanların sonraki performansları daha çok göz önünde olduğundan normale dönüşleri daha çok göze çarpıyor.

* * *

Ne yazık ki "normale dönüş" bizim için yeterince *seksi* bir açıklama değil; daha başka bir sebep arıyoruz: "lanetlendi", "nazar değdi", "sorumluluğu taşıyamadı", "hemen de şımardı", "önceki sene hile yaptığını biliyordum zaten" ve başka milyonlarcası.

Aptal bir insan bir şeye sebep arıyorsa, muhtemelen bulur. *Zeki* bir insan bir şeye sebep arıyorsa, *mutlaka* bulur.

* * *

Bu etki en çok tıp alanını zehirliyor olmalı. Bazı hastalıklar dejeneratiftir, yani normal halleri sürekli kötüye gitmek olduğundan "ortalamaya dönüş" mümkün değildir. Öte yandan birçok hastalığın seyri döngüsel. Soğuk algınlığının döngüsü 7-10 gün sürüyor mesela. Biz genelde önleyici tedbirleri savsaklar, ancak semptomlar başlayınca tedavilere başlarız. Hastalığın beşinci gün ortaya çıkan öksürüğümüz geçsin diye C vitamini, nane limon, kuş sütü –ve tabii ki cıva– gibi çareler deneriz. Semptomlar hafifleyince kafamızda ampuller yanar, konu komşuya yeni tıbbi keşiflerimizi anlatırız. Kimse de demez ki bu virütik hastalığın seyri belli zaten, bağışıklık sistemimizin kendi normaline dönmesini beklerken semptomları tedavi ediyoruz, o kadar.

Önce "tedavi", sonra iyileşme. Önce sebep, sonra sonuç. Önce

olan şey "sebep", sonra olan şey "sonuç". Merak etmeyin, klavyem takılmadı, bir sonraki safsataya yol yapıyorum...

45. "Bütün Bunlar Bir Tesadüf Olabilir mi?" – Ardışıklık Yanılgısı (*Post Hoc Ergo Propter Hoc*)

Ardışık iki olaydan ilkini, ikincisinin sebebi sanmak.

Din Kardeşliği: Telefon

İmam: "AKP'den önce cep telefonu mu vardı? Nankörlük etmeyin!"

Papaz: "Alo? Abi saat gecenin dördü burada, ne oluyor?"

İmam: "Ha sen yurtdışındaydın artık değil mi, unutmuşum. Ama gecenin dördünde yatağında mışıl mışıl uyuyabiliyorsan, kim sayesinde oldu sanıyorsun? Eskiden gece dört çalışma saatiydi."

Papaz: "Yine meyve suyunu fazla kaçırmışsın anlaşılan. Tamam, oyununu oynayalım. Tek bir sorum var: AKP'den önce ergen Youtuber'lar yoktu. Bu belayı da mı AKP getirdi?"

İmam: "Hmm... Şimdi tünele giriyorum abi, sonra ararım."

Siz şimdi bunu cıvık bir şaka sanıyorsunuz ama ne yazık ki gerçek Türkiye daha da cıvık. 20 Haziran 2018'de "Mehmet'in Gezegeni Seçim Özel" programına çıkan Cumhurbaşkanı Erdoğan, Millet İttifakı'na oy vereceklerini söylerek kendisini eleştiren seçmenlere ait ses kaydını dinledikten sonra "Kendilerine teessüf ediyorum, bakın acaba 15 sene önce evlerde fırın bulabiliyor muyduk, buzdolabı bulabiliyor muyduk?" demişti.[167]

Haklı tabii. Ben zaten buzdolabı denen şeyle ilk defa 2005 yılında karşılaşmışım, ama gözlerim o kadar alışmamış ki baktığım şeyi beynim zamanında ilk defa gemi gören Kızılderililer gibi algılayamamıştı, şoka girmiştim. Neyse ki tedavim kısa sürdü, zira

167 "Erdoğan kendisini eleştirenlere teessüf etti: 15 yıl önce fırın mı vardı", *Sözcü*, Erişim 24 Nisan, 2020 https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/erdogan-kendisini-elestirenlere-tessuf-etti-2477004/.

AKP sayesinde hastane denen şeyle tanıştık ki onu da az kalsın taksici bulamıyordu, ilk defa görüyormuş.

* * *

Dünya karmaşık bir yer, herhangi iki şey arasında bir bağlantı kurmak mümkün. İktidar ile tüketici elektroniği piyasası arasında da elbette bir ilişki vardır. Ama bu, çok daha büyük bir ilişkiler ağının bir parçası: Apple'ın stratejilerinden tutun da Tayvan'ın fabrikalar için verdiği yatırım teşviklerine kadar sayısız bileşen var ve biz tüm bu ağı kavrayacak yeterlilikte değiliz. Ancak zamansal ilişki herkesin kavrayabileceği basitlikte ve tek bir soruyla belli oluyor: "Hangisi önce oldu?"

Her deprem felaketi sonrası ortaya çıkan o efsanevi *post-hoc-helakçılar* bu mantıkla çalışıyorlar:

> "Tanrı bize işaret gönderiyor. Erkek ve kız çocukları bir arada okutursanız olacağı bu... Zaten genel olarak kız çocuklarını okutursanız olacağı bu."

Artık o koca ilişkiler ağı, tek bir ipliğe indirgendi. Dümdüz, temiz ve kısa bir iplik. Bu ipliğe odaklanıp diğer tüm bağlantıları elersek, pratikte yaptığımız şey bir -evet geliyor- *non-sequitur* oluyor!

Jüpiter aşkına sakin olun arkadaşlar, yerinize dönün.

* * *

"Ortalamaya dönüş yanılgısı", bu safsatanın özel bir haliydi. Yılın dedektifi ödülü önce gerçekleştiği için sebep, sonradan kendi kendine düşen performans da sonuç sanılmıştı. O halde, *post hoc* ("bundan sonra, o halde bu yüzden") tüm batıl inançların bir kümesi gibidir.

Her maça illa sol adımıyla başlayan bir futbolcu düşünelim: Bunu yaptığı her maçta gol atmış. Tıpkı dua ettiği her sabah güneşi doğurmuş olan firavun gibi. Gerçi en azından "gece duası" yapan bir rakip firavun yoktu, o yüzden sormuyorduk, "Neden senin duaların tutuyor da onunkiler tutmuyordu?" diye. Ancak spor müsabakalarında bu soru geçerli: Sen sol adımınla çıkıyorsan kaleci de pembe don giyiyor. (Hayrettin, yapma Hayrettin!)

Genelleyen Adamlar: Şakkadanak Kelle Paça

Sherlock: "Yahu sen doktor adamsın, âlim adamsın, büyüden ne anlarsın?"

Dr. Watson: "Ama öğrendim Sherlock. Koronaya karşı öğrendim. Çözüm kelle paçaymış."

Sherlock: "Nereden anladın işe yaradığını?"

Dr. Watson: "Kaç gündür hastanedeydim biliyorsun. Sonra bir tabak kelle paça içtim, baktım virüs biraz şaşırdı. Hiç beklemediği bir hareket. 'Niye içiyor, nasıl içiyor, hani bağışıklık sistemi zayıflamıştı?' Sonra şakkadanak bir kelle paça daha. Bitti gitti virüs."

Sherlock: "Eminim iyileşmenin hastanede gördüğün tedaviyle bir ilgisi yoktur. Bu mantıkla, çocuk aşılarının kesin ölüme yol açtığını söyleyebiliriz."

Dr. Watson: "Nasıl?"

Sherlock: "E aşı olan her insan eninde sonunda ölüyor."

Dr. Watson: "İstediğin kadar dalga geç. Doktor olan benim. 'Şakkadak kelle paça', 'bir gece ansızın işkembe' gibi tedavilerin telifini alıp tüm dünyaya yayacağım."

46. "Tarihe Elf Gözlerimizle Bakmak" – Geriye Dönük Ardışıklık (*Ex-post-facto Fallacy*)

Özellikle tarihi olayları sürekli yeniden yorumlayıp yeni yeni ardışıklık ilişkileri kurmak.

"Açlıktan kudurmuş hayvanlar nehirleri geçecekler,
Savaşın büyük kısmı Hitler'e karşı olacak.
Büyük adam demirden bir kafese girecek,
Almanya'nın çocuğu hiçbir kanuna uymadığında."
—Nostradamus, Kehanetler (1555)

Sizce Nostradamus, II. Dünya Savaşı'nı 400 sene önceden tahmin etmiş miydi? Yukarıdaki meşhur dörtlüğü gayet sağlam bir kanıt gibi duruyor, değil mi?

Oysa "Hitler" diye çevrilen kelimenin aslı Hister'di, yani Tuna Nehri. Diğer satırları da farklı yorumlamak mümkün. Ünlü şüpheci James Randi'den alternatif bir çeviri sunayım:

"Ordunun büyük kısmı Aşağı Tuna'ya karşı dizilecek.
Büyük olan demirden bir kafese konacak, çocuk olan kardeş hiçbir kurala uymadığında."

Eh, kehanetin Hitlerlik bir yanı kalmadı, klasik Nostradamus dörtlüklerinden birine dönüştü: Çok geniş anlamlı ve belirsiz. Bu dörtlükler ile geleceği tahmin etmek imkânsız ama gerçekleşmiş olayları "doğrulamak" çok kolay, hele ki çeviri kalitesi düşükse. Ancak olaylar gerçekleştikten sonra "anlaşılan" bir kehanet, halen kehanet midir?

* * *

Nostradamus'un değil de tarihçilerin açısından Hitler'e bakarsak, Polonya işgali başında ufukta birkaç olasılık gözüküyordu:

- Belki Polonya'nın direnişi bunları bıktıracaktı.
- Belki Rusya ihanet edip, Polonya'nın batısına da saldıracaktı.
- Belki Alman halkı bu işgale karşı çıkacak, Hitler devrilecekti.
- Belki bu artık son genişlemeydi, bundan sonra Hitler ve çevresi tatmin olacaktı.

Dönemin insanları, dünya görüşlerine uygun düşen seçeneği seçip ona inandılar. Bazısı gerçek dışı idi, bazısı ise epey olasıydı. Fakat biz, onca belgeseli hatmettikten sonra o günlere bakınca olacakları Elf gözlerimizle görüyoruz ve bu da bizde "Her şey tam da olması gerektiği gibi oldu" sanrısı yaratıyor (*hindsight bias*).

* * *

Umarım "ardışıklık yanılgısı" ile farkını merak ediyorsunuzdur. Birçok safsatada olduğu gibi aralarında kesin bir çizgi yok; zaten günlük hayatta *post-hoc* ve *ex-post-facto* çoğu zaman eşanlamlı kullanılır (en azından benim günlük hayatım böyle; gelen Latince konuşur, giden Yunanca). *Ex-post-facto* safsataları, özellikle tarihi olayları yeniden yorumlarken yapılan ardışıklık hataları olarak görebiliriz. Watchmen çizgi romanındaki Dr. Manhattan karakteri güzel bir örnek teşkil ediyor.[168]

Dr. Manhattan bir fizik deneyi sırasında cin çarpmışa döner, hatta bildiğin masmavi bir cin olur. Kendini ve diğer maddeleri atomaltı seviyesinde manipüle etme yetisi kazanır. Yani Superman gelse tek parmağını şıklatmasıyla o dışarıdaki kırmızı donunu içeri sokar, öyle bir güç.

Manhattan boş zamanlarında Güneş üstünde yürüye yürüye, Ay'da kendine kumdan kaleler yapa yapa insanlıktan uzaklaşır. İnsanlığın sorunlarını ve tabii ki eskiden sevdiği kadını bile umursamaz olur. Tam bu noktada...(*spoiler*)... kendisini o kadınla bir araya getiren olasılıkları düşünür: İkisinin de ataları, nesiller boyunca sayısız badireleri atlayıp hayatta kalmışlar. Atalarını bırak, tarih boyunca her dönemeçte sayısız parçacık tam da belli bir şekilde davranmış olmalıydı ki milyarlarca yılın sonunda bu ikisi bir araya gelebilsin.

Manhattan bu geriye dönük olasılık hesabı sonunda "aydınlanır". Ufacık ihtimallerin sonucu olan narin gerçeklikleri umursamazlığı ile yok etmek istemez ve kozmik depresyonundan uyanır.

168 A. Moore ve D. Gibbons, *Watchmen*, (New York, NY: DC Comics, 2013). Muhtemelen gelmiş geçmiş en iyi çizgi roman.

* * *

Bazen de bu akıl yürütme biçimi depresyona giden bir yoldur:

"Eğer eşim o gün duştan bir saniye geç çıksa, kahvaltısından bir lokma daha alsa, asansör bir kat daha yukarıdan gelseydi o kazayı yapmayacaktı. Her ayrıntı öyle bir şekilde hizaya girdi ki olan oldu. Allahım neden ben, onca insan arasından neden bunlar benim başıma geldi?"

Tarihteki her kaza için bu şekilde düşünebilir insan. Ama daha ilginci, Murphy Kanunu'nu hatırlarsak, her olmamış kaza için de aynısını düşünebilir:

"Belki bugün asansörü 5 saniye beklemeseydim kaza yapacaktım. Her ânı böyle ucuz atlatıyorum. Bu kadar ballı olmamın bir nedeni olmalı, birileri beni koruyor olmalı."

Her an böyle bir nedensellik ilişkisi kurmamız mümkünse, pek özel bir durum kalmıyor ortada.

* * *

"Allahım neden ben?" sorusunun kardeşi olan "Bütün bunlar bir tesadüf olabilir mi?"ye de *ex-post-facto* açısından bakalım:

İmam: "Ne kadar şanslıyız değil mi Haham Efendi. Dünya Güneş'e 1 metre daha yakın olsaydı yanacak, 1 metre daha uzak olsaydı biz olmayacaktık."

Adnan: "Bütün bunlar bir tesadüf olabilir mi? Şükürler olsun."

İmam: "Sen de kimsin yahu?"

Haham: "Papazın yokluğunda transfer ettik. Daha renkli bir kişilik."

İmam: "Maşallah."

Adnan: "İnşallah."

Tabii buradaki asıl mucize, Kopernik'ten beri yörüngelerin dairesel değil eliptik olduğunu, elipsin bir yanının merkeze daha yakın olduğunu, bu farkın Dünya yörüngesi için yaklaşık 50 bin km olduğunu bildiğimiz halde, hâlâ bu "1 metre yakın, 1 metre uzak"

muhabbetinde ısrar etmemiz olmalı. Dr. Manhattan'ın versiyonu biraz daha ikna edici olurdu:

> "Temel fizik sabitleri bir gıdım farklı olsalardı, atomlar bile olmayacaktı. Bizim bu gezegende bunları konuşuyor olmamız için trilyonlarca şeyin rast gitmesi lazımdı."[169]

Kaderin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu düşünmek kuvvetli bir his. Gerçekleşmiş bir sonuca bakıp (biz), geriye dönük sebep-sonuç zincirleri kurmak ve bu zincirin uzunluğuna bakıp "imana gelmek" doğal bir tepki. Fakat biz bir araya gelmeseydik, başkaları gelecekti. İnsanlık olmasaydı, başka varoluşlar olacaktı. Dünya olmasaydı başka gezegenler, bu evren olmasaydı başka evrenler. Hepsi de kendi açısından en az bizimkisi kadar özel.

47. "Turnayı Gözünden Vurmak" – Keskin Nişancı Yanılgısı (*Texas Sharpshooter Fallacy*)

Teksas'ta eski bir hikâye anlatılır: Yabancı ve esrarengiz bir köpek, izbe bir bara girip duvara nişan almış ve şarjörünü boşaltmış.

DAN DAN DAN...

Duvarın her karışı delik deşik olmuş. Köpek sakince en çok mermi izinin toplandığı yere yürümüş. Ve cebinden çıkardığı tebeşirle, o öbeğin üstüne koca bir hedef tahtası çizmiş. Yanına da nedense bir porsuk resmi yapıştırmış. Akabinde bara gelen müşteriler

169 "Tam ayarında" fikri genelde *Goldilocks Prensibi* olarak bilinir. "Goldilocks ve üç ayı" olarak bilinen bir çocuk masalına göndermedir. Ayıların evine kaçak olarak giren aç bir kız, gizlice yemeklerini tadar. İlk ikisi fazla sıcak ve soğukken, üçüncüsü tam ayarındadır. Uykusu gelince ayıların yataklarını dener, yine üçüncü denemesi tam ayarında konfor sağlar.

hedefi 12'den tutturmuş düzinelerce atış görünce, Teksas âdetlerine uygun olarak coşkuyla köpeği omuzlarına almışlar, tamir masraflarını üstlenmişler. Rivayete göre, o sırada köşede gözlerini devirmekle meşgul bir at varmış.[170]

* * *

Ex-post-facto'nun kuzeni olan bu safsata, geçmiş olayların ufak bir kısmına gereğinden fazla odaklanmaktan kaynaklanır. Nişancının atışlarının belki de yarısı, sonradan çizdiği hedef yuvarlağının içinde bile değildi. Ama öbek illüzyonu (*clustering illusion*) sağolsun, eğitimsiz bir göz açısından sanki önceden orası hedeflenmiş ve birkaç istisna dışında başarılı olunmuştur.

Bu etkiyle mücadele etmenin yolu, bir konu hakkındaki teorinizi detaylı veri toplamadan önce oluşturmaktır. Daha sonra edineceğiniz verilerle teoriyi test edersiniz. Ne yazık ki biz tam tersini yapıyoruz: Elimizdeki verilerin bir kısmına bakıyor (hedef tahtası içinde öbeklenen mermiler), kafamıza yatan bir teori üretiyor (oraya nişan aldı), sonra tıpatıp aynı verilerle bu teoriyi doğruluyoruz.

Bunun ne kadar hatalı olduğunu iyice kavramak için duvarda bir öbek yerine tek bir mermi izi olduğunu hayal edin. Bu iz herhangi bir yerde olabilirdi. Öyleyse, sırf bu ize bakarak, illa tam olarak o noktanın hedeflendiğini düşünebilir miyim?

Şimdi o duvar ülke, mermi izleri de kanser teşhisleri olsun. Teşhislerin eşit dağılmadığını, bazı yerlerde olağandışı yoğunluklar olduğunu görüyoruz. Doğal tepkimiz, bu yoğunlukların etrafına bir hedef tahtası çizmek ve kaynağı çevrede aramak. Belki o bölgelerin havasında suyunda bir şeyler var, belki fabrikalar zehirli atıklarını boşaltıyor. Bunlar gayet makul endişeler, fakat kanser öbekleri üstüne yapılan yüzlerce araştırma içinde sadece birkaçında çevresel etmenlerin rol oynadığı saptanmış. Kalanı, rasgele öbeklenme.[171]

* * *

170 Dirk-Jan Hoek'e ait bu çizimdeki nişancıyı bir köpeğe çevirmesini rica ettim, o da, "Sen hikayeni resme uydur, daha *meta* olur" diye cevap attı.

171 The Cancer Cluster Myth, *The New Yorker*, Şubat 1999.

Aynı hatanın daha ilginç bir versiyonu, belli bir bölge belirleyip *yüzlerce* farklı sağlık sorunu için bir öbekleşme aramak. Örneğin yüksek gerilim hatlarının yerleşim için riskli bölgeler olduğundan epey bir süredir şüpheleniliyordu.[172] İsveç bu endişeden yola çıkarak hatların yakınında yaşayanların detaylı sağlık bilgilerini topladı ve onları 25 sene boyunca izledi. 800'den fazla sağlık sorununu teşhis edecek kadar geniş bir veri havuzu elde edilmişti. Ve sürpriz: Bu koca havuzun bir köşesinde lösemi hastalığının normalin 4 katı kadar sık gözlendiği tespit edildi. Öyleyse yüksek gerilim hatları sebep, lösemi de sonuç muydu? [173]

Halbuki herhangi bir grup/bölge içinde o kadar fazla olası hastalıktan birkaçının anormal seviyelerde gözlemlenmesi doğal. Fırıncıların 100 metre yakınında oturanlara baksaydık o grubun da idrar yolları enfeksiyon riski ortalamadan yüksek çıkacaktı belki. Hangi grup her konuda ortalamanın tam ortasında yer alıyor ki?

Hatta eminim yüksek gerilim hatları yakınında oturanların bazı sağlık verileri de ortalamadan iyiydi. Belki kalp krizi riski iki kat azdı mesela. Ona da mı yüksek gerilim sebep oldu? (İşte bunlar hep pozitif elektrik.)

172 "Are power lines bad for you?", *New Scientist*, 11 Nisan 1979.

173 "Swedish studies pinpoint power line cancer link", *New Scientist*, 31 Ekim 1992.

Sınavda Çıkabilir

Daha sonra İsveç'te yapılan araştırmalar, lösemi ile yüksek gerilim hatları arasında bariz bir nedensellik ilişkisi bulamadılar. Tabii bu, böyle bir ilişkinin olmadığını ispatlamaz; nitekim imkânım olduğu sürece ben de o hatların yakınında oturmayı seçmem. Ancak böyle bir ilişkinin nasıl kanıtlanmaması gerektiğini sonuç itibarıyla görmüş olduk.

İstatistikte çoklu kıyas problemi (*multiple comparisons problem*) olarak bilinen bu sorunun çözümü, teorinin kaynağı olan veri seti ile onu doğrulayacak veri setinin farklı olması. En basitinden, eğer diğer ülkelerde de benzer yüzdelerle benzer tipte bir sorun görüyorsam, işte o zaman ortalığı velveleye verir, emlak piyasasını altüst ederim.

48. "Zamanlama Manidar" – Eşzamanlılık Yanılgısı (*Cum Hoc Ergo Propter Hoc*)

Aynı anda gerçekleşen olayların nedensel biçimde ilintili olduklarını sanmak.

Neden Türkiye'de olan her şeyin "zamanlaması manidar"?

PKK saldırısı olur, "manidar". Yabancı bir siyasetçi gelir, "manidar". Fenerbahçe'nin penaltısı verilmez, "manidar". Ülkede manidar olmayan bir şey yok. Sanki herkes 20 hamle ilerisini gördüğü bir satranç oyununda ve ne olup bittiğini anlamayan tek insan benim.

Bu Türkiye'ye has bir durum olmadığından kelli, gerek ardışık olaylar olsun, gerek aynı anda gerçekleşen olaylar olsun, alakasız şeyler arasında bağlantı kurma yatkınlığımıza verilen bir isim var: *Apophenia*.[174] Bizim için **örüntücülük** (*patternicity*) belki daha akılda kalıcı olur.[175]

Örneğin, çok kısa bir süre öncesine kadar, kuyrukluyıldız görmek hayra alamet değildi. İlla ki aynı dönemde gerçekleşen kötü

174 K. Conrad, *Die beginnende Schizophrenie, Versuch einer Gestaltanalyse des Wahns*, (Stuttgart: Georg Thieme Verlag, 1958).

175 Michael Shermer, *How We Believe: The Search For God In An Age Of Science*, (New York: W.H. Freeman and Co, 2000).

bir şeyler bulunur ve yıldıza yorulurdu. Hatta Çinliler, "kuyruk" sayısına göre değişik derecelerde uğursuzlukların geleceğini tahmin ederlerdi.

Zaten şamanların ve büyücülerin tüm işleri bu değil mi? Tesadüflere bir düzen kazandırarak ve onlardan bir hikâye çıkararak, insanları rahatlatmak (ve tabii ki kendilerine bir iktidar alanı yaratmak). Şansına tahminleri tutarsa ne âlâ, tutmazsa da bir bahane bulmaktan kolayı mı var?

* * *

Peki örüntücülük bir programlama hatası mı, bir özellik mi?

"Aceleci genellemeler" yaparken tanıştığımız sarı mantarı hatırlayın. Onu afiyetle yedikten sonra ailecek zehirlenmiştik ve kurduğumuz bağlantı makul gözüktüğü için ardışıklık yanılgısına düştüğümüzü düşünmemiştik. İyi de o bağlantı neden "makul" gözüktü?

Makuliyet, alınan risk ve ödenecek bedel arasındaki ilişkiye bağlı: *Yanlış pozitif* hataların bedeli, *yanlış negatif* hataların bedelinden düşükse, örüntücülük özelliği makul ve faydalı olacaktır:

- Yanlış pozitif: "Tüm sarı mantarların zehirli olduğunu sanıyorum."
- Yanlış negatif: "Sarı mantarların zehirli olma ihtimalini umursamıyorum."

İlk çeşit hatanın bedeli, her mantar gördüğümde tansiyonumun oynaması, arkadaş arasında dalga konusu olmak, mantar yiyememek vs. İkinci çeşit hatanın bedeli ise hayatım. Öyleyse hangi tip hatalara yatkın olanlar daha uzun yaşar? Birkaç nesil içinde nüfusta hangi grup hâkim konuma gelir?

* * *

Şimdiyse "çalılardaki hışırtı" örneği üzerinden, biraz daha eş zamanlı hadiselere odaklanalım. Kusura bakmazsanız tekrar sizi maymun olmaya davet ediyorum:

Dinlenirken çalılardan gelen bir hışırtı duydunuz. Çoğu hışırtı bir tehdit veya fırsat değildir, alt tarafı rüzgârdır. Ama kırk yılda bir bu bir yılan olur, bir kaplan olur, bir ejderha olur. Onlardan kaçmak için birkaç saniyeniz varsa, bu süreyi olasılık hesaplarıyla mı geçirirsiniz?

Bazen aklıma geliyor, yüz binlerce sene önce olasılıkları iyi bilen, bir hışırtı duyduğunda sakin ve soğukkanlı düşünebilen, panik yapmayan bir atam olduğunu hayal edip gülüyorum. Ama ne yazık ki 99 olaysız hışırtı sonrası çalılıklardan çıkan bir kaplan onu afiyetle yemiş ve soyunu kurutmuş. Sadece %1 ihtimalle gerçekleşecek bu bağlantıyı zamanı gelince kuramamanın evrimsel bedeli sonsuz, ancak iki eş zamanlı ve bağlantısız olay arasında hiç yoktan bir bağlantı uydurmanın bedeli epeyce az. İşte bu yüzden biz, her hışırtıda irkilen korkakların torunlarıyız.

Yüzbinlerce sene önce huzur ve istatistiki isabet karşılığında hayatımızı satın almıştık, ama artık hayatımız neredeyse garantide. Bugün doğan her 10 kız çocuğundan 9'u, 60. yaş gününü göre-

cek.[176] Üstelik bunun için herhangi bir tıp devrimi olmasına da gerek yok. Dolayısıyla soyumuzu ayakta tutmak için zamanında şart olan değiş tokuşlar, bugünün şartlarında birer yük haline geldi.

Artık her patlama bir terör saldırısı, her kriz bir buhran, her anlaşmazlık bir nefret suçu. Kısacası her hışırtı bir kaplan. En pratik çözüm, "hışırtı" miktarını azaltıp daha iyi dinlemek; yani daha az haberi daha derinlemesine okumak, tempoyu düşürüp bağlamı derinleştirmek.

Yine de elimiz ve zihnimiz mahkûm, baktığımız her yerde örüntüler görmeye devam edeceğiz. Şamanların yerini alan bilgisayarlar, bu örüntülerin gücünü ölçmemize yardım ediyor. İki şey arasındaki korelasyon ne kadar yüksekse, aralarında bir nedensellik bağı olmasını da o kadar olası görüyoruz.

Peki şimdi size kişi başına düşen peynir tüketimi arttıkça yatak çarşaflarına dolanarak ölmenin çok daha olası bir hale geldiğini göstersem? Yahut, Nicolas Cage'in oynadığı film sayısı ile havuzda boğulanların sayısı arasında *kuvvetli* bir ilişki olduğunu söylesem?[177]

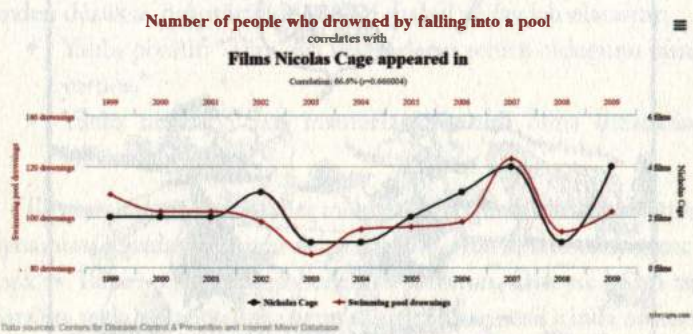

1999-2009 yılları arasında Nicolas Cage'in rol aldığı film sayısı ve havuza düşüp boğulanlar

176 "Actuarial Life Table", *Social Security Administration*, Erişim 24 Nisan 2020, https://www.ssa.gov/oact/STATS/table4c6.html.

177 "Spurious Correlations", Tylervigen.com, Erişim 24 Nisan 2020, https://www.tylervigen.com/spurious-correlations.

* * *

Ne kadar farklı konuda ne kadar çok veri olabileceğini "Cımbızlama" bölümünden hatırlıyorsunuz. Asıl mucize, bu keşmekeşte Nicholas Cage'in bir şeylerle ilişkili gözükmemesi olmaz mıydı?

Tabii absürt örnekler yerine kavramsal olarak ilintili örneklere bakarsak, su biraz bulanıklaşıyor:

"Silah sayısı arttıkça suç da artıyor, öyleyse silahlanmayı yasaklayalım."

Bireysel silahlanmanın daha çok ölüme yol açtığını düşünseniz bile alternatif açıklamalar mümkün: Belki ikisini de arttıran ortak bir sebep var (işsizlik). Belki de silah sayısındaki artışın çoğu, bu suç dolu ortamda kendini savunmak isteyenlerden kaynaklanıyor.

* * *

Bu konulardaki sanırım en meşhur örnek, ABD'deki suç istatistiklerindeki genel düşüşü serbestleşen kürtaja bağlamaktı.[178] Teoriye göre, istikrarsız aileler kürtaja daha çok rağbet edeceklerinden ve tam da bu ailelerin çocukları suça meyilli olacaklarından, 1973'teki meşhur kürtaj kararından (*Roe v. Wade*) yaklaşık 18 yıl sonra suç oranları düşmeye başladı.

Onca veriye rağmen, bu teori halen ilk çıktığı günkü kadar tartışmalı. Olası sebeplerin karmaşıklığı bir kenarda dursun, konu insanların dini değerleriyle doğrudan alakalı ve bu nedenle bir istatistik problemi olarak kalmayıp hiper-partizan bir mesele haline gelmesi kaçınılmaz. Zaten biraz da bu duyarlılık yüzünden, istatistiğin bir numaralı dogması şudur: Korelasyon, nedensellik gerektirmez!

178 J. Donohue ve S.D. Levitt, "The Impact Of Legalized Abortion On Crime," *Quarterly Journal of Economics*, v116 (2001), 379-420.

49. "Yılanın Başı Küçükken Ezilir" – Kaygan Zemin Safsatası (*Slippery Slope*)

Şimdilik görece masum gözüken bir şeyin kaçınılmaz bir zincirleme reaksiyon sonucu istenmeyen sonuçlara yol açacağına inanmak.

Önceki nedensellik safsataları, geçmişte veya şu anda olan bitenin yanlış analizleriydiler. Şimdi yüzümüzü geleceğe dönelim. Ama ben öyle herkes gibi dönmem, Sextus Empiricus'tan 1800 senelik bir yığın paradoksu alıntılayarak geleceğe dönerim:

Annenizin başparmağına serçe parmağınızla dokunmanız ahlaksızlık değildir.
O değilse, orta parmağınızla dokunmak da değildir.
Başparmağı yerine parmak boğumlarına, eline, bileğine dokunmak da öyle.
Bu böyle gider. Velhasıl, ensest ahlaksızlık değildir.[179]

"Yalancı Zincir" bölümünde sağlammış gibi gözüken bir zincirin halkalarını incelemiştik. Buradaki analoji ise bir "yokuş", çünkü gideceğimiz tek yön aşağıdır. Bugün yanlış bir karar verirsek, yokuştan aşağı kaymaya başlarız ve en dibe gelene kadar da duramayız.

* * *

Elbette yokuşun uzunluğu arttıkça safsatanın etkisi azalıyor. Zaten Sextus Empiricus'un örneğinin amacı bizi ensestin meşruiyetine ikna etmek değildi, fakat günlük hayatta yokuşu kayganlaştırmak için gizli bir silahımız var: korku.

"Bugün eşcinsel evliliğe izin verirsek, yarın millet köpeğiyle, çocuğuyla da evlenir."
"Onlar farklı şeyler, yetişkinlerin karşılıklı rızası var."
"Bugün karşılıklı Rızalar, yarın karşılıklı Aliler; böyle böyle soyumuz tükenecek."

179 A.R. Sorensen, A Brief History Of The Paradox: Philosophy And The Labyrinths Of The Mind, (New York: Oxford University Press, 2003), 98.

Eğer yokuşun dibi yeterince karanlıksa (bilinmezlik) ve biz bu çukuru yeterince canlı biçimde tasvir edersek (retorik), içimizdeki o "hışırtı alerjisi" harekete geçer. Ne de olsa ipin ucunda alınamayacak kadar büyük bir risk olduğunu düşünürüz:

- Ruhlarımızın sonsuza kadar lanetlenmesi
- Milletimizin esir düşmesi, soyadımızın Papadopoulos olması
- Kültürümüzün "ötekiler" tarafından sulandırılması
- Gezegenin yaşanmaz hale gelmesi
- Çocuklarımızla ilgili herhangi bir şey

Yokuşun sonu bunlara varıyorsa dikkatli olun, akıl yürütmedeki olası sakatlıklar muhtemelen size görünmez olacaklardır.

50. "Doktorla Çöpçünün Oyu Bir mi?" – Absürtlüğe İndirgeme (*Reductio ad Absurdum*)

Rakibin pozisyonunun kabulünün absürt sonuçlara yol açacağını göstermek.

"Kaygan zemin" safsatasında bir zinciri adım adım takip ederek bazen absürt, bazen de korkutucu sonuçlara varıyor ve karşı tarafı bu duygular yoluyla ikna ediyorduk. Burada ise akla gelebilecek en uç örnekler, en absürt sonuçlar üstünden bir ispat/çürütme girişimi vardır.

> "Adil insan olmak için illa borçlarımızı ödememiz mi lazım? Borç ödeme, adil olmanın ön şartı mı? Peki öyleyse, düşünün, biri size silahlarını ödünç vermiş, sonra da delirmiş. Bu durumda elbette borcumuzu ödememeliyiz. Bir delinin eline silah verilir mi?" [180]

Platon'un yaptığı bu antik trollük örneği, size "genelleme" safsatalarını hatırlatacaktır: Makul istisnaları olması gereken bir genellemeye sanki her şart altında işleyecekmiş gibi muamele eder-

180 Platon, *Devlet*, 1. Kitap, 331c.

sek, bizi absürt sonuçlara götürecektir (adil olmak için bir delinin eline silah vermek).

Dolayısıyla absürtlüğe indirgeme, aslında argümandaki saklı safsataları açığa çıkarmakta kullanılır. Absürt sonuçlara varıyorsak ya mantığımız sakattır ya da varsayımlarımız.

* * *

Fakat Platon'un yaptığı gibi bu tekniği istismar edersek, absürtlüğe indirgeme tekniğinin kendisi bir safsata haline gelir:

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Das Kapital

Marksist At: "Demokrasiler artık işlemiyor, herkese eşit hak sadece kâğıt üstünde var."

Köpek: "Bence böyle iyi ya, profesörle çobanın oyu bir mi olsun yani?"

Marksist At: "Olmayınca ne oldu? Gelir adaletsizliğinin bu hale geldiği bir dünyada komünizm tek çıkar yol."

Köpek: "Doktorla çöpçü aynı parayı mı alsın yani?"

Marksist At: "Haydaa. Tüm siyasi ve ekonomik literatürü hep bu soruya mu indirgeyeceksin?"

Köpek: "Atla eşek aynı mı?"

Marksist At: "Tuzak soru bu, eşekler de kardeşimizdir."

Köpek: "Ronaldo'yla Hayrettin?"

Marksist At: "Hangi Hayrettin, hangi Ronaldo?"

Köpek: "Ulen fark eder mi, herhangi bir Ronaldo'dan daha iyi bir Hayrettin mi var?"

VII. İspat Safsataları

Genellemeler ve olasılıklarla ilgili safsataları düzgün nedensellik ilişkileri kurabilmek için öğrenmiştik. Nedensellik konusunu da tezimizi daha iyi ispat edebilmek için veya bu tuzaklara düştüğümüzde kendimizi daha kolay yakalayabilmek için öğrendik.

Peki ya taraflardan biri kendi tezini kanıtlamaya üşeniyor veya işi yokuşa sürmek için sorumluluğu size yıkıyorsa?

İnsanlarla verimli biçimde tartışabilmenin şartlarını hatırlayın: Neyi tartıştığınızı,karşıdakinin niyetini, kimin ne kadar çaba harcaması gerektiğini ve hangi noktada bırakacağınızı, bunların hepsini önceden az çok kestirmeniz gerekli.

Dünyanın en mükemmel sebep-sonuç ilişkilerini kuracak yeteneğiniz olabilir ama ispat şartlarıyla ilgili bir çerçeve belirlememişseniz, yaptığınızın hızlı bir arabayla bilmediğiniz yollara girip kaybolmaktan farkı olmaz.

Aklımızın bir köşesinde şu üç temel soru bir süreliğine yankılansın:

1. Tartışma niyeti var mı?
2. Tartışırken düzgün sebep-sonuç ilişkileri kurma niyeti var mı?
3. Bu ilişkileri kurmak –ve geniş anlamıyla ikna edici olmak– en çok kimin sorumluluğunda?

51. "Aksi Kanıtlanana Kadar Herkes Suçludur" – Bilgi Eksikliği Yanılgısı (*ad Ignorantiam*)

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Müfettişin Hırsı

Müfettiş Lestrade: "Cinayeti sen işledin köpek efendi, adım gibi eminim."

Köpek: "Evet, pişman değilim, babamın intikamını aldım. Ama hayvan öldürmek kabahatlar kanununa giriyor, niye bir müfettiş yolladılar ki? Yoksa pasaport işi yüzünden mi?"

Lestrade: "Ne pasaportu be! Neandertal Bey'den bahsediyorum. Sherlock'a kalsa karısı katil ama deli bir kadının itirafını yemem ben. O kibirli aptalı rezil edeceğim, göreceksin."

Köpek: "Porsuğu mu?"

Lestrade: "Evet, Sherlock porsuğunu. Sonunda emniyet de bana hak ettiğim değeri verecek."

Köpek: "Amirim, kariyer düşlerinizi bölmek istemem ama hayatımda hiç Ne-

andertal görmedim. Kaç gündür aha şu atla beraberiz, evlilikti, emperyalizmdi, Marksizmdi konuşuyoruz, o kadar."

Lestrade: "Bunu kanıtlayabilir misin?"

Köpek: "Atların tanıklığı mahkemede geçiyorsa evet."

Lestrade: "Geçer ama Marksistlerinki geçmez. Kapitalist mahallesinde bedavaya salyangoz veremezsin, illa arz-talebe göre satacaksın."

Lestrade cebinden pati kelepçelerini çıkarır.

Köpek: "Hani masumiyet karinesi? At, sen de bir şey söylesene, lafa gelince mangalda kül bırakmıyordun."

At: "Üzgünüm dostum, müfettiş seni içeri tıkmayı çoktan kafasına koymuş. Ad ignorantiam bahane, alacağı terfi şahane."

Yanlışlığı kanıtlan(a)mayan bir iddianın doğru olduğu sanrısı.

Müfettiş haksızdı, çünkü "dün gece nerede olduğunu başkasına kanıtlayamayan insanlar" kümesi epey geniş. Bu insanların hemen hemen hiçbiri de bir cinayet işlemedi. Sırf bu kümeye dahil olmak, hırslı bir müfettişin teorilerini doğrulayamaz. Genel olarak, karşı argümanların zayıflığı kendi savımızı doğru kılmaz. Yahut bilim çevrelerindeki popüler haliyle: Kanıtın eksikliği, eksikliğin kanıtı değildir.

* * *

Gelgelelim insan eksikliklere, boşluklara tahammülü olan bir canlı değil. Boş bir kabı dolduran sıvı gibi, bilinmeyenleri kendi teorilerimizle dolduruyoruz. Ta ki bir direnç görene kadar.

Metafizik tartışmalar, bu safsatadan epeyce beslenir. İnsanlık tarihi boyunca ortaya çıkmış 5000'den fazla dinden günümüze dek ayakta kalmış olanları, genellikle test edilecek kadar somut ve spesifik iddialar içermeyenler oluyor. İnsanlar bu bilgi boşluğunu ölümden sonrasına dair beklentileriyle doldururken dini liderler de meşruiyetlerini bu dolguya yaslıyorlar.

* * *

İşin ilginç kısmı, herhangi bir inanca karşı çıkarken de aynı mekanizma işliyor:

> Kimse vampirlerin, Zeus'un ya da cennetin varlığını kanıtlayamadı. Öyleyse vampir, Zeus ya da cennet yoktur.

Bu da gücünü bilgisizlikten alan bir duruş. "Bilgisizlik" derken, *Kuran* okumadıkları, Yunan mitolojisini bilmedikleri, *Twilight* serisini izlemedikleri için şikâyet etmiyorum, bilginin *teorik sınırlarından* bahsediyorum.

Zeus hakkında dahi kesin bir yargıda bulunmak imkânsız, ancak bu demek değil ki varlığının ve yokluğunun ihtimali aynı. Bizim ideal konumumuz, ne herhangi bir iddiaya körü körüne bağlanmak ne de her iddiaya eşit mesafede olmaktır: Konumumuz, iddianın olağanüstülüğüne oranla ikna edici bir kanıt beklemek ve bu gelmediği sürece diğer tarafa meyletmek olmalı.

Yarın bir başkan TV'ye çıkıp, dün gece herkes uyurken makam aracıyla birlikte göğe yükseldiğini ve Mars'ta uzaylılarla çay içtiğini iddia ederse ve buna dair bir kanıt ileri sürmezse (Mars hakkında bilgi, makam aracının GPS verileri, kanındaki alkol ve çay oranı) bu iddiaya inanmamak saf sata değildir elbette. Tersine, **olağanüstü iddialar** ile kanıt yükümlülüğü arasındaki ilişkiyi kavramış olmaktır. Ama işte, "olağanüstü iddia" denen şeyin de evrensel bir ölçütü yok. Bu temaya devam edeceğiz...

52. "Sükût İkrardan Gelir" – Sessizlik Safsatası (*ex Silentio*)

Karşı tarafın sessizliğini bir cevap olarak yorumlamak.

Vezüv Yanardağı'nın 79 yılında patladığını ve Hiroşima'ya atılan bombanın 100.000 katı termal enerjiyi Pompei'nin üstüne saldığını biliyoruz. Bahtsız bir halkın sonsuza kadar zamanda donduğunu gözümüzle görebilir, gördüğümüze inanmıyorsak da jeolojik kanıtlara bakabiliriz. Oysa bu olağanüstü olayın bize ulaşan tek

kaydı, patlamayı 30 km uzaktan izleyen Genç Pliny'nin yazdığı bir mektup. Hem de olaydan tam 25 sene sonra.

Amcası (İmparator Vespasian'ın dostu Yaşlı Pliny) gemilere atlayıp kasabadakileri kurtarmaya gitmiş, fakat oraya varınca rüzgâr yüzünden kıyıyı terk edememiş ve muhtemelen astım yahut kalp krizi sonucu ertesi gün ölmüş. O sırada 17 yaşında olan Pliny, amcasının bu kahramanca ölümünü tarihçi Tacitus'a 41 yaşındayken anlatmamış olsa, ithal ettikleri her buğday tanesini kaydetmiş olan Roma'dan geriye bu dev olayın neredeyse hiçbir kaydı bize ulaşmayacaktı. Bu sessizlik, Vezüv'ün patlamamış olduğunu kanıtlar mıydı?

Karl Bryullov, *Pompei'nin Son Günü*, 1830-1833.

* * *

Daha gizemli bir örnek, Marco Polo'nun hapishanedeyken yazdırdığı anılarında bir kez olsun Çin Seddi'nden bahsetmemiş olmasıdır. Bazı araştırmacılar bu durumu Marco Polo'nun aslında hiçbir zaman Çin'e varamadığının kanıtı olarak görüyor.[181] Buradaki varsayım, Çin'de 17 sene geçirmiş birinin Çin Seddi'ni bilmemesi veya bu konuyu atlamasının imkânsız oluşudur.

181 F. Wood, *Did Marco Polo Go to China* (Boulder, Colo: Westview Press, 1996).

Fakat varsayımlarımız ne derece makul? Belki de Marco Polo, Çinlilere verdiği birtakım sözler yüzünden Çin Seddi'ni saklı tuttu. Belki onun gördüğü kısımları kum fırtınaları altında kaldığından kendisinde pek bir etki bırakmamıştı. Belki de hapishanede yaşlı bir insanken hücre arkadaşına anlattığı ve 24 seneyi kapsayan bu anılarda büyük boşluklar olması doğaldı. (Bugün tarihçilerin büyük kısmı, Polo'nun gerçekten de Çin'e gittiği konusunda hemfikir.)

* * *

Dolayısıyla, önceki safsatanın özel bir hali olan "sessizliğe dayalı akıl yürütme", varsayımlarının kapsayıcılığına bağlı olarak kuvvetli bir çıkarım biçimi de olabilir, bir safsata da.

Eğer bir konudaki sessizlik fazla kulak tırmalayıcı olursa, karşıdakinin repliklerini de biz okumaya başlarız. Bilinçaltımızdaki korkular, endişeler, arzular, bu fırsattan istifade vücut bulur ve senaryonun bir parçası olur. Nitekim ölülerle konuşanlar tam da bu yüzden sözkonusu tekniğe sık sık başvururlar. Bazen her anlama gelebilecek yuvarlak laflar eder, bazense kritik bir noktada sessizliğe gömülüp sizin kendi kendinizi ikna etmenizi beklerler. Çünkü şu basit gerçeği bilirler: Bir insanı her seferinde ikna edebilecek tek güç, kendi sesidir.

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Atların Sessizliği

Köpek: "Müfettişin benden nasıl haberi olabilir? Arkamda pati izi bırakmamıştım. Yoksa?"

At: ...

Köpek: "Mânâlı mânâlı bakma öyle uzaklara, bir şey söyleyeceksen söyle!"

At: ...

Köpek: "Biliyordum, Allah kahretsin biliyordum, ihanet ettin. Niye, ha?"

At (Lestrade köpeği arabaya bindirirken gözlerini devirir): ...

Köpek: "O gün Marx için, 'Düşünsene, meğer bu adamın tıraş olmuş haliymiş,' dediğim için mi tüm bunlar, konuşsana!"

53. "Atanalırspor" – İspat Yükümlülüğü Safsatası (*Onus Probandi*)

İddia sahibinin kanıtlama sorumluluğunu karşıdakine yıkması.

"Lozan'ın gizli maddeleri var biliyorsunuz"
"Yok bilmiyoruz, neymiş onlar, nasıl gizli kalmışlar, sana nasıl malum oldular?"
"Gidin okuyun araştırın kardeşim, her şeyi ben mi öğreteyim!"

Düşünün ki gün ortasında davetsiz bir misafir kapınızı çalıyor. Eli boş gelmesi yetmiyormuş gibi bir de buzdolabını açıp içindekileri beğenmiyor ve sizi bakkala yolluyor. Akabinde bakkaldan getirdiklerinizi de beğenmeyip sizi süpermarkete yolluyor. Siz kan ter içinde dolaşırken o evinizde kanepeye uzanıyor, DVD'lerinizin alfabetik sırasını bozuyor,[182] diş fırçanızı kullanıyor, her şeyi kendinde hak görüyor... Yahu ne bela arkadaşlarınız varmış, analojinin bile seviyesini düşürdüler, normalde bakkaldan sonra bitirecektim paragrafı.

Velhasıl, ortaya attığı iddiayı savunmaya yeltenmeyen ve her argümanı karşıdan bekleyen bir tartışma(ma)cı, işte bu misafirdir. Bir nevi "akıl yürütme asalağı"dır ve her şeyi sizden bekler. Belli ki eski çağlardan beri ayakta kalmış iki evrensel kuraldan bihaberdir:

1. Topu atan alır.[183]
2. İddiayı ortaya atan kanıtlar.

* * *

182 Üç beş antika insan dışında kimsenin artık DVD toplamakla uğraşmadığını biliyoruz. Bu bölümde gerek sokak futbolu vurgusu, gerek DVD alışkanlığı ile yaşını belli etmek için çabalayan yazarın nereye varmak istediğini anlamış değiliz. –e.n.

183 20. yüzyıl sonlarına kadar Türkiye'de çocuklar sokakta top oynarlardı (sokak: duble yol öncesi ulaşım altyapısı). İlkel bir eğlence biçimi olarak, mahallenin bebeleri bir yuvarlağın peşinden koşturur, toz toprağa bulanır, annelerini deli ederlerdi (mahalle: rezidans öncesi yaşam alanları). Top uzak bir yere kaçtığı vakit, onu atan gider alırdı. Almadan dönerse gruptan dışlanır, ailesi evlatlıktan reddederdi.

Önceki safsataların da temelinde olan bu tavrı, son zamanlarda mantar gibi türeyen düz dünyacılarda çok gözlüyoruz. Durduk yere mesaj atıp, "Hodri meydan, gel tartışalım, dünyanın düz olmadığını kanıtlayamayacaksın," diyorlar. Yahu sen kimsin ki millet saatlerini ayırıp sana bir şeyler kanıtlamaya uğraşsın. İnternetteki sayısız kuyuya sayısız taş atan her deli kendine bir muhatap buluyor mu?

"Olağanüstü iddialar, olağanüstü kanıtlar gerektirir."

Carl Sagan'ın, 1980 yılındaki orijinal *Cosmos* belgeselinde popülerleştirdiği bir kuraldır bu. Dünyanın düz olması demek, gözlemlerimizle olan tutarsızlığının yanında, irili ufaklı yüzlerce kurumun ve onbinlerce insanın içinde olduğu müthiş bir komplo demek. Başka her alanda birbirleriyle rakip olan grupların dahi işbirliğini gerektirecek ve yüzyıllarca sürecek bir süper-anlaşma demek. Lakin olağan tecrübelerimiz bırak on binleri, üç dört kişinin bir araya gelip de bir plan yürütmesinin dahi ne kadar zor olduğunu bize gösteriyor.

Bu kadar fantastik iddiaların kanıtları da aynı derecede ikna edici olmalı. Niye bizden saklıyorlar bu kanıtları da milleti bıktırmaya dayalı taktikler benimsiyorlar? Her ispatı karşıdakinden, her şeyi başkasından bekleyen, "benim paşa oğlum, prenses kızım" diye yetiştirilmiş insanların da komploculuğu hiç çekilmiyor canım.

(Kaldı ki bir apartmanı bile yönetemeyen onca insan arasından bu kadar dev bir projeyi, bu kadar mükemmel biçimde yönetecek bir üst-akıl çıkmışsa, kimse kusura bakmasın, ben o akla biat ederim arkadaş. Gezegeni komple devredelim; buyursunlar gelsinler bizim işlerimizi de düzene koysunlar.)

* * *

Düz dünya olsun, Lozan olsun, devasa komploların olağandışı olduklarını çoğumuz (Birazımız? En azından üçümüz beşimiz?) anlıyor ve içgüdüsel olarak kanıt bekliyoruz. Ancak kanıt yükümlülüğünün kimde olduğu noktasında birçok başka konuda anlaşmazlık var.

"Evrenin yaratıcısı" fikrini düşünün. Zamanın ve mekânın ötesinde bir varlık, bizzat "olağanüstü" sıfatının tanımı zaten. Dolayısıyla böyle bir şeyin varlığını o zaman-mekân içindeki alelade bir gezegende yaşayan bazı primatların keşfetmiş olması, çok kuvvetli kanıtlarla desteklenmeli.

Bir de aynı olaya tersten bakalım: "Tüm bunlar kendi kendine var olabilir mi?" diye merak eden biri için bilakis ateizm veya agnostisizm olağanüstü bir iddia. Yani asıl kanıt gerektiren o, çünkü hiçbir yaratıcı olmaması, daha inanılmaz bir senaryo.[184]

Pimi çekilmiş bir el bombası atar gibi, sorumluluğu aceleyle birbirlerine atıyor taraflar. Sakin sakin oturup neden kendi konumunun daha bariz olduğunu, neden daha az açıklama ve kanıt gerektirdiğini kendine soracak zamanı yok kimsenin.

184 Bu argüman, spesifik bir yaratıcıya inanmak için kullanılamaz. Çünkü İslam'ı, Hristiyanlığı ve benzerlerini bırak, çoktanrıcı dinlere ve deistlere de ortaktır. Ancak zamanında Leibniz'in de sorduğu, "Neden hiçbir şey yok değil de bir şeyler var?" sorusuna iyi bir giriş olabilir.

54. "Rüşvetin Belgesi mi Olur" – Olumsuzu Kanıtlamak (*Proving the Negative*)

Kanıt yükümlülüğünü karşıya yıkmanın en saf hali olarak, doğrudan tecrübe edilemeyen bir şeyin *aksinin* kanıtlanmasını istemek.

"Dünya ile Mars arasında uzayda bir yerlerde bir çaydanlık gezmediğini kanıtlayamayız diye öyle bir şeyin gerçek olduğuna inanacak değiliz." [185]

—Bertrand Russell

"Garajımda görülmeyen, duyulmayan, algılanamayan bir ejderha var." [186]

—Carl Sagan

"Okullarımızda ve bilim derslerinde bu üç teori de eşit ağırlıkta öğretilmelidir: Üçte bir zamanda Akıllı Tasarım, üçte bir zamanda Uçan Spagetti Canavarı, üçte bir zamanda da gözlemlenebilir kanıtlar üstüne inşa edilmiş mantıksal çıkarımlar." [187]

—Bobby Henderson

Uzay çaydanlıkları, görünmez ejderhalar, spagetti canavarları... Russell'dan Henderson'a kronolojik sırayla uzanan bu örneklerin merkezi fikri, önceki safsatalarda da boğuştuğumuz bir sorunla ilgili: Bir şeyin olmadığının kanıtlanmasının zorluğu.

Müfettiş Lestrade yarın öbür gün bizim kapımıza dayanır ve

185 B. Russell, "Is There a God?" (1952), *The Collected Papers of Bertrand Russell, Volume 11: Last Philosophical Testament*, 1943-68, der. John G. Slater ve Peter Köllner (Londra: Routledge, 1997): 543-4.

186 C. Sagan, *Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı*, çev. M. Göktepeli (Ankara: TÜBİTAK, 2000).

187 2005 yılında, akıllı tasarıma bilim derslerinde eşit süre isteyen Kansas politikacılarıyla dalga geçen bir fizikçiydi Henderson. Kullandığı örnek zamanla Uçan Spagetti Canavarı Kilisesi'ne evrildi ve bugün kâğıt üstünde resmi bir din.

bizi bir cinayete karışmakla suçlarsa ne yapabiliriz?

- Masumiyetimizi kanıtlayamamız, masum olmadığımızın kanıtı olmaz (*ad ignorantiam.)*
- O zaman biz de, sessiz kalma hakkımızı kullanırız (*ex silentio*).
- Zira cinayet, olağandışı sayılabilecek bir şeydir ve kanıt yükü devlettedir (*onus probandi*).

Özet tamam. Bu örneklerin ortak noktası, en azından teoride, kendimizi temize çıkarmanın belli yolları olduğu idi. Eğer cinayet saati evde olduğuma şahitlik edecek birisi varsa, kısa yoldan kurtarmış olurum. Peki ya teoride bile masumiyetimi kanıtlayamayacağım bir suçlama gelirse?

- Bir siyasetçi hayatında hiç rüşvet almadığını kanıtlayabilir mi mesela?
- Bir sprinter hiç doping kullanmadığını,
- Evli biri eşini hiç aldatmadığını,
- Bir polis hiç orantısız şiddet kullanmadığını kanıtlayabilir mi?

Ölçeği büyütün: Her şeyi İlluminati'nin yönetmediğini, Van Gölü'nde canavar olmadığını, ölümden sonra cennetin bizi beklemediğini, piramitleri uzaylıların yapmadığını kanıtlayamayız. Dünyada deli ve kuyu çok demiştik ya, hepsi birer olumsuzu kanıtlamamızı istese doğru ve yanlışın mânâsı kalmaz. Occam'ın Usturası ile traş olmayı unutmuyorsunuz umarım.

Genelleyen Adamlar: Garajımdaki Tokat

"Hani, nerede ejder Watson?"

"İşte, tam orada Sherlock!"

Doktor, garajın bir köşesini işaret eder.

"Kelle paçayı bıraktın, benim %7'lik solüsyona mı sardın yoksa? Hayal görüyorsun."

"Hayır, son derece ayık durumdayım. Ejderha orada ama görünmez."

"La havle, iyi tamam. Ayak izlerini görebilmek için yere un serpelim mi?"

"Yaratıcı bir fikir ama bu ejder sürekli uçuyor, hiç yere basmıyor."

"O zaman unu havaya atalım."

"Ejder fiziksel objelerin içinden geçiyor, üstünde un durmaz."

"Peki, ağzından ateş püskürtmüyor mu? Kızılötesi alıcı kullanırsak saptarız."

"Ateş var ama ne yazık ki bir ısı yaymıy...."

ÇAT! Sherlock beklenmedik bir tokat patlatır. Tüm garaj yankılanır. ÇAt... Çat... çat...ç... Watson şaşkınlıktan donakalmıştır.

"Üzgünüm Watson ama herkes bu diyalogun nereye varacağını anladı çoktan, kısa kesmek zorundaydım. Isısız alev püskürten, görünmeyen ve cisimsiz bir ejderha ile aslında hiç var olmayan bir ejderha arasındaki farkı bulmak için bütün gün oturup seni dinleyemeyiz."

Dikkat edin, Sagan –veya Sherlock– bize ejderhanın özelliklerini baştan açık seçik biçimde tanıtmaz. Ancak merakımızı uyandırıp bizi tuzağına çektikten sonra bunun özel bir ejderha olduğunu itiraf eder. Biz gerçeği anlamaya çalıştıkça, o yeni bir "özellik" yoluyla bu isteği savuşturur. Böylece dinleyicilerde, sanki her şey çok barizmiş ve bizim aptalca sorularımıza da tek tek sabırla cevap veriyormuş intibası bırakır.

* * *

En aşılmaz örnekler, yine metafizik ile alakalı olanlar. **5 Dakika Hipotezi**'ne göre, ne kadar zeki olursak olalım, evrenin yaşı hakkında ne kadar iyi gözlemler yaparsak yapalım, yeterince güçlü bir varlık, beni tüm mevcut anılarımla birlikte sadece 5 dakika önce yaratmış olabilir.

Descartes hiç kusura bakmasın ama böyle bir tanrı olmadığını kanıtlayamam. Belki de esas tanrılar çok tembeller, bütün işi kendi yapacaklarına bir simülasyon yarattılar ve bizler de kendi tanrılarımızı yarattık o simülasyonlarda.

Bu sayfalarda sadece hayal gücümüz ile sınırlıyız. Fakat günlük hayatta zamanımız ve dikkatimiz, hayal gücümüzden çok daha sınırlı. O yüzden esas soru, "Bunları çürütebilir misiniz?" değil, "Bunları çürütmenizi istemem ne kadar makul?" olmalı.

Şimdi öğrendiklerimizi, az bilinen bir Orçun Kunek şarkısıyla pekiştirelim:

Senin İçin Olumsuzu Bile Kanıtlarım Sevdiceğim (slow)
Oh bebek,
Savcı soruşturma başlattı,
pılı pırtı inceleme için toplattı,
sanki rüşvetin var da belgesi faturası,
nasıl göstereceğim almadığım sakalı?
(Olumsuzu kanıtlamazsam hapsi boylarım bebeğim) x 2
Hapiste zaman bol oldu,
ontolojik argümanla kafam bozuldu,
bazıları huzuru İslam'da buldu,
duşta sabunu düşüren nihilizme yar oldu.
(Olumsuzu kanıtlamazsam cehennemde yanarım bebeğim) x 2
Cehennem o kadar da kötü değilmiş be,
Su çok sıcak, sen de gelsene
Burada gördüklerimi anlatsam inanmazsın,
Ama belki sessiz kalsam... işte esas o zaman inanırsın.
(Olumsuzu kanıtlamazsam kavuşamayız sevdiceğim x 2)

55. "Evrim Ağaçları, Argüman Haritaları" – Örneği Çürütmek (*Refuting the Example*)

Bir iddiayı desteklemek için verilen örneklerden birini çürüterek argümanı da çürüttüğünü düşünmek.

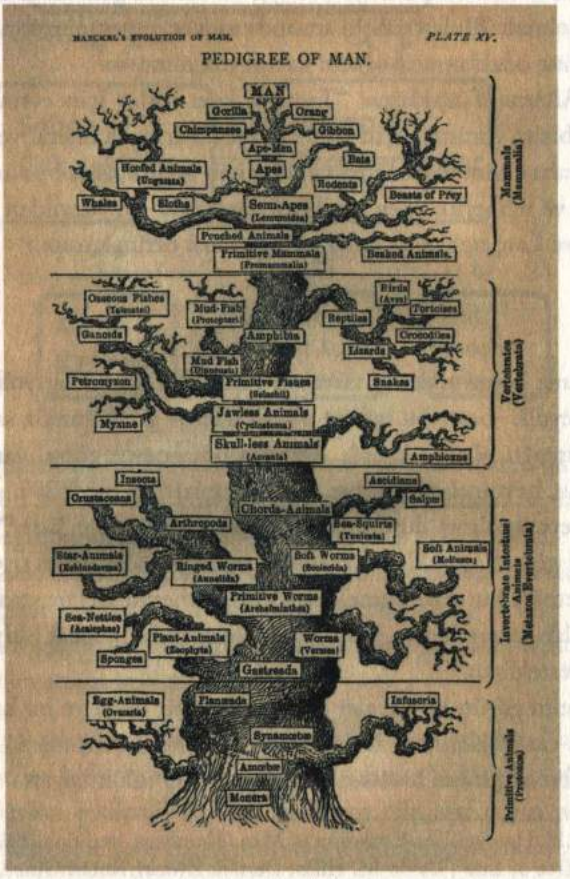

Kitabın en başında Oxford'u ziyaret ederken görmüştük: Evrim teorisi ilk günden beri ekseriyetle insan-maymun ilişkisi üzerinden değerlendirildi, itirazların büyük kısmı buna oldu. "Maymun"

mevzusunu aşsak bile insan merkezli yaklaşım sabit kaldı ve evrim ağacının tepesine insan yerleşti.[188]

Oysa insan türü, evrim ağacında küçük bir dalın küçücük bir sürgünü.[189] Yani evrim teorisi sadece insan değil, tüm canlı türleri için geçerliyse, destek olarak kullanılabilecek örnek sayısı çok fazla demektir. Her bir patikaya has ayrı bir fosil ve genetik kanıtlar bütünü olmalı. Binlerce ilişki arasında sadece gururumuzu inciten bir tanesine odaklanınca, ağacın kalanı yok olmuyor.

(Alternatif açıklama: "Tamam, bazı türler için evrim vardır, ama bizim türümüz için yok." Yahut biraz daha liberal versiyonu: "Tamam evrim teorisi tüm canlılar için geçerli, ama bu süreci başlatan ve rehberlik eden bir Tanrı var." Yani 19. yüzyıldan beri var olan ve Lamarck'ın da dahil olduğu deist evrim kampı.)

* * *

Şuna inanıyorum ki tartışma yapmanın görsel bir yolunu bulabilseydik –başta bu safsata olmak üzere– gördüğümüz safsataların birçoğu işlevsiz kalırdı. Sonuçta biz, epeyce görsel varlıklarız. Retina, beynin bir uzantısı. Korteksimizin en az %30'u görüntü işlemeye ayrılmış durumda (ses işleme ise sadece %3).[190] Bizim kadar görsel ağırlıklı bir canlının bu denli söze ve yazıya dayalı bir iletişim kurması ilginç. Akılcı düşünmenin ve tartışmanın çok sonraları kazanılan ve pek de şart olmayan bir özellik olduğu fikrini destekliyor.

Gelin görün ki biz, alet kullanabilen bir türüz ve bu konudaki doğal eksikliklerimizi de aletlerle gidermeye çalışmışız. Aşağıda basit bir **argüman haritası** bulunuyor.[191] Günlük hayatta nedense

188 E.H. Haeckel, The Evolution of Man (Hamburg: tredition, 2011).

189 "Tree of Life", David M. Hillis, Derrick Zwickl, Robin Gutell, University of Texas, erişim 25 Mayıs, 2020, http://www.zo.utexas.edu/faculty/antisense/DownloadfilesToL.html.

190 "The Vision Thing: Mainly in the Brain", *Discover Magazine*, erişim 24 Nisan, 2020, https://www.discovermagazine.com/mind/the-vision-thing-mainly-in-the-brain.

191 Argüman haritaları, bir argümanın önermelerinin, destekleyicilerinin,

hiç karşımıza çıkmasalar da eleştirel düşünme eğitimlerinde kullanılan bu tip diyagramlar, iddiaları hangi sebeplerin *nasıl* desteklediğini anlamak için elzem.

Argümanım, beni diktatör yapmanız yönünde. Zaten bu kitabı da sizi bu konuda ikna etmek için yazdım, yoksa bana ne milletin safsata eğitiminden. Neyse, lütfedip iki sebep göstermişim:

1. Zeki biriyim (gizli varsayım: zeki insanlardan iyi diktatör çıkar).
2. Projelerle geldim (gizli varsayım: insanlar dikta rejimlerinden atılım bekler, proje bekler).

Bazen sebeplerin her birinin geçerli olması gerekir. Buradaki sebepler ise birbirinden *bağımsızlar*. Dolayısıyla birini çürütmek, diğer öğeleri etkilemiyor. Zeki olmasam bile, sırf çılgın projelerimin hürmetine başa geçmemin doğru olduğunu düşünüyorum.

* * *

itirazlarının ve çürütmelerinin hiyerarşik görselleştirmeleridir. "Argüman Haritaları", Arguman.org, Erişim 24 Nisan 2020 https://tr.arguman.org/about.

Argüman haritası bana sebepleri nasıl çürütmem gerektiğini de gösteriyor. Bazı sebepler tek bir kanıta dayanır, bazılarıysa yine birbirinden bağımsız kanıtlara (tıbbi araştırmalar gibi). Buradaki basit akışı takip edersek, ilk sebebi çürütmenin bir yolu, kanıtın kendisini sorgulamak:

- Böyle bir IQ testi var mı?
- Varsa kaç puan almış?
- Genel olarak IQ testi zekâyı ölçer mi?

Bir üst seviyede ise sebep-iddia bağı sorgulanabilir:

- Zeki insanlar niye daha iyi diktatör olsunlar? Belki karizma daha önemli.
- Zeki insan çok, her birini diktatör mü yapacağız?
- Niye illa biri diktatör olsun? Diğer gerekçe olan projeleri demokraside de hayata geçirebiliriz.

Aynı tartışmayı sadece sözlü olarak yaptığınızı düşünün. Bu kadar basit bir akış bile arapsaçına dönecek ve birbirinden bağımsız örnekler bağlantılı olarak algılanacaklar. Çünkü her biri, güvenilirliğinizin bir ölçütüdür.

* * *

Zaten tam da bu yüzden pratikte seçici davranmalısınız. Bir iddiayı destekleyebilecek tüm örnekleri sıralamak yerine dinleyicide en büyük etkiyi yapacak olanları karpuz seçer gibi seçmeli, en iyilerini de başa ve sona koymalısınız. Beş farklı çalışma ile desteklenen bir iddia, çalışmalar arasında en zayıf olanı kadar güçlüdür. Onun yanlışlanması ile her bir çalışmanın ayrı ayrı yanlışması arasında mantıken –ve görsel olarak– büyük bir fark var ama dinleyende bıraktıkları etki benzer seviyelerde oluyor.

Bu safsataya karşı zaafımız, niye istatistiki verilerden çok anekdot ve hikâye kullandığımızı da kısmen açıklıyor: Tüm örnekleri irdeleyip ağırlıklı ortalamalarını alma yoluna gitmiyoruz. İçinde kendimizi bulabileceğimiz tek bir örneğin etkisi yeterince kuvvetli.

56. "Kılı Kırk Yarmak" – Uyduruk İtirazlar (*Trivial Objections*)

Argümanın merkezine saldırmak yerine önemsiz ayrıntılara yapılan itirazlarla onu yıpratmak.

Önceki bölümde, sürüdeki zayıf geyiğe odaklanan bir aslan misali, en zayıf örneğin üstüne atlamayı ve tüm karşı argümanı bu mücadeleye indirgemeyi konuşmuştuk. Bu seferki taktik ise sırtlanlarınkine benziyor: İddianın özüyle alakasız itirazlarla ufak tefek ısırıklar atıp sonunda karşı tarafı pes ettirmek.

Genelleyen Adamlar: İngiliz Gıcıklığı

"Köpeği yanlış cinayet için tutukladın Lestrade, bana sormadan gidip neler yapmışsın."
"Ben saksı değilim Sherlock, benim adım Müfettiş Lestrade! İstediğim tanığı gider sorgularım."
"Bir kere sen kıdemsiz müfettişsin. Resmi adın Kıdemsiz Müfettiş Lestrade."
"Şimdilik öyle. Seni rezil edince kıdemlerden kıdem beğeneceğim."
"İkincisi: Öyle istediğin tanığı sorgulayamazsın. Kraliçeyi sorgulayabilir misin mesela?"
"Konu o değil, senin gibi bir sivile sormak zorunda değilim, onu diyorum."
"Bana sormuyorsun zaten, danışıyorsun. Bak ne yazıyor kartvizitimde? 'Danışman dedektif'."
"Off! Watson bugün sana ilaçlarını vermemiş anlaşılan."
"İlaç değil o. Kelle paça. Biraz da yanında hakiki köy tereyağı yedin mi hasta olmazsın."

İtirazlarımızı mızıkçılık yapan bir çocuk gibi değil de sükûnetle tane tane dile getiriyorsak, bir süre sonra önemsiz oldukları (görsel bir argüman haritası olmadığı için) unutulacak, konuya hâkim olduğumuz sanılacaktır. Ancak bu taktik, iki ucu keskin bir bıçak: Eğer gerçekten iyi bir itirazınız varsa, tıpkı "örneği çürütme"de

bahsettiğimiz gibi, bunu ya sona saklayın ya da en başa koyun. Yok eğer uyduruk itirazlarınız ön plana çıkar ve rakibiniz de bunları savuşturabilirse her cephede kazanmış gibi algılanır ve düzgün argümanlarınız da güme gider.

Yıpratma taktiği bu nedenle, mümkünse, "harcanabilir" bir yandaş tarafından dile getirilmeli. O seviyelere inmediğiniz için itibarınız sağlam kalır, daha dolu argümanlarınızın da gücü eksilmez. Tabii biraz şanslıysanız ve birden fazla zayıf itirazınız varsa, bunları peş peşe sıralamak bir itki yaratacaktır ve o heyecan içinde her birinin dandikliği farkedilmeyebilir.

"AB'ye karşıyım çünkü birincisi, göçmen alımımıza karışacaklar, ikincisi kokoreç yemek zorlaşacak, üçüncüsü, 'Bakın biz Müslümanları da alıyoruz,' diyerek bizim üstümüzden prim yapacaklar, dördüncüsü..."
"Dur dur, tamam katılıyorum. You had me at kokoreç."

Sınavda Çıkacak: Safsata Avcılığı Soru Bankası
Başkasının safsatasına atlamadan ve cümle âleme duyurmadan önce kendinize sorun:
İtirazım konunun özüyle ne kadar alakalı?
Bu yaptığım gerçekten gerekli mi?
Çürütmem gereken başka örnekler var mı?
Gazı açık mı unuttum?

57. "Yetmez Ama Hayır" – Nirvana Safsatası (Nirvana Fallacy)

Mevcut olandan daha iyi bir çözüm yerine illa kusursuz bir çözümde ısrar etmek.

"Kusursuz, iyinin düşmanıdır."
—Voltaire

Hayatta kusursuz olan pek bir şey yok. İşte bir Lauren Bacall ile Humphrey Bogart'ın ilişkisi vardı, *Dokuzuncu Senfoni* var, genel olarak Almanlık, bir de belki bilardo, o kadar. Kalan her şeyin eleştirilecek bir yanı illa ki bulunur. Fakat ya "uyduruk itirazları" iyice abartıp, erişilemeyecek bir kusursuzluk kıstasında ısrar edersek?

"Bireysel silahlanma kanunları toplu katliamları bitiremezler, çünkü kötü insanlar her zaman silahlara erişebilirler."

Evet, silahlanma kanunları yoluyla cinayetlerin kökü kurutulamaz. Tıpkı emniyet kemerinin tüm trafik ölümlerini önleyemeyeceği gibi. Tıpkı anayasaların kanunsuzluğu bitiremeyeceği gibi. Ama bir politikanın ideal amacı daha iyiye gitmektir, tek adımda kusursuzluğa atlamak değil.

Zaten bazı konularda, teoride dahi "kusursuz" bir sonuç yok. İdeal cinayet oranı %0 olabilir ama ideal vergi oranları nedir mesela?

* * *

Bu kitabın kendisi de neredeyse bir nirvana safsatası kurbanı olacaktı. Sanırım hemen her yazarın kâbusudur eserinde sürekli yeni kusurlar bulup onu kurcalamak, kurcaladıkça daha da bozmak. Ben de bu lanet yüzünden kitabı kaç defa baştan yazdığımı unuttum.

Her zaman daha iyi örnekler bulunur, daha güncel araştırmalar taranır, daha iyi analojiler kurulur. Ancak Voltaire'in başta belirttiği gibi, kusursuzlukta ısrar eden kişi sonuçta hiçbir iyi şey üretmemiş olur. Eksik haliyle elinizde olan bir kitap, kusursuz haliyle zihnimde yaşayan bir kutsal bilgi kaynağına yeğdir.

* * *

Yazar olsun, seçmen olsun, insanların genel olarak anlamakta zorlandığı temel kavram, "seçimsizlik" diye bir şeyin olmadığı. Hiçbir şeyi beğenmiyorsanız statükoyu seçmiş oluyorsunuz. Zaten bu safsata da en çok muhafazakârlar tarafından kullanılıyor:

Yeniliklerin riskine odaklanmak statükonun her gün ödediğimiz maliyetini gizliyor.

Kusursuzluk ısrarı ile bir tartışmayı yokuşa sürmek, statüko için ufak bir zaferdir. Kısa sürede bıkan kamuoyu kendi işine gücüne dönünce, savaş alanında geriye sadece bu konudan kişisel çıkarı olan "dava adamları" kalır, mücadele bir siper savaşına dönüşür, ilk saldırının rüzgârını kaybeden devrim kuvvetleri ikmal sıkıntısı çekmeye başlar, sonunda da geldikleri gibi giderler. Statükonun boğazları geçilmez!

* * *

Bu safsatanın yardımcı olduğu gayet "zarif" bir istismar tekniği, aslında karşı olduğumuz bir yeniliği savunuyormuş gibi davranmaktır. Rakip cepheye sızar sızmaz, tartışılan teklifin eksiklikleri olduğunu, yeterince ileri gitmediğini, daha kusursuz bir versiyonunun gerektiğini ileri sürersiniz. Normalde orijinal yeniliği destekleyecek olan insanlar, sizin yarattığınız hormonlu versiyonunu aşırı bulacaklarından konudan toptan soğurlar:

> "Nükleer santral ihalesi güzel ama sadece 3 santral konuşuyoruz, halbuki neden bu milleti %100 nükleer enerjiyle beslemeyelim? Her ile en güzelinden, son model birer nükleer santral dikmezsek, boşuna kendimize enerji devrimcisi demeyelim. Fosil yakıtlarını fosillerin kendileri gibi tarihe gömmemiz lazım."

veya...

> "Tabii ki çocuklarımı aşılamaktan yanayım. Ama madem güvenli olmak için yapıyoruz, o zaman aşılamanın kapsamı genişletilmeli. Hapis cezası zoruyla herkese aşı yaptıralım ki hastanelerimiz rahatlasın. Elbette bu aşılar içinde deneysel olanlar, yan etkileri olanlar da yer alacaktır fakat bunların riski, sağlıklı toplumun getirilerinin yanında devede kulak."

Sinsilikte kara kuşak artık bu. Kimse çocuğunu bir kobay olarak düşünmek istemeyeceğinden, o noktada getiri-götürü, fayda-mali-

yet hesaplarının bir önemi kalmıyor. Enjektörler tarafından sarılmış çocuk imgesi bir kez aklınıza girdi mi, sabotaj başarılı olmuş demektir.

* * *

Aman ha, bu sinsilik taktiğini utanmaz, doyumsuz yamyamlar üzerinde denemeyin, ters teper:

Çifte ajan vekil: "Bence de vekil maaşlarına zam yapmalıyız ama bu teklif yeterince ileri gitmiyor. Her vekile, davetli oldukları düğün sayısına göre bir altın ödeneği ayrılmalı. Halk ekmek bulamıyorsa pasta yesin. Pasta da bulamıyorlarsa para yesinler, yani bunu da mı ben akıl edeyim? Ettim gerçi, bunun karşılığında ekstra prim alabilir miyim?"

Yamyam vekiller: "Adam haklı beyler. Barmen, herkese hazineden ekstra birer prim."

58. "Ya Sev Ya Terk Et" – Yalancı İkilem (*Black or White – False Dilemma*)

Karmaşık bir sorunu sadece iki seçeneğe indirgeyerek insanları yönlendirme çabası. Bir başka ifadeyle, internetteki her tartışmanın gidişatı.

İncil: "Benimle olmayan, bana karşıdır."[192]

Benito Mussolini: "Ya bizimlesin ya da bize karşı."

George W Bush: "Her ülke bir karar verecek. Ya bizimlesiniz ya da teröristlerle."[193]

Anakin Skywalker: "Eğer benimle değilsen, o zaman düşmanımsın."[194]

192 *Matta* 12:30.

193 11 Eylül terör saldırıları sonrası, 20 Eylül 2001'de ABD Kongresine yaptığı konuşmadan.

194 Star Wars, Episode III: Revenge of the Sith (2005).

Obi-Wan Kenobi: "Bakın, alayınıza söylüyorum: Sadece bir Sith mutlaklıklar üzerinden konuşur."

* * *

"Hatalı eleme" kavramından bahsederken yalancı ikilemlere kısaca değinmiştik. Özellikle de kritik kararlar verirken en çok kullanılan safsata bu olabilir ve gördüğünüz gibi, kutsal kitaplardan modern siyasete kadar her an her yerde.

Fark ettiyseniz "Nirvana safsatası" da bir yalancı ikilemdi. Tüm olasılıklar arasından sadece ikisi ön plana çıkarılıyordu: statüko ve kusursuzluk. Madem kusursuzluk yok, öyleyse statüko.

Aslında, iki seçeneğe indirgenmiş herhangi bir seçim işimizi görür:

"Kızım, lamı cimi yok, ya doktor olacaksın ya da avukat."

* * *

Fakat pratikte, baştaki alıntıların da ima ettiği gibi, seçenekler daha stratejik bir biçimde seçilirler. İlk strateji, **siyah-beyaz** kodlamadır. Yani biri doğrudur, güzeldir, diğeri şeytani.

2019 yılında Macaristan'da "halktan bilgi alma amaçlı" göçmenler konulu resmi bir anket yapılmıştı. Bağlayıcılığı olmayan, katılımın da gönüllü olduğu bu referandumun asıl amacı, iktidarın politikalarını yaymaktı. Bu yüzden anketteki sorular komedi derecesinde yanlıydı:

"Sizce hükümet kaçak göçmenleri mi desteklemeli, yoksa Macar işçileri mi?"

* * *

Türkiye'nin bu AB versiyonundan gerçek Türkiye'ye geçiş yapalım: Referandumlar, hele hele "torba yasa" referandumları, siyah-beyaz etkisi yüzünden çok tehlikeliler. Her biri ayrı ayrı

tartışılması gereken, her biri de muhtemelen iki seçeneğe indirgenemeyecek birçok konuyu alıp tek bir torbaya tıkıştırıp sonra da vatanseverlik resti çekmek, şeklen demokratik ama esasen otokratik bir yaklaşımdır.

Yahut bir genel seçimi, "PKK mı, güçlü büyük Türkiye mi?" çerçevesine hapsetmek, zaten herhangi bir tartışmaya izin vermemekle aynı şey. Bu tutumun Türkiye'nin izlediği Suriye politikası için de sürdürüldüğünü görüyoruz. Politikayı tartışmaya açanlar dahi "terörist" olarak damgalanabiliyor.

Her konuyu bizzat tartışan zamane Atinalıları bugün "demokrasi" adı altında uygulananları görseler bize acırlar mıydı, sinirlenirler miydi bilmem:

"Onca araştırmayı, onca incelemeyi, tam 24 yüzyıl sonra, Ege'nin hemen öte tarafında bu hale gelesiniz diye mi yaptık?"

* * *

İkilemi kodlamanın ikinci tipi ise, ölümü gösterip sıtmaya razı etmek olarak özetlenebilir. Bu durumda kişi, iki kötü seçenek arasından daha az kötü olanını seçmeye yönlendirillir (*lesser of two evils*). Üzülerek söylüyorum ki şu ana kadar kullandığım her oy, aynı bu şekilde, kötünün iyisine atılmış oylardı.

Eh, moraliniz yeterince bozulmuştur, öyleyse vites değiştireyim ve ikilemleri yenmenin zarif bir metodundan bahsedeyim: **Mahkeme Paradoksu**.

Sofist Protagoras, fakir bir öğrencisini öğrenci ilk davasını kazanana kadar ücretsiz eğitmeyi kabul etmişti. Gelgelelim öğrenci eğitimini ağırdan alınca Protagoras da onu mahkemeye vermiş ve ücretini talep etmişti:

"Mahkemeyi kazanırsam, ücretimi ödemek zorunda.
Kaybedersem o ilk davasını kazanmış olacak ve anlaşmamız gereği ücretimi verecek.
Mahkeme ya lehime karar verebilir ya da aleyhime, her halükârda ücretimi alacağım."

Ama boynuz kulağı geçmişti:

"Eğer mahkeme lehime karar verirse, ücret ödememem gerektiğini söylemiş olur.
Kaybedersem hâlâ ilk davamı kazanamadığımdan ücret ödemem gerekmez.
Ya lehime karar çıkacak ya da aleyhime. Her halükârda benden para çıkmaz hacı." [195]

Güzel ama bence mahkeme ikisini de suçlu bulmalı, garip garip iş anlaşmaları yaptıkları için.

59. "Kaygan Adam" – Yenilen Pehlivan Safsatası (*Moving the Goalpost*)

Tezinizi ispatladıkça ispat kriterinin değiştirilmesi ve daha da zorlaşması.

İkna eşiği üstünde anlaşılması, verimli akıl yürütmenin temel şartıdır. Yaptığınız deneyler hipotezinizi yanlışlarsa, "Ben aslında şöyle demiştim," diye sonradan hipotezi değiştiremezsiniz, ancak orijinal fikrinizin çöktüğünü kabul ettikten sonra, "Bir de şöyle denesek," diye yeni testlere başlarsınız.

Dürüst bir tartışma da aynı süreci izler: En kuvvetli gerekçelerimizi ön plana çıkararak karşıya gönderdiğimiz mesaj, "Bunları çürütürsen, fazla uzatmam, fikrimi değiştirebilirim" şeklindedir. Eğer o eşikler aşılırsa, tartışma ya sonlanır (ikna) ya da önceden akla gelmemiş yönlere sapar ama mutlaka olan biteni iki taraf da onaylar. Kısacası tartışmada da araştırmada da iki tarafın kabul ettiği bir ilerleme vardır.

* * *

Alice Harikalar Diyarı'ndan bugünlük de haberlerimiz bu kadar arkadaşlar. Ne yazık ki bizim boyutta işler böyle yürümüyor. Bizim

195 A. Gellius, "5. Cilt, 10. Bölüm", *Attic Nights*, çev. J.C. Rolfe (Cambridge, Mass. Londra: Harvard University Press W. Heinemann, 1946).

boyutta birkaç gelgit sonucu orijinal zeminden sapıyoruz ve sürekli yeni yeni ispat kriterleri ortaya çıkıyor:

Papaz: "Adam kazandı beyler, yapacak bir şey yok."

İmam: "Oğlum Afrika nasıl diye soruyorum, sen bana ne diyorsun! Kim kazandı?"

Papaz: "Ha, Skype'la bağlanıyorum, duymamışım. Kim kazanacak, Darwin. Bilim insanları arasında %90 desteği var. Kemik kitle. Artık önümüzdeki ayinlere bakacağız."

Adnan: "Hah işte şöyle ya, biliyordum bu konuda bana sıra geleceğini. Hocam, izin verirseniz bir sorum var inşallah. Evrim gerçekse, neden hiçbir yeni tür ortaya çıkmıyor?"

Papaz: "Çıkıyor Adnan Efendi, bakteriler var bakteriler. Güveler var, kuşlar var..."

Adnan: "Maşallah ama onlar mikro evrim, bize makrosu lazım, ara türler lazım."

Papaz: "E, fosiller var."

İmam: "Ayetler var ayetler!"

Adnan: "Abi sen araya girme, ben halledeceğim şimdi. Papaz Efendi, bu söylediklerinizi güzel de, bir insan gözünün karmaşıklığı... Maşallah bakın sizin gözünüz de ne güzelmiş, kedi gibi bakıyor... Bir gözün karmaşıklığı mucizevidir."

Papaz: "Bir sürü hayvanda ilkelden karmaşığa doğru birçok farklı göz yapısı bulunuyor, insan gözü bir anda gökten inmedi ki."

Adnan: "Tövbe deyin. Zaten evrim, hayatın nasıl başladığını açıklayamıyor."

Papaz: "Onları açıklamaya çalışmıyor zaten, konu o değil. Ama çok istiyorsan, abiyog..."

Adnan: "*Big Bang*'den önce ne vardı?"

Papaz: ".... Hadi kapatıyorum ben, çok yazdı."

Haham: "Yalnız, evrimi savunan tarafın papaz olması sadece bir tesadüf mü? Diyalogda hafiften bir oryantalizm seziyorum."

Adnan: "Maşallah efendim, gözünüzden hiçbir şey kaçmıyor. Hiçbir şey kaçırmayan bu güzel gözler de elbette ki tesadüf sonucu oluşmamışlardır."

* * *

"Nirvana safsatası"nın mükemmeliyetçilik ısrarını hatırlamış olabilirsiniz, fakat onun farkı, ikna eşiğinin sabit olmasıydı. Evet, ulaşılmaz bir noktadaydı ama sabitti. Burada ise sürekli oynak ve tam da o yüzden "kale direklerini taşımak" manasına gelen moving the goalpost tabiriyle ifade ediliyor İngilizcede. Her engeli aştığınızda bir yeni şart öne sürülüyor, kaleye bir türlü yakınlaşamıyoruz. İşin en sinirlendirici tarafı, o engelleri aşmış olmak karşı tarafça bir türlü onaylanmıyor.

- Türleşme yok. (Var)
- Depolanan veri miktarında bir artış yok. (Var)
- Ara tür yok. (Var)
- Fosiller sahte. (Çok azı öyle, çoğu değil)
- Bazı şeyler evrimleşmek için fazla karmaşık. (Değil)
- Tüm bunlar tesadüf olabilir mi? (Olamaz, zaten tesadüf diyen yok.)
- Hayatın başlangıcını açıkla. (Onu yan dükkândaki abiyogenezciye sor.)
- Evrenin başlangıcını açıkla. (Onu yan dükkândaki fizikçiye sor.)
- Hayatın anlamını açıkla. (Bu kolay işte: 42!)

Ertesi gün Adnangiller familyasından biri yine aynı muhabbete aynı noktadan başlayacak ve tarih tekerrür edecek:

- Türleşme yok. (Vardı hani?)
- Yok yok. Devam edelim. Depolanan veri miktarında bir artış da yok...

60. "Üstüne Tüy Dikmek" – Doğaçlama/Sabunlama Safsatası (*Ad Hoc*)

Yanlışlığı ortaya çıkan bir iddiayı sudan bahanelerle savunmaya devam etmek.

Hayır, evrimden bahsettik diye Adnan Hoca'nın kısaltılması değil *ad hoc;* Elfçe "belli bir amaca yönelik" demek. Konumuzun

bağlamında bu kalıbı şöyle yorumlayabiliriz: Ne pahasına olursa olsun kaybetmeme amacına yönelik, sırf o tartışmaya özel olan, başka bir tartışmada anlamsız kalacak gerekçeler bütünü.

Kale direğini oynatırken, ispat kriterini sürekli değiştirip sanki en başından beri savunduğumuz şey oymuş gibi davranıyorduk. Burada da çok benzer bir şey yapıyoruz ve yanlış çıkmamak için o anda aklımıza gelen her türlü sebebi ve argümanı gelişigüzel kullanıyoruz. Dolayısıyla *ad hoc* teknik olarak bir safsata değil, bir tartışma taktiğidir.

* * *

Bu tanımlar biraz fazla soyut oldu galiba. Şüphecilere meydan okuyan bir medyumun hikâyesiyle somutlaştıralım:

Eğer Erich von Däniken kim biliyorsanız, Uri Geller'i de hatırlayacaksınız. Zamanında telekineziyle kaşık bükme, anahtar burkma, yok efendim, saat durdurma gibi iddialarla televizyonlara konuk olurdu. Düşünsenize, böyle bir gücünüz var ve zamanınızı milletin ev eşyalarını sabote etmekle geçiriyorsunuz.

Profesör X: "X-Men diye bir grubumuz var, işte suçlularla mücadele filan, hatta bazen gezegeni kurtardığımız bile oluyor. Sen de gelsene."

Magneto: "Abi imkânı yok, beş senelik kontratım var, sağda solda kaşık bükmem lazım."

Profesör X: "Hmm, belki sonra o zaman."

Magneto: "Sonra da seyircilerin araba plakalarını tahmin işine gireceğim, çok para varmış."

* * *

Geller 1973 yılında, henüz o kadar ünlü değilken, ABD'nin en önemli sohbet programı olan *The Tonight Show*'a çıktı. Sunucu Johnny Carson, birçok paranormal iddianın ardında sihir numaraları yattığını düşündüğü için program öncesinde James Randi'ye danışmıştı. Hayatını şarlatanların ipliğini pazara çıkarmaya adamış

bir profesyonel sihirbaz ve şüpheci olan Randi, halihazırda Geller'e gıcık olduğundan bu teklifi kabul edip tüm program ekibini bir eğitimden geçirdi. Canlı yayın zamanı gelip çatınca Geller ile röportaj yapmak yerine bizzat kontrol ettikleri alet edevatı ona sundular ve iddialarını kanıtlamasını istediler. Tahmin edeceğiniz gibi gece Geller için tam bir felaketti:

"22 dakika boyunca utançtan yerin dibine girdim. Otel odama dönünce sabaha Tel Aviv'e dönmek zorunda olduğumu düşünüyordum."[196]

Geller'in eşyaları zihin gücüyle etkilediğine yönelik bir iddiası var. Ancak Carson'ın getirdiği her testte başarısız oldukça, her birine ayaküstü kılıflar uyduruyor:

- Allah Allah, hep olurdu bu, ikram ettiğiniz kek dokunmuş olmalı.
- Düşmanca tavrınız, negatif enerjiniz yüzünden olmamıştır.
- Metallerde aşırı mıknatıslanma var, sinyallerimi bozuyor.
- Stüdyonun spot ışıkları başımı döndürdü.

"Arkadaşlar tamam beni yakaladınız, sahtekârın tekiyim," diyecek hali yok, onun yerine her dönemeçte bir tüy daha dikiyor, bir kat daha sıvama yapıyor.

* * *

Eğer bilinçli bir biçimde, sırf kendinizi kurtarmak için doğaçlama bahane arıyorsanız, yapacağınız en iyi şey iddianızı *yanlışlanamaz* bir yerlere çekmek olacak. Yani gösterdiğiniz bahaneyi karşı tarafın ufak bir çabayla bertaraf edememesi lazım. Spot ışıklarından şikayet etmek tehlikeli, çünkü sunucu bu blöfü görüp spotları kapattırabilir. Yahut, "şikayet ettiğiniz o kekten bugün herkes yedi, kekte bir şey yok," diyebilir. Öte yandan "negatif enerji" gibi zırvalar daha güvenli, Carson'ın etrafa gülücükler dağıtması pek bir şey ifade etmeyecek.

196 A. Higginbotham, "The Unbelievable Skepticism of the Amazing Randi", *New York Times Magazine*, 7 Kasım 2014.

Elbette *ad hoc* illa rezil olmamak için kullanılan bir taktik değil. İnançlarımızı rasyonalize ederken o anki yaratıcılığımıza güvenerek *ad hoc* bahaneler buluyor ve herkesten önce kendimizi kandırıyoruz. Tahmin edeceğiniz gibi, teyit önyargısının aktif olduğu her yerde bu taktik gözlemlenebilir.

İroniye bakın ki Uri Geller'in hikâyesi de bu sayede "mutlu son" ile bitiyor. Kariyerinin bittiğini düşünürken, ertesi gün başka bir sohbet programına davet ediliyor. Sonra bir tanesine daha. Bir tanesine daha...

İnanılmaz biçimde Geller'in canlı yayında döktüğü terler, onu seyircilerin gözünde daha sempatik kılmıştı. Eğer normalde yaptığı şeyler ucuz birer illüzyon olsalardı, her programda bunu tekrarlayabilirdi. Demek ki gerçekten "sihirli" bir gücü vardı ama alçakgönüllülüğüne kanan seyirciler, bu gücün her zaman kullanılmaya hazır olmadığını hayal ettiler. Geller onlara üstünlük taslayan bir figür değildi, inanmak istedikleri bir güç için basit bir vasıta idi sadece. Bu bakış açısı sayesinde de başarısızlığı, "güç istediği zaman ortaya çıkar" sabunlamasıyla, bizzat Geller'in şarlatanlığına karşı bir argüman olmuştu. Kısa bir süre içinde dünyaca meşhur olacaktı.

Yine kendi ağzından: "Beni 'Uri Geller' yapan şey Carson'ın o programıydı."

61. "Tilkinin Dönüp Dolaşıp Gideceği Yer Yine Kürkçü Dükkânı" – Kısır Döngü Safsatası (*Begging the Question / Petitio Principii*)[197]

Argümanın öncüllerinden birinin aynı zamanda varılan sonuç olması.

"Malatyalıların ortak özelliği, hepsinin Malatyalı olmasıdır."

—KALT

197 "*Begging the question*" ifadesi, *petitio principii*'nin 16. yüzyılda yapılan yanıltıcı çevirilerinden bize miras kalmış. Günlük hayatta, "Şu soruyu akla getiriyor..." mânâsında kullanılıyor.

İspat kriterlerinin fazlasıyla oynak olmasının tersi, fazlasıyla sabit olmasıdır. O kadar sabit ki gerçekte herhangi bir düşünce akışı dahi yok, çünkü vardığımız sonuç aslında başlangıç noktamızla aynı. Döngüsel mantığa hoşgeldiniz. (Aslında hiç ayrılmamıştınız ki.)

Henüz öğrenciyseniz, emin olun yakın zamanda şu kısırdöngüyü bizzat yaşayacaksınız:

"Tecrübe kazanmak için iş arıyorum."

"Ne yazık ki iş bulmak için tecrübe sahibi olmalısınız."

"Peki nasıl tecrübe edineceğim?"

"İş sahibi olarak."

"Anlamadım?"

"Anlıyorum."

* * *

"Öncülü varsaymak" anlamına gelen *petitio principii*'nin en basit halinde pek bir döngü yok, zira tek bir adımdan oluşuyor:

İncil mucizevi bir kitaptır, çünkü mucizelerle doludur.

Şimdi bu **totoloji**den bir döngü yaratalım:

1. İncil mucizevi bir kitaptır.
2. Mucizevi olduğunu Tanrı söylüyor.
3. Tanrının bunu söylediğini İncil'den öğreniyoruz.

Benim favori döngüsel mantık örneğim ise dini argümanlar değil, Heller'in 1961 yılında yayınladığı *Catch-22* romanına ismini veren bürokratik çıkmaz:

II. Dünya Savaşı'nda bazı pilotlar görevden uzaklaştırılmak için "deli raporu" almaya çalışır, fakat tehlikeli görevlerden kaçmak istemek yeterince akılcı bir hareket olduğundan gerekli teşhis koyulamaz. Zira gerçekten deli olan biri tehlikeyi anlayıp kaçmak istemeyecek, resmi bir istekte bulunmayacaktır. Dolayısıyla "deli raporu" alabilecek biri, raporu almak için yeterince deli değildir.

62. "Kabak Tadı" – Tekrarla Usandırma (*ad Nauseam*)

Temcit pilavı gibi aynı şeyi tekrarlayan ve yenildikçe güreşe doymayan pehlivanların en sonunda milleti bıktırınca kendilerini haklı bulmaları.

İnsanlık tarihinde en çok tekrarlanmış üç telkin şunlar olmalı:

- Nike: "Just do it!"
- Şeytan: "Just bite it!"
- Michael Jackson: "Just beat it!"

Biz ise bir akıl yürütme içeren tekrarlara odaklanacağız. Sorumuz şu: Geçen bölümde gördüğümüz kısır döngüler tek bir adımdan ibaret olurlarsa ne olur?

Sabah akşam, yani "bulantı getirene kadar" (*ad nauseam*) aynı şeyi tekrarlamış oluruz ve dolayısıyla diyalektik iletişimin yerini tek taraflı, statik bir iletişim alır. Başkası ne derse desin, önemli önemsiz hangi itirazı yaparsa yapsın, bir bozuk plak gibi davranılır.

"Efendim, hani kitle imha silahları yüzünden gidiyorduk?"

"Yok yok, Ortadoğu'ya demokrasi getireceğiz."

"Ama bizim bizzat müttefiklerimiz arasında diktatörler var."

"Biz buraya iyi bir demokrasi getirirsek etrafa yayılır zaten."

"Suudi Arabistan'daki üssümüzden uçak kaldırıp Irak'ı bombalamanın sebebi demokrasi aşkımız mı olacak yani? Bunu halka pazarlayamayız efendim, gülünç duruma düşeriz."

"Amacımız oraya demokrasi getirmek, birilerine bir şeyler pazarlamak değil."

"Halkı ikna edemeden nasıl savaş açacağız?"

"Ben buna savaştan ziyade demokrasi harekâtı diyorum, çünkü oraya demokrasi geti..."

* * *

Salt tekrar, sandığınızdan çok daha ikna edici olabilir. Ortalıkta ne kadar hurafe döndüğünü biliyoruz ama içimizdeki o zaman mültecisi, çok sık duyduğumuz bir şeyin doğru olacağına dair bir

gizli inanç besliyor. Çünkü topluluğun ortak aklına güvenmek, yararlı bir kısayol:

"Ortalıkta bu kadar rastladığım bir şey yanlış olsaydı, çoktan bitip tükenirdi. Bunca insan bu kadar salak olamaz."

Modern iletişim sağolsun, belki de az sayıda insanın çokça tekrarladığı bir şeyi yaygın bir görüş olarak algılıyor ve iknaya daha açık oluyoruz. Sosyal medya *botnet*leri mükemmel argümanlar uydurabildikleri için değil, gerçekmiş gibi gözüken binlerce hesaptan 7/24 aynı şeyi tekrar edebildikleri için etkililer.

* * *

Ad nauseam'ın safsata olmadığı durumlar var elbette. Örneğin, karşımızdaki sürekli konuyu saptırıyorsa veya alakasız kanıtları yutturmaya çalışıyorsa, tekrar yoluyla onu ana tartışma çizgisine çekmek gerekir. Yahut karşımızdaki de bir tekrar döngüsüne girip bulantı getirene kadar aynı eleştirileri yapıyorsa, cevaben bir karşı-bulantı getirmek caizdir. Yine de siz siz olun, sidik yarıştıracağınız kişiyi iyi seçin...

Din Kardeşliği: İlim Afrika'da da Olsa...

Papaz: "Kaçıncı kez tekrarlıyorum unuttum ama evrim tesadüfle işlemez."

Adnan: "Ya tamam da, şu koca gökyüzüne bir bak. Gökyüzünde yalnız gezen yıldızlar, yeryüzünde sizin kadar yalnızım. Tüm bu yalnızlık da mı tesadüfen oldu?"

Papaz: "Evrimin yıldızlarla alakası olmadığı gibi, tesadüf ile de aynı şey değil."

Adnan: "KELEBEKLER!"

Papaz: "Tesadüf değ... Ne?"

Adnan: "Kelebekler tabii. Böyle güzel kanatlar, böyle zarif uçuş, bu senenin tüm moda renkleri... Bunlar da mı tesadüf, söylesene?"

Papaz: "Yahu hadi ta Afrika'ya bunları demek için geldin de bari tuvalette rahat bırak."

Adnan: "Abi kusura bakma, konu evrim olunca gözüm kararıyor. Zaten göz dediğin şeyin kendi kendine tesadüfen kararamayacağını konuşmuştuk değil mi?"

Papaz: "Hem de defalarca"

Adnan: "O kadar mükemmel ki ne kadar konuşsak az."

63. "Nato Kafa, Nato Mermer" – Taşla Tartışmak (*Ad Lapidem*)

Bir iddiayı çürütmeye bile çalışmadan sadece ve sadece reddetmek.

Tekrarla usandırmayı tartışma adabına kökten karşı olmasından ötürü tüm kötü sebepler arasındaki en kötüsü olarak düşündüyseniz, buyurun daha kötüsü: Herhangi bir sebep göstermeye bile yanaşmamak.

"Ana karakterleri köpek, at, dedektif, imam olan kitap mı olur ya, boş işler bunlar."
"Araştırmalar gösteriyor ki bu teknikler, insanların dikkatini canlı tutuyormuş."
"Bomboş işler bunlar, bomboş."
"Bak, bizzat Stephen King yanımda, dünyaca ünlü romancı, ona soralım."
"Bommmmmboş!"
"Karakterler arasında Batman de var yalnız."
"Bommm...ba gibi haber, baştan söylesene ya."

* * *

Latince isminin kökü ("taşa yönelik argüman") tarihteki meşhur bir felsefe tartışmasına uzanıyor. Berkeley'in "Fiziksel hiçbir şey yoktur, sadece algılayan zihinler ve içindeki fikirler vardır" görüşüne sinirlenen yazar Samuel Johnson, büyükçe bir taşa tekme atar ve "İşte böyle çürütüyorum," der. Yani taş oradadır, fiziki dünyanın içindedir ve ayağını acıtmaktadır.

Tabii ki Johnson'ın tekmesi ve acısı da sadece zihninde olup bitebilecek şeyler, o yüzden bir şey çürüttüğü yoktu. Descartes'tan 150 sene sonra, halen dağa taşa tekme atarak *immateryalizm* görüşünü çürütmeye çalışmak, Darwin'den 150 sene sonra halen, "Niye evrilmiyorsunuz lan!" diye maymun tekmeyelerek evrim teorisini çürütmeye benziyor. Sadece inada, ısrara, tekrara dayanan bir reddiye.

* * *

Aslen taş argümanı bir akıl yürütme çeşidi değil, **akıl yürütme reddi**dir. Onu uygulamanın en iyi yolu ise tereddüt etmeden, maksimum özgüvenle davranmaktır. Nasıl ki pokerde yarım yamalak bir blöf başarılı olmaz, *ad lapidem*'in de başarılısı yarım yamalak olmaz. Karşı iddiayı öyle bir savuşturacaksınız ki iddianın sahibi kendinden şüphe etmeye başlayacak.

Yalnız ısrar etkisinin de bir sınırı var, teyit önyargısından bahsederken değinmiştik: Farklı fikirdeki insanların kendilerinden ne kadar emin olduklarını pek önemsemiyoruz. Sadece aynı fikirde olduklarımızın özgüven derecesini hesaba katıyoruz. O sebeple, taşları tekmeleyip kendinizi kaybetmeden önce dinleyici kitlenizi iyi tahlil edin.

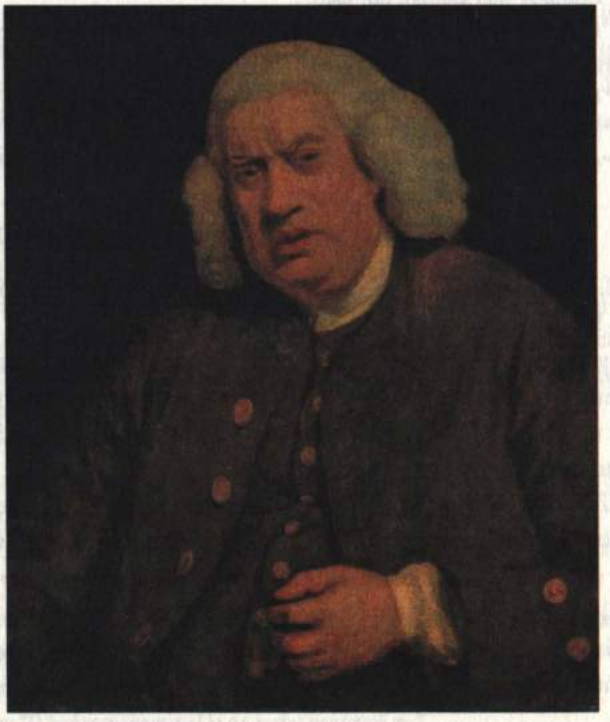

Reynolds, Samuel Johnson'ın portresi, 1772. Sanırım halen ayağı acıyordu.

64. "Okumadım Kardeş, Durumumuz Yoktu" - Özet Geç P*ç (*TL;DR*)

Bir argümanı fazla uzun diye reddetmek, onu anlamaya dahi çalışmamak.

"Tekrarla usandırma" bildiğini okumak, "taşla tartışmak" da kulağını tıkayarak "lalalala" diye bağırmaksa eğer; "özet geç" taktiğinin muadili de bir filmin daha ilk sahnesinde sıkılıp sinema salonunu terk etmek ve gişede olay çıkarmak olmalı.

Artık bir ispat çabası ne kadar kusursuz olursa olsun, 280 karaktere veya 7 saniyelik videolara sığmıyorsa birçok insanın radarına bile girmiyor. Belki bir nesil sonra, internet "*meme*"lerine konan iki satırlık esprilerden ötesi fazla uzun gelecektir, kim bilir.

* * *

Too long; didn't read tabiri ("Fazla uzun, okumadım"), yahut onun da kısaltılmışı olan *tl;dr*, yaklaşık 2003'ten beri internet argosunun bir parçası. İnci Sözlük sayesinde kavuştuğumuz Türkçesi ise yavan bir hakaret düzeyinde kalsa da İngilizce versiyonu artık o kadar kabul görüyor ki düzgün yazılmış makalelerin başına veya sonuna dahi "tl;dr" ekleniyor. Bu hizmet sağlanmaya devam ettiği müddetçe insanlarda bir alışkanlık haline gelebilir ve okurlar bu bölümün yer almadığı kaliteli içerikleri atlamaya şartlanabilir.

Ne yazık ki tam da en ilginç, en tartışmalı konuların kısacık içeriklere indirgenmesi imkânsız olduğundan, o konulardaki güzel fikirler bu obur giyotine kurban gidecek.

Fikirlerin ötesinde, onları sunma şekli olan edebi teknikler de tehlikede. Bu noktaya kadar okumuş olduğunuz bölümlerin çoğunu birkaç maddelik "çıkarılacak dersler" paragraflarına sıkıştırabilirdim. Ama ne pahasına? Farklı örnekler, analojiler ve asla vazgeçmeyeceğim bayat espriler pahasına.

* * *

Gençlerin "*Ok, boomer,*" dediğini duyar gibiyim -kulaklarım halen iyi işitiyor- o yüzden diyeceklerim sadece şikayetten ibaret değil. "Özet geç!"in bazı durumlarda verilecek en uygun tepki olduğuna şüphem yok. "Uzun yazayım, karmaşık bir gramer kullanayım ve teknik terimlerle doldurayım ki millet karşı çıkmaya korksun" üstüne kurulu otorite balonlarını anında patlatma gücüne sahip. Yani bir safsata olarak kullanılıp kullanılmadığı, biraz hedefteki söylemin içeriğine, biraz da onu söyleyene karşı beslediğimiz hislere bağlı.

"İklim değişikliği, çok ciddi yansımaları olan bir sorun. İşin bilimsel kısmını anlatmak için şuraya birkaç makale ekliyorum; ayrıyeten uluslararası ilişkiler, kapitalizm, vergi politikası, hayvan hakları ve askeri anlaşmazlıklar hakkındaki belgesellerimi de izlemeden yorum yap..."
"Okumadım kardeş, durumumuz yoktu. Tüm bunları okumaya Jeff Bezos'un bile durumu olmayabilir."

65. "Tencere Dibin Kara, Seninki Benden Kara"[198] – Sen de Safsatası (*Tu Quoque*)

Gelen eleştiriyi çürütmeye çalışmak yerine aynen karşıdakine yöneltmek.

Ben küçükken "çelik ayna" diye bir saçmalık modaydı. Biri hakaret ederse, elimizle ayna hareketi yapıp bunu ona yansıtırdık ("ayna hareketi" de nasıl oluyorsa artık.) Yetişkinlerin çelik aynası da bu işte. Gerçi hazır "*meme*" kültürünün indirgemeciliğine değinmişken, bu safsatanın tanımı şundan ibaret olmalı:

Doğru okunuşu ancak kadim entellik tapınaklarında öğretilen *tu quoque*, "sen de" demek. Örneğin: "E sen de hırsızsın" ve biraz agresif abisi, "Asıl sen hırsızsın!". Artık benim hırsızlığımdan çok seninkini konuşacağız. Üstelik bu süreci iyi yönetirsem, "en azından suçunu inkâr etmeyen delikanlı" rolünde olacağım, sen ise "ikiyüzlü". Kolay gelsin.

198 İngilizcede de "*the pot calling the kettle black*" deniyor. Nedir insanların tencerelerle alıp veremedikleri?

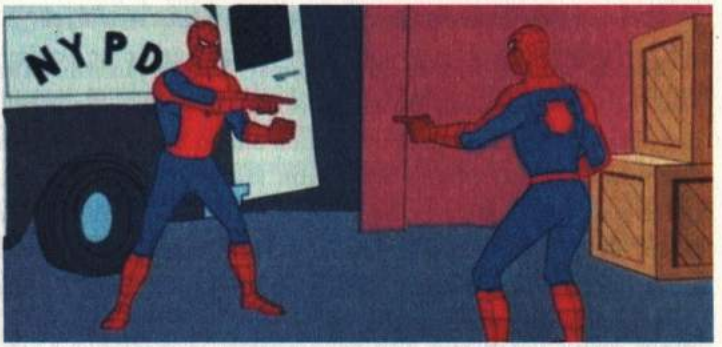

Herhangi bir ironik ikiyüzlülüğe cuk oturan bu kare, 1967 yılında yayınlanan "Double Identity" isimli *Örümcek Adam* bölümünden alınmış.

"Yolsuzluk yapmışsınız."

"Asıl siz yolsuzluk yaptınız."

"Kardeşim, biz en son 20. yüzyılda iktidar olmuştuk. Gensoru önergesi vereceğiz."

"Asıl biz gensorunun kralını vereceğiz. Hem de kendimize! Şimdi sizler düşünün."

"Tamam boş ver, zaten 'gensoru' diye şey mi olur? Maaşlarımıza zam yapalım mı biraz?"

"Çok makbule geçer, teşekkür ederiz."

"Asıl biz teşekkür ederiz."[199]

* * *

Pek çok kaynağın aksine, bu safsatayı *ad hominem*'in (kişiye saldırı) özel bir çeşidi olarak ele almadım. Bence *tu quoque* safsatasının birincil amacı, bir savunma taktiği olarak ispat yükümlülüğünden sıyrılmaktır. Rakibin itibarsızlaşması ise ikincil bir sonuç.

İspat yükümlülüğünden bu şekilde kurtulmanın bir örneği, ahlakçılık taslayanları sindirmektir:

"Homoseksüellik en büyük günahtır. Sizin gibileri eğitim kamplarına yollamalı."

199 Kaynak: Bir arkadaşım Bangladeş meclis televizyonunda şahit olmuş işte.

"E sen de gizli homoseksüelmişsin, Grindr'da bulduk resimlerini."

Burada "sen de" diyoruz ama tartışmayı karşıya yansıtmıyoruz. Yani "hırsızlık, yolsuzluk" örneğinin aksine, karşıdakini homoseksüel olmakla suçlamıyoruz; çünkü zaten bunun bir suç olmadığını savunuyoruz. Fakat oturup uzun uzun kutsal kitaplardaki hikâyelere göre yasa yapılamayacağını veya homoseksüelliğin "eğitim kampı" ile değişecek bir şey olmadığını kanıtlamak yerine, kişinin tutarsızlığına dikkat çekmek daha etkili bir yol. Gereken *kapaque* görevini *tu quoque* görmüş.

* * *

Birazdan değineceğimiz gibi, hepimizin çifte standartları var, kimse %100 tutarlı olamıyor. İnsan, bu çifte standarttan ne kadar çıkar sağlıyorsa (diyelim ki oy istiyor) ve diğerlerini ne kadar yargılıyorsa (onları resmen cehennemlik olarak resmediyor) bu kapak da o kadar meşru olur.

66. "Ama Ben İstisnayım" – Çifte Standart Safsatası (*Special Pleading*)

Bir kuralın istisnalarının neden istisna olduğunu tutarlı bir biçimde açıklamamak.

"Dün dündür, bugün bugündür."

—Süleyman Demirel

Bazı insanlar, başkaları için koydukları standartlara kendileri uymaz ve bunu görmezden gelirler. Bazı insanlarsa ortada bir çifte standart olduğunu kabul eder ve bunu haklı çıkarmaya çalışırlar. Kendilerinin veya fikirlerinin özel sebeplerden ötürü başka standartlara tabi olmasını isterler. Yani buradaki hata kendinin istisna olduğunu iddia etmek değil, bunu sağlam biçimde gerekçelendirmemek:

v1: "Kimse özel hayatıma burnunu sokamaz, ama ben başkasınınkine burnumu sokabilirim çünkü magazin gazetecisiyim." (Bu bir nevi totoloji: "Başkasının hayatına karışırım, çünkü başkasının hayatına karışmak benim işim.")

v2: "Kimse özel hayatıma burnunu sokamaz, ama ben başkasınınkine burnumu sokabilirim, çünkü magazinciyim ve o bilgilerin açığa çıkmasında kamu yararı var." (Sanırım burada kamu yararından kasıt paraya ve reytinge dönüşebilen bilgi.)

v3: "Bana bak ulen çokbilmiş yazar, senin de geçen yaz neler yaptığını biliyorum, dökmeyeyim kirli çarşaflarını ortaya şimdi." (Eee, magazin basını, ifade özgürlüğünün belkemiğidir.)

* * *

Bu davranışın temelinde –tıp terimleriyle açıklamaya çalışırsak– insanın bencil bir öküz olması yatıyor. Kendi hatalarımıza karşı başkalarının hatalarına kıyasla daha hoşgörülüyüz. Niceliksel farkın ötesinde (kendime 10 kural ihlali serbest, sana ise sadece 1) niteliksel farklar da gözetiyoruz (benim ihlallerimin bahanesi var, seninkilerin ise yok).

Psikologların **temel yükleme hatası** (*fundamental attribution error*) dedikleri bu eğilim, başkasının hatasını onun karakter bozukluklarına atfeder, kendi hatalarımızı ise o anlık çevresel etmenlere bağlar. Bir başka ifadeyle, başkası prensiplerimizi ihlal ettiğinde onu tüm benliğiyle yargılarız, ama kendi benliğimizi asla sanık koltuğuna oturtmayız, suçu bizim dışımızdaki faktörlerde buluruz. Safsatamızın özü, işte bu bahaneleri yaratma isteğinde saklı.

Örneğin, sık sık şehir içinde bisiklete binen biri olarak, bazen bisiklet şeridi olmayan yollardan (barbarlık bu!) geçmem gerekince kaldırıma sapıyorum ve şu manzarayla karşılaşıyorum: Yan yana 4-5 kişinin yürüyebileceği kadar geniş bir kaldırımda sadece bir kişi yürüyor, ama öyle hizalamış ki kendini, öyle bir alan savunması yapıyor ki o kaldırımda, yanlardan sıvışamıyorum. Zil çalıyorum ama kulaklarında kulaklık, duymuyor. Mecbur peşine takılıp söyle-

ne söylene gidiyorum, düşüncesizliklerinden giriyorum, bencilliklerinden çıkıyorum.

Dexter dizisini ben yazsaydım, ilk bölümde seçeceğim kurbanlar katiller veya tecavüzcüler değil, bu kaldırım gaspçıları olurdu. Halbuki eminim aynısını ben de yapıyorum zaman zaman. Ama konu ben olunca kesin bir bahanesi vardır, toz kondurmam kendime. Sonuçta ben özelim. Yoksa sen değil misin?

Şu gerçekle er ya da geç yüzleşmemiz gerekecek: Anamız babamız bize yalan söyledi, hiç birimiz özel değiliz. Hemen her yönden bize benzeyen stadyumlar dolusu insan var bu dünyada. Doğal olarak hatalarımız daha masum, bahanelerimiz de daha geçerli değil.

* * *

Din Kardeşliği: Emperyalizm

Adnan: "Hocam, podcast'ini takip ettiğim bir Marksist at var, geçen gün emperyalizm hakkında gayet akılcı şeyler söylüyordu."

Papaz: "Yahu sen hâlâ mı buradasın, dönsene Türkiye'ye."

Adnan: "Dönemem. Emperyalistler, bu kara kıtayı ve nicesini sömürerek zenginleşmişler."

Papaz: "Evet öyle. Yalnız pardon, geçen gün sosyal medyada dikkatimi çekti, profil resmindeki hilaller, kılıçlar ve Viyana kuşatması planları gayet hoşmuş. Ayrıca numerolojiye de epey ilgilisin sanırım: 1 Allah, 3 cihan, 7 düvel, 16 türk devleti, 64 gb ram... İngiliz'e işliyor da sana işlemiyor mu bu anti-emperyalizm nutukları?"

Adnan: "Sen de kraliçeden çok kraliçeci çıktın. Onlar bencilliklerinden yayılıyor, bizse nefsi müdafaa için yayıldık. Birçok halk da emperyalist güçlerden bıkıp bizi davet etmişti."

Papaz: "'İlla ki gelin bizi işgal edin, çocuklarımızı devşirme yapın,' dediler yani?"

Adnan: "İşgali işgalci yapar, biz fethetmişiz. O yerleri de sömürmemiş, aksine yatırım yapmışız. İngilizler sömürgeleri için ne yaptılar ki?"

Papaz: "Demiryolları, limanlar, okullar, kanalizasyon, posta, maliye..."

Adnan: "Tamam tamam ama demiryollarını, limanları, okulları, kanalizasyonu, postayı ve maliyeyi bir kenara bırakırsak ne yatırım yaptılar ki? [200]

200 Monty Python, "What have the Romans ever done for us?".

* * *

Ahlakçılık ve siyaset kümelerinin kesişimi, çifte standart konusunda özellikle verimli alanlar. Gerçek hayattan iki örnekle kapanışı yapayım:

Bilenler bilir, ABD'de Bob Allen isimli bir Florida eyalet temsilcisi vardı. (Yok ya, nereden bileceksiniz, rahat olun.) Cumhuriyetçi Parti standartları için bile ateşli sayılacak kadar eşcinsel hakları karşıtı biri olarak, "anormal cinsel davranışların" cezasının ağırlaştırılması yönünde bir yasa tasarısı sunmuştu. Allen, 2007'de Obama'nın rakibi olan John McCain'in başkanlık komitesinin başındayken, yani önemli bir konumdayken, "anormal bir cinsel davranıştan" ötürü tutuklandı. Bir park tuvaletinde genç bir erkeğe 20 dolar verip oral seks yapmayı teklif etmişti. Sonuçta parayı veren düdüğü çalar, ama bizimki daha düdüğü eline alamadan yakalandı. O genç, sivil polis çıkmıştı.

İşin asıl komik kısmı, Allen'ın savunmasıydı: "Bu yapılı ve siyahi adamın" kendisini soymak istediğini düşünmüş (mecazi anlamda soymak tabii), etraftaki herkes de siyahi imiş ve "bir istatistik olmaktan korkup" ona oral seks teklif etmiş. Yani tarihin ilk "Eşcinsel değilim, çünkü ırkçıyım ve çok ileri bir nefsi müdafaa tekniğim var" savunmasını yapmıştı.[201]

Tabii ki kimse bu savunmayı yemedi ve Allen tutuklandı. Ama şanslıydı: Kendi sunduğu yasa tasarısı henüz kabul edilmemiş olduğu için aldığı ceza da fazla olmadı.

* * *

İkinci şanslı konuğumuz George Rekers, *Family Research Council* denen ve sapına kadar eşcinsel karşıtı bir lobi şirketinin kurucusu. Doktorasını feminen çocukların "tedavi" yöntemleri üzerine yapmış. 2010 yılında, 62 yaşını devirirken, Avrupa tatili dönüşünde

201 "Florida Republican: I'm Not Gay, I'm Racist!", Prospect, Erişim 24 Nisan, 2020, https://prospect.org/article/florida-republican-gay-racist/.

genç bir eskortla yakalanıyor. Eskort mikrofonları görür görmez adamın tabii ki eşcinsel olduğunu onaylıyor ve çılgın fantezilerini anlatmaya başlıyor. Bizimkinin bahanesi? Ameliyat geçirdiği için bavullarını taşısın diye bir yardımcı tutmuş ve çocuğun eskort olduğunu tatilin ortasında öğrenmiş. Zaten hepimiz bir yardımcı bulmak için anasayfası çıplak erkeklerle dolu olan RentBoy.com'u kullanır, bavullarımız için seçeceğimiz kişinin profilinde yirmi santimlik penisini övmesini bekleriz.

Bakın, nasıl heteroseksüel çocuk yetiştirileceği konusunda kitaplar yazmış, eşcinsel çiftlerin evlat edinmemesi konusunda mahkemelerde uzman tanıklık yapmış, Beyaz Saray'a danışmanlık yapmış bir Baptist rahibinden söz ediyoruz. Dolayısıyla, ilk savunması yemeyince şunu deniyor: "Günahkârlara daha iyi yardım edebilmek için onlarla bu kadar çok zaman geçiriyorum."

Hikâyenin trajik bir sonu var ki aslında temelleri yıllar önce atılmış: Rahibin doktora tezine konu olan ve dayak içeren bir ödül-ceza kürü ile sözde tedavi ettiği, yıllarca da bir başarı öyküsü olarak sağda solda anlattığı "denek" Kirk Murphy, 38 yaşındayken ve hiçbir finansal sorunu yokken kendini tavanındaki pervaneye asıp intihar ediyor.[202]

67. "28 Şubat'ta Neredeydiniz?" – Pekiyacılık / Neredeydinizcilik (*Whataboutism, argumentum ad neredeydun*)

Eleştirilere bambaşka bir konudaki bambaşka bir eleştiriyle cevap vermek.

Tu quoque'un özel bir hali ve çağımızın de vebası olan *whataboutism,* inanılmaz bir biçimde herhangi bir Türkçe karşılığa sahip değil. Safsatalar hakkında benden önce kitap çıkarmış olması sebebiyle Voodoo listeme aldığım Tevfik Uyar, zamanında bunu "peki

202 Anderson Cooper, CNN, Erişim 24 Nisan, 2020 https://www.youtube.com/watch?v=sAiIXb9Aql0

şunun hakkındacılık" olarak çevirmişti.[203] Lakin standart Türk siyasi diskurunda "x olurken neredeydiniz" formatı epey yaygın olduğu için ben de ona uygun bir tabir uyduruyorum.

* * *

Belki de bizim için gayet doğal bir akıl yürütme biçimi olduğundan özel bir isim gerekmemiş yakın zamana kadar. Bildiğin düşünmek işte!

"Forvetimizin bacağı kırıldı, omzu çıktı, gözü aktı, böbreğini çalıp adamı küvette bıraktılar, yine de hakem penaltı vermedi. Resmen şike var."

"Peki, siz geçen hafta Karabükspor maçının 47. dakikasında ofsayt çalındığında neredeydiniz? Hiç o hakemlere bir şey dediniz mi?"

"Yahu ben Karabükspor'u niye takip edeyim? O yanlıştı diye bu yanlışa da mı göz yumalım?"

"Siz zaten yanlışların en büyüğüne, 28 Şubat darbesine göz yummuştunuz. O zaman sesiniz çıkmıyordu, neredeydiniz acaba?"

"İlkokuldaydım."

"Bahanesi de hazır. Peki ya 15 Temmuz? Bankamatik kuyruğunda olmayasın."

"Evde hasta anneme bakıyordum."

"SEN ABDÜLHAMİT'İ SAVUNDUN!"

"Penaltıya dönebilir miyiz, yoksa Uhud Savaşı'na kadar bu böyle gidecek mi?"

"...Kesin tepeyi terk eden ilk okçu sendin. Sen de tam o tip var."

* * *

Bu safsatanın en güzel yanı, doğal bir sonunun olmaması: Karabük maçındaki tavırlarının videosunu da çıkartsan, 28 Şubat'ta ilkokulda olduğuna dair rapor da alsan, Uhud Savaşı'na katılmadığını noterden de tasdik ettirsen, kimseyi tatmin edemezsin. Yeni

203 T. Uyar, "Peki Şunun Hakkındacılık", erişim 24 Nisan, 2020, http://www.tevfikuyar.com/2016/blog/fikir-yazilari/sik-kullanilan-safsata-peki-sunun-hakkindacilik.html

yeni olaylardan bahis açılabilir ve hep aynı taraf sürekli sorgu altında kalmış olur. "Uyduruk itirazlar" ile *tu quoque*'nin bir evliliği âdeta.

Michael Jordan gibi ol (*be like Mike!*), Batman gibi tokat at.

* * *

Akla gelen her konuda %100 tutarlı davranmış olmanız mümkün değil. Bir politikacının mesela, hiçbir olayı atlamayıp, hepsinde de en doğru mesajları yayınlaması mümkün mü?

Günün programı:

- Şehit cenazeleri için bir şey dedik mi? *Check.*
- Teröre genel bir lanet? *Check.*
- Çocuk istismarı hakkında duyarlı sözler? *Check.*
- Her futbol takımının her penaltısı gözden geçirildi mi? Tabii ki... *Check.*
- Ofsaytları? Off, unuttum. Akşama yaparım, tamam.
- Kızılderili soykırımı, Engizisyon, emperyalizm? *Check, check, check.*

Tüm bunların kaydını tutması, biri soruşturduğunda da şak diye cevabını yapıştırması için tam mesai çalışacak birini işe almak gerekiyor.

* * *

Bu safsata neden önemli? Neden Sovyetler bunu bir propaganda tekniği olarak geliştirip yıllarca sistematik biçimde kullandı? (Ne zaman kendilerine Batı'dan bir eleştiri gelse,"Siz de zencileri linç ediyorsunuz!" benzeri bir savunma kullanıyorlardı.[204])

Neredeydinizciliği önemli ve tehlikeli kılan şeyin adı **yalancı eşitlik** (*false equivalency*). Önceki bölümün aksine, burada hem eleştirinin hedefini (ben) hem de konusunu kaydırıyoruz. Dolayısıyla gizli ima: "Benim sizi suçladığım şey, en az sizin beni suçladığınız şey kadar kötü."

Halbuki gerçekte iki örnek arasında nadiren böyle bir ahlaki denklik olur. Örneğin, Sovyetlerdeki gulaglara yönelik bir eleştiri getirdiğinizde ima ettiğiniz şudur:

- Çok fazla acıya sebep oluyor.
- Halen devam ediyor.
- Devletin bunu durduracak gücü var, nitekim bizzat devlet politikası bu.

Peki, bir Rus yetkilinin dikkat çektiği linçlerin durumu kabaca nedir?

- Daha az sayıda insan zarar gördü.
- Bu uygulama azalıyor veya çoktan bitti.
- Devletin kanunları ve kamuoyunun geneli buna zaten karşı.

Bu iki suçlamanın herhangi bir ahlak terazisinde birbirlerini dengelemelerine imkân yok, ama neredeydinizcilik sayesinde bu intiba kuvvetleniyor. İşin kötüsü, o tartışma bittikten sonra da etkisi devam ediyor. Yani basit bir "ispat yükümlülüğünden kaçma" ve "tartışmayı yokuşa sürme" taktiği olarak başlayıp toplumun değer

204 "The Katyn Deniers", *The Economist*, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.economist.com/news/2007/11/02/the-katyn-deniers.

yargılarını çürütmeye varıyor. Hele hele, en sonunda devreye "Nirvana safsatası" da girince, savunmamız şuna dönüşüyor:

> Beni herhangi bir şeyle eleştirebilmen için kusursuz olman lazım.
> Kimse kusursuz değildir.
> Öyleyse beni eleştiremezsin, kendi işine bak sen!

* * *

Tabii bu her bağlamda yanlış bir akış değil. İncil'de (*Yuhanna* 8:7), zina yaptığı için taşlanmak üzere olan bir kadını İsa'nın kalabalığa yönelttiği şu sözleri kurtarır: "İlk taşı günahsız olanınız atsın."

Mantıken söylediği şey, "Haham Efendi sen dün ekmek çalmıştın, öyleyse bugün bu kadını zina suçundan yargılayamazsın, aslında hiçbir gün hiç kimseyi yargılayamazsın"a eştir. Yani bu mantıkla hukuk sisteminin toptan çöpe atılması lazım. Fakat bağlam içindeki anlamı, insanların birbirine merhametli davranmasını, empati kurmasını sağlamaktı.

* * *

Bu taktik neden bu kadar etkili?

Karşıdakinin ikiyüzlülüğünden bahsetmek orijinal eleştiriyi cevaplamasa da, doğru zamanda kullanıldığında, yerini bulmuş bir aparkat gibi nakavtla sonuçlanır. Zira türümüz, ikiyüzlülükten nefret etmeye programlanmış.

Düşmanlara kıyasla hainlere karşı çok daha tahammülsüz olmamız da bununla alakalı. Yanlış olanı destekleyebiliriz, yalancı olanı dahi destekleyebiliriz, ama yalancı ve yanlışken başkasını yalancılık ve yanlışlıkla suçlayana karşı alerjimiz var.

Bu alerji, bizim gibi sosyal canlılar için bir noktaya kadar faydalı. Misilleme konusunda yazan Hobbes, eğer toplumsal bir kural başkaları tarafından yeterince çiğnenmişse, sizin de –enayi yerine koyulup dezavantaja uğramamak için– çiğnemenizin ahlaken doğru olduğunu söyler.

Nihayetinde her kural, toplumsal bir anlaşmadır ve eğer yeterince fazla sayıda insan bu anlaşmayı bozuyorsa, sizin de kurallara sadık kalmayarak "Sen de yapıyorsun" veya "Sen de geçen gün şu kuralı bozmuştun" gibi savunmalar yapmanız normal. Bu kavgalar sonucunda yeni bir anlaşma yazılması, eski çalışmayan anlaşmanın kanıksanmasından ve adalete olan genel inancın baltalanmasından iyidir.

Dolayısıyla neredeydinizcilik, toplu yaşam için gerekli olan temel bir duyguyu istismar ettiği ölçüde safsatadır.

VIII. Laf Ebelikleri (Belirsizlik Safsataları)

İstatistikleri doğru-yanlış diye, sebepleri sağlam-zayıf diye, tartışmaları ve ispat çabasını dürüst-art niyetli diye kesin çizgilerle ayırmayı sevenler, buradan ileriye gitmesinler. Çünkü bu noktanın ötesinde belirsizlik var, kaos var.

Hayatımıza etki edecek tartışmaların hiçbiri, net tanımlar yapan filozoflar arasında geçmiyor. Sosyalizm, enflasyon, veganlık... Hiçbiri steril münazara şartlarında konuşulmuyor, açık seçik tasımlar halinde yazılmıyor. İnsanları hapsoldukları yankı odalarından alıp totaliter rejimlerin yaptığı gibi dev bir salona toplasak ve aynı bilgilere maruz bıraksak dahi parçalanmış gerçeklik kavramının önüne geçemiyoruz. Zira aynı haberlere, bambaşka değer yargılarının merceğinden bakmaya devam edecekler. Kimi kürtajı "cinayet" olarak görecek, kimi özgürlüğün bedeli. Keza "cinayet" kavramının kendisi: Birinin nefsi müdafaa olarak gördüğünü diğeri katliam sayıyor.

Tolstoyevski Tartışma Parado su: Tartışmaya değer hiçbir konuda tartışmayı noktalayacak bir akıl yürütme şekli bulunmaz. Bulunsaydı, birileri çoktan bunu kullanıp herkesi ikna etmiş olurdu. Biz de o konuyu "tartışmaya değer" görmezdik.

Serbest safsataların hemen hepsi, doğa ile birey arasında değil, bir toplum içerisindeki insanlar arasında ortaya çıkıyor. İki insan arasında anlaşmazlık yaratmanın en kestirme yolu da dilin kendisini çarpıtmak. Önümüzdeki birkaç bölümde, bilerek ya da bilmeyerek yapılan iletişim hatalarına ve **retorik** hilelerine bakacağız. Bu hile ve hataların ortak noktası, kullanana geniş bir manevra alanı sağlamaları. Bunu anlatmak için finans dünyasından bir kavram kullanayım:

Hedging, kaybetme riskine karşı bir nevi "sigorta" yaptırmaktır. Örneğin, bir hisse senedi almışsak, değerinin artacağına dair bahse giriyoruz demektir. Ama kendimizi sağlamak almak için ufak bir maliyet karşılığı "*put* opsiyonu" alırız ki hisse aniden düşerse, daha önceden kararlaştırılmış bir fiyattan satabilme hakkımız olsun. Farklı sektörlerdeki farklı şirketlerin hisselerini almak, ikinci seviye bir garanticiliktir. Bir salgın anında turizm hisseleri düşer ama iletişim teknolojileri değerlenir. Üçüncü seviye garanticilik de borsanın yanında başka yatırımlar yapmaktır: Tahviller, gayrımenkul, vs. Genel bir resesyon olduğunda belki tüm hisseler düşecek ama altının değeri artacaktır.

Sonuçta mantık hep aynı: Gelir potansiyelinden biraz feragat ederek riski yaymak, kendini iflasa karşı garantiye almak. Bunun iletişimdeki uygulaması ne?

"Gulyabani diye bir şey yoktur, olamaz!.... amaaa olabilir de."[205]

* * *

Hatırlayın, ideal şartlar altında tartışabilmek için tarafların konumlarının net olması ve net kalması lazımdı. Dikkat edin, "Aynı kalması lazım," demiyorum, net kalması lazım. "Neden böyle düşünüyorum"dan önce, "Ben tam olarak ne düşünüyorum," gelmeli. Yoksa herkes kendi kafasında ayrı bir tartışma yaşar, herkes kendi hayalinin kazananı olur.

Laf ebelikleri, bu şartı özel bir biçimde bulandırıyor: Tek bir iddia kılıfı arkasında, farklı olasılıklara göre uygun olacak iddia-

205 Süt Kardeşler (1976).

lar saklıyor. Belki tek başlarına ikna edici gözükmeyeceklerdir ama unutmayın, siz sıcacık koltuğunuza gömülmüş, kahvenizi yudumlarken bunları okuyorsunuz (her birinizi öyle hayal ediyorum nedense). Bir de hararetli bir tartışma esnasında, zaten kutuplaşmış olan topluluklar içindeyken bunlara maruz kaldığınızı düşünün.

"Bana en dürüst adam tarafından söylenmiş 6 cümle verin, onu ipe götüreyim."

—Kardinal Richelieu

68. "Ya Neresini Sıkacaktım" – Vurgulama Safsatası (*Fallacy of Accent*)

Belli bir ifadeye vurgu yaparak anlam kaydırmak.

Kısa bir dil dersi ile başlayalım: Çince gibi bazı diller "tonal"dir, yani aynı kelimeyi değişik tonlarda (ses perdesi, frekans) okuyunca anlamı değişir. Örneğin, ileri seviye Tayca konuşanlarınız, şu tekerlemeyi hatırlayacaklardır:

"mǎi mài mâi mái?"

Hepsi farklı tonlarda okunan bu kelimeler, bir araya gelince "Yeni ipek yanıyor mu?" demek. (Her dilin en az işinize yarayacak bir iki cümlesini bulup toplayacağım bir deyimler sözlüğü projem var, cumhurbaşkanımızdan destek bekliyorum.)

Bazı dillerde ise kelimeler hep aynı tonda okunur, ama değişik kısımlarına yapılan vurguya göre anlam değişir. Yani o hecenin frekansı değil de şiddeti önemlidir.

Türkçe ne tonal ne de çok vurgu içeriyor, o yüzden uygun örnek bulmak zor. Yine de emir kipleri imdadımıza yetişiyor:

*A*sma onları. (emir kipi)
A*sma* onlar. (bitki kipi)

* * *

Konuyu buradan harika bir yere bağlayacağımı sanıyorsanız, yanılıyorsunuz. Tek diyeceğim şu: Aristoteles'in konuştuğu Yunancadaki vurgular, günümüz Türkçesindekilere göre çok daha önemliydi ve bu yüzden Aristoteles'in 13 orijinal safsatasının biri vurgulama safsatasıydı. Türkçede ise hecelere değil de kelimelere yapılan vurgular biraz daha anlamlı oluyor:

Onları asma! (Hapse at tamam, ama asılmayı hak etmediler.)
Onları asma! (Kenan Evren gibi bir sağdan bir soldan as, bugün sıra solda.)

Vurgu safsatasının sözlü kullanımı dinleyicilere yöneliktir ve çok bariz bir bel altı vuruş olduğundan, tek başına hiçbir dinleyiciyi ikna edemez. Ancak, örneğin rakibin haysiyetine yönelik genel bir saldırının parçası olarak kullanılırsa etkili olabilir:

"Yemin ederim, bu seçimlerde hileye hurdaya başvurmadık, hakkımızla kazandık."
"*Bu* seçimlerde öyle mi? Demek daha öncekilerde hile yaptınız, biliyorduk zaten!"

Yani ortada hile yapıldığına dair genel bir önyargı halihazırda mevcut ise, vurgu hatası ile karşıdakinin bilinçdışından sızan bir açığı yakaladığımıza insanları inandırabiliriz.

* * *

Yazılı mecralarda durum daha vahim. Konuşmadaki vurguların yazılı metinde tamamen kaybolması, yahut mesela *italik* kullanımı ile yanlış bir kısma yerleştirilmeleri çok kolay. Bazen bir tek vurgu ifademizi ironik hale getirirken, metinde sanki o ifadeyi gerçekten de savunuyormuş gibi gözükebiliriz.

Bir tartışmaya katılan kişiler bu vurgu hatasını yapmasalar dahi onların sözlerini aktaran ikincil kaynaklar yapıyor (muhtemelen bilerek), geri kalanımız da bu kaynaklara güvenerek bu çarpıtılmış yorumu yayıyoruz.

Sınavda Çıkmayacak:

Yine bir Süleyman Demirel hikâyesi: 60'lı yıllarda Kıbrıs meselesi yüzünden İngiltere ile aramızın kötü olduğu günlerden birinde Demirel sürpriz bir İngiltere ziyaretinde bulunur. Bunu bir zayıflık belirtisi olarak yorumlayan bazı gazeteciler, dönüşünde onu köşeye sıkıştırmaya çalışır:

"Efendim, neden İngiliz Dışişleri Bakanı'nın elini sıktınız?"

Demirel, asıl vurgu yapılan öğeyi anlamamazlıktan gelerek, derin biyoloji bilgisini konuşturur:

"Ya neresini sıkacaktım kardeşim!"

69. "Almanlar ve Şişeler" – Çok Anlamlılık Safsatası (*Amphiboly*)

Gramerdeki belirsizlik yüzünden, birden fazla anlama gelebilen iddialarla karışıklık yaratmak.

Kroisos Perslere karşı sefere çıkmadan önce, herkesin yaptığı gibi, Delfi'deki kâhine gider. Kâhin, bir süre sonra Kroisos'a beklediği cevabı verir: "Eğer sefere çıkarsan, büyük bir imparatorluğu devireceksin."

Kroisos aldığı müjdeyi askerleriyle kutlar, sonra gönül rahatlığıyla Perslere saldırır ve hezimete uğrar. Kâhin haklı çıkmıştır: Kısa bir süre içinde Kroisos'un imparatorluğu devrilecektir.

Kehanetin özündeki belirsizlik, onu okumak istediği gibi okuyan Kroisos'un sonu olmuş. Bilmiyordu ki belirsizliğin her türlüsü, tüm kâhinlerin ve âlimlerin dostudur. Delfi kâhini bu sayede her iki ata da oynamıştı ve kaybetmesi mümkün değildi.

* * *

Tıpkı kâhinler gibi, pazarlamacılar ve komedyenler de bu tip dil karışıklıklarından ekmek yer. Şu meşhur cümle, birçok İngilizce karikatüre konu olmuştur:

"The peasants are revolting."[206]

Bu ifadenin çevirisi "Köylüler ayaklanıyor" da olabilir, "Köylüler mide bulandırıcılar" da. Karışıklığın kaynağı bir kelimenin hem sıfat hem de yüklem olabilmesi.

Elbette bu safsatanın mizah veya pazarlama amaçlı kullanılması "hata" olarak görülmemeli, çünkü bir anlamda hepimiz işin içindeyiz. Bir yetişkin bağlama bakarak bu belirsizlikleri otomatikman çözebiliyor, ancak çocuklar bu tip belirsizlikleri iyi işleyemiyorlar. Nihayetinde, çocuğun henüz bir referans noktası yok; bir cümlenin iki ayrı anlama gelebileceği bilgisine dahi sahip değil. Çocukların muğlak anlamlı cümleleri genelde daha çabuk işledikleri sanılır; oysa bunun sebebi, aslında alternatif anlamları hiç düşünmüyor olmalarıdır.

206 "The Peasants Are Revolting, 'You Can Say That Again'", Quote Investigator, Erişim 22 Aralık 2018, https://quoteinvestigator.com/2017/06/03/revolt/.

Sınavda Çıkmayacak

Muğlak gazete manşetleri arasında en meşhuru, muhtemelen önce bir şehir efsanesi iken sonradan gerçeğe dönüşmüş. İlkin, sözde, I. Dünya Savaşı sırasında çıkmış olan bir manşete bakın. (Aman ha, "sözde I. Dünya Savaşı" değil, amphiboly içinde amphiboly yapmayalım):

"French push bottles up German rear."

Kastettikleri şey, Fransız hücumunun Alman ordusunun arka saflarını sıkıştırması. Ancak "French"ten sonra virgül olduğunu hayal edersek, şöyle yorumlamak da mümkün:

"Fransızlar, Almanların kıçlarına şişe sokuyorlar."

Bu şehir efsanesiyle yetişmiş olan gazeteciler, bir nesil sonra sıra kendilerine geldiğinde II. Dünya Savaşı sırasında şöyle bir manşet atıyorlar:

"Eighth Army Push Bottles Up Germans." [207] ("8. Ordu, Almanların kıçlarına şişe sokuyor.")

Gece evleri bombalanan insanlar, gündüz bu manşetleri okuyunca biraz neşelenmişlerdir umarım.

70. "Halk Edebiyatında Laf Oyunları" – Cinaslı Safsata (*Equivocation*)

Bir ifadenin iki ayrı anlamını kullanarak çarpıtma yapmak.

"Orayı yıkarlar. Bak, orayı yıkarlar demiyorum, orayı *yıkarlar*."

–Cem Yılmaz, Türkiye'de kurulacak bir sperm bankasını hayal ederken.

Türkçede cinas, bir tür özel laf oyunudur. Vurgu veya gramer belirsizliği yerine sesteş kelimelerin arka arkaya farklı anlamlarıyla kullanılması sonucu oluşur ve halk edebiyatında yaygındır.

207 "What The Papers Didn't Mean To Say: F Spiegl: Amazon.com: Books," Amazon, Erişim 22 Şubat, 2018, https://www.amazon.com/What-Papers-Didnt-Mean-Say/dp/B0000CMTKR.

Bir güzel şuha dedim iki gözüm sürmelidir.
Dedi billahi seni Hint'e kadar sürmelidir.

Vurgu için söylediğimiz her şey burada da geçerli: Bu hataları durduk yere, masum bir şekilde yapmak çok zor. Onun yerine ifadenin bağlamını kasıtlı olarak kısıtlı tutmak, yaygın bir taktik.

Yaşlanmanın nedeni vücuttaki serbest radikallermiş.
İnsanoğlu ne çekiyorsa radikallerden çekiyor.[208]

* * *

Hatırlayın, yetişkinler –çocukların aksine– genel bağlama bakarak kastedilen anlamı çıkarmakta yetenekliydi. Ancak bağlamı yok edersek bu yetenekleri bir işe yaramayacak ve anlam karmaşalarına karşı savunmasız kalacaklar. Bir ifadenin hangi anlamda kullanıldığına bu şartlar altında nasıl karar verirler? Tabii ki ifade sahibine karşı besledikleri duygulara ve konu hakkındaki önyargılarına göre:

"Seçimlerde genelde hile olmamıştır."
"Genelde olmadı ama yerelde oldu tabii, yoksa belediyeleri nasıl alacaktınız!"

71. "Öyle Demek İstememiştim ki" – Taktiksel Cinaslı Safsata (*Extensional Pruning*)

Bir ifadenin yaygın anlamıyla anlaşılmasına müsaade edip itiraz gelince teknik olarak doğru olan tanımını kastetmiş gibi davranmak.

208 Orijinal örnek İlker Sarıer'e ait (*Sabah*, 10.6.2000). Alev Alatlı'nın *Safsata Kılavuzu*'ndan alıntılanmıştır.

Bir Zamanlar Vahşi Batı Scotland Yard

Köpek: "Kaç gündür haksız yere tutukluyum. Okuyucu bile unuttu beni. Cinayet işlediğim belgelenirse istifa ederim."

Lestrade: "Nereden istifa edeceksin? Kitabın başından beri ne işle meşgul olduğun belli değil. Sıfır karakter arka planı var. Ne ayaksın oğlum sen?"

Köpek: "Ya lafın gelişi öyle dedim. Ya belgeleyin ya da bırakın gideyim."

Lestrade: "İmam, Papaz, Haham, hepsinin tanıklığı vardı zaten. Bugün at da itiraf etti."

Köpek: "A..a..at mı? Yalan söylüyorsun. Marksisttir ama iyi attır, yapmaz öyle şey."

Lestrade: "Sabıkası varmış. Örgüt üyeliği. Dokunulmazlık teklif eder etmez kişnedi. Üzgünüm köpek, yalnız kaldın."

Köpek: "Bu tanıklıklar olsa olsa porsuk meselesi içindir. Onu zaten itiraf etmiştim ve o bir cinayet bile değildi. 'Cinayet' teknik açıdan insanları kapsar."

Lestrade: "Sandığın kadar kurnaz değilsin. Sherlock zibidisine inanmayıp soruşturdum ve bingo! Öldürdüğün porsuk, Neandertal Bey'in evlatlığı çıktı. Yani kanunen insandı. Üstelik bu sayede çifte cinayet için gerekçen de belli oldu. Baba-oğuldan intikam. Jüri bunu sevecektir. Sonunda kıdemli müfettiş olacağım."

Köpek: "İyi de ben 'belgelenirse' demiştim, bunlar belge değil ki."

Cinaslı safsatanın özel bir hali olarak, ne olur ne olmaz diye önce geniş anlamlı bir ifade kullanılır, köşeye sıkışınca da daha dar bir tanıma sığınılır. Buradaki "belgelemek" kalıbı, herkes tarafından "makul derecede kuvvetli kanıt" olarak anlaşılır. Müfettiş bu blöfü görünce, bizimkisi kelimenin birinci anlamı olan "doküman"ı kastettiğini iddia etmiş. Kaçak dövüş sanatlarında ileri bir seviye.

Zaten hep merak etmişimdir, acaba şu dünyada, "Herhangi bir yolsuzluğumu ispatlayın, ertesi gün istifa ederim," diyen insanlardan kaçı sözünü tuttu?

72. "Zam Değil Güncelleme" – Tanım Değiştirme (*Definitional Retreat*)

Sıkışınca terimlerin tanımlarını değiştirip kendini sağlama almak.

Kuvvetli bir itiraz geldiğinde onurunla harakiri yapıp gitmek yerine, "Öyle demek istememiştim ki," diyerek kaçak dövüşmesini öğrenmiştik:

"Yüksek enflasyonu bitirdik."

"Enflasyon halen %20 değil mi?"

"Yüksek enflasyondan kastettiğim o üç haneli sayılar canım, ne günlerdi be."

Şimdi bu kaypaklığın sadece miktar belirteçlerinde değil, tanımlarda yapıldığını düşünün:

"Enflasyonu bitirdik!"

"E niye bu kadar zam geliyor o zaman?"

"Onlar zam değil, fiyat güncellemesi."[209]

Tam tutup yere çalacaksın, yağa bulanmış pehlivan gibi parmaklarının arasından kayıp gidiyor.

* * *

Tanımları değiştirirken kullanılabilecek etkili bir taktik, sözde kastettiğiniz ikincil anlamın aslında gayet açık olduğunu, herkesin bildiğini, bir tek rakibinizin kafasının basmadığını ima etmek:

"Enflasyonu 0'a çekmek resesyon demektir ve GSMH'yi daraltır. O yüzden bolca sıcak para girişi olan ülkelerde 'yüksek enflasyon dönemi'nin bitmesi demek enflasyonun 0 değil, yönetilebilir seviyelerde olması demektir. Ekonomi 101, hadi bilemedin 102."

Kilit nokta, teknik jargonla saygınlık toplamak. Bir başka ifa-

209 Maliye Bakanı Mehmet Şimşek, 13 Ekim 2011 tarihli ÖTV zammı için şunu demişti: "Bu artışları bir vergi artışı ve bir zam olarak görmemek lazım. Tamamen güncelleme olarak görmek lazım." Epey kalıcı bir tanım değiştirme oldu bu. Örneğin Anadolu Ajansı, %50'ye varan köprü zamlarının haberini 2016'nın son günü "zam"kelimesini bir kere bile kullanmadan duyurmuştu: https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/otoyol-ve-bogaz-kopruleri-gecis-ucretlerinde-guncelleme/717667

deyle, "tanım değiştirme" burada bir olta olarak kullanılmış. Rakip oltaya gelip itiraz edince, itibarına saldırılmış.

* * *

Bill Clinton-Monica Lewinsky skandalı, tanım değiştirmenin en absürt örneklerinden biriydi. Gençler belki Bill kimdi hatırlamaz, kendisi "neredeyse Başkan" Hillary Clinton'ın kocasıydı. Oval Ofis'teyken stajyeri ile seks yaptığı iddia edildi, bunu mahkemede inkâr etti, akabinde stajyer üstünde halen meni lekesi bulunan kıyafetini getirince yalan söylediği ortaya çıktı. Başını asıl derde sokan da bu yalandı. Şimdi Bill Clinton'ın, bu noktada kendisini nasıl savunduğuna kulak verelim (ama kulağınızın arkasına dikkat):

"It depends upon what the meaning of the word 'is' is. If 'is' means is and never has been, that is one thing. If it means there is none, that was a completely true statement."

Meali: "Her şey 'var' kelimesinin anlamına bağlı. Ben o cevabı verdiğim sırada hakikaten de aramızda bir şey yoktu, ama öncesinde olmamış demedim."

Adam "is" kelimesinin bile anlamını değiştirmeye çalıştı ya, daha ne olsun. Gerçi rızası olan bir yetişkinle oral seks yaptı diye en baştan üstüne bu kadar gidilmiş olması da garip; Berlusconi kariyerinin yarısını bunga bunga partilerinde geçirmişti. Amerikalı olmak hiç öyle sanıldığı gibi eğlenceli değil arkadaşlar, imkânınız varsa İtalyan olun.

73. "Binlerce Dansöz Var" – Dansözlük Safsatası (*Shifting Ground*)

İddianızı sürekli değiştirip, sanki hep o son halini savunmuşsunuz gibi davranmak.

Bilerek belirsiz bir konum almak veya tanımları değiştirmek bazen yetersiz kalabiliyor. Sadece üst seviye gamsızların kullana-

bileceği son bir taktik, iddianın tüm içeriğini sonradan değiştirip konumunuz sanki hep öyleymiş gibi davranmak.

"Seçimlerde başarısız olursanız istifa edeceğinizi söylemiştiniz, sadece %2 oy aldınız."

"Başarılı olduğumuzu düşünen yüzbinlerce seçmen var demek ki. En baştan beri diyordum, asıl başarısızlık ancak pes edince gerçekleşir. Daha yolun çok başındayız." (Meali: Koltuğa daha yeni oturdum, biraz semireyim, söz sonra giderim.)

* * *

"Gerçek İskoçyalı" bağlamında, genellemelerimizi sorgulamak yerine kapsamlarını sürekli güncellemekten ve bunun grup kimliği ile olan ilişkisinden bahsetmiştik. Özellikle de geriye dönük değişiklikler hakkında söylediklerimiz, burada da geçerli. Dansözlüğün esas işlevi, kişinin önemli bir konuda hep haklı tarafta olduğu ve doğru bildiklerinden hiç şaşmadığı sanrısı yaratmasıdır.

Dünya üzerinde "yanılmaz" olması beklenen tek kişi Papa sanıyordum, ama sanırım tüm siyasilerin de kontratlarında yazıyor, son 40 sene boyunca her konuda söyledikleri her şeyin doğru çıkması gerekiyor. Bu kadar hızla değişen bir hayatta, eski söylevlerini tam da bugünün değerlerine ve bilgi haznesine uydurmak kolay iş değil hakikaten.

Ne yazık ki vatandaşın politikacıdan beklediği asgari bir omurgasızlık var, yani bu dansözlüğün oy maliyeti sıfıra yakın. Dolayısıyla, bir kişi de çıkıp, "Evet haksızdım, fakat aradan geçen zaman-

da çok şey öğrendim," veya "O zamanlar elimizdeki en iyi veriler şu yolu işaret ediyordu, şimdi daha iyi veriler var ve bu yolu seçiyorum, sorun ne?" deme riskini almıyor.

Oysa "mantıklı" olanı bu. Yani arada sırada hata yapmak, hatanı kabul etmek ve en önemlisi de hatanın nedenini açıklayarak, sistemin gelişmesini sağlamak. Zaten siyaset dediğin şey de o sistemin bilimi değil mi? Hal böyleyken, siyasi teşviklerin tam da o sistemi düzeltmeyecek şekilde düzenlenmiş olmaları büyük bir trajedi.

Biliminsanı gibi değil, goril gibi davrananı ödüllendiren bir sistemde herkesin kendi tarihçesini sürekli yeniden yazması kadar doğal bir şey yok. Devran dönüyor, dünya değişiyor, ama siyasiler her nasılsa dönüp dolaşıp aynı noktada kalıyorlar.

"Onların [IŞİD] kafasındaki İslam ile Türkiye'de yaşanan ve bizim savunduğumuz İslam arasında 180 derece değil 360 derece fark var."

—Başbakan Ahmet Davutoğlu, 14 Ekim 2015

Sınavda Çıkmayacağını Kestiriyorum

Nostradamus'un kehanetlerini geriye dönük (*ex post facto*) yorumlayanlar da bu safsatayı sıkça kullanıyor.

Kehanetlerdeki Deccal karakterinin Napolyon olduğunda ilk dönemlerde herkes hemfikirken, o tutmayınca bu sefer Hitler'in öngörüldüğünü ve asıl Deccal'ın o olduğunu iddia etmişler.[210]

Kutsal kitaplardaki kehanet arayışları da benzer bir yaklaşımı kullanıyor: Bir ayet, başka galaksilerin varlığını haber veriyormuş gibi yorumlanabilirse -tabii ki *ex post facto*- hanesine puan yazılıyor ama yanlış bildiğimiz şeyler söylüyorsa, "sembolizm sigortası" devreye giriyor ve orada mecazen konuşulduğu, aslında öyle demek istemediği anlatılıyor, bize de metaforlardan metafor beğenmek düşüyor.

210 S. Ross, *Nostradamus for Dummies* (Hoboken, N.J. Chichester: Wiley, 2005), 225.

IX. Kökensel Safsatalar (*Genetic Fallacies*)

"Homo homini lupus." (İnsan, insanın kurdudur.)

—Latin atasözü

Tümdengelim, tümevarım, nedensellik prensipleri, ispat yükümlülüğü, son olarak da dilin kullanımı...

Dikkat ettiyseniz, safsataların odak noktası yavaş yavaş kesinlikten belirsizliğe ve daha önemlisi, mantık biliminden insana doğru kayıyordu. Şimdi bu yolculuğun en ışıltılı durağına geldik. Artık gönül rahatlığıyla insanla uğraşabilir, onu bir kurt gibi parça pinçik edebiliriz. Çünkü konumuz, söyleneni değil söyleyeni tartışmak.

* * *

Kökensel safsatalar, bir tür şemsiye terim. Bir fikri eğrisiyle doğrusuyla tartmak yerine orijinal kaynağına göre onu yargılamayı kastediyor. Bu kaynak bir kişi, kurum, topluluk veya gelenek/ideoloji olabilir. Ancak "İnsan, kurumların kurdudur" diye bir Latin atasözü olmamasının bir sebebi var. Olayları mümkün mertebe kişiselleştirerek düşünmeye programlıyız.

"Büyük zihinler fikirleri, ortalama zihinler olayları, küçük zihinler ise insanları tartışırlar" gibi beylik laflar memleketteki Facebook durum güncellemelerinin yarısını oluştursa da kimse böyle standartlara uygun yaşamıyor. Konuları kişiselleştirmek bir hastalık değil; bilakis sosyal hayvanların doğal hali. Asıl sorun, o beylik lafları sosyal medyada paylaşanların sadece birkaç dakika içinde, hiçbir öz farkındalık emaresi göstermeden, bir başkasıyla ağız dalaşına girmeleri. Bir başka ifadeyle, asıl hastalık, neyi neden yaptığımızı bilmemek. Tedavinin kalanı da bu bölümde...

"Suskunluğum asaletimdendir. Her lafa verecek cevabım vardır ama bir lafa bakarım laf mı diye, bir de söyleyene bakarım adam mı diye... Aslında lafa da bakmam pek, sadece söyleyene bakarım, anında notunu veririm."

—Türk atasözü[211]

74. "Vardır Bir Bildiği" – Otoriteye Başvurma Safsatası (*ad Verecundiam*)

Otoriteye haddinden fazla veya uzmanlık alanı dışında başvurmak.

"Saksı değilim ben... Lütfen ben burada otururken benim ağırlığıma uygun hareket edin. Ben büyük bir sanatçıyım. Gelmiş geçmiş en büyük sanatçılardan biriyim. Türkiye'de Türk popunu ilk kuran adamım. En çok bana soracaksınız, EN ÇOK BANA!"

—Erol Büyükburç, Şarkı Söylemek Lazım (2007)

"Türk popunu ilk kuran adam" diye bir şey var mı bilmiyorum ama konu müzikse, evet, en çok soracağım insanlardan biri rahmetlinin kendisi olurdu. Zira müzik bilgim, "Topu topu 7 nota var, kaç ayrı beste yapılabilir ki?" seviyesinde. İşin aslı, birçok konudaki bilgim bu seviyede olduğundan, fikirlerimi oluştururken bir otoriteye başvurmaya ihtiyacım var. Hatta kendi uzmanlık alanlarımızda bu ihtiyaç iyice artıyor, çünkü ne kadar az şey bildiğimizi bilecek kadar o alanlara hâkimiz. Öyleyse bu işin safsataya dönüştüğü nokta neresi?

* * *

Otorite kavramının kendisinden başlayalım. Otorite ile kaba kuvvet farklı şeyler. Max Weber'e göre otorite, meşruluğu taraflarca kabul edilmiş güçtür. Yani devlet otoritedir, çünkü onun üstünüzde gücünü kullanmasını (belli şartlar sağlandıktan sonra) meşru gö-

211 Bu söz genelde Mevlânâ'ya veya Ömer Hayyam'a atfedilir ama onların böyle ergen gibi konuşmuş olduklarını sanmıyorum.

rürsünüz ama bir silahlı çetenin sizi kaçırıp alıkoyması, şartlar ne olursa olsun meşru değildir.

Otorite Çeşidi	Dayandığı Esas	Örnek	Ret Maliyeti
Karizma	Kişilik kültü	Spartaküs	Ölüm
Gelenek	Sosyal norm	Aile reisi	Dışlanma
Resmiyet	Kanun	Başbakan	Hapis
Yetkinlik	Akıl	Uzman	Kişisel zarar

Weber'in klasik üç parçalık otorite modeline ufak bir ekleme yaparak oluşturduğum tabloya bakalım.[212] (Nasıl bir mühendis özgüveni varsa artık, Weber'in yaptığı işi eksik görüp ekleme yapıyorum. "Weber adam değil!")

Toplumlar geliştikçe karizmatik liderlerden kanuna dayalı otoriteye doğru bir geçiş yaşar. Yani otorite bireyden makama doğru kayar. İdealde, kanunlar akılcıdır ve yetkin kişileri yükseltir (*meritokrasi*). Dolayısıyla 1. tip otoriteye başvurunun, 4. tipe kıyasla daha hatalı olacağını tahmin edebiliriz.

* * *

Gelgelelim, ilkel bir toplumda karizmatik bir lidere uymamanın maliyeti nedir? Yahut sosyal normların dışına çıkıp kilisede rahibin veya evde babanın sözünü dinlememenin maliyeti nedir? Bazen ölüm, bazen dışlanma. Bugünkü otoritelere ters gitmenin maliyeti ise düşük. Geniş bireyel haklarımız bir yana, eğer yetkin bir otoriteden bahsediyorsak, dinlememe seçeneğimiz var. Örneğin, uzman doktorları dinlemesek dahi, tüm çabalarımıza rağmen hayatımızı kurtarıyorlar. İnsanların aptallıkları yüzünden ölmeleri çok zorlaştı. Bu spekülasyonlardan üç sonuç çıkıyor:

- Grup dışında kalmanın maliyetinin büyük olduğu sistemlerde, otoriteye başvurmak bir safsata değil, akılcı bir risk hesabıdır.

212 M. Weber, "Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft" (1922), 187 *Preußische Jahrbücher* 1, 1.

- İnsanlık tarihinin çok büyük kısmı 1. veya 2. otorite seviyesinde, yani riskli zamanlarda geçmiştir ve bu yüzden otoriteye yatkınlık yönünde bir doğal seçilime uğramış olabiliriz.
- Bilgi akışı arttıkça, filtrelere olan ihtiyacımız artıyor. Safsata bilgisi süper gücümüzü boş yere harcayıp devreleri yakmamamızı engellemek için otoriteler iyi birer filtre görevi görüyor.

Tüm bunlardan ötürü, otorite ile ilişkimizin basit safsata tanımları yok. Yine de moralinizi bozmayın, böyle kestirip atacak değiliz. Genel olarak otoritenin yanlış kullanımının birkaç farklı çeşidi var...

Evrensel otorite sembolü.

1. Gereksiz otorite

Gözlemle veya mantıksal çıkarımla ulaşabileceğim sonuçlar için bir aracı şart değil. Doların niye arttığını anlamak için bir ekonomiste ihtiyacım olabilir ama artıp artmadığını kendim görüyorum. Enflasyon gibi karmaşık göstergeler ise iki arada bir derede kalıyor: Hayat pahalılığı kişisel olarak doğrudan tecrübe edilen bir olgu. Öte yandan herkesin tecrübesi aynı olmayacağından belli

otoriteleri (TÜİK) takip etmek gerekiyor. Sorun şu ki hiçbirine tamamen güvenemeyiz: Hem insanlar kendi tecrübelerini yanlış hatırlıyor hem de kurumlar istatistikleri manipüle ediyor.

2. Doğru otorite, yanlış konu

Her 10 diş hekiminden 9'u, İpana ve diş fırçası öneriyor.
Misvak, peygamber sünnetidir.
Diş hekimleri de peygamberler de otorite figürleridir.
E ne yapacağız şimdi? (Genelde akıl yürütmemin son adımı hep bu oluyor.)

En iyi diş macununu araştıracak yetkinliğim yoksa gider diş hekimlerine sorarım. En iyi mucizeyi de din adamlarına. Ancak eğer diş macununu imama, mucizeleri diş hekimine, kalan her şeyi de Celal Şengör'e sorarsam, o kısayol bir çıkmaza dönüşür. Yani klasik tanıma göre, uzmanlık alanının dışında bir otorite başvurusu safsatadır.

Ancak bu açıklamanın eksik kaldığını düşünüyorum. Günümüzde **anti-elitizm** hissi epey kuvvetli. Eğitimli insanlara karşı eskiden göstermelik de olsa duyulan saygı, yerini açık bir düşmanlığa bırakıyor ve kalabalıklar cehaletleriyle övünüyor. Yalancı ve pozcu entelleri açığa çıkarma amacı ile başlayan, ama kısa sürede uzun cümle kurabilen ve gözlük kullanan herkesi aşağılayan bir Kızıl Kmerler hareketi âdeta...

Bu baz duyguya direnç göstermeliyiz. İnsanları birtakım "kutucuklara" sığdırıp keyfimizi kaçırmayacak şekilde uzman olmalarını bekleyemeyiz. Sezen Aksu'nun dediği gibi, beni kategorize etme! Herkesin sadece kendi alanında konuşması ne gerçekçi ne de akılcı. Zira toplum Celal Şengör gibi birini çıkarmışsa, yatırımının karşılığını almak için bunun etinden sütünden faydalanmalı.

Genel olarak eğitimli, zeki, tecrübeli ve başarılı birinin hemen her konudaki fikirlerini dikkate almak iyi bir başlangıç noktası sağlar. Ama sadece bir *başlangıç noktası*. Yok, eğer fikirlerimiz başladıkları noktada sonlanırlarsa, "Ee, Celal Şengör de dışkısını

yemişti, bana ne kızıyorsun"dan öteye gidemez, safsatalara ve başka şeylere batmış oluruz.

3. Yanlış otorite, doğru konu

Halihazırda en yakınımızdaki otorite figürlerinin gücü (aile reisi), yetkinliklerinden ileri gelmiyor. Bu insanların otoritesine başvuru, doğruya ulaşma çabasından ziyade bir sosyal uyum çabasıdır. Haklı olsanız bile aynı çatı altında yaşayacağınız ve muhtemelen desteklerine ihtiyacınız olan insanlarla aranızı bozmaya değer mi, bunun muhasebesini yapmanız gerek.

4. Kötü örneklem

Aynı isimli safsataya gönderme yapmak istedim, zira kendi alanında danıştığımız gerçek bir uzman, alanında azınlık olan bir fikri savunuyor olabilir. Eğer başka bir bilgimiz yoksa, bir alanda azınlık fikrinden ziyade anaakım fikre rağbet etmek daha akıllıca olacaktır.

Öte yandan, ayrıkotu gibi davranma yönünde bir teşvik var. Örneğin, iklim değişikliğinin insan aktivitesi sonucu olmadığını savunan bir biliminsanı, reytinge bağlı mecralar için âdeta birer hazine. "Bilimsel" gözüken tartışma programları bu nedenle iki taraftan da birer uzman çıkarıp hem drama yaratarak reklam satıyor hem de **tarafsızlık** izlenimi yaratıyor. Bunun bir yan etkisi olarak, görüşlerin eşit miktarda uzman desteğine sahip oldukları yanılgısına kapılıyoruz. Halbuki orantılı sayıda uzman çıkarsalar belki bir tarafta 99 uzman olacak, diğer tarafta 1. Azınlık görüşleri dinlemek önemli, ama az sayıda uzmana bakıp karar vereceksek, alanlarındaki baskın fikri temsil etmeleri daha makul olur.

5. Yanlı uzman

Diyelim ki hem konuyla alakalı olan hem de alanındaki anaakım fikirleri temsil eden uzmanlara danışıyoruz. Yine de potansiyel bir tuzak var: Ya uzmanlar çok yanlılarsa? Türk televizyonlarına

çıkan ekonomistlerin Saray'a uyarak "faiz sebeptir, enflasyon da sonuç" çizgisine gelmeleri gayet doğal. Direnirlerse yerlerine çıkacak başka uzman bulunur.

Bazense merkezi bir otoriteden baskı yoktur ama belli bir yöne finansal teşvik vardır. Örneğin, kronik olarak fonlama eksikliği çeken bir alandaki biliminsanlarının bir krizi abartarak kendilerini ve işlerini olduğundan daha önemli göstermek yönünde bir eğilimleri var. Ancak bu teşhisi koyabilmemiz için konuya belli bir derece hâkim olmamız gerekiyor. Yani hem bilgili olmak hem de mevcut uzmanları etkileyen dinamiklerden bir şekilde bağımsız olmak gerekiyor. O yüzden de baş edilmesi en güç otorite safsatası bu olsa gerek.

6. Hayali otorite

Kim oldukları, hatta gerçekte var olup olmadıkları bile belli değildir. "Bir arkadaşımdan duydum" anekdota başvurma ise "Bir belgeselde görmüştüm" de hayali bir otoriteye başvurudur.

Yazılı ve görsel mecraya erişimin kısıtlı olduğu uzay-zaman koordinatlarındaki bilgi akışını birtakım uzmanlar, kurumlar kontrol eder (*gatekeeper*). "Belgesel", "köşe yazısı", "manşet", "ana haber bülteni" gibi platformlarda gördüklerimizi otorite kabul etmemiz o yüzden doğaldı. Ancak günümüzün içerik bolluğu içinde bu tip belirsiz otoriteleri kullanmak, dev bir süpermarkette alışverişe çıkmaya benziyor: Seç, beğen, al. Kendi inançlarına uygun bir beyan gördüğün anda onu belirsiz bir otoriteyle meşrulaştırmak artık çok kolay. Elbette günlük hayatta hikâye anlatırken gerekli bir araç, fakat önemli tartışmalarda yerinin olmaması lazım.

75. "Emir Demiri Keser" – Nuremberg Savunması (*ad Verecundiam*)

Kötü bir kararın sorumluluğunu emir komuta zincirine atmak.

"İtaat ettim. Emir ne olursa olsun itaat edecektim. İtaat ettim. İtaat ettim."[213]

—Adolf Eichmann

Yahudi soykırımının mimarlarından olan Eichmann, yıllar sonra sahte kimlikle saklandığı Arjantin'de yakalanıp İsrail'e getirilince, toplam 275 saatlik sorgusu sırasında bu savunmayı tekrarlamıştı: "Sadece verilen emirleri yerine getiriyordum."

Ne de olsa kararı veren o değildi ve itaat etmezse vurulur, yerine başkası geçerdi. Kurbanlar açısından fark eden bir şey olmayacaktı. Tek fark, fazladan bir kişinin ölümü.

Bu savunmayı standart "otoriteye başvurma" safsatasından ayırdım, çünkü zorla emre itaat etmekle inanarak uygulamak arasındaki çizginin belirsizliğini gösteriyor. Nitekim Eichmann bu savunmayı ilk kullanan kişi değildi. Nuremberg Mahkemeleri 15 sene öncesinde tamamlanmıştı ve orada o kadar sık kullanılmıştı ki bugün bu argüman **Nuremberg Savunması** olarak biliniyor ve ciddi bir hukuk sorunu.

* * *

Eminim bir kısmınız Eichmann'ın hikâyesini okuduktan sonra, "Psikopat herif, ben olsam kesin yapmazdım!" diyecek. Belki insanlık dışı emirlere karşı onurlu bir direniş göstereceğinizi hayal ediyorsunuz. Belki de vuracaksınız tekmeyi, gireceksiniz Obergruppenführer'in odasına, "Tüm operasyonu durdurun, Hitler adam değil!" diye bağıracaksınız, savaş orada bitecek.

213 Jochen von Lang, Das Eichmann-Protokoll: Tonbandaufzeichnungen der israelischen Verhöre; mit 48 faksimilierten Dokumenten (Münih: Ullstein-Taschenbuchverl, 2001).

Sorun şu ki insanlar, başkalarını böyle bir konumda değerlendirirken şartları ve alışma sürecini göz ardı ediyor, bunu bir karakter meselesine indirgiyor. Sanki o insanlar yerinde biz olsak, şu saniye sahip olduğumuz değer yargılarımızla hareket edecekmişiz gibi. Ne yazık ki haberler daha kötü: Emre uymazsa ölümle yüzleşecek bir Nazi subayının yaptığının benzerini, hiçbir ölüm tehdidi olmadan da yapmaya meyilliyiz.

* * *

Eichmann'ın Kudüs'te yargılanmaya başlamasından üç ay sonra, Yale Üniversitesi'nde bir dizi deney başladı. Amacı basitti: Nuremberg Savunması hakikaten geçerli mi, yoksa bu insanlar birer psikopat mı? Stanley Milgram'ın bu deneyleri, sosyal bilimler tarihinin en ünlü çalışmalarından biri oldu.[214] Size fazla işkence çektirmeden sonucu şimdiden söyleyeyim:

"Kendi başlarına şiddet eylemlerine katılmayan sıradan insanlar, korkunç bir yok etme sürecinin parçası haline gelebilir."

Deney, sözde, elektrik şokunun ezber yeteneğine etkisi hakkındaydı. Yalandan bir kura çekip "öğretmen" oluyorsunuz, yani şoku veren kişi. Aslında aktör olan diğer "denek" de "öğrenci" olarak yan odaya geçiyor. Yanınızda bir otorite figürü var. Yetkili bir abiye benziyor. Onun talimatı uyarınca, yan odadakine şok verdiğinizi sanıyorsunuz.

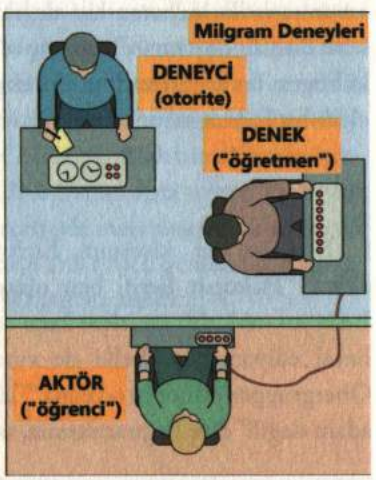

Önceleri şakayla karışık başlayan deney, kısa sürece ciddiye biniyor. 30 ayrı seviyesi olan butonu çevirdikçe

214 S. Milgram, *Deney*, çev. Melis Olçum (İstanbul: Kafekültür Yayıncılık, 2015).

yan odadan çığlıklar gelmeye başlıyor, bir noktada da yalvarmalar duyuyorsunuz. Herkes gibi siz de biraz duraksıyor, beyaz önlüklü abiye bakıyorsunuz. Ve o sakince, "Deneyin devam etmesi gerekiyor," diyor. Devam ediyorsunuz. Çığlıklar kulaklarınızı yırtmaya başlıyor. Butonun üstünde, şok seviyelerine karşılık gelen açıklamaları görüyorsunuz. En son seviyeyi açıklayacak bir etiket bulamadıklarından, sadece "XXX" ibaresi koymuşlar. Yanınızdaki beyaz önlüklü adam bakıyor: "Deneyin devam etmesi gerekiyor." Düğmeyi çeviriyorsunuz ve bu sefer çığlıktan da korkunç bir şey duyuyorsunuz: Sessizlik.

* * *

"Siz olsanız 450 volta kadar gider miydiniz?" demeyeceğim, ona herkes, "Hayır!" diyecektir. Benim sorum başka: Sizce insanlara kaç kişinin en son seviyeye kadar gelip yan odadakini "öldüreceği" sorulduğunda, ne cevap verdiler? %10, 20... 30?

Cevap %1 idi. İnsanlığa inancımıza bakın: %99'un bir noktada isyan edeceğini düşünüyoruz. Gerçek cevabı ise grafikte gördünüz: %65. Yani her üç denekten ikisi, tüm o çığlıklara rağmen 30 seviyenin 30'unu da geçmiş. Sadece her 8 denekten 1'i yoğun şoktan ileri gitmiyor. (Önemli bir ayrıntı: Deneklere peşin ödeme yapılmış ve her an ayrılabilecekleri söylenmişti.)

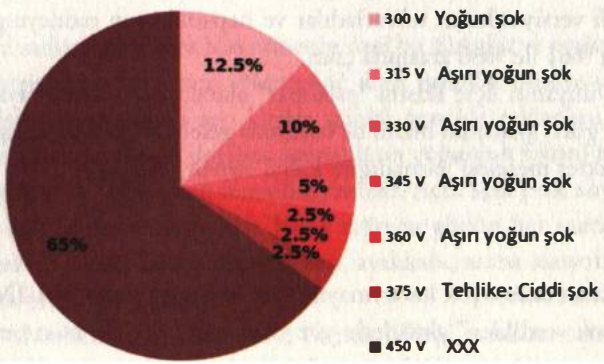

* * *

Açıkçası, deneyin Yale Üniversitesi'nde yapılıyor olması itaat etmem için yeterli bir sebep olurdu. Koskoca üniversitede millete işkence çektirecek değiller ya, vardır bir bildikleri. Fakat Milgram bu etkiyi öngörüp deney için paravan bir organizasyon kullandığında da itaat oranı %45'lerdeydi.

Deney ilerledikçe, tüm yaşanılan tereddütlerin çok basit bir telkinle aşılıyor olması düşündürücü. Gerçekten akılcı yaratıklar olsaydık, bir noktada kuruma olan güvenimizin gözümüzün önündeki veri (450 volt, XXX) tarafından ezilmesi gerekirdi. Ufak bir ihtimal de olsa, neden gerçekten birine zarar verme riskini alalım ki?

Nihayetinde, bu deneylerde emre karşı gelmenin maliyeti neydi? İşin sonunda kurşuna dizilmek yoktu, rütbenin sökülmesi yoktu, arkadaşlarının yanında aşağılanmak yoktu, iş kaybı yoktu. Denekleri motive edecek herhangi bir ideolojik altyapı da yoktu: Sadece otoriteye güven ve onu hayalkırıklığına uğratmama isteği vardı. Eichmann'ı bir şeytan olarak gören insanlardı bunlar.

* * *

Milgram'ın orijinal deneklerinin hepsi erkekti. Daha sonraları bu deneylere kadınları da dahil etti ve sonuçlar değişmedi. Başka araştırmacılar, başka kültürlere sahip toplumlarda bu deneyin çeşitli versiyonlarını tekrarladılar ve hepsinde son raddeye gelme oranı %61 ile %66 arasında çıktı.

Dünyanın üçte ikisini "psikopat" olarak sınıflandıramayacağımıza göre, aynısının bizim de başımıza gelebileceğini ve bu işin bir "karakter meselesi" olmadığını kabul etmek gerekiyor.

* * *

Fakat enseyi çok karartmayın, tüm haberler kötü değil. Denekler "şok verdikleri" aktörlerle yüz yüze olduklarında itaat oranları yarı yarıya düşüyor. Daha önemlisi, yanlarında bir müttefik olunca

("yardımcı öğretmen" rolü oynayan ve şok seviyesinin yükselmesine direnen başka bir aktör) itaat oranı %10'lara geriliyor.

İşte sosyal medya bu yüzden önemli. Normalde "erişilmez" gözüken liderlerin otorite balonu Twitter gibi bir mecrada bir iki aykırı ses tarafından patlatılınca, diğer insanlar da cesaret kazanıyor.

Tabii madalyonun bir yüzü daha var: "Öğretmen" rolünü oynayan aktörler deneye devam etmeye istekliyse, bu sefer deneklerin itaat oranı %90'lara kadar çıkıyor. Bu da sosyal medyadaki linç kültürüne denk geliyor. Yanımızdakilerin bize etkisine geri döneceğiz.

76. "Dünyanın Bütün Meşhurları Bununla Tıraş Oluyor" – (H)ayran Budalalığı (*Appeal to Celebrity*)

Ünlü birini otorite belleyip alakasız bir alandaki telkinlerinin etkisinde kalmak.

"En iyi jilet budur. Dünyanın bütün meşhurları bununla tıraş oluyor. İngiltere Kralı, Rahmetli Başkan Kennedy, Taçsız Kral Pele, Beckenbauer, Kaleci Maier, Nadia Comaneci, Brigitte Bardot, Fenerbahçeli Cemil... Hepsi şöhretlerini bu bıçağa borçludurlar. Evet, denemesi bedava, hem de hiç para vermeden."

–Ziya, *Neşeli Günler* (1978).

Bu saf sata, otoriteye biat etmenin özel bir türüdür ve pazarlama endüstrisini sırtında taşır. Normalde ünlü insanlar otorite olarak görülmesi gereken en son kişiler, çünkü genelde reklamını yaptıkları konuda uzman değiller, uzmanların çoğunluk fikrini temsil etmiyorlar ve her şeyden önemlisi yanlılar. Açık açık para alıyorlar bu iş için, daha ne yapsınlar. Buna rağmen günün her saati ünlü birileri bize tıraş bıçağı, tencere seti, ayakkabı, araba satıyor. Bazı gerçek örneklere bakın:

- Muhammed Ali'den niye hamamböceği tuzakları satın alayım?

- Rapçi Snoop Dogg ile Norton Antivirus arasında nasıl bir ilişki olabilir?
- George Foreman gibi bir ağır siklet boks şampiyonu niye mangal işine girsin?
- Hulk Hogan ve makarna?
- Pardon, daha saçması varmış: Ozzy Osbourne ve margarin? MARGARİN?

Ünlülerin sattıkları şey bazen bir fikir oluyor: Aktivist Hollywood yıldızları arasında aklıma ilk gelen isim olan Jane Fonda, 60'lardan beri siyasetin ve çeşitli hareketlerin içinde oldu. Vietnam Savaşı sırasında kendi imkânlarıyla Kuzey Vietnam'ı ziyaret edip Hanoi radyosunda programlara çıktı, savaş esirleriyle görüştü, düşman uçaksavarının üstünde pozlar verdi (ki buna epey pişman olmuş sonradan).[215]

Jane Fonda'yı yakından tanımıyorum ama muhtemelen Vietnam, feminizm, çevre, Irak, Kızılderili hakları ve İsrail-Filistin sorunu hakkında uzman değildir. Öyleyse bu konularda söylediklerine tam olarak ne kadar değer vereceğiz?

Burada ince bir denge tutturabilmek lazım: Herhangi bir sebepten ötürü edindiğiniz platformu önemli konulara ışık tutmak için kullanmanız gayet makul. Dünyayı olmasa bile en azından kendi çevrenizi biraz iyileştiremeyeceksen, platform sahibi olmanın mânâsı ne? Ancak ünlü kişi çok ön plana çıkarsa –ki pazar-

215 "Jane Fonda: Wish I Hadn't", *60 minutes*, CBS, 31 Mart 2005.

lamanın doğası gereği bu neredeyse zorunlu- bu sefer tüm davası kişiselleştiriliyor. O zaman da ilerde bir konu hakkında ortaya çıkacak yetersizliği veya yanlış beyanları, imajını topyekûn bozacağı için ismiyle anılan diğer konulardaki mesajlarına da zarar vermiş oluyor. Bu hayatta hiçbir şey risksiz değil.

Sürreal bir çalışmayla konuyu kapayalım: 1997 yılında Pizza Hut'ın Kızıl Meydan şubesinde bir reklam filmi çekilmişti. Bunda şaşılacak bir şey yok. Asıl şaşılacak şey, o şubenin 1990 yılında açılmış olmasıydı. Kansaslı iki öğrencinin annelerinden borç aldıkları 600 dolarla kurdukları bir pizzacının, demir perdenin ardında ve resmen Lenin'e yürüme mesafesinde ne işi vardı?

Sovyetler Birliği'nin, Pizza Hut'ın o dönem sahibi olan PepsiCo ile ta 1972 yılına uzanan bir ortaklığı bulunuyordu. O sene Pepsi, Sovyet pazarına giren ilk "kapitalist" marka olmuştu. Tabii Sovyetlerin parasını kimse kabul etmediğinden, Pepsi bu anlaşmayı takas usülü yapmış, karşılığında Stolichnaya vodkasını dünyaya pazarlama hakkını almıştı.

Anlaşma iki taraf için de başarılı oldu; Stoli dünyada, Pepsi de Sovyetlerde epey popülerdi. Fakat Afganistan işgaline tepki ola-

rak Rus ürünlerine ambargo getirilince, Pepsi takas için başka bir şey istedi ve kısa bir süreliğine de olsa dünyanın en büyük altıncı donanması haline geldi! Çünkü 1989 yılında Gorbaçov, vodkanın boşluğunu tam 17 denizaltı, bir fırkateyn, bir kruvazör, bir de destroyer ile doldurmuştu. Hatta PepsiCo yöneticileri ABD ulusal güvenlik danışmanına "Sovyetleri sizden daha çabuk silahsızlandırıyoruz," diye şaka yapıyorlardı.[216] Sürreal olacağını söylemiştim...

* * *

Elbette gemiler eskiydi ve PepsiCo aracılığıyla hurdacılara satıldı. PepsiCo işi daha da büyüttü ve ertesi sene, tam 3 milyar dolar piyasa değerine sahip bir anlaşma daha imzalandı. Sovyetler tarihindeki en büyük ticari ortaklıktı bu. Kızıl Meydan'ın yakınında açılan o Pizzat Hut da ilk adımdı.

Lakin aynı zamanda son adım oldu. Gorbaçov, giderek artan bütçe açıklarını kapatabilmek için kapitalizmin yeni bir sembolünü daha Moskova'nın kalbine soktuktan ve aynı sene Nobel Barış Ödülü'nü kazandıktan kısa bir süre sonra Sovyetler çöktü, imparatorluk dağıldı. Pizzanın mozarellası bile artık başka bir ülke olan Litvanya'dan ithal edilmek zorundaydı.

* * *

1997'deki reklam filmine dönelim: Dükkândaki bazı müşteriler Gorbaçov'un politikalarını ve Rusya'nın dünyaya açılmasını hararetle tartışırlar. Bir genç değişimden memnunken, babası ise muhafazakârdır. En sonunda tartışma pozitif bir tonda noktalanır ve o da ne: Müşterilerden biri Gorbaçov'un ta kendisidir. Tek kelime etmeden ayağa kalkıp insanları selamlar ve alkışlara boğulur.

Siyasi hayatı bittikten ve Rus ekonomisi %30 küçüldükten sonra iyice parasız kalan Gorbaçov, ismini taşıyan vakfı fonlayabilmek için yaklaşık 1 milyon dolar ve "pizza yerken gözükmemek"

216 "When the Soviet Union Paid Pepsi in Warships", *Atlas Obscura,* Erişim 25 Mayıs, 2020, https://www.atlasobscura.com/articles/soviet-union-pepsi-ships.

karşılığında reklamda oynamayı kabul etmiş.[217] Ne ironiktir ki bu reklam Rusya'da gösterilmedi. Gorbaçov'un imajı Batı dünyasında ne kadar pozitifse Rusya'da da o kadar negatifti. Reklamın amacı Rusların daha çok pizza yemelerini sağlamak değil, Amerikalılara Pizza Hut'ın bir dünya markası olduğunu göstermekti.

Bu, Gorbaçov'un yaptığı tek sponsorluk anlaşması olarak kalmayacaktı. Bir zamanların Komünist Parti Genel Sekreteri, 2007'de hangi markanın yüzü olmuştu dersiniz? Louis Vuitton'un. Hayat nelere kadir.

77. "Kıroyum ama Para Bende" – Zenginlik Safsatası *(ad Crumenam)*

Zengin olanın haklı sanılması.

"Zenginlik, çok şeye sahip olmak değil, az şeye ihtiyaç duymaktır."
—Epiktetos (Stoacı filozof)

217 "Mikhail Gorbachev's Pizza Hut Thanksgiving Miracle", *Foreign Policy*, Erişim 25 Mayıs, 2020, https://foreignpolicy.com/2019/11/28/mikhail-gorbachev-pizza-hut-ad-thanksgiving-miracle/.

"Para ve ün, deniz suyu gibidirler; içtikçe susarız."
—Arthur Schopenhauer (asabi filozof)

"Ben zengin de oldum, fakir de. İnan bana, zenginlik daha iyi."
—Beatrice Kaufman (yazar)

Hemen her ünlü aynı zamanda zengin, fakat ünlü olmayan zenginler sözlerini genelde daha çok dinletiyorlar. Buradaki mantık, bir dizi gizli önyargıya dayalı:

Eğitimli ve zeki insanların fikirleri daha kalitelidir.
Eğitimli ve zeki insanlar muhtemelen işlerinde başarılıdır.
İşlerinde başarılı olan insanlar muhtemelen zengindir.
Öyleyse zenginlerin fikirleri muhtemelen daha kalitelidir.

Bu varsayımların temelinde, toplumun az çok adil olduğu sanrısı yatıyor. Biraz Amerikan rüyası sosuna bulanmış yerlerde, görece düzgün insanların tepeye çıktığına dair inanç artacak ve yukarıdaki akıl yürütme zinciri kuvvetlenecek. Aksine, liyakatın önemsenmediği, yalakalığın ödüllendirildiği sistemlerde bu zincir kopuk olacak. Oralarda da zenginlerin sözü geçer geçmesine, ancak otorite oldukları içindir bu, zenginlikleri ile haklılıkları arasında bir ilişki kurulduğu için değil.

Daha global ölçekte bakarsak, milli gelir ile ortalama IQ seviyesi arasındaki pozitif bir ilişki olduğuna dair tartışmalı çalışmalar var.[218] Zekâyı argümanlardaki haklılık için çok kaba bir gösterge olarak alırsak, iyi argüman ile zenginlik arasında zayıf bir bağ kurulabilir. Tabii bunu biraz eğlencesine yazıyorum, zira böyle dev ölçeklerde herhangi bir korelasyon ilişkisi kurulsa bile, ikili tartışmalar ölçeğinde başka faktörler öne çıkıyor. En önemlisi de şu: Zenginler – zeki olsalar bile– yanlı akıl yürütmeden mustaripler, zira statülerini hak ettiklerini düşünmeye ve narsisizme meyilliler.[219]

218 R. Lynn & T. Vanhanen, *IQ and Wealth of Nations* (Westport, Conn: Praeger, 2002).

219 M. Leckelt, D. Richter vd., "The rich are different: Unravelling the perceived and self-reported personality profiles of high-net-worth individuals", *British Journal of Psychology 110* (2018), 769-89.

Bu konudaki en bilinen çalışmalardan biri, dur işareti olan kavşaklarda sürücülerin yol verme alışkanlıkları üstüne yapılmış.[220] Ucuz arabalar yayalara neredeyse tamamen saygılıyken pahalı arabaların yarısı yol vermeden geçiyor. Yine benzer şekilde, pahalı arabaların sürücüleri dörtyol ağızlarında diğer araçlara nazaran daha seyrek yol veriyor.

Bu tutumları, arabadan indikten sonra da değişmiyor: Tasarımı gereği kazanmanın imkânsız olduğu bir bilgisayar oyununu oynadıktan sonra zengin denekler "kazandıklarını" iddia etmeye çok daha meyilliler. Yani genellikle daha az etik davranıyorlar.

* * *

Araştırmalarda biraz daha ayrıntıya dalınca iki önemli bulgu göze çarpıyor:

- Zaten aşırı hırslı ve kompleksli olan insanların tepeye çıkıp zengin olmaları daha olası.
- Ancak daha büyük bir çoğunluk, önceden normalken sonradan bozuluyor.

Bu da çok sürpriz değil: Gelir ve servet adaletsizliğinin üst düzeye çıktığı ve artmaya da devam ettiği bir dünyada, bunca fakir arasında servet sahibi olanların her gün kendilerine tekrar tekrar bu serveti açıklaması gerek.[221] Bu rasyonalizasyon kabaca 5 adımda gerçekleşiyor:

1. Ben iyi bir insanım.
2. Başkası açken benim bu kadar param var ve çoğunu başkasına dağıtmıyorum.
3. Niye dağıtayım? Çalmadım etmedim, öyleyse hak etmiş olmalıyım.

220 P. K. Piff, D. M. Stancato, S. Côté, R. Mendoza-Denton ve D. Keltner, "Higher social class predicts increased unethical behavior", *Proceedings Of The National Academy Of Sciences* 114 (2017): E9181-E9181.

221 "Study Shows Income Gap Between Rich and Poor Keeps Growing, With Deadly Effects", *The New York Times*, erişim 20 Nisan 2020, https://www.nytimes.com/2019/09/10/us/politics/gao-income-gap-rich-poor.html

Batman: Arkham Devrimi

Yönetici: "Bay Wayne, belediyeye bağışladığımız tımarhanede bir sorun çıkmış efendim, polisten önce bizi aradılar. Bugün serbest bırakılan hastalardan biri, her nasılsa bir Çelik albümü eline geçirip geri dönmüş, şimdi tüm hastalara dinletmekle tehdit ediyor."

Batman: "10 km çapında bir kordon oluşturup ses yalıtımı yapın. Ne istiyormuş?"

Yönetici: "Garip olan da bu Bay Wayne. Biraz antibiyotik dışında hiçbir şey istemedi."

Batman: "Vermeseydiniz, öyle her isteyene verilmez antibiyotik."

Yönetici: "Yok vermedik zaten. Ama kendisiyle değil başka biriyle konuşmamızı istedi."

Telefonu uzatırken karşı taraftan kendinden emin bir kişneme sesi gelir.

Marksist At: "Bak beyim, sana iki çift lafım var. Koskoca adamsın. Paran var, pulun var, her şeyin var. Yakışır mı sana ekmekle oynamak? Yakışır mı bunca işçiyi sigortasız çalıştırmak?"

Batman: "Demek derdin buydu. O işçiler her şeylerini bana borçlular. Bense tırnaklarımla kazıyarak bugünlere geldim. Hadi, uzatma, daha Qotham'da qahve qeyfi yapacağım."

Marksist At: "Sen, büyük patron, milyarder, fabrikalar sahibi Bruce Bey! Sen mi büyüksün?"

Batman: "Evet, ben büyüğüm tabii, deli misin! Sen benim yanımda bir hiçsin, anlıyor musun, bir hiç! Gözümde pul kadar bile değerin yok."

Marksist At: "Bir dakika beyim, o benim repliğim olacaktı."

Batman: "Ben aldım. Repliğini de aldım, o işçilerin sigorta primlerini de aldım. Tımarhanedeki arkadaşın da ne istiyorsa yapsın. Sana da bir para babası nasihati: Yirmisinde komünist olmayanın kalbi, kırkında hâlâ komünist olanın aklı yoktur."

4. Onlarsa hak etmemiş olmalı, muhtemelen tembeller veya risk almadılar.
5. Dolayısıyla, istisnalara rağmen genel olarak adil bir sistem var.

Dikkat ettiniz mi, vaziyeti tepetaklak ettik: Adil sistem, bir önkabulden ziyade bir sonuç. Param arttıkça ve/veya toplumdaki eşitsizlik ile daha fazla yüzleştikçe bu basamakları giderek daha hızlı adımlarla tırmanmam gerekecek. İşte tam da bu yüzden, insanların yaşlandıkça veya zenginleştikçe muhafazakârlaşmaları bir tesadüf değil. Bu etkiyi muhtemelen biraz abartıyoruz ama hayatımız süresince liberalden muhafazakârlığa dönüş ihtimali, ters yöne dönüşten çok daha fazla. [222]

78. "Fakir Ama Gururlu" – Fakirlik Safsatası *(ad Lazarum)*

Fakir olanın haklı sanılması.

"Gölge etme, başka ihsan istemem."

—Diogenes'ten Büyük İskender'e

Bilgeliğin ve dürüstlüğün fakirlikle özdeşleştirildiği kültürlerde, *ad lazarum,* zıttına oranla daha işlevseldir. Bu arketipin tarihteki en ünlü örneği Diogenes sanırım.

Hikâyeyi duymuşsunuzdur: Büyük İskender bir gün Korinthos'a gelir ve hakkında çok şey duyduğu o garip filozofu bizzat ziyaret etmek ister. Tabii Diogenes'in bir villası yok, sokaklarda yaşıyor. O sabah da açık bir alanda yatmış güneşlenmekte. Kendisine doğru gelen kalabalığa yattığı yerden biraz doğrulup bakarken, İskender öne çıkar ve kendini tanıtır:

"Ben büyük kral İskender'im."

"Ben de köpek Diogenes'im."

Büyük kral, yerde yatan adama kendisinden bir isteği olup olmadığını samimiyetle sorar. Diogenes de istifini bozmadan, "Evet,

222 J. C. Peterson, K. B. Smith ve J.R. Hibbing, "Do People Really Become More Conservative as They Age?," *The Journal of Politics 82* (2020), 600-611.

gölge etme yeter," diyerek, dünyevi değerleri ne kadar küçümsediğini gösterir. Bu tarihi ayar sonrası İskender, kıkırdayan adamlarına döner:

"Eğer İskender olmasaydım, Diogenes olurdum... Ayrıca tüm kıkırdayanların sicil numaralarını kaydettim, görüşeceğiz."

Binbir versiyonu olan ve muhtemelen hiç yaşanmamış bu anı yüzünden Diogenes'i yarı-deli bir profesyonel laf sokucudan ibaret görmek doğal.[223] Fakat o aynı zamanda bir Kinik'ti. Yani fıçıda yaşaması, bu kadar fakir fukara olması bir seçimdi.

Bunu anlamak için Kinizmin kurucusu olan Antisthenes'e bakalım: Sokrates'in öğrencilerindendi ve epey bir süre aristokratik bir hayat yaşadı, fakat Atina'nın düşüşe geçmesi ve hocasının idamı

onda derin bir değişikliğe neden oldu. Eskiden sevdiği lükslerden nefret etmeye, eskiden saygı duyduğu kurumlara hakaret etmeye başladı. Bunu yaptıkça, "gerçeği" daha çıplak haliyle gördüğünü düşündü.

Bu bakımdan hikâyesi Buda'nınkini andırıyor biraz. Nitekim o da bir aristokrat iken malını mülkünü bırakıp yollara düşmüş ve sayısız denemeden sonra aradığı aydınlanmayı bulmuş. Antisthenes de düştüğü ilk boşluk sonrası, daha basit ve yoksul bir hayatı

223 Bir diğer meşhur alışkanlığı da gün içinde elinde yanan bir mumla dolanması. Ne yaptığını soranlara, "Dürüst ve gerçek bir adam arıyorum," diye cevap verirmiş.

tembihlemeye başlıyor. Makedon antipatisinin de yardımıyla, her türlü iktidarı olumlayan her türlü değere karşı çıkıyor: Şan, şöhret, mülk, din, sosyal sınıflar, milliyetçilik... Hatta en küçük otorite birimi olan aileye dahi karşı.

Diogenes'in lakabı da köpekti ve bunu sahiplenmişti. Tablolarda hep köpek figürleri ile tasvir edilir. Jean-Léon Gérôme, *Diogenes Fıçısında Otururken*, 1860.

İnsanları materyal ve düşünsel alışkanlıklarından kolayca vazgeçiremeyeceklerini bilen Kinikler, bu yüzden onları şok etmeye yeltenmişler. Sokak ortasında yatmak, sıçmak, sevişmek, küfretmek, vb. her şeyi inadına yapmışlar. Zaten bir yoruma göre, böyle köpek gibi yaşadıkları için Yunanca "köpek gibi" manasına gelen *kinik* denmiş kendilerine. Ulvi amaçları olan troller şeklinde düşünebiliriz onları.

* * *

Görece evrensel bir "fakir bilge" arketipi zaten mevcuttu. Üstüne, Yeşilçam filmleri de "fakir ama mutlu" aile, "fakir ama gururlu" genç gibi kalıpları içimize işledi. Bu filmlerdeki zenginlerin gözü hırsla kör olmuşken fakirler hayatta gerçekten önemli olan şeyle-

ri tecrübe ediyorlar ve tartışmalarda da hep haklı olan taraftalar. Önceki bölümde gördüğünüz "*argumentum ex* Yaşar Usta" bunun iyi bir örneğiydi. O karakter hakkında yapılmış ilginç bir tahlili alıntılayarak bitirelim:

"*Bizim Aile* filminin aile reisi Yaşar Usta, on kişinin kıt kanaat geçindiği bir evin pasif aile babasıdır. Ona verilen görev, ailesinin düzene isyan etmesine izin vermemesi, onlara **metanet** propagandası yapmasıdır. Bu yoksul aile mitine en başından beri itiraz eden, bunun için Yaşar Usta'ya bilinçli bir şekilde "baba" demeyen, icra memurunun yakasına yapışan, polise, "Adaletsizliğe alet oluyorsunuz," diye itiraz eden, yeşil parkasıyla dönemin devrimci gençlerini temsil eden Ferit bile, Yaşar Usta'nın propagandaları ile ehlileştirilir. Filmin sonunda artık o da "baba" demeye başlamış, düzene boyun eğmiştir."[224]

79. "Allah Rızası İçin" – Duygu Sömürüsü
(ad Misericordiam)

Kendini acındırarak haklı çıkmak.

Duygu sömürüsü yahut acındırma safsatası, kökensel bir safsata değil; fakat fakirlik ile el ele gittiği için burada değineceğiz. Tekrar olmaması için fakirlik safsatasında bilgelik kavramına odaklanmıştık, burada ise **sonuçlara yönelik** bir argümandan bahsediyoruz:

"İtiraz ediyorum Hâkim Bey, yanlış köpeği mahkûm ettiniz. Veya köpek doğru, sebep yanlış. Acıyın lütfen, ben hapse girersem çoluk çocuk ne yapar, ne yer, ne içer?"

Buradaki sav, hapse girmeyi hak edip etmeme hakkında değil. Onun yerine hapse girmenin doğuracağı olumsuz sonuçlara odaklanıyor ve bunların içinde masum çocuklar da olduğundan, duygu sömürüsü epey etkili. Öyle ki, ABD'de yapılan bir araştırma,

224 diagnostic retikul, "Yaşar Usta düzenin truva atıdır", Ekşi Sözlük, Erişim 31 Aralık, 2017.

federal mahkemelerde görülen davalarda aynı suç için erkeklerin ortalama %63 daha ağır cezalandırıldığını ortaya koyuyor.[225]

Sabıka kaydı, zenginlik, fakirlik, vb. her türlü faktörü eşitlersek, bir kadının 10 sene ceza alacağı suç için erkeğin 16 sene alması ciddi bir fark. Dahası, yine aynı suç için bir kadının suçu ispatlandıktan sonra hiç hapis cezası almama şansı, bir erkeğe göre iki kat fazla.

Bu farkın bir kısmı bilinçli: Kadın mahkûmlar arasında çocuk bakanlara sık rastlanıyor ve dolayısıyla hâkimler ve jüriler, başta belirttiğimiz gibi sonuçlara yönelik bir muhasebe yaparak daha merhametli davranıyorlar. Farkın bir diğer kısmı da muhtemelen bilinçdışı tutumlarımızdan kaynaklanıyor. Yani bakacak çocuğu olmayan bir kadın suçlu dahi, çok daha genel kültürel şartlandırmalardan ötürü, daha zararsız gözüküyor. Örneğin eğer bir çift suçlanıyorsa, kadının bu işe "zorlanmış" olduğunu varsayıyor, rolünü "yardım ve yataklık" olarak görüyoruz. (Feminist pankart fikri: Önde "eşit işe eşit maaş", arkada "eşit suça eşit hüküm.")

* * *

Merhametin bir diğer ilginç yanı da **istismar**: İyi niyetimizin istismar edildiğini görmekten nefret ediyoruz. Hadi sokaktaki dilencinin şartları çok ağırdır, onun yalan dolanla geçinmesi yine daha anlaşılır olur, ancak organize bir şekilde insanların acıma duygusunu istismar eden ve hayır işleri kisvesi altında dolandırıcılık yapanlar, gerçekten de toplumun en aşağılık kesimi olmalılar. Çünkü bunlar, güzel duygulardan oluşmuş bir çuval inciri berbat ediyor ve gelecekteki bağışların da önünü kesiyorlar.

80. "Milyonlarca Sinek Yanılıyor Olamaz" – Çoğunluğa Başvurma Safsatası (*ad Populum*)

Çoğunluk inanıyor diye bir fikrin doğru olacağına inanmak.

225 S.B. Starr, "Estimating Gender Disparities in Federal Criminal Cases",

Ünlülere başvurudan sonraki favori pazarlama taktiği, popülariteye işaret etmek olmalı: "En çok tercih edilen marka", "yıllardır 1 numara", "dünyanın en çok satılan"... Bu kalıplara vurgu yapmak sizce de komik bir döngü oluşturmuyor mu?

"Daha popüler olmalıyız (o yüzden reklam veriyoruz), çünkü en popüler biziz."

"1 numara olarak kalmalıyız, çünkü zaten 1 numarayız."

"Beni daha çok sevin, çünkü en çok ben seviliyorum."

Tabii ki bu basitleştirilmiş totolojilerin ardında daha kuvvetli bir argüman yatıyor:

"Bunca insan yanlış mı karar verecek, vardır bir bildikleri. Sen de katıl."

Ve bu düşünce kalıbının klasik antidotu:

"Milyonlarca sinek bok yiyor. Milyonlarca sinek yanılıyor olamaz. Biz de bok yiyelim."[226]

* * *

İşin angarya tarafını aradan çıkardık madem, biraz daha ilginç kısımlara eğilebiliriz. Çoğunluğu referans almak, doğruya ulaşmak için çoğunlukla faydalı ve *kesinlikle zorunlu* bir zihinsel kısayol. Zaten günlük kararlarımızın çoğunu, otoriteye itaatle çoğunluğa başvuru karışımı bir kısayola göre alıyoruz.

Yaşadığımız dünyaya bir bakın: Sadece Amazon'da 120 milyon farklı ürün satılıyor. Her birini deneyecek veya arkadaşlarınıza soracak haliniz yok; herkes neyi alıyorsa onu alıyor, uzmanlar ve çoğunluk neyi beğeniyorsa onu beğeniyorsunuz.

Koronavirüs salgını karşısındaki tutumumuz da bu dengenin önemine işaret ediyor: Sadece kalabalığa kapılırsak bir koyun sürüsü gibi davranır, çevremiz ne yaparsa onu yaparız. Yok, eğer otoriteye gereğinden fazla itaat edersek bu sefer iyisini kötüsünü ayıramaz, istismara karşı savunmasız kalırız. Zira buradaki "otorite"

American Law and Economics Review 1 (2014), 127-159.

226 *Argumentum ad* Celal Şengörum.

kavramını bilimsel otorite ile sınırlamak mümkün değil; nitekim Wuhan'daki siyasi otoriteler salgının başlarında uyarı yapan doktoru susturmuşlardı; tıpkı Çernobil'deki gibi.

Sonuç olarak, kriz anlarında karma bir strateji kullanmak, "safsata" diye kestirip atılacak bir yaklaşım değil.

* * *

Bir adım daha ileri gideyim: Bu kısayolun bizi yanlışa götürdüğü örneklerden bahsederken, referans vermenin kanunen zorunlu olduğu Solomon Asch'in **uyum deneyleri** de sanıldığı kadar sorunlu değil.[227] Tıpkı Milgram'ın otoriteye itaat deneylerinde olduğu gibi, bunlarda da tek bir gerçek denek var, kalan herkes aktör. Grup halindeyken sorulan çok basit sorulara ("Referans çubuğu, yandaki çubuklardan hangisiyle aynı uzunluktadır?"), aktörler önce doğru cevaplar verip güven yaratıyorlar, sonra bir noktada bariz biçimde yanlış cevaplara dönüyorlar. Sizce bu noktada denekler doğru bildiklerini okumaya devam mı ederler, yoksa uyum mu sağlarlar?

Çoğu sosyal psikoloji ders kitabının yaptığı özet şu: Doğru cevabın ortadaki çubuk olduğunu bile bile yanımızdakilere uyum sağlıyoruz. Eğer yanlış cevaplar, yüksek statülü/otoriter gözüken

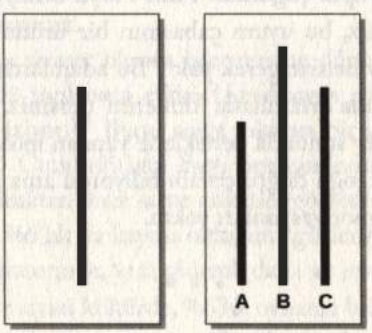

227 "Solomon Asch - Conformity Experiment", Simply Psychology, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.simplypsychology.org/asch-conformity.html.

aktörler tarafından verilirse, Milgram'ın sonuçlarıyla uyumlu olarak, uyum oranı artıyor. (EVET ORTADAKİ ÇUBUK; BİR SORUN MU VARDI?)

Bu noktada derin bir nefes alın. Öncelikle, sizden kendinizi o deneğin yerine koymanızı isteyeceğim. Herkesin dürüst davrandığını varsayıyorsanız, kalan *herkesin* yanlış olma ihtimalinin kendi gözünüzde veya zihninizde bir bozukluk olma ihtimalinden az olduğunu düşünmek makul değil mi? Tereddüte düşene "korkak" demeden önce, belki de asıl sorunun kendilerini yeterince sorgulamayan "cesurlarda" olduğunu soruşturmak lazım.

* * *

İkinci bir husus da bu soruları doğru cevaplamanın herhangi bir ödülü olmaması. Ama aksine bir maliyeti var: Grupla ters düşmek. Sonuçta o deneydeki insanların amacı, "ne pahasına olursa olsun doğruya ulaşmak" değildi. %100 sosyal uyum da değildi. Daha karmaşık bir amaçları vardı: "Mümkün mertebe doğru cevap vereyim ama durduk yere de milletle aramı bozmaya gerek yok."

O yüzden verilen yanlış cevapları "başarısızlık" olarak addedemeyiz. Biz sosyal varlıklarız ve sosyal sistemler içinde var olmamız gerekiyor. Bir grupta çoğunluk Pink Floyd dinliyorsa, sizin de o yöne meyletmeniz, bu uyum çabasının bir ürünü. Gerçekten de Pink Floyd'u sevmenize gerek yok ("Bu adamlardan hangisi Pink Floyd şimdi?") ama ortamlarda "dinlerim" dersiniz, kim bilecek?

Nitekim deney sonunda deneklerle yapılan mülakatlar da bunu gösteriyordu: Birçoğu doğru cevabı biliyordu ama gruba ters düşmek için yeterli motivasyonları yoktu.

* * *

Umarım bu noktada deneklerin uyum çabaları o kadar da irrasyonel yahut moral bozucu gözükmüyordur. Lakin asıl sürprizi sona sakladım: Deneklerin büyük kısmı uyum sağlamadı! Yani tüm soruların (denek başına 12) yaklaşık üçte birine yanlış cevap verildi.

Katılımcıların çeyreği, hiçbir soruda çoğunluğa uyum sağlamayıp 12'de 12 yaptı. Dahası, her 20 katılımcıdan sadece 1 tanesi her soruda çoğunluğa uydu.

Yukarıda yanlış yazmamıştım: 2015 yılında kaynak olarak kullanılan 20 önemli ders kitabından 19'u, çoğu deneğin çoğu soruda sürüden ayrı davrandığını hiç belirtmemiş.[228] Çünkü o kadar dramatik değil ve hâkim paradigmaya ters. Asch'in ve Milgram'ın deneylerini bu ders kitaplarından öğrenenlerin, insanlara haksızlık edip onları her an bir zombiye dönüşebilecek yaratıklar olarak görmeleri doğal.

* * *

Öte yandan, insan o kadar karmaşık ki bazı durumlarda güçlüden, popülerden, çoğunluktan değil, tam tersinden yana oluyor; normal şartlar altında kazanmaması gereken karakterlere (*underdog*) karşı özel bir sempati besliyor. Golyat gibi bir dev olan Ivan Drago'ya karşı, Davud rolünü üstlenen Rocky'nin pek bir şansı yoktu mesela. Gelgelelim, Golyat'ların kazandığı hikâyeler satmıyor işte. Belki de içimizdeki sosyal adalet isteği tetikleniyor, belki çoğumuz hayatımızda tatminsiz kaldığımız ve ezildiğimiz için kendi hırslarımızı bu karakterlere yansıtıyoruz. Böylece onların üstünden, en azından sanal bir âlemde, bir fantezi dünyasında kazanan biz oluyoruz.

Ancak konu siyaset olunca işler tersine dönüyor ve kazanacak olanın etrafında toplanma etkisi (*bandwagon effect*) zayıfa duyulan sempatiyi eziyor.[229] Bunu açığa çıkaran bir araştırmada, 1996 yılındaki ABD Cumhuriyetçi Parti önseçimlerinde oy kullanacak seçmenlere sandıktan önce sahte anketler gösterilmiş ve güçlü aday lehine yaklaşık %6'lık bir kayma olduğunu gözlenmiş. Günümüz hiper-partizan siyasetinde, yani giderek daha az insanın partiler arası geçiş yaptığı bir siyasi kültürde, %6'lık oynama belirleyici olacaktır.

228 R.A. Griggs, "The Disappearance of Independence in Textbook Coverage of Asch's Social Pressure Experiments", *Teaching of Psychology* 2 (2015), 137-142.

229 L. Mehrabian, "Effects of Poll Reports on Voter Preferences", *Journal of Applied Social Psychology* 28 (1998), 119-2130.

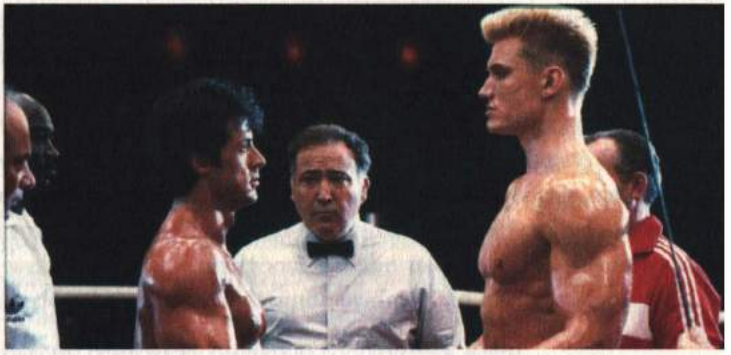

"Ölürse ölsün." - Rock IV (1985)

* * *

Çoğunluğa başvurmanın kendi kendini besleyen bir yapısı var. Hazır ABD önseçimlerinden konu açılmışken oradan devam edelim: Dört senede bir olan başkanlık seçimleri öncesi sistemdeki iki büyük parti, kendi adaylarını çıkarmak için parti içi bir önseçim yaparlar. Bu seçimler eyalet bazında olur. Her eyaletten belli sayıda delege kazanan adaylar, sonunda parti kongresine gider ve ~~kafes dövüşü yaparlar~~ delege çoğunluğuna göre adaylığı kazanırlar. İki kilit nokta:

1. Önseçimlerde genelde partiye kayıtlı olanlar oy kullanabilir, seçimler tatil günü yapılmaz ve katılım zorunlu değildir. Dolayısıyla seçmenin en fanatik, en ateşli kesimi oy kullanır.
2. Seçimler aynı gün düzenlenmez. Iowa eyaleti ilktir, sonraki hafta New Hampshire, vs.

Velhasıl, bu ufacık eyaletlerdeki küçücük bir seçmen kitlesinin, yarışın kalanına orantısız bir etkisi oluyor. Iowa için konuşursak, alt tarafı 100,000 kişinin seçtiği aday, %50 ihtimalle nihai aday oluyor. Unutmayın, burada Başkanlık seçiminden değil, bazen iki düzine adayın katıldığı parti içi önseçimlerden bahsediyoruz, dolayısıyla %50 belirleyicilik çok mühim. İkinci seçimler olan New

Hampshire'ı da hesaba katarsak, 1980'den beri çıkan 18 toplam nihai adaydan 17'si, bu ikisinden en az birini kazanarak işe başlamış (Tek istisna Bill Clinton).

İlk eyaletlerde iyi performans gösterenler başat aktör haline geliyor, haberler onların üstüne yoğunlaşıyor. Bedavadan reklam. Öte yandan, diğer adaylar televizyonda gözükmek için reklam spotu satın almak zorundalar ama işin kötüsü, bağışları kuruyor. Bu çoğunluk etkisi bir sonraki eyalete taşınıyor (belki o %6 oy farkıyla) ve döngüyü devam ettiriyor. İşin absürt yanı şu: Iowa'da birinci gelen adayla, mesela dördüncü gelen aday arasındaki oy farkı 5 bin olabilir. 5 bin tane Iowalı köylü parti fanatiği, apayrı kültürlere sahip kıyı şehirlerindeki milyonların seçimini belirliyorlar.

* * *

Seçimlerde gözlemlediğimizi bu etkinin hormonlu bir hali borsalarda görülüyor. Bu satırları yazdığım gün, koronavirüs paniğine kapılan dünya borsaları 1987'den beri en büyük düşüşü yaşadılar. Bir grup yatırımcı nakite dönmeye çalıştıkça fiyatlar daha da düştü ve herkes **sürü psikolojisi** içinde satışa geçti. Birkaç gün içinde borsalardan silinen değer trilyonlarca doları buldu.

Bu tip ani iniş çıkışların ne zaman son bulacağını bilmiyoruz ama ne zaman başladıklarını biliyoruz: Tarihin ilk spekülatif balonu olan Lale Çılgınlığı (*tulip mania*) 17. yüzyıl Hollanda'sında yaşandı. Laleler, büyük ihtimalle Kanuni zamanında Türkiye'den ithal edilmiş ve kısa sürede yayılıp moda olmuş. Hollanda, o sırada kişi başı gelir bakımından dünyanın en zengin ülkesi ve Avrupa'nın finans merkeziydi. Doğal olarak bir lale borsası kurulmuş ve 1636 yılında, sadece birkaç ay içinde, tek bir lale soğanının fiyatı kalifiye bir işçinin 10 yıllık maaşına erişmiş.[230]

Fırsat kaçırma korkusu (*fear of missing out* veya *FOMO*) çoğunluğa başvuru ile el ele gider. İlk riskleri alan öncüler büyük kazan-

230 H.Nusteling, "Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860, Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad", *BMGN - Low Countries Historical Review* 103 (1988), 432.

Lale spekülatörleri, şık kıyafetler içindeki maymunlar olarak resmedilmiş.
Jan Brueghel the Younger, *Lale Çılgınlığına Yergi*, 1640.

maya başlayınca, yeni girenlerin de o kadar kazanabileceğini hayal ederiz. 400 sene evvelki o Hollandalılar da farklı değildiler; fırsatı kaçırmamak ve kalabalıktan kopmamak için spekülasyon balonunu şişirdiler. Bazen bir lale soğanının günde 10 kez el değiştirdiği oluyordu. "El değiştiriyor" derken mecazi konuşuyorum tabii, zira alıcıların çoğu laleleri görmüyorlardı bile, tamamen kâğıt üstünde alım satım yapıyorlardı. Hatta lale piyasasının geleceği hakkında bahis yapıp, ileriki bir tarihte belli bir fiyattan lale soğanı alma hakkı alıp satıyorlardı (*futures piyasası*).

Sonunda ne mi oldu? Yukarıdaki resmin en sağına bakın: Bir spekülatör, zamanında altından değerli olan lalelerin üstüne işiyor.

81. "Herkes Bilir Ki" – Ortak Doğrular Safsatası
(Appeal to Common Sense)

Kişisel bir inancı, çoğu kişinin paylaştığı bir ortak inanç olarak paketleyip satmak.

Yeterince büyük bir kesim tarafından paylaşılan –veya paylaşıldığı düşünülen– bazı ortak kanılar vardır:

- Şunu herkes bilir ki Avrupalılara banyo yapmasını Müslümanlar öğretmiştir.
- 11 Eylül saldırılarını ABD'nin planladığını cümle âlem biliyor.
- Aklı başında kimse, Türkiye'de demokrasi olduğuna inanmaz.

Bu safsata, "çoğunluğa başvurma" ile "belirsiz bir otoriteye itaat"ın çocuğu gibi âdeta. "Herkes inandığı için muhtemelen doğrudur," mantığından ziyade, "Herkesin bildiği kadar temel bir şeyi sen nasıl bilemezsin," mantığı hâkim. Esas vurgu, iddianın bariz oluşuna yapılıyor. Cehaletinin açığa çıkmasını riske edemeyenler de blöfü yiyip pes ediyorlar. Yani yanlış bir akıl yürütme yok, akıl yürütmeye daha başlamadan tartışmayı sonlandırma amacı var.

* * *

Bazen bu safsatayı bir blöf olarak değil, içtenlikle yapıyoruz. Kendimizi yalnız hissetmemek için birtakım ortak doğrular hayal edip onlara yaslanıyoruz. Herkesin bilirmiş gibi yaptığı bazı doğrulara, devrimlerin kendi çocuklarını yemelerinden bahsederken değinmiştik.

Geçen yüzyılın başında 1,5 milyar insan, zamanın sabit ve evrensel olduğuna dair ortak bir inanca sahipti. İşin aslı, pek çoğu bu konuyu düşünmemişti bile. Zamanın herkes için aynı olduğuna hiç kimse diğer herkes inanıyor diye inanmadı, çok bariz olduğu için inandı. Hatta o kadar barizdi ki inandığını bile fark etmeden

inandı. Hayatlarını su içinde geçiren balıkların suyun varlığını sorgulamalarını bekleyemeyiz. Lakin bu ortak doğru, Einstein'ın haklılığını engelleyememişti. Tıpkı Einstein'ın evrenin özünde rastlantının yatmadığına dair sarsılmaz inancının kuantum devrimini engelleyememiş olması gibi:

Devrim öncesi: "Bir şey hem dalga hem parçacık olamaz, çünkü bunlar farklı özellikler ve Leibniz'i çağırırsam hepinizi döver."

Devrim sonrası: "Vallahi biz de bilmiyoruz ne oluyor ne bitiyor. Zaten kuantum fiziği okuyup da kafası karışmayan biri varsa, okuduğunu anlamamıştır."

82. "Hiçbir Şeyi Beğenmeme Timi" – Züppe Etkisi (*Snob Effect*)

Popüler olanın yanlış veya kötü olduğuna inanmak.

Ne kadar sıklıkla ıstakoz yersiniz? Pardon, pis bir fakir olduğunuzu unutmuşum, şöyle sorayım: Hiç ıstakoz yediniz mi?

Kilosu hallerde bile birkaç yüz lira olabildiği için belki en fazla 1-2 defa tattınız. Eğer tadını beğeniyor ama fiyatını tuzlu buluyorsanız, bir dahaki sefere 17.yüzyılda reenkarne olmaya çalışın. Zira o tarihlerde Amerika'ya yerleşen ilk göçmenlerin diyetinin ciddi bir kısmı ıstakozdan oluşturuyordu. O kadar boldu ki kıyılara vuran ıstakozlar yarım metre derinliğe ulaşıyordu.[231]

Kısa sürede ıstakozdan bıkan insanlar, bunları kölelere, hayvanlara, suçlulara vermeye başladılar. Kızılderililer zaten çoktan bıkmış olduklarından bu hayvanları tarlalarında gübre, oltalarında yem olarak kullanıyorlardı. Bugün ıstakoz ile balık avlayan birini herhalde oracıkta yakalayıp akıl hastanesine tıkarlar.

Yüzlerce sene fakir yemeği olarak bilinen ıstakoz, 1800'lü yılların sonlarında yeşeren restoran kültürüyle birlikte imaj değiştirdi

231 "A Taste of Lobster History", History, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.history.com/news/a-taste-of-lobster-history.

ve değere bindi. Bugün popüler kültürde havyar ile birlikte ilk akla gelen zengin yemeğidir.

* * *

Ekonominin olduğu kadar psikolojinin de basit bir kuralıdır; bir şey bolsa değeri düşer, kıtsa değeri artar. Yani insanların ona atfettiği statü değeri arttıkça etiket değeri de artıyor, o arttıkça daha da yüksek bir statü sembolü oluyor ve bu döngü böyle gidiyor.

Bir şeyin değere binmesi için en az iki şart gerekli:

1. Bazı zenginlerin –veya günümüz deyimiyle "*influencer*"ların– benimsemeleri.
2. Kısıtlı arz.

Istakoz için restoran kültürü ilk şartı yerine getirmişti, ikinci şart da doğanın geçirdiği değişim oldu. Artık kıyılara tonlarca ıstakoz vurmuyordu. Nüfus da artmıştı üstelik ama dikkat edin, reel talebin yüksek olmasına gerek yok, arz kısıtı çok daha önemli. Eğer herkesin elinde ıstakoz olsaydı, siz restoranda ne fiyat çekerseniz çekin, ne kadar lezzetli hazırlarsanız hazırlayın, zenginlere satamazsınız. Apple bu dengeyi o kadar iyi tutturdu ki hem arz hem de talep yüksek olmasına rağmen, herkesin elinde gördüğünüz iPhone gibi bir cihaz, özellikle de Türkiye gibi kolay paranın ve görgüsüzlüğün yaygın olduğu ülkelerde yıllarca prestij sembolü olarak kaldı.

Istakoza veya iPhone'a kıyasla daha ulaşılabilir ürünleri ele alalım: Efes Pilsen, bir *lager* için hiç de fena değil. Ancak biz başka bir şey bilmeden büyüdük ve Miller veya Budweiser gibi lezzetli olmayan biralar piyasaya girince onlara hücum ettik. Efes'e burun kıvırdık, çünkü popülerdi.

ABD'nin basbayağı fakir fukara markası olan McDonalds ilk şubesini Taksim'de açtığında önünde oluşan uzun kuyruklar, sadece birer "zengin kuyruğu" değildi; yeniliğe duyulan merak ve züppe imajı işin daha önemli bir parçasıydı.

Gorbaçov'un oynadığı reklamları da hatırlayarak, konuyu tüketimden alıp **kimlik inşasına** getireyim, zira aynı mekanizma orada da işliyor: İnsan, bir dereceye kadar kendini zıtlar üstünden tanımlar, yani "öteki olmayan"ızdır. Aydınlık olmadan karanlık olmayacağı gibi, biz de zıttımız olmadan keskin bir kimlik yaratmakta zorlanırız. Fotoğrafın aslını negatifin yaratması bir nevi. İşte bazılarımızın seçtiği karşıtlık, diğer herkestir. Popüler olana karşı konum alarak aykırı olmak, kimliğin kendisidir.

Normalde sürüden ayrı durmak tehlikeli bir işken, ölümü ehlileştirdiğimiz çağlarda aykırı olmak çok çekici bir duruş. İnsana kendini gerçekte olduğundan daha zeki ve özel hissettiriyor.

Bu aykırılık, hiç durmayan bir mücadele gerektiyor aslında. Çünkü yığınlardan ayrışmak isteyenler arttıkça, bu sefer özene bezene yarattığınız o ufak alternatif bahçelere gelip çörekleniyorlar, huzurunuzu bozuyorlar. Pop müziği, adı üstünde popüler olduğu için sevmeyenler, Metallica'ya kayıyor. Oradakiler de "Master of Puppets'tan sonra bozdu yaa" diyerek, belki Dream Theater'a, oradakiler de atmosferik abidik gubidik trip hop bip bop punk house tarzına... Herkes birbirini yerinden ediyor, herkes zincirin bir önceki halkasına karşı konum alarak kendini yeniden tanımlıyor. Hiç bitmeyen bir Kavimler Göçü adeta.

83. "Ne Demiş Büyüklerimiz" – Geleneğe Övgü (*ad Antiquitatem*)

Eskiden beri süregelen inançların ve pratiklerin doğru olmaları gerektiğine inanmak.

"Kadim" kelimesi sizde de alerji yaratıyor mu? Kadim uygarlıklardan, kadim bilgilerden ortalık geçilmiyor maşallah. Ancak her ne hikmetse o uygarlıklarda insanları canlı canlı kurban ediyor, köleleri sahipleriyle beraber gömüyor, çoluk çocuğu savaşa yolluyorlardı. Seçici bilgelik!

Kelime seçimlerinin hemen hiçbir zaman rasgele olmadığından daha önce bahsetmiştik. "Eski" (nötr) veya "köhne" (negatif) kelimelerini kullanmak da mümkünken "kadim"de ısrar etmek, başlı başına saklı bir argüman teşkil ediyor: "Eskiler böyle yapmışlarsa, vardır bir bildikleri."

Şimdi bu uzak geçmişlerle aramızda kesintisiz bir bağ olduğunu düşünün, yani kadim pratiklerin günümüzde de devam ettiklerini. Geleneğe övgü, bu pratiklerin yerlerinden kımıldamamalarını sağlayan ağırlıktır:

"Evlilik kurumu, yüzlerce yıldır kadın ile erkek arasında yapılan kutsal bir anlaşma olagelmiştir; şimdi bunları kurcalamanın âlemi yok."

* * *

Bir şeye sırf eski diye itibar etmek tabii ki safsatadır, ama pratikte pek kimse *sırf* eski diye itibar etmez zaten. Bu, olsa olsa yardımcı bir sebeptir. Dolayısıyla bu argümanın kuvvetini belirleyen başka şeyler var. Bunlardan ilki **değişim maliyeti**dir. Mevcut geleneklerimizin ardındaki orijinal sebepler tamamen geçerliliklerini yitirmiş olabilir (trafiğin akış yönü gibi), ancak bunları değiştirme maliyeti yeni çözümün getireceği faydadan çok daha fazlaysa, gelenekten yana olmak bir safsata değildir.

Değişim maliyeti sadece parasal olmaz. Örneğin Türkçe ezan, kültürel maliyetinin altında kalmış bir projeydi. 1932 yılında tüm yurtta Arapça ezan ile birlikte okunmaya başlanmış, 1941'de de Arapça ezanın yerini almıştı. Bu kanun, yüzlerce senelik bir geleneği yıkmaya yetti mi? 18 sene boyunca denendi ama becerilemedi. Kültürel değişim maliyeti fazla büyüktü. Nitekim, 1950 yılında seçilen Demokrat Parti'nin ilk icraatlerinden biri, ezanı tekrar Arapçaya çevirmek oldu.

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur.
Köylü anlar mânâsını namazdaki duanın
Bir ülke ki mektebinde Türkçe *Kuran* okunur

Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.
—Ziya Gökalp, "Vatan", 1918

* * *

Geleneğe dayalı argümanların kuvvetini belirleyecek ikinci öğe ise bu süre boyunca iddianın sürekli test edilip edilmediğidir. Örneğin evlilik konusunda böyle bir test yok; alt tarafı eski bir kanunun dogmalaşmış hali var. Öte yandan kocakarı ilaçları, disiplinsiz de olsa bir deneme yanılma sürecinden geçer. Bu sürecin kötü bir örneğini, Çin imparatorlarının ölümsüzlük için cıva kullanmalarında görmüştük. İyi bir örneği ise nasırlara karşı meyan kökü kullanmak olabilir.

Korkmayın, size meyan kökü reçetesi satmaya gelmedim. (Gorbaçov'un bir sonraki reklam projesini buldum!) Onun yerine, bu prensibin en üst düzey kullanımı olan hukuk hakkında konuşalım. Birbirine benzeyen durumlarda eskiden beri aynı davranışlar sergileniyor, aynı kararlar alınıyorsa, bu birikimin bir ağırlığı olur. Tıpkı giderek büyüyen bir çığ gibi, her yeni kararda daha da ağırlaşır ve **teamül** denen hukuki bir temel oluşur.

Belki de hayatınızdaki her önemli şeyin kodifiye edildiğini, yani madde madde kanunlar halinde bir yerlerde yazdığını ve işlerin ona göre yürüdüğünü düşünüyorsunuz ama aslen birçok alanda teamül baskın. Bunun en bilinen örneği İngiltere. Kraliçenin çoğunluk partisinin liderini başbakan olarak ataması, güvenoyu alamayan kabinenin istifa etmesi, başbakanın Avam Kamarası üyesi olması, Kraliçenin kâğıt üstündeki veto yetkisini neredeyse 300 senedir uygulamaması ve benzeri birçok pratik, yazılı olmadıkları halde sürekli tekrarlanarak geçerlilik kazanmışlar.[232] Şimdi, "İngiliz hukuku safsatalar üstüne kuruludur" diyebilir miyiz?

* * *

232 Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi 1* (Bursa: Ekin yayınevi, 2011), 111.

Eninde sonunda birçok teamül ya istismar edildiği ya da değişen şartlar karşısında yeterince işlevsel kalamadığı için yazıya dökülür. Örneğin ABD başkanlarının en fazla iki dönem görev yaptığını birçoğunuz biliyorsunuzdur. Ancak bunun 1951 yılında yürürlüğe konan Anayasa'nın 22. Ek Maddesi ile kanunlaştığını sadece fularlı entel olanlarınız bilecektir. Peki, ondan önceki 160 sene boyunca işler nasıl yürüyordu?

İlk başkan George Washington'ın oluşturduğu teamül yoluyla tabii ki. Bir ülkenin kurucusu olduğunuz zaman ister istemez yaptıklarınız "sünnet" işlevi görüyor. Washington 1797 yılında, yani ikinci döneminin sonunda, "Bu işi gençlere bırakıyorum," diyerek tamamen kendi isteğiyle siyasetten çekilip gidince, ondan sonra gelenler, "Yahu George Baba bunu yaptıysa, bana da iki dönemden fazlası yakışmaz," demişler ve bir teamül oluşmuş. Bunu sürdürmek bir saf sata mıydı? Yoksa bir başkanın diktatöre dönüşmemesini sağlayan faydalı bir gelenek miydi?

* * *

Gelenekler genelde olağanüstü durumlara kadar devam eder. Büyük Buhran ile İkinci Dünya Savaşı arası gibi olağanüstü bir dönemde başkanlık yapan Franklin Roosevelt, 1940 seçimlerini kazanarak, 3. döneminde görev yapan ilk –ve tek– başkan oldu. Argümanı basitti: Washington'a saygımız sonsuz ama tüm dünya savaşın içindeyken ve biz de yeniden yapılanmanın ortasındayken (namıdiğer, "son derece kritik dönemlerden geçtiğimiz şu günlerde") iktidar değişimi ile uğraşamayız.[233]

Bu tip geleneklerin neredeyse mistik bir auraları vardır. Aşılmaları zordur ama o aura bir kere delinince büyü bozulur.

233 İlginçtir, Roosevelt'in seçim vaadi ABD'yi savaştan uzak tutmaktı ama seçimden sadece 1 sene sonra, 1941'deki Pearl Harbor saldırısı sonucu savaşa girme kararı alındı. Başkan, aynı argümanı 4 sene sonra tekrarlayacaktı. Bu sefer ABD çoktan savaşa girmiş ve kazanmanın eşiğine gelmişti, dolayısıyla Roosevelt popüler bir figürdü. 1944'te, ilk ve son defa bir başkan, 4. defa seçime girdi ve kazandı. Ancak sadece birkaç ay içinde, Hitler'in intiharından yaklaşık 2 hafta önce öldü.

Yüzlerce yıl boyunca tuğla tuğla örülmüş o duvar, bir anda çöküverir. Roosevelt sonrası gelecek başkanlar da o duvarı aşmışlardı. Çünkü iki dönemden fazlası peşinde koşacak olurlarsa karşı geldikleri şey, Washington gibi mitolojik karakterler değildi artık. Kanlı canlı gördükleri FDR da yapmıştı işte; ondan ne eksikleri vardı ki?

Meclis bu etkiyi öngördüğünden ve sınırsız başkanlık ihtimalinden korktuğundan, iki dönem geleneğini birkaç sene içinde kanun haline getirdi. Delinen teamül zamklandı, tamir edildi ve bu sefer kanun zırhı içinde tekrar ayağa kaldırıldı.

* * *

Tüm bunlardan sonra aklımda yankılanan bir soru var: "Gelenekler niye bu kadar kuvvetli?"

Eh, zihinsel kısayol perspektifinden bakacak olursak otorite, çoğunluk ve ortak doğrular için söylediğimiz şeylerin bir kombinasyonu, bunun için de geçerli. Ancak onları tekrarlamak yerine işin duygusal yanına değinmek istiyorum:

Ölümlü bir varlık olan insan, gerek ailesi gerekse icraatları ve eserleri yoluyla ölümsüzlüğe ulaşmak istiyor. Bu ihtiyacını sadece geleceğe yaptığı yatırımlarla değil, geçmişe attığı kancalarla da gidermeye çalışıyor. Bir geleneği takip etmek demek, kendimizden çok daha büyük –ve bir ihtimal daha ölümsüz– bir şeyin de parçası olmak demek.

Dinlerin çekiciliği büyük oranda bu aidiyet hissiyatına bağlı, lakin seküler insanlar da aynı ihtiyacı duyuyor. Rahmetli fizikçi Stephen Hawking, Cambridge Üniversitesi'nde "Lucasian Matematik Profesörlüğü" görevindeydi. Oturduğunuz koltukta bir zamanlar Isaac Newton'ın oturduğunu bilmek, bir çeşit ölümsüzlük değil mi?

Kitap boyunca tekrarladığım bir temaya rastlıyoruz: Bizler, *ne pahasına olursa olsun* en doğruya ulaşmaya çalışan varlıklar değiliz. O yüzden de safsata kılıcı, her kalkanı kıramaz. Egomuz önemli, sosyal ilişkilerimiz önemli ve şimdi gördüğümüz üzere, kendimizi

daha büyük bir şeyin parçası olarak hissetmek de önemli. Gelenekler, ritüeller ve teamüller bu temel ihtiyacı gideren araçlardır.

84. "Ok, Boomer" – Geleceğe Övgü (*ad Novitam*)

Yeni şeylerin daha doğru, daha güzel olduğu önyargısı taşımak.

"Windows işletim sisteminizi, mevcut olan en yeni, en modern versiyona yükseltmeye ne dersiniz? Windows 8 sizi bekliyor."

Windows 8, başımdan geçen en büyük travmalardan biri olabilir. Bıçaklı saldırıya da uğramıştım ama o, ertesi gün devam etmeyen bir sorundu. Windows 8 ise aylar süren ve ancak 7'ye geri dönüş sayesinde son bulan bir kâbus. Neden her yeniliğin dertlerimize derman olacağına bu kadar inanıyoruz, yahut en azından inanmak istiyoruz?

* * *

Aydınlanma Çağı öncesi insanlar, gelecekten umutsuzdular.[234] En iyi günlerinin geride kaldığını ve yapabileceğimiz en doğru şeyin eskilerin bilgeliğinin kırıntılarına ulaşabilmek olduğunu düşündüler. **Asrısaadet** anlayışı, geleneğe ve geçmişe övgünün bir dünya görüşü şekline bürünmüş halidir.

5. yüzyılda veya 15.yüzyılda doğup büyümüş olanların bu yönde düşünmeleri gayet anlaşılabilir. O zamanlar nesiller arasında pek bir şey değişmiyordu ve mitolojiden arınmış, kendi ayakları üstünde duran bir tarih bilimi de yoktu. Geçmişin şanı gerçeklerle değil, insanın hayal gücüyle sınırlıydı. Milletin de buna ihtiyacı vardı; insanlığın hikâyesinin kendi yaşadıkları b.ktan hayattan ibaret olmamasını umuyorlardı. Piramitlere bakarak kim bilir ne hayaller kuruldu, ne hikâyeler yazıldı.

234 Steven Pinker vd., *Do Humankind's Best Days Lie Ahead?* (Toronto: House of Anansi Press Inc, 2016).

Bizse bu görüşe yabancıyız, çünkü bizim dünyamızda ilerleme gayet somut. Üstelik geçmişe bakışımız da daha gerçekçi bir hale geldi; onu mistik bir mercekten görmüyoruz artık. *Atlantis* gibi örnekler geçici olarak bize romantik gelseler bile dünya görüşümüz "insanlığın en iyi çağını geride bıraktığımız"yönünde değil. En güzel çağımız henüz yaşanmamış olandır.

* * *

Pazarlamacılar bu temel inancımızı gerçek bir ilerleme kaydetmemiş ürünlere yeni birer isim veya versiyon numarası vererek istismar ediyor.

Örneğin Apple güncellemelerin eski telefonlarını yavaşlattığını 2017 yılında kabul etmiş, ama bunu pil ömrünü uzatmak için yaptığını öne sürmüştü.[235] Bunu tüketiciye önceden açıklamadıkları için bir Fransız organizasyonu tarafından 25 milyon euro cezaya çarptırıldılar, ama artık basit bir uyarı sonrası aynı şeyi yapmaya devam ediyorlar.[236] Pil ömrü açıklaması teknik olarak doğru

Sınavda Çıkmaz: "OK Boomer" kalıbı kullanım kılavuzu

Hatalı kullanım:

"Dönence gelmiş geçmiş en iyi Türkçe şarkılardan biridir."

"OK, boomer!"

Doğru kullanım:

"Şimdiki nesil tembel, her şeyi devletten bekliyorlar. Ben iki işte çalışarak ev geçindirdim, çocuklarımı okuttum, gördüğün her şeye sıfırdan sahip oldum..."

"He dayı he! Nüfus 2,5 milyar, eğitim bedava, ev ucuz, zengin vergisi %90, sosyal devlet güçlüyken yetiştin, şimdi başımıza sağcı kesildin, bireyselci kesildin."

235 "Apple fined for slowing down old iPhones", BBC, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.bbc.com/news/technology-51413724

236 Şirket değeri 1,3 trilyon, 2019 cirosu ise 260 milyar dolar. Yani bu ceza, 52 dakikada yaptıkları satışa karşılık geliyordu.

da olsa, gayet bariz olan amaç telefonu kullanılamaz hale getirip kullanıcıları bir üst modele geçmeye zorlamak ve operatörleri yeni kontratlarla zengin etmek.

Eğer teknolojide bile "yeni" olan şey gelişimin garantisi değilse, sanatta durum nasıl olabilir ki? Ayıkken 70'ler, sarhoşken 80'ler müziği dinleyen biri olarak bu konuda gereğinden fazla nostalji içindeyim, kabul, ama Allah aşkına, son 30 yılda Türkiye'den "Dönence" gibi kaç şarkı çıkmıştır?

85. "%100 Organik" – Doğala Övgü (*ad Naturam*)

Doğal olanın daha iyi, doğru ve sağlıklı olduğuna inanmak.

Genelleyen Adamlar: Kimya

Sherlock: "Kokain niye yasal değil? Doğada yetişmiyor mu bu meret, 'kimyasal' değil."

Watson: "Bir kokain bağımlısından da aksini beklemezdim."[237]

Sherlock: "Sırf kitapta daha sırası gelmedi diye rahat rahat *ad hominem* yapamazsın."

Watson: "Tamam, o zaman, sana 'kadim' bir tıbbi bilgi vereyim: Hayattaki her şey kimyasaldır."

Sherlock: "Ne demek istediğimi biliyorsun, doğal kimyasallar daha iyi."

Watson: "Bir kimyasalın doğadan mı laboratuvardan mı geldiğini vücudun umursamıyor. Çok istiyorsan git ormana, önüne gelen mantarı topla, bakalım ne oluyor."

Sherlock: Sen de çok kimyasal seviyorsan git Albuquerque, New Mexico'ya, metamfetamin işine gir, bakalım ne oluyor. Gecenin bir yarısı ansızın kapını çalarlar."

Watson: "Kapıları ben çalarım Sherlock! I am the one who knocks!"

"Geleneğe övgü"yü iyice uca çekelim: Birkaç yüz yıldır devam eden kültürel alışkanlıklar, o alışkanlıkların doğrulukları hakkında

237 Evet, dünyanın en ünlü dedektifi bir kokain bağımlısıydı. *The Sign of Four* (1890) hikâyesinde "%7'lik solüsyon" olarak belirtilir. O dönemde yaygın biçimde ağrıkesici veya anestezik olarak kullanılıyordu.

kaba bir tahminde bulunmamızı sağlıyorlarsa, birkaç yüz bin yıllık "doğa alışkanlıkları" da benzer bir bilgi sağlayacaktır. Doğanın bir parçası olarak geliştik ve başka hiçbir bilgimizin olmadığı konularda doğal olana meyletmek bu yüzden makul bir strateji.

Ancak bu stratejinin yerini çok daha bilinçli yürütülen bir pazarlama girişimi aldı. Gezegenin nüfusu arttıkça, doğallık bir kaçış olarak satılmaya ve haddinden fazla rağbet görmeye başladı. Halbuki şehirleşme bu raddeye gelmemişken, "doğal"ın bir pazarlama aracı olmadığı ve yüceltilmediği uzun bir dönem vardı. Çünkü binlerce yıldır doğal olanla yetinip akla gelebilecek her ihtiyaçlarını el işiyle üretmek zorunda kalmış olan insanlar, sanayi devrimi sonrası yığın üretimle tanışınca bu yapaylıkla büyülenmişlerdi. Konserve kutular, boyalar, yepyeni kumaşlar... Hayatı kolaylaştıran her şey yapaydı.

* * *

Sanırım bu yeni yapaylığı en iyi sembolize eden madde **plastik** olmalı. Doğal polimerler en azından MÖ 1600 yılından beri kullanımda,[238] ama 19.yüzyılda büyük atılımlar yapılıyor ve 1907'de tamamen sentetik olan ilk polimer, plastiğin isim babası olan Leo Baekeland tarafından üretiliyor. Doğal polimerlerin aksine, sentetik plastik çeşitleri çok kuvvetli, ısıya dayanıklı, kolay şekillendiriliyor ve çok ucuz. Baekeland'i takip eden bir iki nesil içinde plastik, modern hayatı neredeyse elektrik kadar şekillendirdi. Ancak bugün aklımıza getirdiği tek bir kavram var: çöp.

İnsan nankör bir varlık. Yeniliklerin avantajlarına giderek daha kolay alışıyor, dezavantajlarına karşı da giderek daha tahammülsüz oluyor. Hemen her şeyin üretim sürecinden iyice uzaklaşmış olmamız da bu nankörlükte önemli pay sahibi. Her gün kullandığımız irili ufaklı binlerce şeyin ne kadar büyük bir kısmının "yapay" olduğunu fark etmiyoruz dahi. O yüzden de naylon poşetleri azaltınca "doğal" yaşadığımız sanrısına kapılmak kolay oluyor.

238 A.L. Andrady ve A.N. Mike, "Applications and societal benefits of plastics," *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 364 (2009), 1977-1984.

* * *

Doğal olanın illaki daha iyi olmadığını zehirli mantarlarla yahut yapaylığın sembolü olan plastikle açıklamak eğlenceli, ama dürüst olmak gerekirse biraz fazla kolay. Bense konuyu daha insan merkezli incelemek istiyorum. Yani konuyu insan doğasına getirelim ve soralım: Belli bir doğamız var mı, varsa buna uygun yaşamak iyi mi?

Kültür dediğimiz şey, genetik ve doğal şartlar sonucu oluşur. Ama bugünün kültürü bir sonraki neslin kültürünü de şekillendirdiği için bir geribesleme döngüsü var (*feedback loop*). Bu döngü sonucu bir noktada kültürün kendine has dinamikleri oluşuyor, haliyle onu doğaya ve evrime indirgeyemiyoruz.

En temel evrimsel güdüyü düşünün: hayatta kalmak. Yani bir şey için evrimleşmişsek, bir özümüz varsa, o da hayatta kalmak, değil mi? Peki insan niye bir başkası için kendini riske atar? Tabii ki yakınlarınızı kurtarmak için fedakârlık yapmanız evrimsel açıdan mantıklı, sonuçta aynı genleri paylaşıyorsunuz, ama niye mahsur kalmış bir köpeği kurtarmak için canınızı tehlikeye atarsınız? Kedi köpek kurtararak gen yaymak mümkün değil ki.

Belki o anlık heyecanla devreler karışıyor ve "yanlış" hedefe empati duyuyoruz. Ancak olayın heyecanı yatıştığı zaman dahi empatimiz sönmüyor: Gidip hayvan kurtarma dernekleri kuruyor, gönüllülük yapıyor, para harcıyoruz. Bir süre sonra "hayvan hakları" diye bir kavram icat ediyor ve buna gönülden inanıyoruz.

Şimdi kalkıp, "Siz özünüzde hayvanları o kadar da umursamıyorsunuz, kültürün bir dayatmasıdır bu, doğal halimize dönelim, daha mutlu oluruz," diyebilir miyim?

* * *

Zaten "insan doğası" sandığımız şeylerin birçoğu da aslında tarım toplumuyla ortaya çıkmış. 200 bin sene boyunca ufak gruplar halinde sürdürdüğümüz yaşam, bize fazla uzak kaldı. Onun yerine, çoğu toplum için en fazla 2-3 bin senelik bir macera olan yerleşik

hayatın kalıplaştırdığı –ve kültür vasıtasıyla acayip yerlere gitmiş olan– toplumsal rollere bakıyoruz.

Kadının erkeğin kaburgasından yaratıldığı gibi bir öğretiyi, hangi genlere indirgeyebilirsin mesela? Doğurma gücü olan kadın, ama kültür öyle bir şey ki onu "doğurulmuş" konumuna itekleyebiliyor.

* * *

Tam olarak insan doğasının ne olduğunu bilebilseydik dahi bu, onu ideal bir hedef yapmazdı. İnsanın çıktığı ortama bakmanız yeterli: Milyonlarca farklı canlı türü için hayat, mutlu ve sağlıklı yaşayanı ödüllendirmiyor. Genelde çocuk yapmayı ve mümkünse o çocuklar doğurganlaşana kadar onlara bakabilmeyi ödüllendiriyor. Dolayısıyla kadınların 10 tane çocuk yapıp 30 yaşlarında öldüğü bir toplum, 1-2 çocuk yapan ve sağlıklı bir biçimde 80 yaşına kadar yaşayan kadınların toplumunu ezer. Sayı üstünlüğünün en önemli avantaj olduğu dönem, türümüzün tarihinin %99'unu kapsıyor.

Doğa, *ideal* çözüm bulmaz, bir *best effort* hizmetidir: "Olduğu kadar be abi". Biz daha iyisini yapabiliriz ve yapmalıyız.

86. "Dahi Anlamındaki 'De' Ayrı Yazılır" – Kişiye Saldırı *(ad Hominem)*

Konudan ziyade kişileri tartışmak.

Eh, insan doğasından bu kadar bahsetmişken, insanın karakterine saldırmanın sanatı ile devam etmek yerinde olacaktır. Biz de geldik safsataların Michael Jordan'ına: Herkesin tanıdığı, sevdiği, yatak odasına posterlerini astığı *ad hominem.* (Ne yani, bunu sadece ben mi yapıyorum?)

Bu safsatayı en az dört farklı yoldan yapabilirsiniz:

1. Yansıtma (*tu quoque*)
2. Aşağılama (*abusive*)
3. Çıkar sorgulaması (*circumstantial*)
4. İlişki sorgulaması (*guilt by association*).

İlkini ispat başlığında görmüştük; zira öncelikli kullanım amacı yükümlülükten kaçmaktı. Önümüzdeki üç bölüm boyunca sırayla diğer çeşitlerine odaklanacağız. **Aşağılama** ile başlayalım:

"Ermeni soykırımı olmuştur, elimde belgeleri var."

Bu iddiaya nasıl yaklaşırsınız?

a) Arkadan usulca yaklaşıp indiririm.
b) Yaklaşmam, uzaktan uzaktan küfür ederim.
c) Önce söyleyene bakarım adam mı diye, sonra sarhoş bir mason olduğunu iddia ederim.
d) Makul bir kuşkuyla bakar, objektif bir şekilde araştırır, belgeleri karşıtınınkinden daha sağlamsa soykırımı kabul eder ve Nobel komitesinden gelecek telefonu beklerim.

* * *

A şıkkını seçtiyseniz, bu kitap size göre değil. Muhtemelen genel olarak kitap konsepti size göre değil. Siz konsept değil, aksiyon insanısınız, icraat insanısınız. Kitabı fişiyle geri getirin, bir adet "*Call of Duty Türkiye: Racon da keseriz kafa da*" oyunuyla değiştirin.

* * *

B şıkkı, yani düz hakaret, genelde *ad hominem* olarak sayılmaz. Her kaynak bu ayrımı belirtme ihtiyacı duyuyor, çünkü hakaret tek başına bir argüman teşkil etmiyor. Şöyle bir kıyasla durumu izah etmeye çalışıyorlar:

Hakaret: "Aptal herif, dediğin şey yanlış!"
Safsata: "Dediğin şey yanlış çünkü aptalsın."

Ama atladıkları nokta şu ki hakaret de tek başına edilmez. Pek azımızın, durduk yere rasgele birine gidip hakaret etme huyu var

(Twitter haricinde tabii). Hemen her hakaretin bir bağlamı, yani bir öncesi ve sonrası vardır. Bu bağlamda edilen hakaretin hizmet ettiği şey, ya hedefin itibarını sarsmak ya da onu bıktırarak "tartışmadan kaçtığı" algısını yerleştirmektir.

Teknik olarak bunlara *ad hominem argümanı* yerine *ad hominem saldırısı* demeliyiz, ama bu kitapta "teknik olarak" ile başlayan hiçbir tavsiyeyi ciddiye almıyoruz.

* * *

Gelelim "teknik olarak" *ad hominem* olan C şıkkına... (Nasıl olsa D şıkkını da seçmeyeceksiniz, birbirimizi yemeyelim simdi. Bunu samimiyetle seçecek olan 3-5 kişinin de zaten Nobel'i vardır.)

Masonluğun küfür olarak görüldüğü bir kültürde olduğumuzu farzedersek, doğrudan itibara saldırıldığını görüyoruz. Sıkıcı safsata tanımlarına bağlı kalırsak, evet, bize ne söyleyenin kim olduğundan, zira bugün o söyler, yarın başkası. İnsanlar ölür, fikirler ayakta kalır. Fakat gerek "Yalancı Çoban" hikâyesinde, gerekse otorite başlığı altında bahsettiğimiz gibi, kaynağa odaklanmak çoğu zaman bir *zorunluluk* ve bazen de *faydalı* bir grup adaptasyonu.

Geçmişi ve birtakım genel kategorileri hesaba katarak hızlı çıkarımlarda bulunuyoruz. Defalarca yalan yanlış şeyler yazmış bir gazetecinin bu sefer imana geleceğini düşünmediğimizden, "~~Yalancının~~ Yandaşın mumu sonraki seçime kadar yanar," der geçeriz. Çürük bir kaynaktan sağlam bir bilgi, zayıf bir karakterden de kuvvetli bir argüman çıkmasını bekleyecek kadar uzun ömürlü canlılar değiliz.

Üstelik aynı mekanizma sadece yalancıları cezalandırmak için değil, kendi grubumuzu dış fikirlere karşı "korumak" için de işliyor: Dinibütün bir Katolik açısından masonluğun kendisi zaten problemdir, o yüzden bir masonun herhangi bir konuda haklılığının kabul edilmesi zordur.[239]

239 "Kanun" (*Canon Law*), Katolik Kilisesi'nin işleyişine yönelik düzenlemeler içerir. 27 Mayıs 1917 tarihli düzenlemeye göre, mason üyeliği otomatikman dinden çıkarılmayla sonuçlanıyor, masonluğu öven kitaplar

Bilakis, her tartışmanın raydan çıkarılıp muhatabın masonluğuna odaklanması, grup kimliğinin tazelenmesi için eşsiz bir fırsat. Eğer rakip hakikaten de doğru söylüyorsa ve konu önemliyse, nasıl olsa sözleri sonradan grup içindekiler tarafından özümsenebilir ve tarih, geriye dönük olarak değiştirilebilir: "Asıl biz bunları savunuyorduk, siz bizden öğrendiniz."

* * *

Fanatik bir tarikat/grup üyesi olmadığınızı farz ederek, *ad hominem*in bireysel kullanımı hakkında birkaç püf noktasından bahsedeyim:

İlki, onu bir kestirme olarak kullandığımızı fark etmek ve vardığımız sonuçlara fazla bağlanmamak. Karşımızdaki haklı çıkarsa, en azından, "Bozuk saat bile günde iki kez doğruyu gösterir," diyebilecek kadar manevra alanımız olması lazım. Unutmayın, saf sataları tehlikeli kılan şey, onları bir araç olarak kullanırken farkında olmadan onların aracı haline gelmektir. Dinleyiciler için de konuşmacılar için de geçerli bu.

* * *

İkinci püf noktası: Alakasız hakaretler ederek "ergen" konumuna düşmek yerine, rakibin güvenini zedeleyici ithamları yapmaya zorlanıyormuş gibi davranmak.

"Efendim Diyanet bütçesinin, Sağlık Bakanlığı bütçesinden çok daha büyük olmasını eleştiren muhalefet demeçleri var, ne diyeceksiniz?"

"Bunlar bozuk plak gibiler, hiçbir zaman Türkiye'nin bir Müslüman ülkesi olmasını gerçek anlamda sindiremediler. Biliyorsunuz biz hep ileriye bakmak, Türkiye'yi ileriye taşımak isteriz ve belden aşağı vurmasını sevmeyiz. O sebeple, bugün her fırsatta imanımızı eleştiren zihniyetin, yakın geçmişte camilerimizi ahır olarak kullandığını hatırlatmak istemezdim. Fakat ne yazık ki bu Jakoben kafa halen değişmedi."

---

yasaklanıyor. (Aynı düzenlemede düelloyu, intiharı ve boşanmayı öven kitaplar da yasaklanıyor. Gruplamaya bakın!)

* * *

Üçüncü ve son püf noktası ise bazı kaynaklarda "hakaretamiz benzetme" (*abusive analogy*) ismi altında, ayrı bir safsata olarak listelenir: Rakibi doğrudan değil, benzetme yoluyla aşağılamak.

"Uzun yıllardan sonra beklenmedik bir şekilde seçimi kazanıp iktidar koltuğuna oturan muhalefet liderinin hali, 'Nasıl olsa bana sormaz!' diye çalışmadığı bir dersten sözlüye kaldırılmış bir çocuğunkine benziyor."

"Benzetme" diyorum ama **analoji** biraz farklı bir kavram: Kısıtlı bir açıdan yapılır ve konuyla alakalı bir paralelliğe dikkat çeker. Örnekteki politikacıyla öğrencinin her açıdan benzemelerine gerek yok. Yaşadıkları şaşkınlık ve hazırlıksızlık arasında paralellik kuruluyor, o kadar. Zaten bu safsatanın güzel yanı da bu: Siz hakaret etmiyorsunuz, dinleyici o bağlantıyı kuruyor.

* * *

Benzetme ironik biçimde yapılırsa ekstra puan:

"Malazgirt zaferi kutlamaları sırasında binicilik becerilerini sergileyen Başbakan, Orta Asya'dan at üstünde gelen atalarımızı aratmadı."

Buradaki "övgü", birden fazla seviyede işliyor: Hem at binme becerisiyle dalga geçiliyor hem de daha ince biçimde, millliyetçiliği pohpohlayarak oy toplamaya çalıştığı bir ortamda, aslında o davayla hiç ilgisinin olmadığı ima ediliyor.

Gündelik siyaset akılcılıktan ziyade lider kültüne yaslandığından, karizma çizecek ama seviyesizlik olarak görülmeyecek bu tip eleştirilerin etkisi büyük. Siyasetçilere de müstahak zaten, oyu seven dikenine katlanır.

Sınavda Çıkacak: Gramer Naziliği

Günümüzde geniş kitlelerce kabul gören tek Nazi tipi olan bu Naziler, konuya değinmeden, en ufak imla yanlışlarını bile işaret etmeye girişirler. İki gramer Nazisi karşılaşınca tartışmanın nerede sonlanacağı bilinmez:

"Türkçe çok kıt bir dil değil değilmi ya?"

"Mi'ler ayrı olacak yalnız. Eleştirdiğiniz dili birde yazabilseniz."

"Daha de'leri da'ları ayrı yazmasını bilmeyen birindenmi tavsiye dinlememki."

"Da ha ki'leri ayrı yazmasını bilmeyen den ne beklenir ki?"

Tahmin ettiğiniz gibi, bu tip bir ad hominem, özellikle eğitimle alakalı muhabbetlerde meşrudur. Aşağılayıcı bir analojiyle birleştirirsek:

"En son hangi kitabı okudunuz Demet Hanım?

"Kitap okumuyorum, eksikliğinide hissetmiyorum."

"Haklısınız. Bu iş, ter kokusu gibidir: Sizden önce etrafınız hisseder."

Dürüst olayım, ben bu Naziliği hemen hemen tüm konularda işlevsel buluyorum. Telefon klavyesinden alelacele yazılan paragraflardaki hataları ayıklamaktan bahsetmiyorum tabii ki. O tip tembel ve kıl Nazileri süratle ocaktan atıyoruz. Ben, ısrarla yapılan hatalardan bahsediyorum.

Özellikle sosyal medyada, karşıdaki hakkında çabucak bir yargıda bulunmamız gerekiyorsa (konuşacak mıyım, dinleyecek miyim, arkadaş olacak mıyım, vs.) bu tip filtreler etkili. İmla kuralları rasgeledir ama artık bunca yıldan sonra mi'yi, de'yi ayırmasını öğrenememiş bir insan, çevresi, okuma alışkanlığı ve Omega 3 değerleri hakkında etrafına önemli ipuçları verir. Tıpkı çatal bıçak kullanmasını bilmek yahut karşıdakini kılık kıyafetinden tartmak gibi. İstisnalar çıkacaktır elbette ama genelde yeterince isabetliler.

87. "Biz Onların Ağababalarını Biliriz" – Amaca Saldırı *(Circumstantial ad Hominem)*

Konuyu tartışmak yerine kişinin amacına odaklanmak veya çıkarlarını sorgulamak.

Kişiye saldırının özel bir çeşidi, karşımızdakinin yetkinliğine, zekâsına, eğitimine değil de onun bu işten çıkarına dikkat çekmektir. Örneğin asgari ücreti tartışırken, "Tabii ki daha da artmasını

istiyorsun, bir sendikacıdan başka ne beklenir?" demek yerinde bir tespit (neden bu konuda bir tartışma yaşandığını açıklıyor) ama geçerli bir savunma değil (neden ücretin artmaması gerektiğini açıklamıyor).

Özellikle de bilgisiz olduğumuz bir konu hakkında popülist bir konum almışken, konunun uzmanlarına karşı etkili bir taktiktir:

> Uzman: "150 tane araştırma yapıldı, aşılarla otizm arasında bir ilişki bulunamadı."
>
> Anti-uzman: "Siz 15 sene boyunca bu mega ilaç şirketlerinden birinde araştırma görevlisi olmadınız mı? Halen o şirketlerde hisse sahibi değil misiniz? Medyaya sık sık konuk olup, bu kokuşmuş düzenin savunusunu yapmıyor musunuz? Sağlık Bakanlığı müsteşarlığı kovalamıyor musunuz?"

Burada gerçekten de para ve makam için yalan söyleyebilecek bir borazanın tasviri yapılmış, çıkarları ortaya konmuş. Sorun şu ki aynı zamanda kendi sektöründe tecrübeli, medyada iş bulabilecek kadar iletişim yeteneğine sahip, bu bilinirliğinden ötürü resmi bir danışmanlık görevi alabilecek, kısacası bu konularda oldukça yetkin bir kişinin de tasviri aynen böyle olacak. Yani şu dünyada kaç kişinin aşılar hakkında hem yeterli teknik bilgisi olacak hem klinik deneylere erişimi olacak hem de bunca zaman "birilerinin adamı" olmamış, gelecekten bir beklenti içine girmemiş olacak? Ne yapacaktı bu uzmanlığıyla, gidip simit mi satacaktı? Ancak yan iş olarak mı halkı tıp konusunda eğitecekti? Kısacası, salt çıkarlara ve olası amaçlara bakarsak, iyi ile kötüyü ayırt edemeyiz.

Sözde yetkin ve sistem tarafından "kirletilmemiş" bir uzman istiyoruz. Ama asıl istediğimiz, bizle aynı fikirde olan bir uzman. Hayatınızda bir defa bile böyle bir uzmanın geçmişini araştırıp, olası çıkar çatışmaları hakkında kafa patlattınız mı?

* * *

Konuya özel amaçların ötesinde, daha genel bir ideolojiyle ilişkilendirmek de tartışmayı saptırmak için epey etkili bir yöntem. Türkiye'nin sosyoekonomik sorunları hakkında konuşurken, bu

alanlarda daha ilerde olan Batı toplumlarıyla kıyaslama yapan birine genelde neler denir?

> "İşte ezik bir Batı hayranı! Bunlar elalemin b.kunu bile sanat diye odalarına asarlar. Ellerinde viskiyle vals yapan ama hayatında çay demlememiş, halay çekmemiş bu monşerler, hayran oldukları Batılılar tarafından kabul görmek için kendi insanlarına demediklerini bırakmazlar."

Argümanın içeriği ne olursa olsun, bu savunma Türkiye'de her daim geçer akçe. Halbuki ülkesini umursamayan bir insan, atıyorum, vergi politikası veya sosyal adalet gibi can sıkıcı konulara niye kafa patlatsın, niye uğraşsın daha iyi çalışan bir sistemi önermekle?

Bu **Damat Ferit Sendromu** yüzünden ülke çapında bir şizofreni oluşuyor: Hem internet sayesinde millet bizzat gözüyle görüyor Japonların veya İskandinavların çözmüş oldukları problemleri, nasıl refah içinde yaşadıklarını. Hem de bu çözümleri kopyalamaya çalışınca, hayranlık ve ajanlık arası bir kimlik edinmekten korkuyor. Zaten bu güvensizliğin telafisi için, aslında kendinden pek de farklı düşünmeyen insanlara saldırıp kredi toplamaya çalışan çok insan var.

88. "Almanya Yenilince Biz de Yenilmiş Sayıldık" – İlişkiler Üstünden Saldırı (*Guilt by Association*)

Birini, istenmeyen kişiliklerle ve fikirlerle dolaylı yoldan ilişkilendirerek karalamak.

"Birlikte en çok vakit geçirdiğiniz 5 kişinin ortalamasısınız."
—Jim Rohn, motivasyonel konuşmacı

"Ne babalar çocuklarının günahından ötürü öldürülecek ne de çocuklar babalarının. Herkes kendi günahı için öldürülecek."
—*Tevrat*, "Tesniye" 24:16

Elbette ki tam tamına 5 yakınımızın ortalaması değiliz; bu bir bilimsel kanun değil, akılda kalıcı bir slogandı sadece. Ama anafikir sabit: Kendimizi ne kadar özel ve eşsiz görürsek görelim, her sosyal hayvan gibi biz de etrafımızdakilere benziyor, etrafımızı yansıtıyoruz. Bu gerçek, yakınımızdakilerin günahlarından sorumlu tutulmamızı bir dereceye kadar anlaşılır kılıyor.

Örneğin, ırkçı ailelerin ırkçı çocukları olacağını varsaymak makul bir kısayol. Hatalı olan, bunun bir kader olduğunu düşünerek o grubu homojen sanmak.

* * *

Çocukların, babalarının günahlarını taşımaları *Eski Ahit*'te işlenen önemli temalardan biriydi ve kişinin günahı yüzünden ailesini cezalandırmak, tarih boyunca epey yaygın bir davranıştı. Elbette modern hukuk böyle işlemiyor ama "bana arkadaşını söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim" sözü, ABD'li senatör Joseph McCarthy'nin de şiarıydı.

McCarthyism, İkinci Dünya Savaşı ertesinde ABD'de yaşanan Kızıl Tehlike'nin (*Red Scare*) gayriresmi ismi olmuştu. Komünizmin erken safhalarında yakaladığı başarıların tetiklediği bir tür paranoya dönemi yaşanıyordu. Bu dönemde Senatör'ün liderliğindeki gruplar, devlet kurumlarına ve özellikle de Hollywood'a yüzlerce Sovyet casusunun sızdığını iddia etti. Arada sırada gerçekten de casus ağları ortaya çıkaran, çoğu zamansa binlerce masum insanın hayatını mahveden bu cadı avının merkezinde ise kişilere ikinci, hatta üçüncü derece ilişkileri üzerinden saldırılar yatıyordu. Mevzubahis ilişkileri belgelemek için çalışan özel şirketler bile vardı.[240]

* * *

240 Komedyen Henry Faulk'un kendisini işten attıran bir takip şirketini mahkemeye verip kazanmasıyla bu pratik son buldu. J.H. Faulk, T. Studs ve D. Gardner, *Fear on Trial*, (Austin, Tex: University of Texas Press, 1983).

Daha güncel bir örnek olarak, iklim değişikliği aktivisti Greta Thurnberg'i verebiliriz. Ne zaman gündem olsa, aynı yorumlar geliyor:

"Samimi değil. Kesin arkasında birileri var. Soros var, lobiler var. Oyun büyük yeğenim."

Ben buna **arkasında kim var cılık** da diyorum. Arkadaş, kızın samimiyetini ne yapacaksın ki, arkadaşlık mı teklif edeceksin? Tabii ki arkasında birileri var, tabii ki sözleri önceden hazırlanıyor. Başta böyle olmasaydı bile şimdi böyle. Ama bu niye sorun olsun, madalyonun diğer yüzüne baksana!

Yani bir yanda 40 yıldır bu sorunun varlığını bile inkâr eden, bu iş için koca koca sivil toplum örgütleri finanse eden enerji lobisi, finans lobisi, vergi lobisi, zart lobisi zurt lobisi var mı, var. Ee, başka hiçbir kuruluşla bağlantısı olmayan, 16 yaşındaki bir bebe mi tüm bunlara tek başına karşı çıkacaktı? Sıcacık gülüşüyle bize ilham verecek, samimiyetiyle tüm halkları kucaklayacaktı, öyle mi?

Nasıl bir masal dünyası bu; demek ki o çocuktan da daha çocuk bir sürü insan var.

40 yıldır bilim insanları bu işi ölçülü biçimde anlatıyor, her sene daha da isabetli modeller üretiyorlar ve 40 yıldır da şu konuda 40 satır okumamış Amerikalıların esiriydik. Gezegeni geçtim, kendi ekonomik çıkarı için üç kuruşluk risk ve sigorta hesabı yapamayanların esiriydik. Bırakın biraz da bu bağırsın, biraz da bunun arkasında birileri olsun.

89. "Arabada Tek Başınaysanız, Yanınızda Hitler Vardır" – Hitlere İndirgeme (*Reductio ad Hitlerum*)

Bir görüşü Hitler veya Naziler de paylaştığı için geçersiz kılmaya çalışmak.

Godwin Kanunu: Bir internet tartışması uzadıkça, taraflardan birinin Hitler'e benzetilme olasılığı 1'e yakınsar ve o noktada tartışma biter.[241]

241 Amerikalı yazar Mike Godwin'e atfedilen bu "kanunun" bir diğer versiyonu da –konu ne olursa olsun– Hitler'i veya Nazileri ilk dile getirenin otomatikman tartışmayı kaybettiğidir.

İlişkiler üzerinden saldırının bu özel çeşidi için herhangi bir konu kısıtı yok; dünyanın en kibar, en naif insanıyla viski markalarını tartışıyor bile olsanız, daha ne olduğunu anlamadan –ve ağzınıza tek gram viski sürmeden– onu Hitler olmakla suçlarken bulacaksınız kendinizi. Zaten birkaç milisaniye içinde o da sizi Hitler olmakla suçlayacak ve aşırı Nazilik yüklemesinden internetiniz kesilecek, tartışma bitecektir (eğer çok yaratıcı biriyle tartışıyorsanız, sizi Hitler'den önce Goebbels'e benzetebilir).

Hitler ve Nazizm neredeyse evrensel olarak şeytani görülür, fakat Türkiye garip bir ülke olduğundan, "Hitler az bile yapmış, bunların hepsini öldürmek lazımdı," diye adını saygıyla anan insanlar bulmak mümkün. Her şeyin ters işlediği böyle bir paralel evrende, safsatanın adı da "liberalizme indirgeme" yahut "reductio ad John Lockeum" olurdu sanırım.

* * *

Tabii bazen hakikaten de Nazilere paralellik gösteren durumlarla karşılaşırız. Bizzat Godwin'in de Brezilya cumhurbaşkanı Bolsonaro'ya Nazi demişliği vardır.

Yerinde bir Nazi analojisini *ad Hitlerum* ile suçlamak da bir çeşit Hitler safsatası yaratacaktır. Haddinden fazla kullanılarak eskitilen her kalıp, Yalancı Çoban misali, tam da işe yarayacağı sırada insanları kendinden soğutmuş olur.

"Arabada tek başınaysanız, Hitler'lesiniz demektir."
1943 yılından, insanları otomobillerini paylaşmaya ve trafiği azaltmaya yönlendiren bir poster.

90. "Bir Deli Kuyuya Taş Atmış" – Önalımsal Saldırı (*Poisoning the Well*)

Tartışmanın hemen başında dolaylı yoldan bir itibar saldırısı yaparak, bizzat dinleyenleri ad hominem yapmaya sevketmek.

Bu dâhiyane safsata iki kısımdan oluşur:

1. Önden yapılan planlı karalama: Konuyla doğrudan alakası

bulunmayan olumsuz bir bilgi dinleyicilere en baştan sunularak tartışma "zehirlenir". Bu, kişiye saldırı da olabilir, amaca saldırı da, ilişkiler üstünden karalama da.

Adnan Bey: "Birazdan bu panelde evrim denen hilekârlığı tartışacağız ve karşımdaki sözde biliminsanları, size Batı'nın kulağa hoş gelen ninnilerini söyleyecek. Bunları dinlerken şunu aklınızdan çıkarmayın: Darwinizm, Hitler'in en çok sevdiği ideolojiydi."

2. Dinleyenlerin istemeden yaptığı *ad hominem*: Daha en başta algısı şekillenmiş olan dinleyicilerin söylenen her şeyi artık o mercekten görmeleri kaçınılmaz.

İmam, Haham, Papaz (ortaklaşa iç ses): "Evrimciler bizim değerlerimizden çok kopuklar, konuşma tarzlarına bak, diğeri daha samimi gibi."

* * *

Bunun *ad hominem*den farkı tam olarak ne?

- Tamamen dinleyicilere yöneliktir. *Ad hominem* ise dinleyicisiz tartışmalarda da kullanılabilir.
- Tartışmadan önce veya hemen başında gerçekleşir. Şekillendiricidir.
- Genelde kişiye yöneliktir ama bu zorunlu değil. İlk örnekte karma bir yöntem görüyoruz: Başlangıçta evrimi hilekârlık olarak tanıtıyor, sonda da Darvinizmi Hitler ile özdeşleştiriyor. Doğrudan kişilerin itibarına saldırı olan kısım ortada.

* * *

Kişisel gelişim kitaplarının savaşçısı Sun Tzu'nun demiş olabileceği gibi, asla rakibin belirlediği bir algı çerçevesinde tartışmaya başlamayın. Aksini yapmak, düşmanın seçtiği bir savaş alanının ortasında kamp kurmak gibidir. Yani tartışmanın kalanı olması gerekenden zor geçecek, belki tüm enerjinizi o algıyı düzeltmeye harcayacak ve konuştukça batacaksınız. Onun yerine, ya karşı bir

atakla başka bir çerçeve çizmeli, başka bir savaş alanı belirlemeli ya da bir bahaneyle tartışmayı sabote etmeli, geri çekilmeli.

Diyelim ki daha bismillah der demez şu soruyla karşılaşıyorsunuz: "Aramızda homeopati saçmalığına inanan saftirik kaldı mı?"

Bu örnekte "saçmalık" ve "saftirik" çerçevenin bariz temelleri, ama fazlası var: "Aramızda" ve "kaldı mı" lafıyla, çoğunluğun böyle olamayacağını ve dışlanacağını ima ediyor. Bu girişten sonra merkeze yakın görüşlerin önü kesilir, olsa olsa gerçekten homeopatiye gönül vermiş biri konuşmaya devam eder ki o da iletişiminin çoğunu "saftirik" olmadığını kanıtlama uğraşısıyla geçirir. Eğer bu iş sinirini bozar ve fazla agresif davranırsa, dakikalardır içinde dolandığı kapan sonunda kapanır ve etine batar:

"Ee, yarası olan gocunurmuş kardeş. Hem ateş olmayan yerden duman çıkmaz."

X. Alakasızlık Safsataları (*Ignoratio Elenchi*)

Aslında şu ana kadar gördüğümüz birçok safsata "alakasızlık" sorunundan mustaripti. Örneğin kişiye saldırı çeşitleri, argümanla alakasız oldukları derecede safsata oluyorlardı. Yani iddia ile sebep arasındaki bağlantı gücü, zaten hep ölçtüğümüz bir şeydi.

İşin açıkcası, tıpkı biçimsel safsataların en sonunda gördüğümüz *non-sequitor* gibi...

Hay Allah, yine geldi lejyonlar. Evet, ne diyorduk, tıpkı o *ismi lazım değil* gibi, *ignoratio elenchi* de bir şemsiye terim olarak kullanılır. Öyle ki Aristoteles'e göre tüm safsatalar, bunun bir türeviydi. Ancak bizim işimiz terim ezberlemek olmadığı için kestirme bir çö-

züm önereyim: Konuyu ıskalamaya dayanan ve daha özel bir ismi olmayan tüm safsatalar bu gruba girer.

Bu tanıma göre o *ismi lazım değil* safsataları da bu kümenin bir parçası. Hatırlayacaksınız, onlar her daim geçersiz argümanlardı, sonuç ile öncüller arasında bağlantı yoktu. *Ignoratia elenchi* ise kendi içinde tutarlı argümanları da kapsar. Sorun argümanın kendisinde değil –en azından olmak zorunda değil–, tartışılan konu ile alakasızlığındadır.

"Kredi derecelendirme kuruluşlarına tavsiyem, buyursunlar gelsinler özel misafirimiz olsunlar, tünelden geçiversinler. Onların tavsiyesi ile bunu yapmadık. Bu millet kendi iradesi ile kendi imkânları ile bunu yaptı."[242]

Erdoğan, bu demecinde Türkiye'nin güçlü olduğunu iddia ediyor, kanıt olarak da kendi finanse ettiği tünelleri gösteriyor. İktidar algoritması bu herhalde: İçerden gelen eleştirilere "duble yol", dışardan gelenlere "tünel". Ancak asıl konu, Türkiye'nin kredi notunun düşürülmesiydi. Kredi kuruluşları da hesaplarını zaten tünel projeleri üstünden yapmıyorlar:

> "John, sence Türkiye kendi imkânlarıyla bir tünel yapabilir mi yapamaz mı?"
> "Yapamazlar. Duble yol yapabilirler ama."
> "Peki, duble yolların ortasına palmiye dikebilirler mi?"
> "Palmiye zor da lale olur."
> "O zaman BB- notu veriyorum."
> "Ver gitsin be koçum."

Erdoğan'ın demecinin içeriği dışında yeri ve zamanı da alakasızdı, zira bu sözleri, *kairos* bölümünde ziyaret ettiğimiz o muhtarlar toplantısında sarfetmişti. Bir grup muhtarı Saray'a toplayıp uluslararası kredi dünyasından dert yanmak başlı başına sürreal bir şey. Ancak işte Türkiye şartlarında bu "iyi siyaset" oluyor, çünkü

242 "Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde Muhtarlar Toplantısı", Timeturk, Erişim 24 Nisan, 2020, https://m.timeturk.com/cumhurbaskanligi-kulliyesi-nde-muhtarlar-toplantisi/haber-308366.

muhtarlar üzerinden, "Batı'nın ve elitlerin oyunlarına karşı dik duruyoruz," mesajı veriliyor.

Siyasetçiler bu tip ıskalamaları planlı biçimde mi yapıyorlar, yoksa bir noktada artık otomatiğe bağlamış şekilde mi konuşuyorlar, öteden beri merak etmişimdir. Biz işe, genelde farkında olmadan yapılan ve kökü Hume'a kadar giden bir ıskalamayla başlayacağız. Ama önce bir durum özeti:

Yarasa Mağarası

"Bay Wayne, korkarım kötü bir haberim var. Şu Marksist at blöf yapmıyormuş. İsteklerine boyun eğmeyince, ortağı tımarhanedekilere saatlerce Çelik dinletmiş. Bir intihar saldırısı gibi gözüküyor, kadın kulaklık bile takmamış. Dedektifler olay mahallinde. Ne yapacağız?"

"Keşke işçilerin sigorta primlerini yatırsaydık."

"'Ne yapacağız'ın cevabını 'keşke'lerde bulamazsınız Bay Wayne. Artık maskenizi çıkarıp o ata haddini bildirmenin vakti geldi."

Tımarhane

"Oo, Müfettiş Lestrade sonunda olay mahaline teşrif etmiş! Çözdüğümüz Neandertal davasını sırf kıskançlığından bozdun, kadını saldın, bak neler oldu."

"Sus Sherlock, 'ben demiştim'in sırası değil. Davayı acilen çözmeliyiz. Çelik albümünü hemen nasıl temin etti? Niye tımarhaneye geri döndü? Bu işin arkasında bir iş var. Bir teorin var mı?"

"....Valla ben demiştim."

Bar

"İnançlarım uğruna en yakın arkadaşıma ihanet ettim, şehrin en güçlü adamına şantaj yaptım, en savunmasız insanları ölüme yolladım. Hocam, sizce Tanrı beni affeder mi?"

"Bence etmemeli, resmen abartmışsın."

"Çocuk ne soruyor, sen ne cevaplıyorsun Haham Efendi. Sen onu dinleme at kardeş. Papaz dönünce beraber günah çıkartırsınız."

Kodes

"Demek çifte cinayetten yatıyorsun ha?"

"Tek cinayet. Diğerini üstüme attılar."

"Her halükârda sana bir tavsiye, evlat: İçerde yalnız kalma. Bir köpek çetesine katıl. Mümkünse senle aynı renk olsunlar."

"Hala anlamıyorsunuz: Ben sizinle burada tıkılı değilim, siz benimle burada tıkılısınız!"

91. "Hume'un Giyotini" – Olgu-Değer Problemi (*is-ought problem*)

Olan ile olması gerekeni karıştırmak.

Hume'u son gördüğümüzde, Gazzali'nin ardından nedensellik hakkında konuşuyordu. Bizim için ikinci önemli tespiti de şu: Bir olgu hakkında yaptığımız gözlemler, sinsi bir şekilde, ahlaki değerler üstüne yapılan çıkarımlara yol açıyor. Halbuki olgu ile değer arasında bir uçurum var.

"Bugüne kadar gördüğüm her ahlak sisteminde fark ettim ki, yazar ilk başta olağan akıl yürütmelerle Tanrı'nın varlığı yahut insan doğası hakkında tespitlerde bulunurken, bir anda "öyledir", "değildir" kalıplarının yerini "öyle olmalı", "öyle olmamalı" kalıpları alıyor. Bu değişim neredeyse fark edilmeden gerçekleşir." [243]

243 D. Hume, İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme, çev. Ergün Baylan (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2009).

"Olmalı"nın "öyle"den nasıl türetilmesi gerektiğini Hume açıklamaz –ki bu sonradan başlı başına zengin bir çalışma alanı haline geldi– sadece onları bıçakla keser gibi ayırır (Hume'un Giyotini). Bu giyotini kullanabilmek, her şeyden önce, bizi doğallık safsatalarından (*ad naturam*) koruyacaktır.

Primatlar arasında çok eşlilik yaygındır. (gözlemlenen olgu)
(Doğada gördüklerimiz, ahlaken bize en uygun şeylerdir.) (gizli *ad naturam*)
Öyleyse çok eşli olmalıyız. (çıkarımla varılamayacak değer)

"–dır" ile "–malı" arasındaki uçurumu gördünüz mü? Giyotin, bu uçurumun kapanmasını önlüyor. Doğallık safsatalarının ötesindeki durumlarda da aynı derecede işlevseldir:

İnsanların çoğu, doğadan koptuğu bu çağlarda tek eşli olarak yaşıyor. (gözlemlenen olgu)
Öyleyse insan dediğin tek eşli olmalı. (çıkarımla varılamayacak değer)

* * *

Hume'un ertesinde yaygınlaşan, "olgu bilimin işidir, norm ise felsefenin" benzeri ayrımlar, kanımca pek gerçekçi değil. Bunu daha rahat görebilmek için, evrimdeki "aralıklı denge" (*punctuated equilibrium*) kavramının kurucusu olan Stephen Jay Gould'u huzurunuza çağırayım. Gould, Hume'un Giyotini'ni, din ve bilim arasındaki ilişkiye uygulayarak, **Örtüşmeyen Alanlar** (*non-overlapping magisteria*) dediği basit bir model ortaya çıkardı.[244] Bu modelde bilim ile dinin yöntemleri de amaçları da sonuçları da tamamen ayrıdır. Ortak paydaları olmadığından birbirlerine bir şey katamaz, birbirlerinden bir şey eksiltemezler.

Gould, bu bakış açısını icat etmemişti, sadece popülerleştirmişti. Zira Çarşı grubunun onursal başkanı olan ve her şeye karşı olan İbn Rüşd, zamanında milleti susturmak için benzer bir yol denemişti ve o günden beri de bu görüş, ara ara dile getirilmişti.

244 Gould, Rocks of Ages Science And Religion In The Fullness Of Life, (New York: Ballantine Pub. Group, 1999).

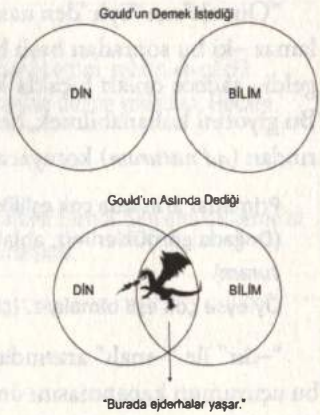

Bu steril dünya görüşüne ne kadar samimiyetle inanıyorlardı bilmiyorum. Tahminimce olguyla değerin, bilimle de dinin örtüştüğünü görüyorlar; ama bunu görmezden gelirsek, o kesişim alanını fazla kurcalamazsak, aradaki sürtüşmenin azalacağına inanıyorlardı. "Durun, siz kardeşsiniz," yerine, "Durun, siz birbirinizi tanımıyorsunuz bile," diyerek kavga ayırmak gibiydi yaptıkları.

Ancak gerçekte bir kesişim alanı vardı ve görmezden gelmek için fazla büyüktü. "Burada ejderhalar var, sakın girmeyin," diyerek insanları uzak tutmak mümkün değildi. Bir kere, bilimin bu kadar başarılı olduğu bir çağda bile, dinler olgusal ahkâmlar kesmeye devam ediyorlar ve edecekler. Binlerce yıllık alışkanlık ne de olsa. Ama daha ilginci, artık bilim bu alanı işgal ediyor, yani bilimsel çıkarımlardan yola çıkarak değerlere yönelik yargılar türetmek kaçınılmaz oluyor.

Örneğin, bugün birçok hayvanın acı çekebildiğini, alet kullanabildiğini, kültür ve özfarkındalık sahibi olduğunu biliyoruz. Çok temel seviyede bir normatif ön kabulümüz olduğu sürece ("acıyı azaltmak iyi bir şeydir"), bilimsel olgulardan yola çıkıp "vegan olmalıyız"a uzanan bir zincir kurmak mümkün. Dikkat edin, veganlığın illa doğru beslenme seçimi olması gerekmiyor; burada önemli olan şey, hayvanlar hakkındaki bir "olması gereken" sorusunu tamamen dine bırakmıyor oluşumuz.

Dini geçtim, "O sorular felsefenin alanındadır" derken bile Hume'un giyotinin eridiğini hissediyoruz, nitekim bu konularda felsefe yapmak için bilimsel bulgulardan haberdar olmak, hatta çoğu zaman bizzat biliminsanı olmak şart.

Giyotinlerin çağı kapandı. Artık her şey birbiriyle ilişkili, "-dir" ile "-meli" bile.

92. "Chewbacca Savunması" – Konuyu Saptırmak (*Red Herring*)

Konuyu bilerek alakasız bir yere çekmek, dinleyenlerin aklını karıştırmak.

Av köpekleri bazen avın kokusu yerine başka bir şeyin peşine düşer. Laftan anlamadıkları için (anlasalar daha beter, onları sigortalı çalıştırmak zorunda kalırdınız) bağırıp çağırarak bu sorunu çözemezsiniz, sürekli dikkatleri dağılır. Onun yerine, düştükleri yanlış yola bir kırmızı ringa balığı (*red herring)* konulur ve ucuna bağlanan bir ip yardımıyla yavaşça esas av yoluna doğru sürüklenir. Böylece köpekler, balığın keskin kokusunu farkında olmadan takip ederek size katılmış olur.

Tartışmada kullanılan ringa balıkları ise argümanın izini sürmeye çalışan dinleyicileri yoldan çıkarma amacı taşır. Önceden gördüğümüz "pekiyacılık" (*whataboutism*) böyle bir taktikti mesela. Kokuyu duyunca, oraya neyi tartışmak için toplandığımızı unutuyoruz âdeta:

"Deprem vergisi aldınız ama bununla depreme dayanıklı binalar yapmadınız."

"Biz millete hizmet aşkıyla yanıp tutuşmuşuz, belediyeciliği sizden öğrenecek değiliz. Biz deprem paralarıyla duble yol yaptık; onlarsa camileri ahır, külliyeleri diskotek yaptılar. Ecdadımızın atlarına bira içirdiler, dubstep yaptırdılar."

* * *

Bu taktiğin bu kadar etkili olmasıyla ilgili bir teorim var: İnsan güzelce kanıtlanan veya dillendirilen bir savı dinleyince tatmin oluyor, bir süre sonra konunun ıskalandığını unutuyor. Ne kadar alakasız şey hakkında bilgili ve korkusuz gözükürsek, o kadar iyi. Bir başka ifadeyle, doğru konuşmak veya bunun algısını yaratmak > doğru şey hakkında konuşmak.

Peki çaresi ne? En iyi karşılık, daha da keskin kokulu bir balık koymaktır:

"Duble yol yapmışlarmış. Japon duble yol değil, duble hızlı tren döşüyor, duble uzay istasyonu kuruyor. Bizim neyimiz eksik."

Bu atışmalar yeterince uzarsa, eninde sonunda kafa karıştırmakta kara kuşak sahibi olan Süleyman Demirel'in ruhu olaya dahil olacaktır:

"Yollar duble değildir, ahırlar da duble değildir, binaenaleyh, duble olan rakıdır. Rakıya yapılan zamlar ortada, uzoya yapılan zamlar da ortada, o yüzden Ege bir zam gölüne dönmüştür. Ama yollar yürümekle, göller yüzmekle, zamlar da ödemekle aşınmaz."

Sınavda Çıkar: Chewbacca Savunması

90'lı yıllarda magazin gündemine oturan bir davada eski futbolcu O.J. Simpson, eski eşini ve onun sevgilisini öldürdüğü iddiasıyla yargılanıyordu. Simpson'ın savunma avukatları -ki "Rüya Takım" olarak biliniyorlardı- birçok kanıtı tek tek açıklamak yerine önce davayı ırkçılık çerçevesine oturttular, sonra da olay yerinde bulunan eldivene odaklandılar. Zira eldivenin üstünde kurbanların ve Simpson'ın kan izleri vardı ama mahkemedeki denemede sanığa küçük gelmişti. Avukat da önceden hazırladığı sloganını jürinin hafızasına kazıdı. "Eğer uymuyorsa, beraat ettirmelisiniz." ("If it doesn't fit, you must acquit.")

South Park dizisi de bu sloganı ve genel olarak savunmanın kullandığı yöntemleri Star Wars'a uyarladı, çünkü, eh, neden olmasın? [245]

"Bu Chewbacca! Chewbacca, Kashyyyk gezegeninden gelen bir Wookie'dir, ama Chewbacca Endor gezegeninde yaşamaktadır. Şimdi bunu bir düşünün; bu hiç mantıklı değil."

(savcı fısıltıyla yanındakine döner) "Kahretsin, Chewbacca Savunmasını kullanıyor."

"Neden 2,5 metrelik bir Wookie, Endor gezegeninde, 60 santimlik bir grup Ewok ile yaşamak istesin; hiç mantıklı değil! Daha önemlisi; bunun bu dava ile alakası nedir? Yoktur. Bakın ben dev bir müzik şirketini savunuyorum ama Chewbacca'dan bahsediyorum, bu kulağa mantıklı geliyor mu? Tamamen mantıksız konuşuyorum.

Eğer Chewbacca Endor'da yaşıyorsa, beraat ettirmelisiniz."

245 "Chef Aid", *South Park*, (1998).

93. "Hayali Düşmanlar" – Çöp Adam Safsatası (*Straw Man*)

Rakibinizle tartışıyormuş gibi yaparak aslında kimsenin savunmadığı bir iddiayı çürütmek.

En popüler saptırma taktiklerinden biri olan –ve günlük hayatta da *ad hominem*le birlikte en ünlü safsata olan– çöp adam, size gerçek bir tartışmada hayali bir düşman yaratma şansı verir. Rakibin iddiaları yerine çok daha zayıf olan bazı iddialar, sanki rakip tarafından dile getirilmiş gibi çürütülür. Bir başka ifadeyle, bükemediğin bileği efendi efendi öpmek yerine, ona başkasına ait bir sürü bilezik takıp sonra da "ne kadar rüküş olmuş" diye eleştirmektir. Dolayısıyla çöp adam kullanan argümanların kendilerinde bir sakatlık olmasına gerek yok; bilakis argüman ne kadar sağlamsa o kadar etkili bir çöp adam olur. Safsatayı yaratan argümanın bağlamıdır.

"Kürt olup özerkliği savunanı anlarım, ama Türk olup da vatanını satmayı, emperyalist uşaklığı yapmayı anlamıyorum."

Vatanını satmak ve emperyalist uşaklığı savunulması epey zor şeyler, yani Sokrates bizzat gelse yapamaz. Ancak "özerklik" ile çok farklı şeyler kastedilebileceğinden, bunu savunan Türk'ü bu şekilde resmetmek bir çöpten adam dikip onu yakmak oluyor. Bir tane daha deneyelim:

Sol: "Büyük bir gelir adaletsizliği ve bütçe açığı var; zenginlerin vergilerini biraz arttıralım."
Sağ: "Başarılı olmuş, bileğinin hakkıyla kazanmış bireyleri cezalandırmak istiyorsun. Marx'ın kitaplarını yeni okuyup etkilenmiş bir öğrenci hevesiyle, devletten geçinmek isteyen tembelleri ödüllendirip, onları oy deposu olarak kullanmaya devam, öyle mi?"

Karşımızdaki insan teknik kurumların da analizi sonucu uygun görülen basit bir vergi değişikliği talep ediyordu, ancak birkaç saniyede onun yerine kapitalizm düşmanı, Marksist, vatan haini, popülist bir yağmacı getirildi.

* * *

Karşıdakini toplumunuzun değerlerine göre mümkün olan en itici şekle sokmak, konuya ilişmeden "kazanmanın" en kestirme yolu. Zaten bu yüzden birçok kaynak, çöp adamları *ad hominem* başlığı altında inceler. Ancak her çöp aynı değil; bazıları için rakibin itibarının zedelenmesi bir yan etki sadece. Kabaca 3 çeşit çöp adamdan bahsedebiliriz:

1. **Zayıf adam**: Birçok karşı argüman ve kanıt arasından sadece en zayıfına odaklanıp, onu çürütmek. Böylece diğer tüm itirazların çöpe gideceğini ummak.
2. **Çöp adam:** Geleneksel tanım. Eğer zincirin zayıf bir halkası yoksa, o zaman rakibin argümanlarından birinin çöp haline saldırılır. En yaygın taktiklerden biri, bağlam dışı alıntı yapmaktır. Yani uzun bir metnin veya videonun öncesi sonrası unutulur, birkaç cümle cımbızlanır ve tebrikler: Nur topu gibi bir safsatanız oldu. Üstelik teknik olarak yalancı değilsiniz, "kanıtınız" bile var.
3. **Boş adam**: En risklisi bu, çünkü hiç yoktan bir söylev üretip, rakibe atfediyoruz ve o savı çürütüyoruz. Potansiyel zararı büyük fakat ilacı da etkili, çünkü bir şey söylemediğinizi kanıtlamak, "tam olarak öyle söylemediğinizi" kanıtlamaktan daha kolaydır.

* * *

En etkili çöpten adam, rakibin cevap hakkının bittiği durumlarda yaratılan ve içinde gerçek bir şeyler barındırandır: Kamuflajın ciddiye alınmasını sağlayacak kadar fazla, püf deyince yıkılmasını garanti edecek kadar az bir gerçeklik.

Bugün evrim teorisini (*modern sentez*) çökertmenin pek imkânı yok (Nobel kazandıracak kadar devrimci bir fosil buluşu yapmadıysanız). Zaten olsaydı, bu işi de entelektüel sınırı Facebook paylaşımları olan tembeller değil, teoriyi temel alan sayısız konuya hayatını adamış çalışkan insanlardan biri yapardı. Ama onun yerine

doğrudan Darwin'e sataşmak çok daha kolay. Son 150 senede epey yol kat etmiş olan modern senteze saldırmak yerine ne DNA'dan, ne galaksilerden, ne epigenetikten, ne de Adnan Oktar'dan haberi olmuş biri, ideal bir çöpten adam vazifesi görecektir. Hem konuyla yeterince alakalı, hem de yeterince savunmasız.

* * *

Biraz daha karmaşık bir duruma bakalım: İslami terör.

Bir şiddet olayı sonrası "işte gerçek İslam bu"cular ile "gerçek İslam bu değil"cilerin atışmalarını takip etmenin garip bir zevki var. Halbuki gerçek İslam bayağı geniş bir kavram. Sizin İslam yorumunuz, öyle herkesçe kabul edilen bir kaynağa göre, zaman ve mekandan bağımsız olarak daha doğru değil, sadece *zeitgeist*'a daha uygun. 500 sene önce yaşasaydınız yorumunuz aynı olmayacaktı. 500 sene sonraki İslam yorumlarının da aynı kalacağını düşünmüyorsunuzdur.

İşin karmaşık olan yanı ne peki? Bir grubu en kötü örnekleri üzerinden eleştirmek çöp adam taktiği olabilir, ama eğer en kötü örnekler de özellikle o grup içinde gözleniyorsa, o ideolojinin kendisini irdelemek çöp adam değildir. Bu iki etki arasında denge kurmak gerekiyor. Bugün kafa kesmelerin, köleliğin, kız çocukları zorla sünnet ettirmenin nüfusa orantısız bir kısmı İslam dünyasında görünüyorsa, yahut gelişmişlik endekslerinde Müslüman ülkeler genelde geride kalıyorlarsa, bu örnekler üzerinden İslamın özünü irdelemek nereye kadar geçerli bir analiz, nereden sonrası ise bir çöpten adamın çöpten belinin altına vurmak oluyor, bilmiyorum. Bilsem de burada söylemez, gider ayrı bir kitap yazardım, Edward Said olurdum, o Nobel senin, bu Pulitzer benim takılırdım, sizin de bir daha yüzünüze bakmazdım.

Ama şunu bildiğimi sanıyorum: Başkaları Protestan ahlakı ile kapitalizm arasındaki ilişkiyi kaç sene önce incelemişken, bizim topraklarda din, benzer muhabbetlere "meze yapılmıyor", tek başına her şeyden ayrı bir biçimde, bozulmadan duruyormuş gibi algılanıyor. Yok biraz daha okumuş bir çevredeysek ve din ile diğer

sosyoekonomik akımlar arasında iki yönlü bir bağlantı kurmaya çalışan olursa, o zaman da anında kafasına Edward Said'in *Oryantalizm* kitabı atılıyor. Topraklarımızda yaşanan tarihsel dönüşümleri incelemenin, kişisel haysiyetimize ve gururumuza bir saldırı olmadığını içselleştiremedik.

94. "Anlatınca Olmuyor, Orada Olman Lazımdı" – Mizaha Başvuru (*Appeal to Humor*)

Pehlivanın tam yenilirken çimlere serilip bir fıkra anlatması ve izleyenlerin skoru unutması.

Ronald Reagan'ın seçim hikâyesinden hatırlayacaksınız, özellikle de sözlü iletişimde ve görece samimi bir atmosferde, mizaha başvurmak epey etkiliydi. Kendisinden bir inci daha ileteyim:

"Görüyorum ki kürtajdan yana olan herkes halihazırda doğmuş ve hayatta."

Espri tek başına bir ikna aracı olmasa da dinleyenin gardını düşürür, sempatiyi arttırır ve kişiyi iknaya açık hale getirir. Ancak mizah tipine dikkat edin; Reagan çıkıp herkesin önünde osuruğuna gülmüyor, fiziki komedi yapmıyor. Hassas bir denge tutturması lazım: Hem kendini çok ciddiye almadığını göstererek bir yabancı/tehdit olarak algılanmayacak hem de kendini ezdirmeyecek, karizmasını zedelemeyecek. Lider istiyorum ama kendimi ona yakın hissetmek istiyorum. Döner istiyorum ama dönmesin istiyorum.

* * *

Bu hassas dengenin yanında, etkili mizahın en önemli şartı, gerçek olmasıdır. Yüzleşmeye korktuğumuz şeyleri absürt bir ambalaj içinde bize sunar, onlarla birlikte yaşamasını öğretir.

Ölüm hakkında bu kadar çok şaka olmasının sebebi bu değil mi? Onu bir tabu haline getirince, korkunç bir **bilişsel uyumsuzluk** (*cognitive dissonance*) sahibi oluyoruz: Bir yandan günün birinde öleceğini bilmek, bir yandan da bu gerçekten hiç bahsetmemek...

Sanki istediğimiz an köşedeki bakkaldan ölümsüzlük iksirini satın alabilirmişiz gibi, rahatsız bir rahatlık içindeyiz. Mizah, hepimizde bulunan bu rahatsızlığa karşı bir savunma mekanizmasıdır.

Siyasette de kurallar farklı değil, tam ayarında bir gerçeklik dozu mühim. Yukarıdaki alıntıya tekrar bakın: Kürtajdan yana olan herkesin zamanında kürtajla alınmamış olması bir gerçek (aslında "kürtajdan yana olmak" diye bir şey yok tabii, "kürtaj hakkını savunmak" var). Reagan bunu ciddi bir karşı sav olarak sunsaydı, yaptığının bir nevi absürtlüğe indirgeme olduğu şıp diye anlaşılırdı. Ancak mizah, verdiği mesaja ("kürtajdan yana olmak çifte standarttır", "kürtajı savunan herkes ikiyüzlüdür") âdeta bir zırh oldu, ona bir dokunulmazlık kazandırdı. Zira kimse bir espriyi adım adım çürütmeye yanaşmaz, daha da gülünç duruma düşmemek için.

* * *

Bu şekilde bir mizaha başvuru, en çok da kalabalıklar üstünde etkilidir. Ne de olsa içimizdeki zaman mültecisi, etrafımızdakileri taklit etmeye programlanmış. Yanımızdakinin güldüğünü görmek, bizi de güldürüyor.

Time dergisinin yaptığı ankette "20. yüzyılın en kötü 100 fikri" arasında gösterilen gülme efekti hakkındaki araştırmalar da bunu kanıtlıyor.[246] 1950'de icat edilen bu garabet, aslında eski alışkanlıkların bir devamından ibaret olarak görülebilir. Zira radyo ve TV yaygınlaşmadan önce insanlar, canlı performanslar eşliğinde topluca eğleniyorlardı. Bu şekilde yetişmiş nesiller, daha sonraları evde tek başına program dinlerken o canlı atmosferi bulamayınca zevk almıyorlardı. Sinemalarda gülme efektine gerek yoktu ama televizyonlar onsuz eksik kalıyordu.

Ancak sosyal alışkanlıklar tek faktör olsaydı, zamanla bu etki azalırdı. Oysa yapay gülme efektlerini sevmediğini söyleyen insan-

246 "The 100 Worst Ideas Of The Century", *TIME* (14 Haziran 1999). Gülme efekti 40. sıradan listeye girmiş. Bir üstünde, II. Dünya Savaşı'nın en büyük hayal kırıklıklarından olan Maginot Hattı vardı.

lar dahi efektli şakalara o anda daha çok gülüyor ve sonrasında da o şakaları daha komik olarak hatırlıyorlar.[247]

Kahkaha üstüne, aynı isimli bir kitap yazmış olan psikoloji profesörü Robert Provine'e göre beynimizde bir kahkaha dedektörü var ve kolayca tetikleniyor. Olabilecek en basit deneylerden birinde, bir kahkaha makinesini sınıfının önüne koymuş ve 20 saniye boyunca düğmeye basmış. Yapay olduğu bu kadar belli olan bir etki karşısında bile, insanların en az %90'ı gülümsemiş, yarısı kahkaha atmış.[248]

(Tabii bu sayıları birer tavan olarak görmek lazım, çünkü bir profesörün sınıfa kahkaha makinesi getirmesi başlı başına absürt bir olay, yani tek başımıza olsak da gülümserdik büyük ihtimalle. Ancak, beklenmedik bir olay karşısında yaşadığımız şaşkınlığı ve anlık stresi çözmek için kahkahayı bir sosyal sinyal olarak kullandığımız da sabit: "Tamam, profesör delirmemiş, her şey yolunda, bak herkes öyle düşünüyor, birazdan normale döneriz."

* * *

Tartışma ve hitap bağlamında bu etki önemli, çünkü başkası güldü diye gülmekle kalmıyor, sırf güldüğümüz için duyduğumuz şeylere karşı daha açık oluyoruz. Yani kalabalık içindeysek tepki, etkiden önce gelebiliyor ve onu rasyonalize etmeye yol açıyor.

Hatta bu konuda o kadar ileriyiz ki sosyal zekâsı yüksek insanlar, basit bir ayna olmanın ötesinde geçip, bir zaman makinesine dönüşüyorlar: Yanlarındakilerin mimiklerini, jestlerini ve eylemlerini onlardan birkaç saniye önce tahmin ediyor ve erkenden taklide başlıyorlar.[249] Bu sayede güleceğini tahmin ettiğimiz insanlardan önce gülüp onları iyice tetikliyor, akabinde onlar tarafından da te-

247 T.A. Nosanchuk ve J. Lightstone, "Canned laughter and public and private conformity", *Journal of Personality and Social Psychology* 29 (1974), 153-156.

248 Rob Walker "Making Us Laugh", *The New York Times Magazine*, 28 Aralık 2003.

249 O. Genschow vd., "Mimicking and anticipating others' actions is linked to Social Information Processing", *PloS one*, 28 Mart 2018.

tikleniyor ve üstünkörü bir sosyal bağ kuruyoruz. Bu süreçte de, istemeden de olsa birbirimizi, mizahı istismar eden hatiplere karşı daha savunmasız kılıyoruz.

* * *

Özetle, en komik kişi en ikna edici kişi olmak zorunda değil. Ama en ikna edici kişi, gerçekleri, absürtlüğü ve kişiye yönelik saldırıları, mizah kokteyli içinde eritip kalabalıklara sunabilen kişidir.

95. Zayıf Analoji (*Weak Analogy*)

Yeterince alakalı olmayan iki şey arasında benzerlik kurmak.

Analoji kavramıyla *ad hominem* çerçevesinde, "hakaretamiz benzetme" (*abusive analogy*) başlığında tanışmıştık. Tanışmıştık ama oturup şöyle sıkı bir muhabbet de edememiştik. Kısmet bu bölümeymiş.

Önce analoji, metafor, teşbih (*simile*) ve alegori arasındaki farkları inceleyelim. Bu kavramlar birbirine benzeyen kardeşler gibidir, yanlış olanıyla muhabbet etmek istemeyiz. Hatta bu son cümlenin kendisi de o kardeşlerden biriydi, ama hangisi? (Ne yazık ki bu kavramların Türkçeleri/Arapçaları üstünde bir anlaşma yok. Mecaz, eğretileme, istiare, benzeti, benzetme, kinaye, mukayese... O sebeple de çoktan Türkçeye girmiş olan yabancı kelimeleri kullanacağım.)

"Bütün dünya bir sahnedir;
ve kadın erkek herkes de birer oyuncu.
Sıraları geldikçe ya girer, ya çıkarlar.
Her insan ömrü boyunca nice roller oynar."[250]

250 W. Shakespeare, *Size Nasıl Geliyorsa*, çev. Özdemir Nutku (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013).

Edebiyat tarihinin en ünlü metaforu bu olmalı. Hayat bir tiyatro sahnesine, insanlar da oyunculara benzetiliyor. Fakat dikkat edin, "dünya bir tiyatro sahnesi gibidir" demiyor, doğrudan dünya = sahne denklemi kuruluyor.

Benzer şekilde, Büyük Patlama da bir metafor. Kalıbın adı "Büyük Patlama Gibi" değildir, doğrudan bir patlamayla eşleştirilir evrenin başlangıcı ve dinleyenlerin bu ikisinin aslında aynı şeyler olmadığını anlamaları beklenir.

Tabii bu varsayımlar dinleyici kitlesini iyi tanımayı gerektirir. Zira herkes dünyanın aslen bir sahne olmadığını bilse de, birçok insan evrenin hakikaten de bir patlamayla başladığını veya böyle olduğunu düşünüyor. Bu yanılmanın sorumlusu kısmen bilim eğitiminin yetersizliği, kısmen de Büyük Patlama'nın gözümüzde canlandıramayacağımız bir şey olması. (Zaman ve mekânın meydana gelişini hayal edemeyiz; ben biraz mantar yardımıyla denemiştim, sonraki 15 seneyi hatırlamıyorum.)

Dolayısıyla **metafor**, hem hayal edemeyeceğimiz şeyleri biraz yanılma payıyla somutlaştırıyor hem de hayal edebildiğimiz sıradan şeyleri daha eğlenceli, daha hatırlanabilir bir hale sokuyor. Bu yüzden de kuvvetli bir retorik araç.

* * *

Aynı örneklerin "gibi"li versiyonları ise, özel bir metafor çeşidi olan **teşbih**tir (*simile*). 1000 sene önceki bireylere ve devletlere rehber olması amacıyla yazılmış Kutadgu Bilig, iyi bir savaşçıda olması gereken özellikleri şöyle anlatıyor:[251]

- domuz gibi inat
- ayı gibi azılı
- yaban sığırı kadar kindar (?)
- tilki gibi hilekâr
- erkek deve kadar intikamcı
- saksağandan ihtiyatlı

251 "kutadgu bilig", Ekşi Sözlük, erişim 24 Nisan, 2020, https://eksisozluk.com/entry/18494664.

- kaya kuzgunu gibi uzağı gören
- baykuş gibi geceleri uyumayan

Yani "aslan yürekli" bir metafor iken, "aslan gibi cesur" bir teşbihtir. Merak etmeyin, bu fark çok önemli değil, ortamlarda size +5 gıcıklık puanı kazandırmaktan öte bir işlevi olmaz; o yüzden hepsine metafor deyip geçiniz.

Öte yandan, bugünlerde neredeyse eş anlamlı kullanılan **alegori** ile metafor arasındaki farkı anlamak hayatınızı biraz olsun zenginleştirecektir. Alegori, soyut kavramları kişileştirmek veya resmetmektir. Teker teker kalıplar üzerinden değil, eser boyunca devam eden bir anlatı yoluyla paralellikler kurulur.

Örneğin, Kutadgu Bilig sayısız metafor ve teşbih içerir ama eserin tamamı da bir alegoridir. Çünkü tüm eser dört kişinin tartışmalarından oluşur ve bu kişiler bildiğimiz anlamda insan değildirler, her biri bir kavramı sembolize eder: Hükümdar adaletin vücut bulmuş halidir, vezir mutluluğun, vezirin oğlu aklın, kardeşi de akıbetin.

* * *

"İyi bir konuşma, bir kadının eteği gibi olmalı:
Konuyu kapsayacak kadar uzun, ilgi yaratacak kadar da kısa."
—Winston Churchill

Analoji de iki şey arasında benzerlik kurar –hatta bazen bunu teşbih ve metafor kullanarak yapar– ama mutlaka bir açıklama, hatta bir argüman amacı güder. Yani analoji daha karmaşıktır.

Örneğin Churchill, ilk kısımdaki teşbihini ikinci kısımda bir iddiaya dönüştürmüş. Dikkat edin, bu tam bir argüman değil, çünkü gerekçe sunmamış (ilgi yaratacak şeyler illa kısa mı olurlar, konuşmalar illa ilginç mi olmalılar, vs.) fakat yeterince ikna edici, çünkü mizaha başvuruyu etkili bir şekilde kullanmış.

Sanırım en sevdiğim analoji, yine en sevdiğim komedyen olan George Carlin'den geliyor (esasen anonim bir söz olmalı):

"Barış için savaşmak, bekâret için sevişmeye benzer."

Çok zarif, çünkü tek başına bir teşbihten ibaret olmasına rağmen, zihnimiz anında bağlantıları kurup ardındaki döngüsel argümanı anlıyor: "Yaptığın şey, sözde önlemeye çalıştığın şeydir."

* * *

İşte tam bu noktada safsatalar da yavaş yavaş görüş alanımıza giriyor: Carlin'in alıntısı Vietnam Savaşı karşıtları arasında popüler bir slogandı. O savaşı destekleyenlerse, **Domino Teorisi**'ni gerekçe gösteriyorlardı.

Bu teori önce 1940'larda, Truman Doktrini ve Marshall Yardımları çerçevesinde gündeme gelmiş, Türkiye ile Yunanistan'ı Sovyetlerden izole etmek için yapılacak yardımları belirlemişti. Fakat 1950'lerde Mao'nun zaferi sonrası odak noktası Güneydoğu Asya'ya kaydı ve sonraki 30 sene boyunca yapılacak askeri müdahalelere zemin oluşturdu. Bu bağlamda Vietnam Savaşı, komünizm yayılırsa Sovyetlerle girişilecek olan daha geniş çaplı savaşları önleyecek bir müdahale olarak pazarlanıyordu.

Pratikte bu tarz gerekçelerin sicili hiç parlak değildir; en ünlü örnek de "tüm savaşları bitirecek savaş" denilen I. Dünya Savaşı'dır. Savaşları bitirmek şöyle dursun, tarihin en yıkıcı savaşına doğrudan yol açmıştı.[252] Sonuçta herkes samimi olsa bile, böyle büyük olayların beklenmedik etkileri oluyor.

Ancak bu belirsizlik madalyonunun öteki yüzü de var: Bir sava-

252 Artık alaycı biçimde kullanılan bu kalıbın yaratıcısı, *Görünmez Adam* ile ismini anmış olduğumuz bilimkurgu yazarı ve bir düzine başka şey daha olan H.G. Wells idi. H.G. Wells, *The War That Will End War* (1914).

şın başka bir savaşa yol açtığını kanıtlamak ne kadar kolaysa, gerçekten de önlenmiş olan savaşları görmek de o kadar zor. Sonuçta kontrollü bir deney yapmamız mümkün değil.

Biraz önceki analojinin eksikliği artık daha bariz olmalı: "Barış", o anki durumu değil, gelecekteki daha uzun süreli bir barışı ima ediyor. Teoride bugünün savaşı yarının barışına katkıda bulunabilirken, bugün sevişmeniz yarın daha bakir olmanızı sağlamaz (cinsel tavsiye değildir).

Yani ilk bakışta örnekler arasında yeterli benzerlik varmış gibi gözükse de argüman için kritik olan özellikleri bakımından çok farklılar. Her zamanki gibi, mizah bu farklılığı maskelemiş ve analojiyi olduğundan daha geçerli kılmış.

Unutmayın, hiçbir analoji %100 doğru değildir. Öyle olsaydı, benzeştirmeye çalıştığımız şeyler tıpatıp aynı olurlardı. Hiçbir analoji %100 yanlış da değildir, çünkü yeterince yaratıcı davranırsak, her şey arasında bir benzerlik kurabiliriz. Özellikle de örüntücülük yeteneğimiz bu kadar yüksekken. Tüm maharet, aradaki dengeyi tutturmakta.

96. "Dostlar, Romalılar, Yurttaşlar!" – Aşırı Duygusallık (*ad passiones*)

Pathosun logosu pataklaması.

Absürtlük, mizah ve analoji gibi teknikler yoluyla insanların duygularına hitap etmenin ne kadar etkili olduğunu, duygu sömürüsü (*ad misericordiam*) başlığı altında görmüştük. Acıma duygusuna ek olarak korku, kıskançlık, nefret, üzüntü, iğrenme, gurur, umut gibi duygular veya empati gibi duygusal mekanizmalar da manipüle edilmeye müsait. Bu sayede normalde ikna edemeyecek kadar zayıf veya dile getirilemeyecek kadar tehlikeli argümanları çok daha kuvvetli olarak göstermek mümkün.

*Pathos*tan bahsederken değindiğimiz Marcus Antonius tiradı, saydığımız tüm bu duyguların istismarının ideal bir örneğiydi. Önce biraz tarihsel arka plan vereyim, sonra da ufak değişikliklerle, Sabahattin Eyüboğlu çevirisini ekleyeyim:

Bir asil olmasına rağmen orta ve alt sınıflar arasında popüler olan Julius Caesar, fazla otoriterleşmesi sebebiyle, daha önce bizzat affettiği Brutus'un liderliğindeki bir grup senatör tarafından öldürülür. İronik olarak bu suikast, Roma'yı her zamankinden daha otoriter bir rejime teslim edecektir. Cumhuriyet ile imparatorluk arasındaki bu hızlı geçiş sürecinin ilk adımı, Caesar'ın cenaze törenidir. Kendisiyle birlikte eş konsül olan Marcus Antonius, cenaze öncesinde politik davranarak suikastçılara af çıkartmış ve bir orta yol bulmuştu. Fakat cenazede, eski dostunun kanlı cesedinin önünde yaptığı hiciv dolu konuşmayla halkı galeyana getirir. Yaklaşık 1500 yıl sonra bu sahneyi gözünde canlandıran Shakespeare, başlarda suikastı hayırlı bir iş olarak gören halkın fikrinin –ve daha önemlisi duygularının– değişimine odaklanmış:

"Dostlar, Romalılar, yurttaşlar, beni dinleyin; Ben Caesar'ı gömmeye geldim, övmeye değil. İnsanın ettiği kötülük yaşar ardından, iyilikleriyse toprağa girer kemikleriyle. Bırakın, öyle olsun Caesar için de. Soylu Brutus "muhteris" (ihtiraslı, hırslı) dedi Caesar için. Öyle idiyse, ağır bir suç bu ve Caesar, bütün ağırlığıyla ödedi suçunu.

Buraya Brutus ve ötekilerinin izniyle –çünkü Brutus şerefli bir insandır, ötekiler de öyle, hep şerefli insanlardır– konuşmaya geldim. O benim dostumdu; bana hep vefalı ve dürüst davranmıştı. Ama Brutus "muhteristi" diyor ve Brutus şerefli bir insandır.

Caesar nice esirler getirdi Roma'ya, fidyeleriyle devlet hazineleri doldu: Bundan ötürü mü muhteris göründü Caesar? Fakirler ağlayınca gözleri yaşarırdı; bir muhteris daha katı yürekli olsa gerek. Ama Brutus "muhteristi" diyor ve Brutus şerefli bir insandır.

Bayramda hepiniz gördünüz, krallık tacını üç kez sundum Caesar'a, üçünde de almadı. İhtiras denir mi buna? Ama Brutus

"muhteristi" diyor; Brutus şerefli bir insandır şüphesiz. Ben Brutus'a karşı gelmiyorum, hayır; bildiğim kadarını söylüyorum yalnız. Hepiniz sevdiniz onu bir zamanlar. Boşuna da değildi sevginiz. Sonra ne oldu da yanmıyorsunuz ölümüne?

Ey düşünce, yırtıcı hayvanlar arasına kaçmışsın; insanlar yitirmiş akıllarını...

Bağışlayın beni; yüreğim şurada şimdi, Caesar'ın tabutunda:
Konuşamam o dönünceye kadar bana."

* * *

Konuşma sırasında bir ara Marcus Antonius, ölü yatan Caesar'ın kanla kaplı togasını kapıp halka göstermişti. Tam 23 bıçak yarasıyla delik değiş olmuş o togaya bakanlar, bu suçlayıcı sözlerin ağırlığı altında ezilmiş olmalıydılar.

Utançları ve aristokrat sınıfa karşı olan nefretleri, suikastçılara karşı protestoya ve kundaklamalara dönüştü. Bu olay sonrası konsül Marcus Antonius, Brutus ve arkadaşlarının güvenliğini

Bir şey bana, Antonius'un gerçekten de Brutus'un şerefli bir insan olduğunu düşünmediğini söylüyor. George Edward Robertson, Marcus Antonius'un Caesar'ın Cenazesindeki Konuşması, 1864.

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Duygulu Düello

"Nerede o?"

Papaz, barın içini dolduran sese doğru dönerken cevap verir:

"Adnan mı? Afrika'da bıraktım. Yok efendim bu leoparın gözü tesadüfen oluşmuş olabilir mi, yok bu çita da mı gol değil, başımın etini yiyordu sürekli, bıraktım geldim."

"Ne saçmalıyorsun Papaz Efendi; atı soruyorum. Burada saklandığını biliyorum."

"Haa, sen o köpeksin, şimdi hatırladım. Ama sen hapiste değil miydin?"

"Evet. Bu sabaha kadar, işlemediğim bir suç yüzünden ömrümü parmaklıklar arkasında tüketeceğimi düşünüyordum. Bir daha gerçek bir ağacın dibine işeyemeyeceğimi, bir frizbiyi havada yakalayamayacağımı ve baba olup yavrularımın suratlarını yalayamayacağımı düşünüyordum. Ve en dayanılmazı da neydi biliyor musun? Bana ihanet eden o yüzsüzle yüzleşemeyeceğim düşüncesi."

Papaz ağlamaklı olur:

"E nasıl çıktın oradan?"

"Bir haham geldi ve o parmaklıklar sonuna kadar açıldı. Alelade bir haham olmadığı belliydi. Askeriye? İstihbarat? Bilmiyorum. Bildiğim tek şey, bedenimi özgürleştirdikten sonra ruhumun da özgürleşmesi için beni buraya gönderdiği. Şimdi son kez soruyorum, nerede o?"

"Buradayım!"

Salonun diğer tarafındaki atdimdik köpeğe bakmakta, ilk defa gözlerini devirmemektedir. O sırada imam tuvaletten döner:

"Gençler sakin. Bu kutsal çatı altında kavga edemezsiniz."

"Yok yok etsinler. Demin köpeği dinledim, gözlerim yaşardı. Sonuna kadar arkasındayım."

"İkiniz de susun ihtiyarlar. Bu iş benimle at arasında. Bak ortak, yanımda tek bir kurşun ve tek bir soru getirdim. Önce soruyu, sonra kurşunu göndereceğim. Hazır mısın? Neden yaptın?"

At tam kişneyecekken barın önüne zırhlı bir araç gelir. İçinden çıkıp bir hışımla bara giren o maskeli adamın kim olduğunu herkes bilmektedir.

"Darth Vader?"

Papaz Afrika'dan döndüğünden beri biraz uykusuzdur, böyle aralara girip benim sözümü keserek hikâyenin içine eder. İçeri giren maskeli adam tabii ki Batman'dir:

"Yıllarca çalışıp kurduğum bu imparatorluğu Marksistçilik oynayarak yıkacağını sanan o at nerede? NEREDE O?.."

(arkası yarın)

sağlayamayacağı bahanesiyle, onlara Roma'dan çok uzaklarda tahıl toplama görevleri verdi. Suikastçılar tabii ki bunu kabul etmeyip bir ordu toplama amacıyla Yunanistan'a gittiler. Tarihin en önemli imparatorluğunun doğumuyla sonuçlanacak iç savaş başlıyordu...

97. "Aynısını Anana Bacına Yapsalar" – Türk Tipi Empati (*reductio ad Ana Bacı*)

Neandertaller arası empati kurma çabası.

Genelde aşırı duygusallığın (*ad passiones*) ve duygu sömürüsünün (*ad verecundiam*) bir parçası olarak ele alınan empati istismarı, Türkiye'deki çarpık "namus" kavramıyla birleşince ayrı bir başlığı hakediyor.

august landmesser @azyazarozyazarr · Jun 2, 2018
Türk Tipi Empati: Aynı şeyi senin anana bacına yapsalar iyi mi?
Türk Tipi Felsefe: Fazla düşünme, kafayı yersin.
Türk Tipi Psikoloji: Delidir, ne yapsa yeridir.
Türk Tipi Sosyoloji: Elalem ne der?

64 3.9K 20.5K

Bu kalıp hakkındaki en bariz gözlem, erkeğin perspektifinden dillendirilmesi. Zaten seslenilen kişi de erkek. Erkek erkeğe namus muhabbeti kadar sıkıcı bir şey olabilir mi şu dünyada? Fakat namus dışındaki konularda da bu perspektif yaygın. Empati kurmak için mümkün olan en düşük ortak payda bu "ana-bacı paydası" olmalı.[253]

Örneğin geçenlerde mizahın sınırları hakkında bir tartışmada bulmuştum kendimi. Tartışmaya sebep olan mizah örneği bir kat-

253 Simone de Beauvoir, hâkim perspektifin neden böyle olduğunu *İkinci Cins* (1949) kitabında anlatır. Hegel'in "efendi-köle" diyalektiğini, "öz-ne-diğer" olarak uyarlamıştı ve tabii ki kadın "diğer" idi. Varsayılan standart insan erkektir, kadın da onun üstünden –ve genelde onun eksik bir hali olarak– tanımlanır (örneğin Aristoteles'in kadını kusurlu bir erkek olarak tanımlaması veya Havva'nın Âdem'den sonra ve onun kaburga kemiğinden yaratılması).

liam hakkındaydı. "Acının mizahı olmaz" gibi katı görüşlere katılmadığımı, her şeyin mizaha konu olabileceğini çünkü mizahın tek işlevinin "eğlendirmek" olmadığını, acıyla baş etmek ve tiranları etkisizleştirmek gibi amaçlar için de bir araç olduğunu savundum. Her içerik de her dinleyici kitlesine uygun olmak zorunda değil zaten.

Ne yazık ki sosyal medya çağında her söz, kitlesinden ve bağlamından koparılarak linç için önümüze sunuluyor ve sanki bir ulusa sesleniş metninde yer almışçasına "genel hassasiyetlere" göre eleştiriliyor. (Belki de Whatsapp gruplarının Türkiye'de bu kadar yaygın olmasının sebebi, devletten korunmaktan ziyade halkın linç açlığından korunmaktır.)

Velhasıl, bu fikirlerime gelen bir cevap:

"O zaman ananla ilgili mizah yapalım da gül. Gerçi sen gülersin."[254]

Hatırlarsanız, Jung'un arketiplerinden bahsederken "kutsal ve bakire anne" imgesinin ne kadar yaygın olduğuna değinmiştik. Ben de toplumun bana biçtiği rol gereği, bu muhabbeti, "Anneye laf yok, ANNEYE LAF YOK!!1!!" şeklinde devam ettirmeliydim galiba.

* * *

Cinsiyetçiliğin ötesinde incelemeler yapmak için kalıbımızı "ya aynısı senin başına gelse" şeklinde sterilize edelim. Şimdi makul bir soru olmadı mı?

Bu noktada, Nassim Taleb'in popülerleştirdiği *skin in the game* kavramına geçiş yapacağız, yani elini taşın altına koymaya.[255] Taleb'in tezi, dünyayı daha iyi anlamak için somut teşviklerin gerekliliği üzerineydi. Farkında olduğumuz birtakım riskler üstlendiğimiz sürece, kararlarımız daha adil ve kanıt-bazlı olurlar. Kötü kararlarımızın bedelini ödemeyeceksek, ne o kararları önceden iyi araştırır ne de sonrasında hatalarımızdan ders alırız.

254 "Pınar Fidan", Ekşi Sözlük.

255 N.N. Taleb, Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life (New York: Random House, 2020).

Diyelim ki paranızı değerlendirecek bir yatırım bankası arıyorsunuz. Önünüzde üç farklı modelle çalışan üç şirket var. Uzun vadede hangi model sizin için daha faydalı olur?

1. Birikiminiz artsa da azalsa da her ay kesilen bir hizmet ücreti
2. Sadece edeceğiniz kâr üstünden alınacak bir komisyon
3. Danışmanların kendi paralarını da size tavsiye ettikleri yönde yatırma zorunluluğu

Düz hizmet ücretine dayalı ilk seçenekte sizin için daha iyi karar verme yönündeki tek teşvik, şirketin itibarı. Kâr üstünden komisyon alan modelde teşvik daha net, ama o da biraz fazla risk almaya meyledebilir. Ne de olsa siz kazanınca kazanıyor ama siz kaybedince kaybetmiyor. Halbuki son modelde –komisyon düzeninden bağımsız olarak– yatırım danışmanlarının teşvikleri sizinkilerle uyumlanmış. Paranızı kendi paralarını yönetir gibi yönetmek zorundalar.

* * *

Konumuza uyarlayalım: Diyelim ki sınırların daha açık olmasını veya kiracı haklarının güçlendirilmesini istiyoruz. Ya da asgari ücretin yükseltilmesini (az önce kontrol ettim, Twitter'da son 15 dakikada hakkında görüş belirttiğiniz meseleler bunlardı).

Bu görüşlerin doğrusunda yanlışında değilim, önemli olan onlar üstünden bol bol **erdem sinyallemesi** yapmamız. Oysa bazılarımız, bu politikaların olası negatif sonuçlarından etkilemeyecek; elini taşın altına koymadan konuşuyor. Bilakis, mevcut tek teşvik, daha çok bağıranın daha çok duyulması yönünde. İşte bu tip durumlarda birinin çıkıp "aynısı sana olsa" hatırlatması yapması elzem.

- Mültecilerle yan yana yaşamaya razı mısın?
- Kiracın ödeme yapmayıp evden çıkmamakta diretirse kaç ay sıkıntısız geçinebilirsin?
- İş sahibiysen, yüksek asgari ücret sonrası herkesi bordroda tutabilir misin?

Özellikle de gençlerin bu soruları pek düşünmeden ateşli davranmaları normal: Henüz hiçbir yanlış karar için bedel ödemediler veya ödedikleri bedelleri henüz fark etmediler.

* * *

Bir Zamanlar Vahşi Batı: İtiraf Saati

Batman'in sesi barda yankılanmaya devam eder:
"NEREDE O? ...Nerede o? ...de o?"
Herkesin şaşkın bakışları arasında at gözlerini köpekten alır, maskeli adama doğru devirir:
"Torbacılık yaptığım günlerden beri bu kadar popüler olmamıştım. Önce köpek, şimdi de Batman. Pardon, acaba Bay Wayne mi demeliydim?"
"Seni öldürmek için bir sebebim daha oldu. Kim olduğumu NERDEN ANLADIN? ...anladın?...dın?"
"Bir haham söyledi. Buraya geleceğini de. Alelade bir haham değildi, eski..."
"... istihbaratçılardan olmalı."
Atın sözünü köpek şaşkınlıkla tamamlamıştır. Kafalarda ampüller yanmaya başlar.
"Neden hepimizi burada buluşturmaya çalıştı bu haham? Ne oyunlar dönüyor burada?"
Hahamın o gün bara gelmediğini fark eden imam sessizce papaza fısıldar:
"Sanırım yine her şeyin arkasından İsrail çıkacak."
Artık sabrı taşan Bruce Wayne maskesini çıkarıp ata bağırmaya başlar:
"Arkham Tımarhanesi'nde çevirdiğin dolaplardan sonra her şeyimi kaybettim. Polis tüm kayıtları buldu, hesaplarıma el koydu. Yanlarındaki dedektiften zor kaçtım. Senin de ananı bacını parasız bıraksalar iyi olur muydu?"
"Sen kendi işçilerini beş parasız, güvencesiz bıraktın yıllarca. Yasalar emrindeydi nasıl olsa. Bir şeyleri değiştirebilmem için örgütten tanıdığım o 'deli' kadının kısa bir süreliğine de olsa serbest kalması gerekiyordu. Bu da bana en iyi dostuma mal oldu. Onu hapse attırdım. Senin anan bacın hiç en yakın dostunu kaybetti mi ha?"
Köpek durumu anlamaya başlar. Demek küçük çaplı bir devrimin zayiatı olmuştur. Silahını yavaşça indirirken, barın girişinde dumanı tüten bir pipo gözüne ilişir:
"Günaydın arkadaşlar. Ananız bacınız umrumda değil, sadece birinizi tutuklamaya geldik."

Evet, bir ilkenin doğruluğu yahut bir politikanın faydası, sizin kişisel tecrübelerinize ve hislerinize bağlı değildir. Bu açıdan, "aynısı sana olsa" yaklaşımı bir nevi anekdot safsatasıdır. Fakat pratikte bir tartışmayı kişiselleştirmek, o ilke üstünde gerçekten ne kadar düşündüğünüzü, o politikaların fayda-zarar muhasebesine ne kadar vakit ayırdığınızı size gösterir. Kendimizden emin olma seviyemiz ile bilgi seviyemiz arasındaki farkı hatırlatan şeylere ihtiyacımız var.

98. "Haticeye Değil Neticeye Bak" – Sonuççuluk Safsatası (*ad Consequentiam*)

İyi/kötü sonuçlara yol açan bir şeyin doğru/yanlış olduğuna inanmak.

Ahiret inancı ve Noel Baba, insanları ve çocukları iyi davranmaya teşvik ediyor.
Dolayısıyla ahiret ve Noel Baba vardır.

Noel Baba inancı ve usluluk arasında bir ilişki olabilir ama usluluk (netice) ile Noel Baba'nın varlığı arasında bir ilişki yok. Benzer şekilde, atomları bir yıldız sistemine benzeterek modellememiz de faydalı bir eylem (anlamayı kolaylaştırıyor) ama atomların içinde gerçek anlamda yörüngeler veya ufak gezegenler gibi davranan parçacıklar yok. Fayda ile gerçeklik arasındaki bağ, sandığımızdan çok daha zayıf.

* * *

Bu ışıkta, "aynısını anana bacına yapsalar" da sonuçlara yönelik bir akıl yürütme haline geliyor:

Anan bacın hakkında mizah yapılırsa, bunun kötü sonuçları olur.
Öyleyse her şeyin mizahı olmaz.

Ancak bilerek "safsata" demedim, zira ilk örneğimizin aksine burada "olan"ı değil, "olması gereken"i konuşuyoruz: "Her şeyin mizahı yapılmalı mı?"

Bu tip soruların cevabını bulmak için sonuçlara atıfta bulunmak elbette safsata olmaz. Bilakis, bir eylemin ahlaki değerini, yol açacağı sonuçlara göre değerlendirmek, "sonuççuluk" (*consequentialism)* şemsiyesi altına girer. Özellikle de politikaları değerlendirmenin en yaygın yoludur sonuççuluk. Genelde, maksimum insana maksimum faydayla sonuçlanacak politikalar "iyi" olarak görülür ki bu faydacı (*utilitarian*) ahlakın kökü en az 2300 sene öncesine uzanır.

Örneğin Epikuros için ahlakın formülü basitti: Acıya yol açan şeyler kötüdür, zevk ve mutluluğu arttıran şeyler iyidir. Acı ancak uzun vadede daha yüksek bir mutluluğa yol açacaksa makbuldür (barış için savaşmak?). Yine de bu görüşün en klasik halini Epikuros değil, Spock dile getirmişti:[256]

"Mantık açıkça gösteriyor ki çoğunluğun ihtiyaçları, azınlığın –veya tek bir kişinin– ihtiyaçlarına ağır basar."

* * *

Bu prensibin uygulamalı halini **Tramvay Problemi** bağlamında görüyoruz: Hemen herkes (%90), raylara bağlanmış beş kişiyi ezmek üzere olan bir trenin geldiğini görünce hayali bir şalteri indirip treni sadece tek bir kişinin bağlı olduğu bir hatta yönlendirmeyi ve o kişiyi fiilen öldürmeyi seçiyor. Yani sırf tanıklık etmiş olmamız, kendimizi sorumlu hissetmemize yetiyor ve müdahale ederek 4 net hayat kurtarmayı ahlaken iyi buluyoruz.

(İlginç bir şekilde, aynı soruyu felsefecilere sorduğumuzda müdahale oranı %70'e düşüyor. Daha da ilginci, müdahale etmemeyi seçenlerin oranı %8. Kalan %22 muhtemelen bunun bir yanlış ikilem olduğunu açıklayarak, anketi yapan zavallıyı deli etmiştir.[257])

256 Star Trek II: The Wrath of Khan (1982)

257 D. Bourget ve D.J. Chalmers, "What Do Philosophers Believe?", *Philosophical Studies* 170 (2013), 465-500.

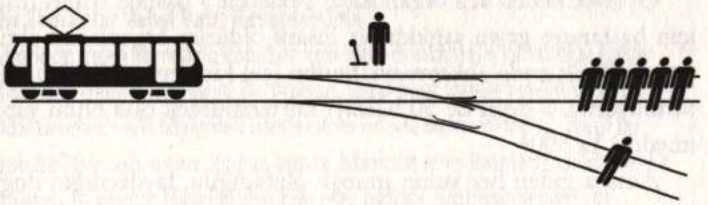

Bazen de maksimize ettiğimiz şey nicelik değil nitelik oluyor: MIT üniversitesinin geliştirdiği ve web üzerinden herkese açık olan *Moral Machines* deneyleri, tramvaylar yerine kontrolden çıkan sürücüsüz araçlar üstünden çeşitli senaryolara odaklanıyor.[258] Kültürler arası farklara rağmen, çoğunluk için gençler yaşlılardan, kadınlar erkeklerden, yöneticiler evsizlerden, sağlıklı insanlar şişmanlardan ve bebekler de herkesten daha değerli.

Ne yazık ki bazılarımız bu seçimleri gerçek hayatta gerçek bedellerle yapmak zorunda: 2019 koronavirüs salgınının yoğun olduğu bazı bölgelerde görev yapan doktorlar, kısıtlı sayıdaki solunum cihazlarını kimin kullanacağına karar vermek durumunda kaldılar.[259] Daha geniş ölçekte ise yöneticiler, ne kadar tıbbi kaynağın kanser gibi "olağan" sağlık sorunlarından alınıp salgınla baş etmeye aktarılacağına karar veriyorlar.

Bu tip seçimlerde neredeyse evrensel olarak kabul edilen ilke, tedavi sonucu kazanılacak kaliteli yaşam süresini maksimize etmek oluyor. Bir başka ifadeyle, genç ve diğer yönlerden sağlıklı hastalar, yaşlılardan veya kronik hastalığı bulunanlardan öncelikliler.

* * *

258 E.Awad, S. Dsouza, R. Kim vd., "The Moral Machine experiment", *Nature* 563(2018), 59–64.

259 "Coronavirus: Italy doctors 'forced to prioritise ICU care for patients with best chance of survival'", Euronews, erişim 13 Marti 2020, https://www.euronews.com/2020/03/12/coronavirus-italy-doctors-forced-to-prioritise-icu-care-for-patients-with-best-chance-of-s.

Öyleyse neden acil organ nakli bekleyen 5 hastayı iyileştirmek için hastaneye gelen sağlıklı bir insanı öldürüp organlarını almıyoruz? Bırak zorla alıkoymayı, bunun için kimseye teklif dahi götürmüyoruz. 5 değil de 50 hastayı kurtarabilecek olsa bunu yapar mıydık? Ya 500?

Amaca giden her yolun mubah olmadığını, faydacılığın doğal bir sınırı olduğunu gösteren en güzel örneklerden biri, Ursula Le Guin'in "Omelas'ı Terk Edip Gidenler" hikâyesi olmalı. (*The Ones Who Walk Away from Omelas*). Eşsiz mutluluklarını ve bolluklarını tek bir çocuğun sürekli acı çekmesine borçlu olan bir şehrin halkını hayal eder Le Guin. Belli bir yaşa gelince bu çocukla tanışan ve karanlık gerçeği öğrenen vatandaşların çoğu, kısa süreli bir şoktan sonra, o ana kadarki güzel yaşamlarını düşünerek bu kötülüğün devamını kabullenirler. Çoğunluğun ihtiyaçları tek bir kişininkinden önemlidir, değil mi?

Oysa sayıları az da olsa bazı vatandaşlar tanık oldukları bu adaletsizliği unutamazlar, mutluluğun bedelini ödeyemezler. Sadece yürümeye başlarlar. Şehrin meydanlarından geçip, kapılarından çıkıp, tarlaları boyunca yürürler ve gözden kaybolurlar. Kimse onların nereye gittiğini bilmez.

* * *

Üçüncü "Star Trek" filminde (*The Search for Spock*), eski dostuna ulaşmak için birçok fedakârlıklar yapan Kaptan Kirk, sonunda başarılı olur. Spock, sırf kendisi için neden bunca riske girdiğini sorar ve Kirk, önceki filmin meşhur repliğini, ufak bir değişiklikle iade eder:

"Çünkü bir kişinin ihtiyacı, çoğunluğun ihtiyacından önemlidir."

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Hesapla(ş)ma

Sherlock, emin adımlarla kapıdan içeri girip donakalmış kalabalığa bakar. Ardından giren Lestrade ve Dr. Watson, ideal birer İngiliz beyefendisi olduklarından, viski söylemek isterler ama ortada barmen yoktur. Nasıl bir pub bu? İşin aslı, imam, papaz, köpek, Marksist at ve Batman dışında başka müşteri de yoktur. Hayallerimiz bile ufak bütçeli, figüranlara para yok.

"Müfettiş Lestrade'ın aksi yöndeki tüm çabalarına rağmen, tımarhanedeki katliam sonrası noktaları birleştirdim ve şansa bakın ki hepinizi burada –ve halen canlı halde– buldum. Değil mi Lestrade?"

Lestrade homurdanır.

At gözlerini devirir.

Batman hırlar.

İmam tespihini çıkarır.

Watson kendine bir içki koyar.

Papaz üstüne rahat bir şeyler giyer.

Ortam çok gergindir. Sonunda sessizliği, salonun karşı ucunda duran köpek bozar:

"Madem her şeyi çözdün Sherlock, söyle bakalım, bu at neden bana ihanet etmiş. Biraz önce yaptığı duygu sömürüsüne kanmamı beklemiyordu herhalde."

"Duygu sömürüsü değil Bay Köpek, tamamen prensip, biraz da hesap kitap. Arkadaşınız, Wayne Holding'de çalışan binlerce işçinin hayatını iyileştirmek karşılığında bir şantaj yaptı, karşılığında da önce sizin özgürlüğünüzü, sonra da tımarhanedekilerin işitme duyularını feda etti. Çoğunluğun ihtiyacı..."

"...tek bir kişinin ihtiyacından önemlidir."

Köpek, cümlenin kalanını tamamlar. Gözleri dolmuştur. Bakışları atın bakışlarıyla kesişir. Pişmanlık duymayan ama üzüntü dolu o tanıdık gözlere uzun uzun bakar. Silahını indirir. Onu affettiğini söylemek iste...

DAN! ...Dan! ...dan! ....an!

Gürültü herkesi ürkütmüştür. Köpek kendine gelince paniğe kapılır. Kahretsin! O gürültüyü iyi tanıyordu. Özellikle de bu bardaki yankısını...

99. "İnanmak İstiyorum" – Hüsnükuruntu Safsatası (*Wishful Thinking*)

Öyle istendiği için öyle olacağına/olduğuna inanmak.

X-Files dizisi, 90'lar pop kültürünün köşe taşlarından biriydi. İlk bölümünden son bölümüne ve hatta sinema filmlerine kadar sürekli kadroda kalan tek şey, esas oğlan Mulder'ın bodrum katındaki izbe FBI ofisinde asılı olan posterdi: "İnanmak istiyorum."

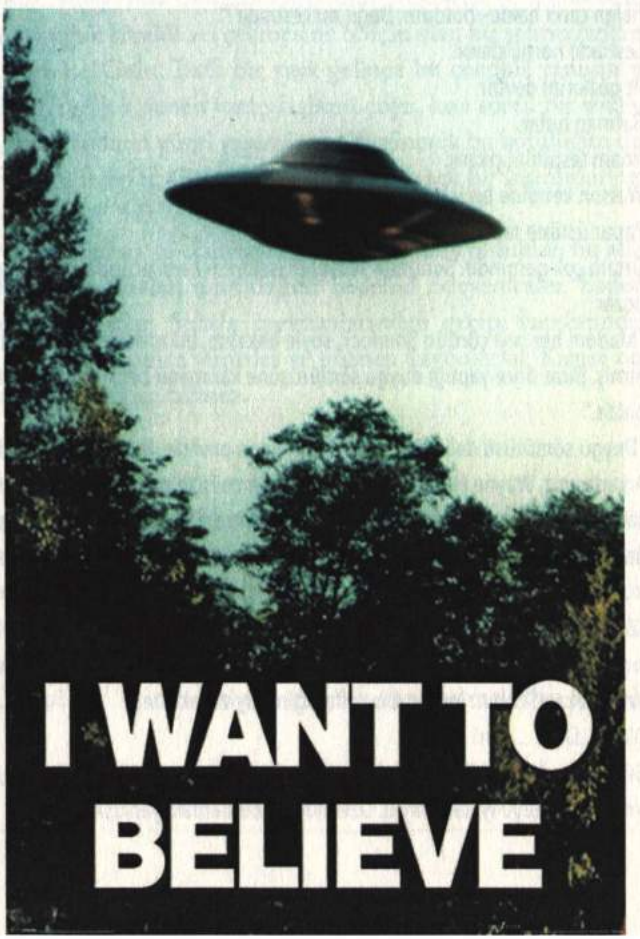

Mulder hayatını hükümetin sakladığı bir uzaylı komplosunu ortaya çıkarmaya adamıştı. Ortağı olan Doktor Scully'nin akılcı kişiliği tarafından dengelenmediği takdirde en uçuk teorilere bel bağlamaya dünden razıydı.

* * *

Hüsnükuruntu veya temenni safsatası, sonuca yönelik safsataların özeli bir çeşididir. Aynı zamanda bir duygu istismarıdır, özellikle de umut duygusunun. Ancak onu sadece bir akıl yürütme hatası olarak görmek yanlış olur. Tıpkı teyit önyargısı gibi, temel bir zihinsel sapma ve karar verme metodudur.

Diğer şartlar eşit olduğunda –ve tehdit algısı yokluğunda– objektif olarak aynı olasılıklara sahip olması gereken seçenekler arasında, genelde olumlu sonuçlar doğuranını daha olasıymış gibi algılıyoruz. Hatta bu yanlılığımız en temele, yani duyularımıza kadar işleyerek, bize istediğimiz ve umduğumuz şeyleri "gösteriyor".[260] Kısacası hepimiz bir dereceye kadar kendi fantezi dünyamızda yaşıyoruz.

* * *

Yanlış anlamayın, hüsnükuruntu ile hayal aynı şey değil. Uzaylılar gerçekten de bizi ziyaret ediyor olabilir, hatta çeşitli "Drake denklemleri"ne bakarak bu olasılığın %100 olduğunu dahi düşünebiliriz. Bahsettiğim etki, inancınızın gerçekliğinden ziyade, onun zihninizdeki olasılığının etkileniyor olması.

Ucuz *New Age* kitapları ne derlerse desinler, seküler yobazlar TEDx konuşmalarında ne vaazlar verirlerse versinler, bir şeyi çok istemek o şeyi gerçek kılmıyor. "Kozmos" size istediğiniz hediyeleri veren bir Noel Baba değil. Bunu kanıtlamanın biraz iç karartıcı ama yeterince ayıltıcı bir yolu var:

Birkaç sene önce Pakistan'da 16 yaşında bir kız, "namus cinaye-

260 M. Riccio, S.Cole ve E. Balcetis, "Seeing the Expected, the Desired, and the Feared: Influences on Perceptual Interpretation and Directed Attention", *Social and Personality Psychology Compass* 7 (2013), 401-414.

ti" yüzünden diri diri yakılarak öldürülmüştü.[261] Cinayette namus ne arar zaten de, bu kızın "suçu" biriyle ilişki yaşamak dahi değildi, alt tarafı beraber köyden kaçan iki gence yardım etmekti. Aşiretin ihtiyar heyeti toplandı, o çiftin kaçmak için kullandığı minibüse kızı bağlayıp ateşe verdiler.

Farz edin ki dualarınızı dinleyen ve müdahale eden bir güce inanıyorsunuz. Muhtemelen bu zavallı kız da inançlıydı. 16 yıllık kısa ömründe, dualarının bazısı kabul olundu, bazısı olunmadı. Ama tek bir tanesi gerçekten önemliydi: Sonuncusu.

Kim bilir ne kadar yalvarmıştır tanrısına, kim bilir ne pazarlıklara girişmiştir kafasında: "Buradan kurtulursam, söz veriyorum..." O anda dünyadaki milyarlarca insan arasında, herhangi bir şeyi daha yürekten isteyen –ve buna daha fazla hakkı olan– bir insan olamazdı. Peki, ne duydu cevaben?

* * *

Böyle acılar yaşanırken sizin kıçıkırık iddaa kuponlarınızı, staj mülakatınızı, ihale toplantılarınızı, doktora tezlerinizi önemseyen bir güç, size gerçekten huzur veriyor mu?

Adalete inancımız var, çünkü kötülerin cezasız kalmamasını istiyoruz ve adalete inanılan toplumların daha iyi işlediğini biliyoruz. Gelgelelim hayat adil değil. Bunu görüyoruz. Ama inançlarımızı ve sonuçlara yönelik akıl yürütmelerimizi gözden geçirmektense, bu adaletin başka bir boyutta tecelli edeceğiniz umuyoruz. En güzelinden bir hüsnükuruntu işte. "Ahirete inanmak istiyorum."

Hayat bir alegoriyse, tanrılarımız da korku ve umutlarımızın vücut bulmuş halleri olmalılar.

261 "16-yo girl burnt alive in Pakistan for helping couple elope", RT, Erişim 24 Nisan, 2020, https://www.rt.com/news/341955-pakistan-honor-killing-burned/.

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Bir Doğum ve Bir Cenaze

Silah sesinin yankılarına kişnemeler karışmıştır. Bu keşmekeşin ortasında tamamen hareketsiz duran bir kaya vardır. Bir yandan bakınca Bruce Wayne'i, bir yandan da Batman'i andıran kapkaranlık bir kaya.

"Sizin barışmanızda bir figüran olmaya gelmedim. Saksı değilim ben! Her şeyimi kaybettim demiştim at efendi, şimdi sen de canını kaybedeceksin."

Karanlık Şövalye, boynunu ağır ağır kütürdeterek +5 kötü adam puanı daha kazanır ve ikinci kez ateş etmek üzere silahını atın kafasına doğrultur. Tavanda nereden geldiği belli olmayan bir "finish him" yazısı çıkar. Köpek ağır çekim bağırır: "Hayııııııır!"

DAN!

Lestrade? Müfettiş son saniyede tabancanın üstüne atlamıştır. Kalabalık, bu fırsatla Kara Şövalye'yi zaptedip kelepçeler. Hemen ardından köpek yarı baygın yatan ata, Sherlock ve Dr. Watson yaralı Lestrade'a, İmam'la Papaz da birbirlerine sarılır.

"Bana bak dostum, yaşayacaksın, anlıyor musun, yaşayacaksın. Daha nice maceralarımız olacak, devrimin kıvılcımını ateşledin, yangını da birlikte seyredeceğiz. Bir gün dünyanın tüm işçilerinin birleştiğini göreceksin. Buna inanıyorum. İnanmak istiyorum!"

At, köpeğin iyimserliğine gülümser ve gözyaşlarını toynağıyla siler. Köpeğin canı epey acımıştır ama bir şey demez.

"Yaptıklarımın bedelini ödemem gerek dostum. Yangını izlemek ve kuruyla birlikte yaşın da yanmasını engellemek sana kaldı. Ne ironi ama! Babanın ve porsuğun kurumuş kanları üstünde yatıyorum."

At, son kez gözlerini devirmiştir.

"Lestrade, dostum, senle hep dalga geçtim ama aslen bu benim kendime güvensizliğimin bir dışavurumuydu. Cesaretinden hiç şüphe etmedim. Lütfen dayan. Kraliçe'nin sana ihtiyacı var, Scotland Yard'ın sana ihtiyacı var... Benim sana ihtiyacım var anlıyor musun, benim. İmam ve Papaz efendiler, lütfen siz de dua edin, yaşayacak, yaşamalı, buna inanmam gerek."

"Tamam, kendine gel Sherlock, alt tarafı omzundan vuruldu, tabii ki yaşayacak."

Lestrade ve ona pansuman yapan Dr. Watson birbirlerine bakıp gülümserler. Sherlock hayatında yaşamadığı utancı ve rahatlamayı aynı anda yaşar. Eli titreye titreye piposunu yaktıktan sonra, yerde yatan dostlarına –evet dostları– bakar ve kim bilir ne zamandır ilk defa, gerçekten mutlulukla gülümser.

100. "Çıt Çıkmayacak Dedim!" – Sopaya Başvuru (*ad Baculum*)

Bir savı, korkutarak veya kaba kuvvet tehdidiyle insanlara kabul ettirmek.

Son safsatamız aslında bir safsatadan ziyade bir işbirliği yoludur ve özel bir tür sonuççuluktur. Çünkü bu "sonuç", yani kaba kuvvet, tartışmadaki taraflardan biri tarafından hayata geçirilir.

"Erbakan, kendisine itaat etmelerini istediği FP'lilere, Uhud Savaşı'nı örnek gösterdi: Uhud'da peygamberimizi dinlemeyenler bozguna uğramışlardı." [262]

Erbakan bizzat sopayla girişeceğini söylememiş, yahut itaat etmeyenleri ölümle tehdit etmemiş, onun yerine mecazi bir "bozgun"dan bahsetmişti. Ama ortada bir tehdit olduğu tartışmasızdır. Bu tehdit başka şekillerde de olabilir:

- Finansal (Bana karşı çıkarsan işten kovdururum, iflas ettiririm.)
- Profesyonel (Bir daha siyasete adım attırmam.)
- Hukuksal (Hayatını mahkemelerde sürünerek geçirirsin.)
- Psikolojik (Bir saniye bile huzur vermem, çoluğunu çocuğunu sana karşı kışkırtırım.)
- Sosyal (Seni rezil rüsva ederim, bir daha yüzünü gösteremezsin.)
- Fiziksel (Ağzını yüzünü kırarım.)

Tehdidin kapsamı da çeşitlidir. Yani hangi noktaya kadar iletişim normal, hangi noktada kaba kuvvet ve korkutma devreye giriyor, değişir:

- Hiçbir tehdit yok, güzel güzel tartışalım. (Ütopya)
- Karşı taraf suya sabuna dokunmadığı sürece tartışmak serbest. (Türkiye – genel)
- Karşı tarafın söz hakkı var ama bizi övdüğü sürece. (Türkiye – meclis)

262 A. Alatlı, *Safsata Kılavuzu* (2005). Orijinal kaynak, *Posta* (11 Mayıs 2000).

- Aykırı görüşlere tahammül ediliyor ama bir tartışma yok. (Türkiye'nin AB politikası)
- Herhangi bir aykırı görüşün ifadesi yasak. (Türkiye'nin Ortadoğu politikası)
- Herhangi bir aykırı görüşün varlığına dahi tahammül yok. (*1984*)

* * *

Daha önce de söylemiştim, asgari bir eşitlik anlayışı yerleşmemişse, birbirimizi ve kalabalıkları akıl ve söz yoluyla ikna etmeye ne ihtiyaç olurdu ne de imkân.

"Tanrıların temsilcisi olan firavunla neyi tartışacak, meşruiyetini göklerden alan Çin İmparatoru ile hangi noktada uzlaşacaksınız ki?"

Dolayısıyla sopaya başvuru, güç asimetrisiyle doğru orantılıdır. Bir tarafın gücü diğerine kıyasla arttıkça, yukarıda listelediğimiz farklı farklı sopaları kullanmaya da o kadar meyilli olur. Tek tük insanlar gücün çekiciliğine karşı dirençli olabilirler ama uzun vadede gücü istismar etmemenin tek yolu, onu bölüp dağıtmaktır.

* * *

Bu noktada, Weber'in otorite tanımını hatırlayarak sorabiliriz ki, "Hani devlet, güç kullanma tekeli olan otoriteydi ve o otorite de meşruluğu taraflarca kabul edilmiş güçtü?" Bir başka ifadeyle, devletin vatandaşıyla ilişkisinin tamamen sopaya dayalı olmamasını sağlayan ne o zaman?

"Kanunlar" diyeceksiniz ama bu bir etiket sadece. Kanun denen şey, gerçek gücü nasıl durdurabilir ki?

Bu sorunun cevabı, ortak inançlarla ilgilidir. Yeterince insan "para" denen kâğıt parçasının bir değeri olduğuna inandığı için o kâğıt parçası "para eder". Yeterince insan bir başka kâğıt parçası üstünde yazılı sözler olan kanunların gücüne inanırsa, kalem hakikaten de kılıçtan, toptan tüfekten güçlü olur.

Ancak gücün doğal yatkınlığı, bu sınırları aşıp tekelleşmektir. O yüzden tasarım icabı bölünmesi elzem. Kanunen ve finansal

olarak desteklenmiş bir **kuvvetler ayrılığı** olmadığı takdirde, bir devletin raydan çıkması, bir kere çıkınca da hatalarından ders alıp yoluna dönememesi neredeyse kaçınılmaz.

* * *

Bu prensip, her ölçekteki ilişkiler için geçerli. Örneğin ailenin tüm finansal gücünü elinde bulunduran bir kocanın işbirliği sağlamak için eşini ve çocuklarını akıl yoluyla ikna etmesine gerek yok. "Sokakta dımdızlak kalma" tehdidi ile yola getirilecek bir tarafın katıldığı iletişime "tartışma" denemez.

Bazı kültürel kodlamalar bu asimetriyi dengeleyebilirler tabii ki ama uzun vadede gidişat belli. Zaten biraz da bu yüzden, birçok fakir bölgede yürütülen mikrofinans uygulamaları parayı genelde kadınların eline veriyor.

Aforizmalarla düşünmeyi genelde tembellik olarak görsem de, tarihin en haklı ikinci tespiti şu olabilir:

"Güç, yozlaştırır. Mutlak güç, mutlaka yozlaştırır."

Tarihin en haklı tespiti ne mi? Tabii ki yine Demirel'den geliyor:

"Meseleleri mesele etmezseniz ortada mesele kalmaz."

Bir Zamanlar Vahşi Batı: Endgame

Bir zamanlar şehrin sembolü olan Karanlık Şövalye, sonunda ruhundaki karanlığa teslim olmuş vaziyette, elleri kelepçeli, karakol yolundadır. Lestrade bu tutuklama ve gösterdiği kahramanlık karşılığında kıdemli müfettişlik şöyle dursun, emniyet müdürü bile olabileceğinin hayallerini kurar. Bu hengâme içinde Sherlock, arkadaşının cesedi başında intikam ateşiyle yandığı belli olan köpeğin karşısına geçer:

"Ne yapmak istediğini biliyorum. Şu an bir elimde sopa, diğerinde de havuç var. Sopa epey büyük. Eğer o yarasa bozuntusunun peşinden gidersen seni yakalarım, bu sabah çıktığın koğuşa geri sokarım ve bu sefer seni Haham da kurtaramaz."

"Peki ya havuç?"

"Hüküm giydiğin cinayetlerin ikisi de sorun olmayacak. At, dün gece bir itiraf mektubu yazmış. Seni temize çıkarmak için o porsuk cinayetini üslenmiş. İkimiz de gerçekte neler yaşandığını biliyoruz ama bunu unutabiliriz. Bugün bir dost kaybettin ama hayatını da geri kazandın."

"Teşekkürler. Sanırım sen daha şanslıydın."

"Lestrade'ı kastediyorsun. Evet ama bence bugün iki dost kazandım... Yolun açık olsun dostum."

Köpek ağırbaşlılıkla Sherlock'un suratını yalar ve yoluna koyulur. İmam'la Papaz, bir daha bu bara dönmeyecek olan bu yolcuların ardından bakarlar:

"Ben demiştim, niye kahvede buluşmuyoruz da illa beni bara sokuyorsunuz diye. Bak işte!"

"Boşver İmam Efendi. Olacağı varsa kahvede de olurdu."

O sırada barın arkasından bir horultu gelir. Papaz merakla yerinden doğrulup bakar:

"Lan, Haham bu? Bu adam sabahtan beri burada uyuyormuş meğer, inanabiliyor musun?"

"İnanamıyorum tabii ki ama filmin sonu geldi artık, karakterlerin hikâyelerinin bir şekilde mutlu sonla bağlanmaları lazım. Neyse gençler, hepimiz şöyle bir araya gelip dostluğumuz hakkında bir şeyler söyleyelim de, yazar da rahatlayıp bıraks..."

SON

SONUÇ: KORONA GÜNLERİ

Size de inanılmaz gelmiyor mu: Kasım 2019'da tek bir insanda bulunan tek bir mikroorganizma, vücutlarımızı bir klon fabrikası olarak kullana kullana, sadece birkaç hafta içinde gezegenin dört bir yanına yayıldı.[263] Milyonlar hasta, milyarlar eve kapalı ve trilyon dolarlar kayıp. Şiddeti bakımından olmasa bile yayılma hızı ve küreselliği bakımından hakikaten eşsiz bir durumla karşı karşıyayız. Ancak bu devirde virüsten daha hızlı yayılan bazı şeyler var:

Yalan haberler, sahte umutlar, uçuk hayaller, otoriter eğilimler ve tabii ki fantastik komplolar...

Kitabın başında verdiğim atom bombası örneğini kelimesi kelimesine bugünkü halimize uyarlayabiliriz: Önce beşinci nesil kablosuz iletişim için gereken dehayı, disiplini ve organizasyon kabiliyetini düşünün. Şimdi de radyo dalgalarıyla viroloji arasında bağ kurmak için gereken deliliği düşünün. Baz istasyonlarını diken de onlara tırmanıp göğsünü yumruklayan da aynı maymun.

(Bir telekom mühendisi olarak itiraf edeyim: Abilerimiz 1G teknolojisi ile cilt ve deri hastalıkları piyasasına girmişlerdi. Bizse 2G ile miyopiyi, 3G ile romatizmayı, 4G ile de bel fıtıklarını arttırdık. WiFi zaten %100 kanser biliyorsunuz. 5G'de artık gençler yaratıcılıklarını konuşturmuşlar maşallah.)

---

263 Evet, virüslere mikroorganizma demek yanlış olabilir, yaşamla ölüm arasındalar. Evet, enfeksiyonlarda bir tane virüs tek başına elinde bavuluyla gelmiyor; binlercesi koloni halinde geçiyor. Evet, Kasım ayından önce de insanlarda mevcut olabilirdi. Evet, birden fazla kaynak noktası olabilir. Evet, sürekli mutasyon geçirdiği için aynı canlı demek de zor. Bitti mi? Biraz bırakın da şöyle ağız tadıyla abartılı tespit yapalım yahu.

Kriz Fırsatçılığı

Safsatalar ve bilişsel psikoloji hakkında her zamankinden fazla bilgimiz bulunuyor ve her zamankinden daha çok kişinin bunları okuyacak zamanı ve entelektüel temeli var. Öyleyse neden Darwin'in veya Oppenheimer'ın çağdaşlarının hatalarını tekrarlıyoruz? Belli ki, tıpkı Aristoteles geleneğinin Yunanları çağımızın en akılcı toplumu yapmaya yetmemesi gibi, internet de bizi tarihin en akılcı nesli yapmaya yetmedi.

Hatırlamamız gereken kritik nokta, çoğu tartışmanın –ve özellikle de krizlerin– herkes için birer **fırsat** olduğudur. Hayır, öğrenme ve gelişme fırsatı değil, kendi davalarını haklı çıkarma fırsatı.

* * *

Örneğin bir grup insan için bu kriz neyin habercisi? "Kapitalizm çöktü, liberaller panikte."

Kriz öncesinde de bunu savunuyorlar veya buna inanmak istiyorlardı, kriz sonrasında da. Elbette argümanları arasında gerek virüsün ortaya çıkmasına katkıda bulunan hayvancılık sektörü hakkında olsun, gerek virüsün yayılmasını durduramayan sağlık ve sigorta sistemleri hakkında olsun, gerekse virüsün açık ettiği ekonomik kırılganlıklar olsun, sağlam sistem eleştirileri bulabiliriz. Ama sorunların tam olarak hangilerinin mevcut ekonomik sistemden, hangilerininse sistemden bağımsız olarak 8 milyar insanın daha konforlu yaşama isteğinden kaynaklandığının analizini bulamazsınız. Yahut veba sadece birkaç senede Avrupa'daki her üç kişiden birini veya ikisini öldürürken, Adam Smith'in doğumuna daha 400 sene olduğunu not ettiklerine pek rastlayamazsınız.

Sorun yanlış veya doğru olmaları değil; bunu muhakeme edecek teknik bilgim yok. Sorun argümanlarının kuvvetinde dahi de-

ğil. Sorun, önceden belli olan bir amaç doğrultusunda hangi argümanın kullanılıp, hangisinin kullanılmayacağının belirlenmesinde.

Bunun en iyi örneğini, ABD sağlık sistemi hakkındaki tespitlerde görüyoruz. Amerikalıların açık arayla dünyanın en pahalı sağlık sistemine sahip olmalarına karşın (GSMH'nın %17'sine tekabül ediyor, AB ortalaması %10, Türkiye %4,2) pek de sağlıklı oldukları söylenemez. Bunun üstüne binen koronavirüs salgınına verilen yavaş tepki, teknik aksaklıklar, koordinasyon eksikliği ve tabii ki yüksek tedavi maliyetleri medyada bolca konuşuluyor:

"Sıradan bir Amerikalı için COVID-19 hastası olup olmadığını öğrenmenin en iyi yolu, zengin birilerinin suratına öksürmek ve onların test sonuçlarını beklemektir."

Tüm bu tartışmalar iki büyük konunun gölgesinde yapılıyor:

1) Trump'ın yeniden seçim kampanyası.
2) Yıllardır kanlı bir siyasi siper savaşına dönüşmüş olan Obamacare sağlık reformu.

Dolayısıyla, mevcut tabloya bakan bir solcu için devletin çok daha etkin bir şekilde görev alması, kurumların yeterince fonlanması, maliyetleri şişiren özel sigorta şirketlerinin aradan çıkarılması ve nihayet evrensel sağlık sigortası sağlaması gerekliliği bariz.

Öte yandan bir sağcıya göre de, devlet kurumları bu süreci bu kadar kötü yönetmişken, kalkıp bir de tüm sağlık sistemini kamulaştırıp onlara devretmekten bahsetmek abes.

Tablo aynı, yorumlarsa tamamen zıt. Hepimiz safsata eğitiminden geçsek, bu fark kapanır mı?

* * *

Trump gibi kaotik bir liderin safsata çetelesini tutmak, bu yeni çağın temposunda imkânsıza yakın. Sadece birkaç haftalık bir süreçte, koronavirüs konusunda geçirdiği evrimi şöyle özetleyebiliriz:

1. "Demokratların uydurması/abartması."
2. "Aynı grip gibi, abartmayın."
3. "Gripten daha ciddi ama isteyen herkes test olabilir."

4. "Tamam tamam, acil durum ilan ediyorum." (Piyasalar rahatlar.)
5. "Avrupa'dan gelen her yolcuyu ve kargoyu yasaklıyoruz." (Piyasalar göçer.)
6. "Pardon, kargo dahil değilmiş." (Piyasalar pes eder.)
7. "Kahrolası Çin."
8. "Kim böyle bir şeyi öngörebilirdi ki?"
9. "Testlerin yetersizliği konusunda hiçbir sorumluluk almıyorum."

ve tabii ki...

10. "Ben zaten pandemi olacağını en başından beri biliyordum."

Eğer bir yandan gerçekçi bir aksiyon planı yürütülüyor olsaydı bu karman çorman mesajlara yaratıcı bir PR stratejisi derdik, ama ne yazık ki en basit yorum en isabetli olanı: maksimum beceriksizlik.

* * *

Birçok iktidarsa hiç vakit kaybetmeden gayet planlı programlı bir biçimde otoritelerini arttırdılar. Örneğin şu anda, AB içinde kanun hükmünde kararnamelerle yürütülen ve süresiz olarak meclisi kapalı, fiili bir diktatörlük var: Macaristan.

Viktor Orban'ın, COVID-19 bahanesiyle edindiği olağanüstü yetkilerle yaptığı ilk icraatlara bakalım:

- Bir park içindeki tartışmalı inşaata izin çıktı. İhale Orban'ın yakınının tabii.
- Kamuya ait bazı evler iktidara yakın bir vakfa verildi.
- Nüfus cüzdanındaki cinsiyet bilgisini sonradan değiştirmek yasaklandı.

"Krizi fırsata çevirmek" Macarca nasıl söyleniyor?

Komploculuk Psikolojisi ve Argümantasyon

Kambersiz düğün, komplosuz kriz olmaz. Her şeyden önce, komploculuğun temelinde bir kontrol sanrısı yattığını düşünüyorum. "Birileri düğmeye bastı" çoğumuz için komik bir klişe olabilir ama basılacak bir düğmenin olması, düğmenin başında durup planlar yapan birilerinin olması, bir çok kişiyi içten içe rahatlatıyor. Zaman mültecisi için diktatörlükler anarşiye, Şeytan rasgeleliğe, cehennem kaosa yeğdir.

Başa gelen her felaketi tanrılara yormak zaten popülerken ("Allah bilmem ne kabilesinin cinsel alışkanlıklarını beğenmedi ve onlara destek çıkanları cezalandırmak için virüs yarattı.") artık bunun seküler versiyonları da epey yayılıyor:

"Doğa, onu hunharca kullanan insandan intikamını bu şekilde alıyor."

Bir edebi teknik olarak böyle tasvirler yapabiliriz tabii ama birçok insan gerçekten de doğayı insanlaştırarak böyle işlediğini sanıyor. Bu insanlara sormak istiyorum, mesela veba neyin intikamıydı? 14. yüzyılda endüstri yok, hava kirliliği yok, bir şey yok. Toplam insan nüfusu 500 milyon bile değil. Ama veba Avrupa'nın %30-%60'ını kırıp geçirmiş.

Şimdi ölüm oranı %0.1 veya %1 olan virüslerle intikam mı alacakmış doğa? Yahu bir gecede ansızın %1'imizi öldürse ne olacak? Alt tarafı 7.8 milyar yerine 7.72 milyar kişi haftasonları IKEA'ya gitmek isteyecek. Bir balinaya tokat atmak gibi.

* * *

Komploların ayrıntıları değişse de ortak bir zaman akışı var:

1. Öncül: Milat öncesinden beri salgınlar yaşıyoruz.
2. Öncül: 1930'dan beri koronavirüsleri biliyoruz.

3. Öncül: 1960'tan beri insanlarda gözlüyoruz.
4. Öncül: 2003'te SARS oldu.
5. Öncül: 2012'te MERS oldu.
6. Sonuç: Öyleyse COVID-19 bir proje, bakın Rockefeller (tabii ki Rockefeller) 2010'da bir rapor yayınlamış, 2015'te Bill Gates bir konuşma yapmış, vs...

İnsan gerçekten hayret ediyor. Bill Gates'in, uzmanların 20 senedir uyardığı salgınlar hakkında önlem alınmasını istemesinden komplo ekmeği çıkarmak, "Küresel Isınma hakkında konuştu," diye Greta Thunberg'in yıllardır osura osura küresel ısınmaya sebep olduğunu düşünmeye benziyor.

İltem Dilek'in bu karikatürüne neden yıllardır gülerim diye kendimi sorguladım geçenlerde. Sanırım böyle bir muhabbetin gerçekten de her mahallede yaşanma ihtimali olduğu için.

Benim asıl derdim, tek tek komplo dövmekten ziyade –ki bazıları doğru da çıkabilirler, sonuçta komplo demek yanlış demek değil– bu bahaneyle, kitap boyunca öğrendiğimiz bazı tartışma ve iletişim kavramlarını pekiştirmek. O kadar çok mikro-tartışma yapıyor ve gözlüyoruz ki biraz soluklanıp bunları incelemeye vakti-

miz olmuyor. Zaman kazanmak adına, bir argümanı incelerken *en az* 4 soru sormalısınız:

1) "İddia tam olarak ne?"

Açık seçik bir şekilde ortadaki tezi anlayamıyorsanız, iletişim kurmakla hiç uğraşmayın. Diyelim ki bizim elimizde net bir komplo iddiası var: Birincil iddia COVID-19 virüsünün insan yapımı olduğu, ikincil iddia da zaten başından beri bunu söylediğim, her ortamda bas bas bağırdığım.

2) "Kanıtları doğru farz edersek iddiayı yeterince destekliyor mu?"

Kanıtla iddia arasındaki bağlantı gücünü sorguluyoruz. Önümüzde, ilk bakışta kafamızı karıştıran birçok sözde kanıt var olabilir, ama merkezi olanlara odaklanabiliriz.

Salgın bağlamında sıkça karşılaştığım bir tanesi, 2003 tarihli bir patent belgesini öne sürüyor. "Virüs patentlemek" ne demekse artık... Yine de cepte dursun. Sonuçta yeni bir salgının virüsünün seneler önce bilinmesi elbette şüphe uyandırır. Ancak sadece şüphe: virüsün sentetik olduğunu kanıtlamak daha zor bir şey. Çünkü icat edilmemiş ama keşfedilip saklı tutulmuş da olabilirdi.

Yahut başlarda yaygın olan bir başka iddiaya göre, 2015'te yeni bir SARS virüsünün yarasalarda dolandığını söyleyen bir makale vardı. Diyelim bu doğru. Hayvandan insana geçiş olasılığı ile virüsün laboratuvarda üretilmesi aynı şey mi? Zaten SARS da yarasalardan geçmişti.

İşin komik yanı, bu belgeler zaten *halka açık*. Öyle kıyıda köşede de değil, en prestijli bilim dergilerinde yayınlanmış, senelerdir her yerde konu olmuş. Yani gizli örgütlerin tüm dünyayı dize getirecek gizli bir ölümcül virüs planı var, ama nedense makale yazıyor, patent alıyor, konferanslarda dile getirip halkı uyarıyorlar. Demek ki dünyayı yok etmenin bile usulü var. Önce kurallara uyulacak!

3) "Kanıt diye öne sürülen şey doğru mu?"

En çok enerji tüketen kısım bu. Teyit siteleri gibi bağımsız oluşumların orijinal kaynakları araştırmaları lazım. Tabii, ne kadar araştırırsanız araştırın, hiçbir zaman bir komplonun olmadığından emin olamazsınız, çünkü negatifi kanıtlayamayacağınızı biliyorsunuz. Dahası, yarın öbür gün başka iddialar, başka kanıtlar da öne sürülebilir. Peki o zaman her şeyi tekrar mı yapacağız?

4) "İddia, mevcut karşı kanıtları cevaplıyor mu?"

Bir komplo teorisi ortaya koyuyorsam, kendi kanıtlarımı öne sürmem yetmez, karşı kanıtları da çürütmeye çalışmalıyım. Örneğimizde, her şeyden önce, virüsün muhtemelen doğal olduğunu gösteren karşılaştırmalı genetik çalışmaların neden yanlış olduğunu ortaya koymak lazım. İlla bunu başarmak zorunda değilim, zira bazı durumlarda bu çok ağır bir ispat yükümlülüğü olur, ama en azından o argümanın varlığını onaylamam lazım.

Bu yaklaşımı aşağıdaki tartışma piramidinin tepesinde, çürütme ile karşı argüman adımları arasındaki farkta görüyorsunuz. Karşı-argüman, mevcut tartışmayı ilerletmek yerine paralel bir kanal açar ve "peki buna ne diyeceksin," der. Çürütme ise mevcut tartışmayı sonlandırıp, yeni tartışmalara öyle geçmeyi hedefler. Dolayısıyla bir entelektüel dürüstlük ve disiplin ölçütüdür.

Komplolar açısından, karşı görüşü çürütmenin en yaygın metodu, konunun detaylarıyla uğraşmadan, kaynağın kendisini komplonun bir parçası yapmaktır: "O karşılaştırmalı genetik çalışmayı yapan laboratuvar da işin içinde."

Kısacası, bizle hemfikir olmayan her kaynak kirlenmiştir.

* * *

Diyelim ki komplo iddialarına karşı kuvvetli açıklamalar geldi. İddia sahibi bu noktada ne yapar? İddiayı geri çeker veya günceller mi? Muhtemelen hayır.

Bunun sebebi ilk soruda bahsi geçen "ikincil iddia"da saklıydı: "İlk başladığı günden beri bu virüsün insan eliyle yaratıldığını iddia ediyordum. Nihayet birileri kanıtını bulmuş."

"İlk günden beri inanıyordum ama kanıt yoktu," kadar tehlikeli bir duruş yoktur. Bir davaya kendi itibarınızı bu kadar gömdükten sonra **geri adım atamazsınız**. Bire bir tartışmada bile geri adım atmak zordur ama sosyal medyada ilgi görünce insan zaten çoktan sarhoş olmuş oluyor. Milyonlarca kez izlenmiş bir videoyu, binlerce like almış bir tweeti silmek kaçınızın harcı?

* * *

Bunu bir "karakter sorunu" olarak görmenizi istemiyorum. Daha ziyade, faydadan çok zarar getiren bir zihinsel kısayol olarak bakıyorum: Çoğunluğa başvuru etkisinin (*ad populum*) birçok alanda etkin olduğunu görmüştük ama Facebook, Twitter gibi mecralar bunu daha kötü yapıyor, çünkü bize sadece bizle hemfikir olanların oylarını gösteriyor. Karşıt fikirleri sayısal olarak gösteren bir metrik yok. Gelen negatif yorumları da görmezden gelmek veya kesin çözüm olarak bloklamak çok kolay.

Birey hep şunu sorar: "İnancım doğru olsaydı neler gözlerdim?" Örneğin, belki binlerce beğeni gözlerdim ve işte hepsi önümde, gözlüyorum. "20 bin beğeni alan bir şey nasıl temelde yanlış olabilir ki?" diyor bilinçaltımız. Zihnimizin Sistem 1'inde çalışan algoritmaya gelen tek girdi bu.

Oyse bilimsel süreç şunu sorardı: "İnancım yanlış olsaydı neler gözlerdim?" Daha doğrusu, içinde bulunduğum tartışma platformu ne gösterirdi? Eğer gerekli veriyi teoride bile alamayacaksam bir yankı odasına hapsolup hapsolmadığımı nasıl anlayabilirim ki? Bu saatten sonra argümanın kralı gelse beni ikna edemez.

Çözümler, Rahatsızlıklar ve Raylar

Peki, "argümanın kralı" işe yaramayacaksa ne yarayacak? Çözüm ne?

- Zihinsel kısayollar ve bilişsel sapmalar evrimin mirası, yapacak bir şey yok.
- Sosyal medya tasarımıyla oynanabilir ama o da çoğumuzun kontrolü dışında.
- Kontrolünüzde olan ilk çözüm: Yüksek tempolu, üstünkörü, anonim, çok katılımcılı ve kalite kontrolü olmayan tartışmalara baştan girmeyin. Çünkü tartıştıklarınızla derin bir ilişki kuramadığınız için bir süre sonra onları anlamaya çalışmaktan vazgeçecek, beylik kalıplara ve stereotiplere dönecek, "çöpten adamlar" ile atışmaya başlayacaksınız.
- Kontrolünüzde olan ikinci şey de itibarınız: Onu yerli yersiz ortaya koymayın. Gerektiğinde geri adım atmak için mesafe bırakın.
- Son olarak, tartışmanın ne zaman raydan çıktığını anlayın ve herkesle beraber şarampole yuvarlanmayın.

* * *

Bir tartışmanın hararetli olması, hatta sizi rahatsız etmesi, onun raydan çıkmış olduğunu göstermez. ABD'de popülerleşen **güvenli alan** (*safe space*) kavramı, başlarda iletişimi medenileştirmek ve bakış açılarının çeşitliliğini arttırmak için bir çözüm olarak sunuluyordu. Lakin artık kimsenin hassasiyetleri incinmesin diye hiçbir ilginç konuda hiçbir çatışma yaşanmamasını amaçlayan garip bir sansür zihniyetine dönüştü.

Dünyada birçok ideoloji ve yaşam tarzı var, hepsini tasvip etmek zorunda değiliz, tavsip etmediğimiz her şeyi de yasaklamak, bloklamak, susturmak zorunda değiliz.

Konuya bağlı kalındığı sürece, iletişimde yaşanan çatışmaların sağlıklı olduğunu düşünüyorum. Genel olarak asgari bir rahatsızlık seviyesiyle yaşamasını öğrenmek lazım.

* * *

Tartışmanın raydan çıkmasıyla kast ettiğim nedir o zaman? Farklı çeşitlerini gördüğümüz *ad hominem* saldırılarına veya "uyduruk itirazlara" fazla yer verilmesi.

En başta dediğim gibi, bunların bilgisiyle memleketi kurtaramazsınız ama en azından iletişimin gidişatını hissedip, daha fazla zaman ve enerji harcamanın getiri-götürü muhasebesini yapabilirsiniz.

Örneğin benim için en büyük uyarı işaretlerinden biri, karşı tarafın giderek daha fazla üsluba odaklanmasıdır. (önceki piramitte *ad hominem*in bir üstünde.) Üslup tabii ki önemli. Biz, sosyal statümüze önem veren yaratıklarız ne de olsa. Ama "siz" yerine "sen" demeniz üstüne, konuya ayırdıklarından fazla zaman ayırmaya başladıklarında insan nasıl da beziyor, anlatamam. Bırak sen-siz ayrımını, bana dümdüz küfreden ama konuyu disiplinle tartışabilen birini, bu sıkıcı tiyatrolara tercih ederim.

* * *

Bir diğer önemli uyarı işareti de **yansıtma**. Komploculuk örneğinden gidersek, fantastik iddiaları olan birini çürütmeye girişirseniz, bir noktada sizi "her şeyi ben bilirimcilik" ile, "ukalalık" ile suçlamaya başlayabilir. Elbette bunu herkes yapıyor ama profesyonel komploculların yapması iyice ironik, zira her komplocunun iddia şablonu nihayetinde şudur:

"Bu konuda herkes kandırılıyor, gerçeği ise benim de dahil olduğum bir azınlık biliyor."

Tanım itibarıyla kibirli, "her şeyi ben bilirimci" bir duruş değil mi bu?

Bakın, haklı da olabilirler bu arada. Sonuçta her entelektüel devrim öncesi, kısa bir süreliğine de olsa, belli bir azınlık haklıydı ve çoğunluk yanlıştı; sorun burada değil. Ben "büyük resim" fikrine dahi temelden karşı değilim aslında. Sadece, bugüne kadar gördüğüm tüm büyük resimler çok kötü çizilmişlerdi, o kadar. Yani sorun, fikrini gerekçelendirmeyi beceremeyince ve sorgulanmaya devam edince, kendi yaklaşımını karşıdakine yansıtmakta.

Aman ha bu ironiye işaret edeyim demeyin, cevaben iki kat daha yansıtma ve üslup eleştirisi alırsınız.

* * *

Günlük hayatta bu davranışlara hep **zekâ eksikliği** veya **karakter bozukluğu** teşhisi koyuyoruz, hele ki tartışmada sinirlenmişsek. Ama ikisi de şart değil. Zira, kitabın başındaki temaya bağlantı yaparsak, bu gördüklerimiz birer semptom. Neyin semptomu? Düşüncelerimiz üstüne yeterince düşünmemenin VE altından kalkamayacağımız açıklamalara itibarımızı kefil etmenin.

Büyük resim dediğin böyle olur: 3,6 metre x 4,3 metre.
(Rembrandt, *Gece Devriyesi*, 1642.)

Kendimizi tanımak zaten zor bir iş. Gereksiz kibirle daha da zorlaştırmanın lüzumu yok. Yoksa kendi yarattığımız bataklıklarda boğuluveririz.

Belirsizlik Anlarında Ne Yapmalı

Aşağıdaki yazının orijinali bir felsefe profesöründen değil, Steak-umm isimli donmuş et markasının resmi Twitter hesabından 8 Nisan 2020'de paylaşıldı. Evet, donmuş et markası ve dürüst olmalıyım ki kitaba bundan daha iyi bir son düşünemedim. Akıl yürütme yeteneğimizin gücünü ve iletişim şekillerimizin absürtlüğünü hep birlikte kutlayalım:

* * *

Belirsizlik ve bilgisizlik zamanlarında birkaç duyuru:

Anekdotlar iyi veri değildir. Dikkat çekmek için norm dışı şeyler söyleyenlerin yaydığı bilgiler gazetecilik değildir. Son dakika haberciliği bilgi toplamak değildir.

Kurumsal güvenin azaldığı ve bilgiye erişimimizi sağlayan otoritelerin (*gatekeepers*) kredi kaybettiği bir durumda neye inanacağını bilmek zor olabilir, ama işte tam da bu yüzden her duyduğumuz şeye atlamamalıyız. Gerçek uzmanlar çalışıyorlar ve temkinli tavsiyeler veriyorlar, oysa fırsatçılar ve karizmatik manipülatörler insanları istismara kalkışıyorlar.

İyi veri, dikkatle ölçülen ve kontrollü deneylerle toplanan veridir. Veri bir bilimdir ve anekdotlarla, öykülerle yeri doldurulamaz. Korkutucu komplolar ve sansasyonel haberler duyduğunuzda bunu hatırlayın: Siz bunlara gereğinden fazla önem vermeye programlısınız, diğerlerinin de bunu istismar etmek için fazlasıyla teşviki var. Medya tüketiminde dikkatli olmamız lazım.

Devletlerin veya kurumların güvenilirliği azalmışsa, yağmurdan kaçıp doluya tutulmanın âlemi yok. Yeterince bağımsız düşünmek için dikkat çekici anekdotlarla desteklenmiş komplolara bel bağ-

lamaya gerek yok. Bu kolay değil ama şart, yoksa sosyal medya bir tehlike haline gelir.

Bir donmuş et şirketinin eleştirel düşünmenin önemi hakkında konuşmasını garip, ironik ve komik buluyorsunuz ama aynı mesajı bir bireysel hesap verseydi, hiçbir zaman viral olmayacaktı. Toplumumuz, eğlenceyi gerçekten daha değerli görüyor ve bu büyük bir sorun.

Belirsizlik hiçbir zaman para etmez. Nüans para etmez. Uzun, karmaşık dersler para etmez. "Bu sorun karışık" diyen birinin videosu, hiçbir zaman kendine güveni tam, kutuplaştırıcı, iğneleyici bir retorik kadar para etmez. İnsanlara güvenilir, bilgilendirici, nüanslı bilgi verebilmek çok zor bir mücadele çünkü çoğumuz bizi eğlendirmeyen veya inançlarımıza ters düşen şeyleri duymamaya, umursamamaya programlanmışız.

Ama denemeliyiz yine de. Denemeliyiz.

DİZİN

Kavramlar

Ad hominem, 23, 111, 186, 435, 439, 450.

Ahlakçılık, 375.

Akıl yürütme, 25, 76, 86, 91, 101, 105, 112, 124, 130, 135, 140, 143, 148, 157, 173, 185, 191, 203, 209, 239, 244, 255, 232, 339, 258, 365, 368, 377, 398, 410, 425, 454, 477, 505.

Akılcılık, 84, 179.

Analoji, 86, 143, 169, 277, 332, 340, 353, 369, 442, 448, 465, 467, 469.

Antik Yunan, 163, 165, 177.

Argüman haritası, 348, 350, 351.

Arketip , 64, 65, 66, 68, 75, 117.

Bacon Yöntemi, 182, 286.

Biçimsel mantık, 160, 203.

Biçimsel safsatalar, 25, 203.

Bilimsel metod, 175, 176, 180.

Bilinçdışı, 50-54, 59-69, 70, 75, 83, 91, 97, 101, 384, 417.

Bilişsel psikoloji (*cognitive psychology)*, 19-20, 40, 492.

Bilişsel uyumsuzluk (*cognitive dissonance)*, 462.

Boole mantığı, 226.

Bulunabilirlik kısayolu, 71, 73, 114, 213.

Çoklu kıyas problemi (*multiple comparisons problem*), 327.

Davranışsal ekonomi, 12, 70, 83, 157.

Deneycilik, 181-182, 188.

Dışsallık (*externality*), 314.

Diyalektik, 105, 170, 193, 365.

Domino Teorisi, 468.

Dünya görüşü (*weltanschauung*), 62, 125, 145, 433-434, 456.

Ego, 53-54, 56-57, 59-62, 75, 84-85, 88, 112, 134, 208, 218, 225-226, 231, 241, 258, 267-268, 285, 299, 398, 434, 440.

Eleştirel düşünme (*critical thinking*), 19-20, 25, 74,95, 100, 349.

Elitizm, 398.

Erdem sinyallemesi, 475.

Evrim Teorisi / Modern Sentez, 28, 60, 274, 347-348, 367.

Evrimsel psikoloji, 20, 68.

Ethos, 132-135, 137-138, 140, 144-145, 147, 232, 237, 290.

FOMO, 424.

Geçerli argüman, 204-205.

Godwin Kanunu, 447.

Gölge, 64.

Hipergerçeklik, 127.

Homo Economicus, 80, 82.

İçgörü, 52, 84, 86-87.

İd, 31.

İdealar Dünyası, 43-44, 125.

İnternet "*meme*", 129, 369-370.

Kategorik önerme, 218, 267.

Kayıptan kaçınma (*loss aversion*), 83.

Komplo, 141, 143, 290, 316, 341, 483, 491, 495-496, 497-499, 502, 505-506.

Koşullu olasılık, 305.

Kuvvetli argüman, 191.

Kuvvetler ayrılığı, 151, 488.

Kötülük Problemi, 255, 257, 262.

Leibniz Kanunu, 235-236, 238.

Liberalizm, 32, 62, 81, 185, 188, 488.

Linda Problemi, 300.

Logos, 131-132, 134-135, 137, 140, 144, 146-147, 232.

MAGA, 137.

Mantık hatası, 21, 99, 157, 212, 238, 247, 155.

McCarthyism, 446.

Meritokrasi, 396.

Milgram Deneyleri, 402, 404, 419-421.

Mutually Assured Destruction, 37.

Münazara, 35, 88, 124, 129, 381.

Nuremberg Savunması, 401-402.

non-sequitur, 259-260, 320.

Occam'ın Usturası, 189, 344.

Öbek illüzyonu (*clustering illusion*), 325.

Önermeler mantığı (*propositional logic*), 161-152, 171, 243, 325.

Örtüşmeyen Alanlar (*non-overlapping magisteria*), 455.

Örüntücülük (*patternicity*), 327-228, 469.

Pathos, 135-137, 139-142, 144, 147, 232, 469-470.

Propaganda, 92, 100, 108, 152, 200-201, 290, 379, 416.

Rasyonalizasyon, 84, 114, 241, 411.

Rasyonel Seçim Kuramı (*Rational Choice Theory*), 81.

Retorik, 20, 130, 139, 149, 157, 159, 163, 167, 169-171, 193, 222, 246, 333, 382.

Savunma mekanizmaları, 60, 75, 105.

Sezgi, 50, 77-79, 91, 180.

Simülakra, 125.

Simpson Paradoksu, 279-280.

Sistem 1 / 2, 75-79, 83, 85, 88, 97.

Skin in the game, 474.

Sofist, 20-21, 119-120, 122, 130, 156-157, 170-171, 175, 241, 357.

Sokratik Yöntem , 116-117, 144, 155, 241.

Stoacı, 160-163, 171.

Süperego, 53-54, 56-57, 59, 61-62, 81, 84-85, 112, 268.

Sürü psikolojisi, 110, 423.

Şeytan, 59, 64, 68, 178, 365, 404, 495.

Tartışma kültürü , 111, 148.

Tasım (*syllogism*), 159, 161, 169, 170, 177, 227, 229, 231, 234, 237, 241, 244, 264, 284, 314, 380, 381.

Temel yükleme hatası (*fundamental attribution error*), 373.

Terim mantığı (*term logic*), 160-162,

175, 187.
Teyit önyargısı, 195-198, 201-202, 234, 271, 291, 363, 368.
Toplumsal sözleşme, 123.
Totoloji , 364, 373, 418.
Tramvay Problemi, 478.
Troll, 122, 199, 224, 270, 287, 415, 469, 505.
Tümevarım, 176-177, 179, 182, 188, 190, 264-265, 274, 282-286, 394.
Tümdengelim, 158-159, 176-177, 188,191, 227, 265-266, 278, 296, 394.
Uyum Deneyleri, 419.
Viktorya Dönemi, 93.
Whataboutism, 376, 457.
Yalancı eşitlik (*false equivalency*), 379.
Yankı odaları, 201-202, 381.
Yansıtma, 127, 224, 278, 280.
Yanlışlanamaz, 262.
Yeni Platonculuk (*Neoplatonizm*), 167-168.
Yığın paradoksu, 243, 281, 332.
Zaman mültecisi , 365,463.
Zamanın ruhu (*zeitgeist*), 140-142.
Zihinsel kısayol (*heuristic*), 70-71, 77, 93, 213, 418, 432.
Zugzwang, 106.

Kişiler

Smith, Adam, 80-81, 492.
Aristoteles, 20-22, 86, 148, 151, 156-157, 159-164, 167-169, 171-176, 182, 186-187, 190, 193-194, 218, 226, 267, 270, 384, 452, 473, 492.
Bacon, Francis, 180.
Baudrillard, Jean, 124, 127-128, 139.
Caesar, Julius, 34, 470.
Carlsen, Magnus, 78.
Çakar, Ahmet, 99,105.
Darwin, Charles, 27,29-31, 67, 113, 360, 367, 451, 461.
Demirel, Süleyman, 30-31, 34, 54, 93, 309, 372, 385, 458, 488.
Descartes, Rene, 176, 178-179, 181-182, 238, 346, 367.
Einstein, Albert, 105, 144-147, 190, 426.
Farabi, 200.
Freud, Sigmund, 49-53, 56-57, 60, 63, 68, 75-77, 81, 84-85, 87, 112.
Franklin, Benjamin, 114, 130, 216.
Gazzali, 171-174, 190, 316, 455.
Geller, Uri, 361, 363.
Gorbaçov, Mihail, 143, 408, 428.
Hume, David, 174.
Huxley, Thomas, 27, 110.
İbn Rüşd, 167, 170, 172-173, 455.
Jung, Carl, 63.
Kahnemann, Daniel ,70.
Kennedy, John F., 13, 31, 35, 128, 405.
Locke, John, 185-186, 448.
Marlboro Man, 293.
Mill, John Stuart, 168, 209.
Nostradamus, 321, 393.
Orpheus, 40-41, 43, 50.
Platon, 43-46, 52, 57, 61, 64, 116-123, 125, 130, 148, 152, 157, 163,

167, 168-169, 172, 194, 333-334.
Polgar, Judit, 203.
Polo, Marco, 338.
Randi, James, 321, 361.
Reagan, Ronald, 31, 33, 462.
Sokrates, 59, 116-124, 151, 155, 157-158ü 170, 414, 459, 510.
Taleb, Nassim, 474.
Thurnberg, Greta, 496.
Trump, Donald, 111, 137, 140.
Venedikli James, 164, 167, 169.
Weber, Max, 395.
Wilde, Oscar, 58.
Yaşar Usta, 328, 416.

Eserler

Ahlaki Duygular Kuramı, 81.
Alice Harikalar Diyarı, 87, 127, 358.
Batı Felsefesi Tarihi, 176.
Catch-22, 364.
Devlet, 57, 149.
Dorian Gray'in Portresi, 58.
Dr. Jekyll ve Bay Hyde, 47, 53, 55, 56.
Dürüst Olmanın Önemi, 58.
Fight Club, 46, 54.
Filozofların Tutarsızlıkları, 172.
Gılgamış Destanı, 46.
Görünmez Adam, 56-57, 80, 235, 345, 468.
İlahi Komedya, 64.
Meditasyonlar, 163, 179.
Novum Organum, 182.
Omelas'ı Terk Edip Gidenler, 480.
Organon, 149, 157, 160, 164, 168-170, 182, 193.
Oryantalizm, 369.
Phaidros, 44.
Port Royal Logic, 187-188.
Sofistçe Çürütmeler, 20, 150, 157, 175.
Sokrates'in Savunması, 117, 122.
Synecdoche, New York, 128.
Star Trek, 24, 478, 480.
Şeytanın Avukatı, 64.
The Last Dance, 121.
Theogonia, 42.
Trivium, 130.
Tüfek, Mikrop ve Çelik, 149.
Türlerin Kökeni, 27.
Üç Silahşor, 130, 135, 139, 234.
X-Files, 482.
Vestiges of the Natural History of Creation, 27-28.
Yalancı Çoban, 98, 440, 445.

Mini-Hikayeler

Bir Zamanlar Vahşi Batı

Mantıksız Bir Cinayet, 139.
İntikam, Soğuk Yenen Bir Yemektir, 164.
Ressam, 175.
Yüzüklerin Kölesi, 182.
Emperyalizm, 187.
Das Kapital, 226.
Müfettişin Hırsı, 228.
Atların Sessizliği, 231.
Scotland Yard, 268.

Durum Özeti, 311.
Duygulu Düello, 325.
İtiraf Saati, 328.
Hesapla(ş)ma, 330.
Bir Doğum ve Bir Cenaze, 333.
Endgame, 335.

Batman
Arkham Mantık Akademisi, 150.
Arkham Devrimi, 283.
Durum Özeti, 311.

Genelleyen Adamlar
Çizgi Roman, 177.
Doktor ve (Ruh) Hastası, 192.
Çayavarım, 193, 196.
Şakkadanak Kelle Paça, 217.
Garajımdaki Tokat, 235.
İngiliz Gıcıklığı, 240.
Kimya, 299.
Durum Özeti, 311.

Din Kardeşliği
Başlangıç, 167.
Ayrılık, 184, 196.
Telefon, 216, 245.
İlim Afrika'da da Olsa..., 251.
Emperyalizm, 257.
Durum Özeti, 311.

- Safsata bilgisi sizi neden daha mutsuz eder?
- Hangi safsataların Latincesi size ortamlarda puan kazandırır?
- *Ad hominem* nedir hepimiz öğrensek, Demokrasi Endeksi'nde 36 sıra atlayıp Papua Yeni Gine'ye yetişir miyiz? Almanya kıskançlığından çatlar mı?

"İnsan akılcı düşünen bir hayvan değildir, düşüncelerini akıl kılıfına uyduran bir hayvandır."

- Neden bizden bir *Devlet*, bir *Retorik*, bir *Organon* çıkmamış? Yunan bu işlere 2300 sene önce başladıysa niye bugün Mars'ta sirtaki yapmıyor, yerçekimsiz ortamda tabak çanak kırmıyor?
- İnsanlık Mars kolonisinden bahsedecek kadar ilerlemişken, insan niye binlerce yıldır yerinde sayıyor?
- En son ne zaman bir tartışma sonucu temel bir inancınızı değiştirdiniz?
- Zihninizin sürücü koltuğunda mısınız, yolcu koltuğunda mı?

Mantık, inanç, tartışma, evrimsel psikoloji, retorik, mitoloji, edebiyat, aşk, şehvet, intikam... Reytingler için gereken ne varsa hepsini içeren bu geniş coğrafyayı, birbiri üstüne inşa edilmiş tam 100 safsata incelemesiyle keşfedeceğiz.

Amacım "memleketi kurtarmak" veya içinizdeki o maymundan bir *übermensch* yaratmak değil. Ne de olsa, daha karşısındakiyle konuşmasını öğrenemeden internet ile her yana bağlanmış, daha kendisini tanıyamadan uzayı keşfetmeye başlamış trajik yaratıklarız. Bu kitabın asıl amacı, Delfi'deki Apollon Tapınağı'na 2500 sene önce kazınmış o meşhur öğüdü yerine getirmek:

"Taşa oturma!

P.S.: Kendini de tanı biraz."

KDV'den muaftır.
₺59,50

9 786051 737690

/epsilonyayinevi

www.epsilonyayinevi.com
online alışveriş: kitap365.com